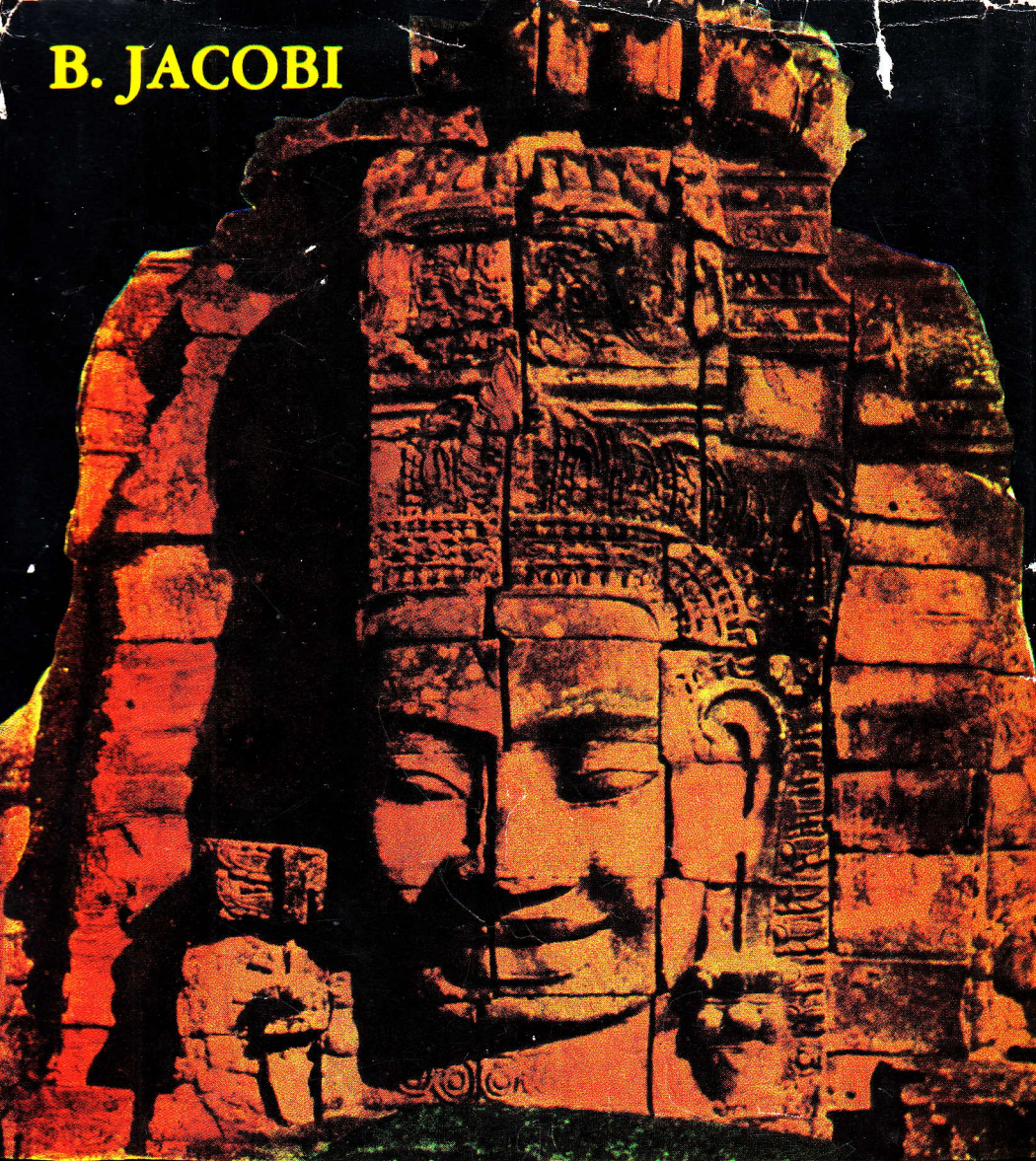

B. JACOBI

TEMPLOMOK ÉS PALOTÁK

BERNHARD JACOBI

TEMPLOMOK ÉS PALOTÁK

SÉTA ELSÜLLYEDT VÁROSOKON KERESZTÜL

BUDAPEST, 1966

A német mű eredeti címe:

**BERNHARD JACOBI:
TORE, TEMPEL UND PALÄSTE**

Ein Gang durch versunkene Städte
Priema-Verlag, Zenner und Gürchott, Leipzig 1961

Fordította

BORZSÁK ISTVÁN

A fordítást az eredetivel egybevetette

HARMATTA JÁNOS

TARTALOM

Egy eltűnt város felfedezése (Mari)	5
Mesés lények a sivatag homokjában (Tell Halaf)	22
A hegyek, tavak és csatornák országa (Urartu)	37
„Így szól Darcios, a király” (Persepolis)	56
Templomok és feliratok a tömjén-út mentén (Mārib)	73
Kő kövön nem maradt (Karthago)	95
A görögök nemzeti szentélye (Olympia)	119
Gazdagság és pompa (Pergamon)	139
A rejtélyes nép (Az etruszkok)	159
Meseváros a dzsungel mélyén (Angkor)	181
Óriás szobrok a Csendes-óceán közepén (Húsvét-sziget)	193
A monomatapák temploma (Simbabwe)	223
Egy elfeledett város (Haithabu)	237
Időrendi táblázat	253

EGY ELTÚNT VÁROS FELFEDEZÉSE

M A R I

Az Eufrátesz, Elő-Ázsia legnagyobb folyója, Törökország területén két forrásból ered, keresztülszeli Északkelet-Szíriát, majd Irakot, és a Tigrissel egyesülve a Perzsa-öbölbe ömlik. Szíria, ez a tenger és sivatag közti átmeneti terület, az ősidőktől napjainkig egész népek létért, gazdagságért, hatalomért vívott harcainak, elkeseredett felkeléseknek és véres elnyomásnak volt a színhelye. Itt és a szomszédos Észak-Mezopotámiában akkádok, mitannik, hettiták, arameusok, asszírok, babilóniak, médek, perzsák váltották egymást. A perzsa birodalommal együtt ez az ország is Nagy Sándor kezébe került, majd halála után a Seleukostól, Nagy Sándor hadvezéréstől alapított (Seleukida) szíriai birodalomhoz tartozott, míg i. e. 64-ben római provincia nem lett. A XII. században a keresztesek vették birtokukba az országot, majd az egyiptomi szultánok, 1517-ben pedig a török birodalom kebelezte be. Az első világháború során a központi hatalmakkal együtt Törökország is alulmaradt. Ennek következményeként Szíriát 1920-ban francia fennhatóság alatt álló önálló állammá nyilvánították. Ez azonban nem eredményezte az ország megbékélését. A lakosság pártokra szakadt, amelyek elkeseredett harcokat vívtak egymással. A gyarmatosítók hatalmát nem egykönnyen lehetett megtörni. Szíria csak a második világháború után lett független; ekkor vált mindennemű idegen uralomtól szabaddá.

Még a hajdani francia mandátum területén, de már Észak-Mezopotámiában emelkedik a Tell Hariri nevű nagy domb az Eufrátesz középső folyásától nem messzire, mintegy 120 kilométerrel délre attól a ponttól, ahol a Khabur az Eufráteszbe ömlik. Az ettől körülbelül tizenegy kilométernyi távolságban — szintén délre — levő Abu Kemalban 1933-ban egy francia katonai egység állomásozott: itt teljesített szolgálatot egy Cabane nevű hadnagy is. Egy szép nap azt hallotta, hogy az arabok Tell Hariri mellett egy halottat akartak eltemetni, és ennek során egy erősen

sérült szobrot ástak ki. A hadnagy az aleppói múzeumon keresztül jelentést küldött Párizsba a leletről. Ennek alapján még ugyanabban az évben kiküldték a Louvre-ból André Parrot-t, aki rövid vizsgálódás után megállapította, hogy a Tell Hariri alaposabb feltárása gazdag eredményekkel járna. A francia tudósok arab munkások segítségével azonnal munkához is láttak. Terjedelmes falvonulatokat tártak fel. 1934. január 23-án a munkások ebben az épületromban három kis szobrot találtak. Az egyik, fehér kőből faragott, huszonhét centiméter magas szoborcskának a bal vállán az i. e. III. évezredből származó ékírásos jelekkel a következő szavakat lehetett olvasni: „Lamgi-Mari, Mari királya, a nagy *iszakku* szobrát Ištarnak ajándékozta”. Izgalmas pillanatok voltak ezek az expedíció tagjai számára! Hiszen ez a kis szobor, amely most mintegy bemutatkozott nekik, joggal keltette bennük azt a reményt, hogy egy olyan várost fedeztek fel újra, amelyet az ékírásos szövegek szakértői jól ismertek: Mari ősi városát. A régóta ismeretes sumer királylistákból tudták, hogy Mari királyai — „az özönvíz utáni tizedik dinasztia” — egész Sumer fölött uralkodtak. A sumerok (a „feketefejük”) az i. e. IV. évezred második fele óta, az akkor sok kilométerrel beljebb nyúló Perzsa-öböl közelében, az Eufrátesz és a Tigris között külön-külön városállamokat szerveztek, amelyek közül Ur, Uruk és Lagás a legismertebb. Bizonyára gyarmatosító jellegű kirajzásaik egészen Mariig értek, úgy hogy az i. e. III. évezredbeli ősi szoborművek mind a sumer vi-seletre utalnak.

A több éven át folyó ásatási munkálatok — az éghajlat miatt hozzávetőleg negyed éven át lehetett ásni — 1933-tól 1939-ig olyan leleteket hoztak felszínre, amelyek bizonyossá tették: csakugyan a régi főváros földjén ásnak. A háború után — 1951-től 1955-ig — újabb ásatások kezdődtek.

Először a város szélén épült Ištar-templomot tárták fel. Az egyszerű épületet több ízben felújították. Az i. e. III. évezredben csillogó kagylóberakásokkal díszítették. Egyes — mintegy tíz centiméter magas — figurák valószínűleg egy háború befejezését ábrázolják. Sisakot vagy sapkát viselő katonák Mari méltóságviselői elé hurcolják a meztelen foglyokat, akiknek kezét vastag kötelekkel szorosan a testükhöz kötözték. Egy kopasz fejű, csupasz állú férfi bikát ábrázoló hadijelvényt hordoz. Szoknyaruháján több, egymás fölé rendezett csücsök- illetve bolyhsor figyelhető meg. A király és vezérkarának bal vállát széles, szögekkel kivert bőrsáv díszíti. Fejüket hegyes sapka fedi. Bal vállukon harci fejszét tartanak. Feltűnő, hogy a legtöbbször simára borotvált férfiak közül egyesek hosszú szakállt viselnek. Ruházatuk sumer.

Lamgi-Mari király szobrán kívül megtalálták Ebiš-il udvarmester ötven centiméter magas alabástromszobrát is. Az összekulcsolt kézzel imádkozó főméltóság gyékényt vagy szalmát utánzó fonott, kerek széken ül. Vastag anyagból készült, kiszélesedő hosszú, bolyhos szoknyája csípőjétől majdnem a csupasz lábafejéig ér. Ruhája a leggyakrabban szokásos, soronként egymásra boruló „lapok”-ból álló ábrázolási módtól eltérően a juh puha gyapjucsomóit érzékelteti. A férfi feje kopaszra van borotválva, a hosszú, fürtös szakáll csigákban végződik. Kiváltképpen hatásosak a berakással készült szemek. A szemhéjak lapislazuliból — ebből az erősen kék féldrágakőből — készültek, a pupillák fekete kőből. A szemgolyót csillogó gyöngyberakás utánozza.

A harmadik szobornak csak a felső teste maradt meg. Felirata: „Idi-Narum, a molnár, szentelte Ištar istennőnek”. Az összekulcsolt kezek is csonkák, a szemüregek és a szemöldök ívek berakásai pedig elvesztek. A haj- és szakállviselet tekintetében ez a szobor az udvarmester ábrázolásához hasonlít.

Ezzel szemben Lamgi-Mari királyt a már fentebb említett szobrocska hosszú hajviselettel ábrázolja. Koszorú módjára a feje köré illesztett haját keskeny diadém tartja, míg hátul, a tarkón, csomót láthatunk. (Ezt a frizurát utánozza az Ur-beli Meskalamdug aranysisakja is.) A szakáll hosszan csüng alá; a szemek kidomborodnak. Az orr és az ajak letörtek, de a szobor sérült volta ellenére is jól érzékelteti, hogy ravasz, mozgékony emberrel van dolgunk. A hosszú bolyhos ruha a jobb vállat szabadon hagyja. Az uralkodó imára kulcsolt kézzel lép előre.

Előkerült több apró, mindössze húsz centiméter magas alabástrom női figura is. Az egyik asszony háttámlás trónuson ül, a többiek állnak. Öltözetük hosszú, egészen csupasz lábukig leérő bolyhos ruha, a fejükön lehajtott szélű, felfelé kissé szélesedő fejfedő, amely alól a haj előbukik. Ugyanilyen öltözetet visel egy ölelkezve ülő pár is. A kettős szobrocskának sajnos hiányzik a feje.

Az Ištar-templomban talált edények között feltűnt egy steatit-váza, amelyet két kidomborodó, mindenütt bemélyített pontokkal cifrázott szalagfonat díszít. A templom két szobájában — valószínűleg papi lakások voltak — feltűnően nagyszámú karneol- vagy lapislazuli gyöngynyakékre függesztett amulettet, gyöngyházból kifaragott baglyokat, madarakat és halakat találtak; mindezek az i. e. III. évezred első feléből vagy a közepéből származnak.

A templom oldalai mentén húzódó kőpadokra a hívek sok kisebb-nagyobb szobrot helyeztek el, hogy azok imádkozó gesztusaikkal jel-

képesen a felajánló imáját folytassák — az illető eltávozása után is. Vagyis a gazdag ember tartósan biztosíthatta az istenek kegyeit.

Több templomot csak a második világháború után, 1951-ben ástak ki, így Ištarat istennő templomát, amely teli volt legtöbbszörre a III. évezred derekáról származó áldozati ajándékokkal. Különös érdeklődésre tarthat számot Ur-Nanše — a „Nagy Énekesnő” — mindössze huszonhat centiméter magas gipsz szobrocskája. A megörökített személy, lábait maga alá hajtva, egy vastag párnán ül, és imádkozik. Imára kulcsolt keze letört. Hosszú, eredetileg feketére festett haja csigákban göndörödik alá. A két szem lapislazuli- és gyöngyház-berakással készült. Csípőjét vastag szoknya borítja, amely elöl hosszú pikkelyek módjára tagolódik. A vállán olvasható felirat szerint: „Ur-Nanše Iblul-Il királynak és Ištarat istennőnek szenteli szobrát”. Találtak egy Ištarat-ábrázolást is. A gipsz szobrocska trónuson ül; a fején levő magas süvegre fátyol gyanánt bolyhos kendő van terítve. Valószínű, hogy ezenkívül az egész alak bolyhos ruhába volt burkolva. A templom pusztulása során ez az alak is súlyos sérüléseket szenvedett, de a szoborból áradó hatás elöl még ma is alig zárkozhatunk el.

Az időmeghatározás szempontjából fontos az a lelet, amelyet a *ziqquratu* (toronytemplom) közelében levő Dagan-templomban találtak. Ez a hetven centiméter hosszú bronz-oroszlán kitátja a száját; két szeme színes kövekből berakással készült. Zimri-Lim király uralkodásának egyik évét a Dagan-templom bronz-oroszlánjának felajánlásáról nevezte el; mivel pedig ezek az évek az i. e. II. évezredre esnek, támpontot adnak a király uralkodási idejének kiszámításához is. Pontosabb időpontokat azonban csak a királyi levéltár agyagtábláinak segítségével sikerült meghatározni.

Amikor 1934-ben a város további részeit feltárták, először kisméretű helyiségekből álló, sűrűn egymás mellé épített kis házakra bukkantak. Így lakott a nép, Mari lakosságának zöme. Keletebbre azonban egy hatalmas palota-épület került napvilágra. Hatvankilenc szobát és udvart tártak fel; volt olyan helyiség, amelyben nem kevesebb, mint 1600 ékirásos táblát — gazdasági feljegyzést — találtak.

A palota tróntermében került elő Mari egyik helytartójának, Ištup-Ilumnak jó állapotban maradt, 1,30 méteres szobra. A helytartó széles karimájú sapkát visel a fején; állát hosszú, négyszögletesre nyírott, göndörített szakáll ékesíti; bal vállán és a csípőjén átvetve hosszú, rojtos szegélyű ruha hull alá. Kezét imára kulcsolja, a lába csupasz. A szobor csakúgy, mint az egész palota, az i. e. II. évezred elejéről való.

1935—1936 telén a palotának hatvanhárom további helyiségét tárták

fel. Itt bukkantak rá a kormányzat diplomáciai levéltárára, úgyhogy a talált ékirásos agyagtáblák száma 13 000-re emelkedett. 1937 elejére már 220 termet ástak ki, és további 8000 agyagtáblát találtak. Ezenkívül a palota szomszédságában kiásták Dagan isten templomát és egy ziqquratut, toronytemplomot is. A következő ásatások a feltárt termek és udvarok számát 260-ra, az ékirásos táblákét pedig több mint 23 000-re szaporították, vagyis itt többet találtak, mint Aššurbānapli király híres könyvtárában. A második világháború kitöréséig a Dagan-templomon kívül megtisztították a homoktól a Ninhursag-templomot és a ziqquratut is. Itt kilenc alapítási okmány került elő, úgyhogy most már ezeknek az épületeknek a keletkezése teljesen világossá vált.

Amikor az európai régészek meglátták a francia repülőknél a palotáról készített légi felvételeit, egészen lenyűgözte őket a majdnem tíz holdnyi területet elborító rommező látványa.

A palotát erőszakkal döntötték romba, de azért a középső részen még öt méter magas falak is állnak. Ezek jól érzékeltetik az udvarok és a lakóhelyiségek hajdani képét, különösen akkor, ha a szemlélő végigjárja a hosszú, szűk folyosókat, és összefüggő szobasorokat tekint át. A hatalmas épületet annak az uralkodó nemzetségnek a megbízásából emelték, amelynek tagjai közül névről már ismerünk néhányat. A dinasztia utolsó képviselője volt Zimri-Lim.

Próbáljuk meg áttekinteni az óriási épületet! A palotába egyetlen kapun keresztül léphetünk be észak felől. Így könnyen lehetett őrizni, támadások ellen jól lehetett védeni. Egy kőlapokkal kirakott nyitott lépcsőn, majd több négyszögletes csempével burkolt padlójú folyosón és udvaron keresztül a 49×33 méteres főudvarba jutunk el. Itt vagyunk a királyság középpontjában, az uralkodó kormányzásának székhelyén. Az udvarból néhány fokból álló lépcső vezet át a falfestményekkel ékesített kihallgatási terembe. Itt gyülekeztek a magasrangú látogatók, baráti államok követei és küldöttségei, gazdag kereskedők, a gazdasági élet és a közigazgatás vezető férfiai, és vártak, míg a király elé járulhatnak. Északrafelre, egészen külön voltak a király magánlakosztályai, az úgynevezett Kék Udvar körül, melyet az ásatók egy kék talapzatról neveztek el. A vallási szertartások középpontja kétségtelenül az az udvar volt, amelyben a jobbról-balról lépcsőkön megközelíthető és a márványintarziát tarka festéssel utánzó emelvényre egy fa oltárpítmény volt erősítve. (Ennek beillesztési helyei a falban még ma is láthatók.) A király itt fogadott az isteneknek alázatosan engedelmisséget, és csak azután vonult a szomszédos terembe, amelynek keskenyebb nyugati fala előtt

állt a királyi trón. A szemben levő díszlépcső egy nagy ajtón keresztül tribün-féle emelvényre vezetett. A lépcső alján talált, ledőlt talapzatok azt bizonyítják, hogy itt valamikor szobrok állottak. Egyet sikerült megtalálni: a termékenység istennőjének szobrát, aki a kezében tartott edényből a szomjázó földet megajándékozta „az élet vízával”. A fehér kőből faragott szobor majdnem másfél méter magas. A feje letört, de az előtte elterülő udvar egyik medencéjében megtalálták. Feltűnő a szalaggal összefogott, vastag konty, amelyből egy hosszú varkocs csüng alá végig a hátán. A haj vörösesre van színezve. Nyakát gömbölyű gyöngyökből hétszeres lánc, míg a fejét két bikaszarvval ékesített papi szalag fonja körül. A szemüregek helye ma üres, eredetileg színes kövekkel volt berakva.

Figyelemre méltó leletre bukkantak egy másik helyen. Sajnos, annak a kis szobornak a fejét és imára kulcsolt kezét, amely Idi-Illum herceget, Mari egykori helytartóját ábrázolja, letörték a fosztogatók. De nem tudták megsemmisíteni a kivitel egészen rendkívüli finomságát, amelyet még a legmodernabb kőfaragó technika sem múlta felül, sem azt az összképet, amelyet Mari egyik előkelő méltóságviselőjének megjelenéséről kapunk. Ruhája a szokásos hosszú, elől ferdén egymásra boruló öltözet, melynek varrásait beszegések és kicsiny bojtok díszítik. A jobb válláról még egy, a szegélyén hosszú bojtokkal díszített átvető csüng alá. A csavart csigákból formált tekintélyes szakáll díszes spirálisokban végződik. Imponáló lehetett, mikor a helytartó így jelent meg a tömeg előtt! Egy katonaszoborhoz tartozó letört fej, amely hasonlatos az Istar-templomban talált képmásokhoz, valószínűvé teszi, hogy ez időben a katonák sisakszerű süveget viseltek. Ez a harcos is olyan szalaggal erősítette meg süvegét, amely az állat is eltakarta és a füleket is lefogta.

Az újkor büszke lakásainak higiénikus berendezésére, a fürdőkre és a vízöblítéses illemhelyekre; de bármennyire meglepően hangzik is: Mari palotájában mind a kettő megvolt! A sok fürdőszoba közül az egyikben az aszfaltozott talapzatban még ma is jó állapotban van a két kiemelkedő bordával díszített cserép-fürdőkád, előtte pedig egy vízöblítéses, úgynevezett „török” illemhely. A szennyvíz elvezetésére szolgáló csatornákat és emésztőgödöröket olyan lelkiismeretesen építették meg, hogy még ma, négyezer év elmúltával is működnek. Ez akkor derült ki, amikor Parrot-t és munkatársait egyszer ásatás közben heves záporosó lepte meg. Pánikszerűen menekültek, és általános volt az aggodalom, hogy az eső hatalmas károkat fog okozni. Mikor a vihar alábbhagyott, és vissza lehetett menni az ásatás színhelyére, ámulva látták:

semmi sem ment tönkre! Az ősrégi csatornarendszer teljességgel elnyelte és továbbvezette a lezúdult víztömeget.

Persze azért nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy Mariban nem éppen minden lakosnak volt ilyen tökéletes technikai berendezésekkel felszerelt fürdőszobája. Sokan azok közül is, akik a palotában foglalatoskodtak, vagy legalábbis megfordultak, nem ülhettek ilyen fürdőkádba. Még azok sem igen élvezhették az ilyen gondos testápolás előnyeit, akik a fürdőt előkészítették, majd a megfürdetett uraság testét bekenhették. Mindez csak a legfelső kiváltságos rétegnek volt fenntartva. A többiek — alkalomadtán az Eufráteszbe ugorhattak, vagy kihasználhatták az év kis számú esős napjait, és a felhő-tusoló alá állhattak, ha történetesen volt ilyesmire idejük!

Ha most folytatjuk felderítő sétánkat a palotában, a konyhahelyiségekhez jutunk el. A tűzhelyeken még ma is ott vannak az üszkös maradványok. A nagy, boltozatos sütőkemencék azonban beomlottak, legfeljebb az ajtónyílások boltozatai maradtak épségben. A konyháktól nem messze volt a raktár, ahol magas cserépedényekben őrizték az élelmiszer készleteket. A ledőlt falak persze mindent darabokra törtek, de az egésznek a célját és elrendezését mégis világosan láthatjuk, sőt még azt is tudjuk, hol volt a helye a raktárfelügyelőnek. Az a kőszék, amelyen ülve vigyázott készleteire, még most is a helyén van.

Mari városát a hódítók legalább kétszer alaposan kifosztották. Elpusztították a szobrokat és elrabolták a berendezési tárgyakat. De a palota épségben maradt falfestményei még mindig vonzó bepillantást engednek a királyi lakhely hajdani szépségeibe.

Nézzük csak a legterjedelmesebb megmaradt falfestményt. Technikáját mindmáig nem sikerült megfejteni: ui. a száraz vakolatra vitték rá.

A két és fél méter hosszú és egy és háromnegyed méter magas képet széles, vörösesbarna csík keretezi, amelyet folyamatos spirális minták díszítenek. Az a hatszínű csík, amely mint valami ajtókeret támaszkodik az alsó szegélyre, kiemeli a belső harmadot a mező felső részét elfoglaló fő ábrázolás számára. André Parrot szerint a kép a király investitúráját (beiktatását) ábrázolja. A király, valószínűleg Zimri-Lim, félhosszú, bojt-szerű szegéssel díszített ruhát visel, mint amelyet a babiloni királyok ábrázolásairól is ismerünk. Jobbját imára emeli, balját Ištar istennő felé nyújtja. Ištar harcoként van felfegyverezve. Egyik lábával egy heverő oroszlánon áll, bal kezében hárfát tart, a másikban gyűrűt és botot, a beiktatás jelképes tárgyait. A királynak talán ezeket a jelképeket kell átvennie; talán csak az istennő kezét kell érintenie, úgy ahogy a babiloni

királyoknak is minden újévi ünnep alkalmából meg kellett érinteniük Marduknak, a város istenének a kezét, hogy királyi méltóságukat ezáltal megerősítsék. Jobbról és balról egy-egy felemelt karú istennő áll. Ezek az alakok a folyamatos ima gesztusát juttatják kifejezésre. A jobboldali alak mögött egy isten, talán Ístar követe áll tiszteletteljes tartásban.

Ezt a fő ábrázolást színes csíkok választják el a középső mező alsó részétől, amelyen két istennő látható az élet vizének csorgatása közben.

A két oldalsó ábrázolás a figyelmet fokozott mértékben a beiktatás jelenetére irányítja. Mind a kettőn egy-egy istennő áll, pompás nyakláncsal díszítve, a fejükön háromszoros szarvpárral ellátott hegyes süveg. A főleg piros és fehér csíkos, rakott szegélyű ruhába öltöztetett istennők imádkozva emelik kezüket a közép felé. Mind a kettő előtt egy természetes hűséggel ábrázolt datolyapálma emelkedik a magasba, amelyen két férfi mászik felfelé kötélöv segítségével, hogy a súlyos datolyafürtőket leszüretelje; elől áll még egy másik fa is, stilizált levelei a legyezőpálmára emlékeztetnek. A két fa közti csíkot mindkét oldalon ugyanazok a mesés lények töltik ki, mégpedig felül egy szakállas férfifejet viselő szárnyas oroszlán, középen egy szárnyas griff, amelynek farka napkorongban végződik, alul pedig egy emberfejű bika, amely egyik lábával egy hegyen áll.

Mindezek nyilván a hatalom, okosság és termékenység jelképei. Az áhítatos hódolat jegyében ezek veszik körül a beiktatás fő jelenetét, amely — a régész Marie-Thérèse Barrelet véleménye szerint — a színes vonalakkal jelzett templom belsejében játszódik le.

Isteneket, istennőket és királyokat gyakran ábrázolnak, a legtöbb esetben valószínűleg állami aktusok vagy vallási szertartások keretében. A kettő sokszor azonos lehet. Így sok mindent láthatunk a nagyok, az előkelőségek életéből, sajnos annál kevesebbet a széles tömegek elnyomott létéből. Mégis nemegyszer azokra kell gondolnunk, akik megfizették a királyok háborúskodásait és akik tulajdonképpen vásárra vitték a bőrüket. Látunk például egy sorkatonát, aki több nyiltól találva elvérzik. Állszijas fejrevalója a korábban talált szobor fejére emlékeztet bennünket.

A parasztok, kézművesek, teherhordók, a csatornák földmunkásai közül azonban senkit sem látunk. Csak egy halász képe jelenik meg egyszer, aki halfogásról tér vissza.

A palota szobasorai nyilván kormánytisztviselők, kancellárok és helytartók, írnokok és egyéb hivatali tisztviselők számára voltak fenntartva,

mert itt heverték gondosan elraktározva a már említett levéltár agyagtáblái, a diplomáciai levelezések, szerződések, áruleltárak, számlák, munkások és munkásasszonyok jegyzékei. Áttekintést kapunk például a palotának szóló olajbeszolgáltatásokról, az olajfajtákról, a királynak, az udvari méltóságoknak, a katonai tisztviselőknek és a kultikus szertartások céljaira szánt olívaolaj külön-külön kontingenseiről, a szarvasmarha beszolgáltatásokról, a királyi asztalra rendelt ételek és italok beszerzéséről, vagyis a parasztoktól a despota számára megkövetelt természetbeli szolgáltatásokról, nem különben ruhák, ezüst és arany, kocsik és a lószerszám készítésére szolgáló anyag kiadásáról.

A palotában dolgozó tisztviselők írástudó utódokat is kiképeztek. Követek sűrűgtek-forogtak, üzeneteket vittek vagy híreket hoztak, s így nagy számú írónak kellett szakadatlanul dolgoznia. Írnok-iskolákat szerveztek, amelyeknek tanuló helyiségei még világosan felismerhetők. Az agyagos padlóból kiemelkedő alacsony kőküszöbök sűrű sorain: az „iskolapadokon” kuksoltak az ábécével bajlódó nebulók. Csónak alakú tartókban ott voltak mellettük a „palatáblák” gyanánt szolgáló kagylóhéj-lapocskák.

Hogy milyen is lehetett az élet ebben az iskolában, az ún. „táblák házában”, mutatja a táblák háza fiának az elbeszélése, amely számos változatban fennmaradt, és amely — eredetét tekintve — még a sumerok korába nyúlik vissza. Ez az elbeszélés (Adam Falkenstein fordítása alapján) így hangzik:

„A táblák házának fia, hova jártál hosszú napok óta?” — „A táblák házába jártam.” — „Mit csináltál a táblák házában?” — „Elolvastam a táblámat, megettem a reggelimet, meggyúrtam [már mint agyagból] a táblámat, meg is írtam, végig megírtam... A táblák házának bezárása után hazamentem, beléptem a házba, atyám ott ült a házban. Atyámnak elmondtam a *sugubhamat*, felolvastam neki a táblámat — atyám meg volt velem elégedve. Odaléptem atyám elé [és mondtam]: »Te már ittál — adjatok nekem vizet innom; te már ettél — adjatok nekem kenyeret ennem; állítsátok fel az ágyat, mosdassatok meg, mert máris aludni szeretnék; kora reggel ébresszetek fel, nem szeretnék elkésni, mert akkor mesterem elver.« Amikor reggel felkeltem, anyámrá tekintettem, és így szóltam hozzá: »Add ide a reggelimet, megyek a táblák házába.« Anyám két kenyeret adott a sütőkemencéből, és én az ő szeme előtt csillapítottam szomjúságomat is. »Add ide a reggelimet« — kértem, és elmentem a táblák házába. A táblák házában a szolgálattevő így szólt hozzám: »Miért jöttél későn?« Én megjíedtem, szívem dobogott, oda-

léptem a mester elé, az kijelölte a helyemet; a táblák házabeli apám [a tanítóm] elolvasta a táblámat, ...és jól megvert.”

A tanulóknak, úgy látszik, nem sok szabad idejük volt!

Amikor a palota ellenséges kézre került, majdnem minden tábla összetört. Csak kis táblácskák maradtak teljes épségben. A kutatók mégis jórészt meg tudták fejteni a táblákat. Ezeket — babiloni szokás szerint — agyagkorsókba rakták, nyilván időrend szerint. Azok a táblák, amelyeken kis lyukak vannak, hogy zsineget lehessen rajtuk keresztülhúzni, a tartók címketáblái voltak. Feliratuk: „Zimri-Lim szolgája tábláinak tartója”, keltezésük pedig (a hátlaapon) Hammurapi harminckettedik évét adja meg. Több mint 23 000 ékírást táblát találtak. François Thureau-Dangin felismerése szerint mindez Mari utolsó királyainak, elsősorban Zimri-Limnek a diplomáciai levelezése, amelynek kibetűzésén tudósok fáradoznak, mint pl. George Dossin, Charles F. Jean és J. R. Kupper. Fordításaik világos fényt vetnek Mari városának történetére és állapotaira.

Időszámításunk előtt a III. évezredben Mari városában akkád, tehát semita királyi ház volt uralmon, — még az akkád Šarrakínu uralkodása előtt. Mari ezek szerint az eddig ismert legrégebbi akkád állam, amely Közép- és Alsó-Mezopotámia korai dinasztiái korának államaival egy időben virágzott. Kereken ezer évvel később, mikor Iaḫdum-Lim király, aki atyját, Iaḡit-Lim királyt követte a trónon, nyolc évi uralkodás után saját emberei gyilkos merényletének esett áldozatul, Šamši-Adad lett Mari királya, aki körülbelül i. e. 1749-től 1717-ig volt Asszíria uralkodója. Šamši-Adad Aššurba vitette és ottani udvarában zenészekké képeztetette ki Iaḫdum-Lim kicsiny leányait. Šamši-Adad halála után azonban Zimri-Limnek sikerült a volt király Iašmaḡ-Adad nevű fiát, Mari helytartóját félreállítania és apjának trónját elfoglalnia. Zimri-Lim idejében a város nagy hatalommá fejlődött. Ekkor építették meg azt a nagy palotát, amelynek maradványait még mi is megcsodáljuk. Zimri-Limnek harminckét uralkodási évről tudunk.

A megfejtett szövegek bizonyossága szerint Mari okos és céltudatos diplomáciát folytatott a szomszéd államokkal: a Zagros-hegységben, Maritól 700 kilométernyire keletre levő Elammal, Asszíriával vagy a nyugat felé légvonalban csak 350 kilométernyire az Eufrátesz felső folyása mentén épült Gargemišsal. Az iratokban, az udvarias hangú üzenetekben és válaszokban, harminckét idegen király neve szerepel; szó van bennük segélycsapatok küldéséről, áruk kéréséről; de a legjellemzőbb a kölcsönös bizalmatlanság, a másik fél igazi gondolatainak és terveinek

a puhatolgatása. Az i. e. 1723-tól 1686-ig uralkodó babiloni Hammurapi-val Mari baráti kapcsolatokat tartott fenn, de azért az egyik despota mégis bizalmatlan volt a másikkal. A két állam katonailag kölcsönösen segítette egymást — Babilon uralkodója akkoriban semmivel sem volt hatalmasabb, mint más városok királyai —, de Mari azzal, hogy a babiloni Hammurapit támogatta és nagyobb hatalomhoz segítette, tulajdon bukását készítette elő. Mari, amely a távoli Alašiaig (Ciprusig) és Kaptarig (Krétáig) terjedő kereskedelmet folytatott, csakhamar útjában állott a megerősödött Hammurapi nyugati terjeszkedési törekvéseinek, hiszen elzárhatta előle a Földközi-tenger felé vezető utakat. Ezért i. e. 1697-ben Marit leverték és alárendeltségbe kényszerítették. Az öntudatos Zimri-Lim azonban megint csak a maga útját járta. Ezért Hammurapi csapatai 1695-ben másodszor is elfoglalták Marit, de ez alkalommal fel is gyűjtötták, és teljesen romba döntötték.

A trónteremben összehordott sok gerenda és egyéb könnyen égő anyag ékesen bizonyította az ásatóknak, hogy a hódítók tervszerűen gyűjtogattak. Különösen a műtárgyak, elsősorban a szobrok szíthatták haragjukat. Ezeket mind ledöntögették talapzataikról, majd dorongokkal estek nekik.

Zimri-Lim hatalma korántsem korlátozódott Mari városának területére; körös-körül a folyók völgyeiben számos egyéb város és falu is hozzá tartozott; ezeket a ma *tellek*nek (romhalmoknak) nevezett „helységeket” ma is fel lehet ismerni. Ide tartoztak még a nomádok, kiváltképpen északon a benjaminiták hatalmas legelő-területei is. Keleten a Zab alsó és a Diyala felső folyása közti Idamaraz földje — sok száz kilométernyi távolságban — szintén Mari fennhatósága alá tartozott.

A lakosság, amelyet nem szabad túl jelentéktelennek képzelnünk, hiszen egyes városok tízezer katonát is ki tudtak állítani, nem volt egyseges. Az akkádok mellett különösen amoriták voltak nagy számban, akiknek törzséhez — nevéből ítélve — a királyi család is tartozott, továbbá hurriták és beduinok.

Kormányformáját tekintve Mari csakúgy, mint a többi mezopotámiai állam, isten-királyság volt. A király korlátlanul uralkodott. Alattvalóit úgy kezelte, mint rabszolgáit, ő maga viszont mintegy az istenek megbízásából uralkodott, magát is istennek tekintette.

Egy kis írásos tábla huszonöt istent sorol fel, akik számára a királyi nyájakból áldozati állatokat kell szolgáztatni: összesen 87 bérányt. A feliratokból vagy egyéb leletekből azonban mindeddig csak Ištar, Ištarat, Ninbursag, Dagan és Šamaš templomait sikerült azonosítani. Az ország

istene Dagan volt. Kilenc más istenség a sumer-akkád vallási képzetek birodalmából származik. Ide tartozik elsősorban Ištar, a háború és a szerelem istennője, akit tizennégy különféle néven tiszteltek. Csodálatos, hogy nincs köztük Lim, a nagy amorita isten, bár az uralkodó ház is az amorita Lim-istennevet viselte. Zimri-Lim jelentése: „Segítségem Lim isten”. Dossin véleménye szerint ezt a Lim istent mindenestre azonosíthatjuk a sémi Dagannal, a világmindenség istenével.

Igen nagy súlyt vetettek arra, hogy az istenek akaratát kitudakolják. Az előjeleket mindig figyelembe kellett venni, és az áldozati szakértőket meg kellett kérdezni. Ezek éppen azért minden hadjáratban részt vettek. Az áldozati szakértők máj-modelleken végezték „tanulmányaikat”. De hittek a papok álomjöslataiban is. Zimri-Lim egyszer sajátos módon próbálta a folyó-istent kedvező előjel adására rávenni: egy arany edényt szentelt neki, és levélben kért tőle megfelelő válasz-jelet, de azzal, hogy másoknak meg ne jelenjék!

Nyugtalan idők jártak. Valahol mindig háború dúlt, legtöbbször erőostromlás formájában. Az ostromlók magas földtöltéseket építettek, hogy az ellenséges városokat megvívják. Így foglalt el rohammal például Išme-Dagan egy várost, amikor a földtömegek „a város fejét”, vagyis a városfal magasságát elérték, amint ezt egy tudósításban olvashatjuk. A híradás tűzjelekkel, fáklyák feltartásával és leengedésével történt. A meghódított városok lakosságát a makacs ellenállás leverése után rabszolgasorba süllyesztették. Ha elegendő számú foglyot ejtettek, akkor a győztes félnek még a közkatonái is kaptak rabszolgákat. A király katonái folyvást úton voltak, mindig akadt végrehajtásra váró feladat: karavánok védelme, szökevények összefogdosása, elítéltek megbüntetése. Ellátásukról a király gondoskodott, a parasztok természetbeni beszolgáltatásaiból.

Az állam gerince a néhány város volt. Ezek a rendezett közigazgatás központjai, a virágzó kereskedelem átrakodó és tároló állomásai voltak, amelyet a folyókon hajókkal, a szárazföldi utakon pedig karavánokkal bonyolítottak le. A tevéket, amelyek nélkül manapság alig képzelhetünk el karavánt, akkoriban még nem ismerték. A hosszú sorokban haladó szármárkaravánok ugyancsak ki voltak téve a zsákmányt kedvelő beduinok rajtaütéseinek. Ezek a nomádok állandó utánpótlást kaptak Arábiából, úgyhogy számuk nem csökkent, bármennyit telepített is le közülük az állam állandó településeken. A vidék rendjének biztosítása végett Mari környékét, valamint a feljebb épült Terqa határát erődítménykörzetekre osztották. Egy-egy ilyen körzetbe mindig egy megerősített

város tartozott a környékbeli falvakkal, továbbá a beduinok legelőivel. A parancsnokok vagy helytartók bizonyos létszámú rendőrségi osztaggal rendelkeztek. A beduinok közt időnként úgynevezett „tisztító” szertartást” végeztek, melynek során minden férfit ellenőriztek, hogy a fegyverfoghatók számát megállapíthassák. Ugyanakkor szabták meg a beszolgáltatások mennyiségét is. A törzsek azonban nem mindig voltak hajlandók a parancsra összegyülekezni. Legkevésbé a benjaminitákra lehetett számítani, akik a Terqától északra elterülő roppant síkságokon legeltették állataikat. Bizony gyakran fegyvert kellett ellenük fogni, és ezek a harcok korántsem mindig bizonyultak könnyűnek: Zimri-Lim még uralkodásának egyik évét is arról nevezte el, hogy Sagaratumnál, a Khabur torkolatának közelében sikerült levernie a benjaminitákat.

A király tőle telhetőleg igyekezett a nomádokat kézben tartani és a nyugtalan elemeket letelepíteni. Azon volt, hogy minél több alattvalóját állandó lakhelyhez kösse. Ezért osztott földet katonáinak is. Ezzel ugyanakkor egészen meghatározott szándéka is volt: a folyó közelében telepítette le őket, hogy támaszai lehessenek rendszeres vízgazdálkodásának (öntözéses gazdálkodásának). Az egész ország termékenysége a tervszerű öntözéstől függött. Mari királyai azért szabályoztatták gátakkal a folyókat, ásattak csatornákat az egész országon keresztül, hogy minden földbirtokos számára közvetlenül hozzáférhető legyen valamelyik vízfolyás. Épp ezért, ha valamelyik nagybirtokos el akart zárni egy parasztot a víztől, a panaszt azonnal kivizsgálták, és az öntözési rend ellen vétőket súlyosan megbírságták.

A földművelésen kívül az ország lakosai állattenyésztéssel is foglalkoztak, kiváltképpen azokon a területeken, ahol a földműveléssel nem boldogulhattak. Szarvasmarhát is tartottak, de elsősorban a nem sok gondozást igénylő juhokat tenyésztették. Birkanyírás évadján kiegészítő alkalmi munkaerőről kellett gondoskodni.

A nyájakban sok kárt tettek a ragadozó állatok; a király azonban az oroszlánok elejtését nem engedélyezte. Az oroszlánvadászat jogát magának tartotta fent. A despotának fontosabb volt egyéni kedvtelése, mint a lakosság haszna vagy kára.

A városokban nagy hiány volt ügyes kézművesekben. Az építkező kedvű királyok éppen ezért akárhányszor erőszakkal is fogva tartották elsősorban az építőmestereket. Ha az illetők valamelyik szomszéd városban kedvezőbb munkalehetőséget kerestek, teljes erővel megindult utánuk a hajsza, hogy megint kézbe kaparintsák őket. Szabad költözködésről szó sem lehetett. Mari erődítményein, templomain és a palotán min-

dig akadt valami javítani való. A pompás királyi székhely nem veszthette el csodás hírét; olyan páratlan látványosságnak számított, hogy a Földközi-tenger partján fekvő Ugarit fejedelme levélben kérte: csak egyetlen egyszer hadd csodálhassa meg Zimri-Lim palotáját!

Bahdi-Lim, Mari palotájának előljárója, állandóan számon tartotta azokat a követeket és futárokat, kik útjuk során Mariban is megállapodtak, és nagyon örült, ha valamilyen úton-módon — kémkedéssel vagy megvesztegetéssel — sikerült urát a követek megbízásának tárgyáról tájékoztatnia. Egyik alkalommal jelenti, hogy ügynöke révén Babilonból vár értesüléseket, és ígéri, hogy a híreket azonnal továbbítja Zimri-Limnek. Máskor meg azt kéri, hogy a Babilonból, Ešnunából és egyéb helyekről Iamhad vagy más városok felé tartó követeket engedje-e tovább, vagy tartóztassa fel. Jelenti, hogy az asszíriai Išme-Daganhoz küldött követektől mit hallott: Ešnunából 12 000 főnyi sereg vonul Situllum felé; Ešnunna királya nagy mennyiségű árpát akar szállítani az elamiaknak; Nawar „asszonyának”, azaz királynéjának vezetésével 10 000 guti menetel Larsa felé, a babiloniak pedig rajtaütöttek az elamiak juhnyájain. A követek egyébként azt az utasítást kapták: ajánlják a jelentés címzettjeinek Subartu országának megfigyelését, a Babilonnak szánt segédc csapatok visszatartását és Zimri-Limnek ilyen értelemben való tájékoztatását. Bahdi-Lim még Babilon urával, Hammurapi királlyal is levelező viszonyban állott. Egy háború során, amelyben Mari és Babilon szövetségben volt egymással, Hammurapi ezt írta neki: „Hammurapi így szól Bahdi-Limhez: Egy csapatot küldtem Zimri-Limnek. Amint tudod, embereimnek hosszú utat kell megtenniük. Tájékoztass továbbra is Zimri-Lim állapotáról, csapatainak, valamint Zimri-Limhez küldött csapataimnak az állapotáról, írd meg az újságokat Razama városáról és a Razamát ostromló ellenség csapatairól. Remélem, hogy tájékoztató jelentéseid ezután is rendszeresen eljutnak hozzám!”

Bahdi-Lim egy másik alkalommal fölöttébb izgatottan jelenti királyának: „Elami és ešunnai csapatok menetelakzatban vonulnak Zimri-Lim országa ellen, Idamaraz irányába, és senki sincs ott, aki Idamaraz országát megmenethetné!”

Egy hadjárat előtt Bahdi-Lim utasításokat vár a csapatok számára, amelyeknek „Amurru nagyja” — ez volt a sereg fővezérének címe, melyben az amoriták ősi népneve örökölt meg — még nincs kijelölve. A palota előljárója Zimri-Adadot javasolja erre a tisztségre, helyettesének pedig egy másik vezért. Bahdi-Limnek a csapatok létszámát és felszerelését is ellenőriznie kellett; ennek megfelelően jelenti a királynak,

hogy katonáinak még egy pihenőnapra van szükségük, azután indítja őket útnak. A szökés akkoriban természetesen nem ment ritkaság számhá. A baráti Iamhad „Amurru nagyja” azt közli Bahdi-Limmel, hogy néhány embere megszökött, és kéri, hogy Zimri-Lim gondoskodjék a szökevények elfogásáról. A nagyúr ismételten kénytelen gátszakadásokról és a károk megszüntetésére fogantatosított rendszabályokról is jelentést tenni. A város és környéke sokféle eseményével kapcsolatban kér utasítást, vagy pedig azt ajánlja a jelentkezőknek, hogy döntés végett forduljanak közvetlenül a királyhoz.

Rendőri nyomozást kellett indítani akkor, amikor az Eufrátesz egy már oszlásnak indult gyermekhullát vetett ki, vagy amikor a határban egy levágott fejet találtak; az előljáró a királytól vár utasítást a temetés lebonyolítására. Természetesen a palotán belül is volt intézni való. Bahdi-Lim egy alkalommal megállapította, hogy a palota négyszáz szolgálójából — akár rabszolgák, akár szabad szolgák voltak az illetők, hiszen Bahdi-Lim is csak „szolgája” a királynak — csak százan kaptak új ruhát. A megkérdezett tisztviselők közül senki sem tartotta magát illetékesnek arra, hogy a többi háromezáz szolga új ruhájáról gondoskodjék. Döntsön a király! Az uralkodótól várja az ítéletet annak az embernek az ügyében is, akinek sejkje azt erősítgeti, hogy az illető — szabad ember, míg egy tisztviselő a palota rabszolgájának minősíti, mivel a palota nyilvántartásaiban olyanként szerepel. Aztán megint egy ezüstkincs lelet hozza izgalomba a palotafőnököt: nyomozást indít, és a király számára szeretné biztosítani a kincset.

Bahdi-Lim egyik leveléből kiderül, hogy a despota kemény büntetésekkel tartotta félelemben alattvalóit. Ebben a levélben azt írja, hogy már öt napja vár a hanaikakra, de azok csak nem akarnak összegyűlni a kijelölt helyen. Már kétszer írt városaiknak, mégsem hajlandók eleget tenni a hívásnak. Az elkeseredett előljáró azt javasolja a királynak, hogy vágassa le az egyik bűnösnek a fejét; ha ezt végigmutogatják a városokban, majd megfélemlíti az illetőket, és akkor ő is végrehajthatja a király parancsait.

Egy vidéki helytartó példája szemléltetheti, hogy milyen feszesen tartották kézben ott is a gyepelót.

Kibri-Dagan kormányzónak az volt a feladata, hogy Terqát, Mari egyik fő helyét és egyben tartományát igazgassa. Terqa ebben az időben már nem játszott semmiféle politikai szerepet, viszont vallási központja volt a Dagan-kultusznak, egyben támaszpontja a Földközi-tengertől a Perzsa-öbölég vezető kereskedelmi útnak: éppen ezért a kormányzó is

nyilván különösen erős ellenőrzés alatt állott. Volt elég gondja a csatornának, valamint az öntözési rendszer gátjai és duzzasztói miatt; gyakran tett jelentést gátszakadásokról és áradásokról, s jelentéséhez mindenestre rögtön hozzáfűzte, hogy a víz már apad, és a királyi birtokok alig szenvedtek kárt, a királynak nincs oka nyugtalankodni. Egy alkalommal mégis kézműveseket kér Mariból, hogy az egyik csatorna javítási munkálatait megbízásának megfelelően elvégeztethesse.

A futárszolgálat biztosításán és megfelelő kísérő személyzet kiállításán kívül a kormányzó felügyelete alá tartozott az igazságszolgáltatás és a vallási kultusz ellátása is. Az elnyomott nép egyik felkelése után azt tanácsolja Zimri-Limnek, hogy ne hagyja el palotáját, csak valamennyi ellenségének leverése után, mert már sok személyt elfogtak ugyan, de a lázadók vezérét még nem. Aztán sok mindenről — gerendákról és egyéb épületfákról ír, amiknek beszerzése körül nehézségei támadtak. A csapatok ellátására szolgáló liszt szállítására Kibri-Dagannak halasztást kell kérnie, mert egyelőre még nincsenek szállító hajói. Egy másik levelében a kormányzó azt jelenti, hogy az egyik körzetben járvány ütötte fel a fejét, amely embereket és állatokat követel áldozatul.

Egészen jelentéktelen ügyekben, például egy szép rabnő hollétével, vagy az egyik erődkapu megjavításával kapcsolatban is a király döntését kellett kikérni. Egy asszony amiatt panaszkodott, hogy megrágalmazták. Egy másik valóban első osztályú ruhákat kér a királytól. Voltak azután rossz, meg jó hírek: a király egyik követét és kíséretét megtámadták, és egy ember meghalt; máskor viszont a királyi kincstár gyarapodásáról számolnak be: rezet, edényeket és ruhákat kaptak.

A levelezésből nem hiányzik bizonyos személyes jelleg sem. „Az ország asszonya”, a királyné, szamarairól cseveg. Aggódik, hogy a király útközben meg talál fázni, és ezért meleg ruhákat küld utána. A hatalmas levéltár szövegei közt így nemegyszer kedves mozzanatokra is bukkanunk. Tanulmányozójuknak kétségtelenül az a benyomása támad, hogy minden alattvaló ügyes-bajos dolgaival közvetlenül a királyhoz fordulhatott és nála kereshette igazát; de vajon megtehetette ezt az a földműves is, aki a király engedélye nélkül még lakóhelyét sem hagyhatta el? Talált-e írnokot, aki hajlandó volt panaszát, kérelmét agyagtáblára róni? Meg tudta-e fizetni? És ha csinosan elkészített beadványát ott szorongatta is a kezében, megtalálhatta-e az útját-módját annak, hogy a király előtt leborulhasson és kérvényét átadhassa neki? Megtélésünk szerint áthidalhatatlan volt az a távolság, amely kettejüket elválasztotta egymástól. Hiszen még a legmagasabb rangú tisztviselők is csak jelentéktelen szolgálai

„ királynak! Nem szabad elfelednünk, hogy rabszolgatartó államban vagyunk.

Mari ékirásos tábláinak mindmáig csak töredék hányadát tették közzé. Ha majd a királyi levéltár valamennyi okmányát megfejtik, akkor Mezopotámia i. e. II. évezred eleji történetét, főleg Hammurapi babiloni uralmának kialakulásától Mari meghódításáig, újból kell megírni. Hogy ehhez a további ásatások eredményei még mennyiben fognak hozzájárulni, egyelőre nem is sejthetjük. Hiszen a Mariban feltárandó terület nagysága oly nagy, hogy még az i. e. III. évezred előtti mély rétegekig nem is tudtak leásni, és a város történetének kezdetét még egyáltalán nem kutathatták fel.

MESÉS LÉNYEK A SIVATAG HOMOKJÁBAN

TELL HALAF

Max Freiherr von Oppenheim, német diplomata, aki régészeti munkáival már korábban is nevet szerzett magának, 1899-ben azért indult útnak Esh-shamból (Damaszkuszból), és kelt át a sivatagi steppéken, hogy ősi kultúrák színhelyeit felkutassa. Ekkor hallotta, hogy Ras el' Ain falu közelében, az Eufráteszbe ömlő Khabur forrásvidékén érdekes kőszobrokra bukkantak. A csecsenek, vagyis egy korábban a Kaukázusban lakó törzsnek a tagjai, akik vallási okokból Észak-Mezopotámiába vándoroltak ki, sírásás közben emberfejű óriási állatszobrokat fedeztek fel. Oppenheimen hihetetlen izgalom vett erőt.

A kurd hegyek közt eredő Khabur forrásvidéke valamikor régen Subartuhoz, ehhez a Nyugat-Irántól az Antitauruszig terjedő birodalomhoz tartozott, tehát Mezopotámia középső és északi részein kívül még Szíria keleti területeit is magába foglalta. Subartu volt Elam északi szomszédja, olvassuk egy asszuri ékírásos szövegben, az akkádok számára pedig, akiknek városai közül Babilon volt a legismertebb, Subartu volt az északnyugati ország.

Subartu területéről és történelméről csak igen szórványos értesüléseink voltak, és így megérthetjük Oppenheim izalmát, amikor a Khabur forrásvidékén talált különös leletekről tudomást szerzett. Minden rábeszélő képességét latba vetette, hogy a csecsenektől a leletek színhelyét megtudja. De a babonás kaukázusiakat semmivel sem tudta rávenni, sőt még azt is letagadták, hogy találtak valamit; azt hitték, hogy a kőszobrokban szellemek lakoznak. Oppenheim rájuk bizonyította hazudozásukat, a pokolba kívánta szíves vendéglátásukat, a csecsenek pedig megvillogtatták előtte a tőreiket. Csak ilyen jelenetek után vezették oda vendégüket végül is a lelőhelyre.

Oppenheim sürgős terepszemlét tartott, és máris ásatni kezdett. Mindjárt az elején figyelemre méltó, idegenszerű és ősi jellegű kőfaragványok

kerültek napvilágra. A kutató tervszerű ásátások indítását határozta el; ez 1899 novemberében történt. Törökország — ma ez a terület Szíriához tartozik — a diplomatának megadta ugyan az engedélyt, hogy a Tell Halafon ásathasson (ez a neve annak a Khabur jobb partján emelkedő halomnak, amely az érdekes köemlékeket rejtette), de még rengeteg akadályt kellett Oppenheimnek elhárítania ahhoz, hogy 1911-ben elkezdhesse a munkát. Először is gondosan elő kellett készítenie a munkálatokat. Tell Halaf közelében nem volt nagyobb helység. Mindazt, ami csak szükséges volt az ásáshoz, Halebből (Aleppóból) kellett odavitetni, az pedig csaknem háromszáz kilométernyi távolságra van Tell Halaftól nyugatra. Ehhez majdnem ezer tevét kellett mozgósítani. Húsz napig tartott az út, míg a tevekaraván az ásítás színhelyéig jutott.

Az ásítás megkezdésekor mindössze tíz munkás állott rendelkezésre. Később már többen jelentkeztek, és az ásítás vége felé 550 beduin hordta el a törmeléket a romokról. A Bagdad-vasútvonal, ez a német bankoktól támogatott vállalkozás, amely a német császárság agresszív külpolitikáját szemléltetheti, 1913-ban érte el Tell Halafot, és így az ásítás színhelyét szorosabb szálakkal fűzte a világ többi részéhez. 1913 végén félbeszakították az ásításokat, minthogy a kutatás egy bizonyos szakaszának végéhez értek. Az első világháború akadályozta a munkálatok újrafelvételét, úgyhogy a folytatásra csak 1929-ben kerülhetett sor. Szíriát a hadi események elszakították Törökországtól; akkor francia gyámság alatt állott. A háború során egyes leletek elpusztultak, és a nagy expedíciós épület is kiégett rommá változott.

Az ásítások egész folyamán a vezető építész Dr. Langenegger volt, aki már Koldewey munkatársaként közreműködött Babilon feltárásában. Tell Halaf tudományos feldolgozása tehát a legjobb kezekben nyugodott.

Az ásítást ott kezdték, ahol 1899-ben az első leleteket találták. Mindössze húsz centiméternyi mélységben máris egy hatalmas templom vagy palota homlokzata bontakozott ki a törmelékből. Legelőször faragott kőveket, három kolosszális állatfigurát és nagy istenszobrokat tártak fel. A szobrok útburkolaton állottak. Ezt követve vágták keresztül magukat az ásatók a véletlenül elsőnek talált bejáraton, és így jutottak be — mint a hajdani látogatók — az épület belső helyiségeibe.

Üszkös törmelék borította a padlót, amelyen egy bronz-ékszert viselő fiatal leány csontváza hevert, — mintha valami nagy fájdalom kényszerítette volna az összekuporodásra. Az egyik mellékhelyiségben egy rúdra húzható, 25 centiméter hosszú bronz félholdat találtak: bizonyára annak a zászlónak a maradványát, amely egykor a palota tetején díszelgett.

A faragott kövekkel kirakott ajtónyílás mögött ismét hatalmas szoboralakok kerültek felszínre. A rengeteg nagyméretű kőfaragvány nemcsak meglepte, hanem lelkes csodálatra is készítette az ásatókat.

Mint csakhamar kiderült, az egész palotát egy vályogtéglákból összehordott, hatalmas alapzatra építették. Valamennyi falat is ebből a gyorsan morzsolódó anyagból húzták fel. A külső falakon, közel az egykori talajszinthez, 70 centiméter magas domborműveket találtak, és sok kisebb darab került elő a palota déli oldalán. Sűrűn elhelyezett feliratok adták tudtul az építető nevét; „Kaparának, Hadianu fiának a palotája”.

Kutató árkokkal „végigtapogatták” az egész dombot. A várhalmon — a Khabur felé eső részen — az „északi épület” maradványai kerültek felszínre. Az udvar gipszbetonjában egymás mellett sorakoztak a kerek mélyedések, amelyekbe annak idején fákat ültettek. Hasonló berendezést ismerünk az egyik aššuri asszír palotából is. Az épületen belül itt is egy kis kertet rendeztek be, amelynek fáit kis csatornák látták el vízzel.

A vár északnyugati sarkában — ugyancsak felmagasított teraszon — épült Kapara lakókastélya. (Az ásatók így nevezték el.) A kisebb helyiségek, amelyeknek még megmaradt falait megszabadították a földtől, itt két udvar körül csoportosultak.

A déli várkaputól keletre egy Kapara idejéből való vályogból készült tömbépület emelkedett, amelynek téglákkal kövezett alapzatán két, lyukkal ellátott mészköztábla egykor talán azt a célt szolgálta, hogy valamilyen díszes istenszimbólumot hordozzon.

A vályogból emelt tömbépület tisztogatása közben egyszer csak egy hatalmas fekete bazaltfejnek a teteje bukkant elő. Azután még fokozottabb elővigyázatossággal hordták le a téglasorokat. Napokba telt, míg végre egy hatalmas trónoló istennő bontakozott ki az ásatók előtt — teljes épségben.

Az 1,80 méter magas bazalt-istennő egy támla nélküli magas széken ül. A szobor olyan, mintha kockákból rakták volna össze. Homloka hátra-csapott, orra előreugró és az álla hegyes. Meglehetősen kicsiny szemeit bekarcolt vonalak jelzik. Füle előtt hosszú hajfonatok csüngnek alá, míg hátul, a tarkóján, csak karikák jelzik a haj göndörségét. A ruha szegélyét könyökön felül cikcakkos motívum díszíti. A lábak csupaszok.

A közelben egy másik trónoló istennőt is találtak. A két szobor között aknasírok voltak a sziklába vágva, amelyekben még ott voltak az agyagból égetett hamvedrek. A legelőször talált urna alatt egy fazék volt, benne arany gyűrű, félhold alakú fülbevalók, holdsarló alakú függők, valamint egyéb sirmellékletek, amelyek — egy jóval régebbi

mésző-háromlábán kívül — mind a Kapara-korból származnak. Ezenkívül találtak az ásatók egy vékony aranylemezből készített, fülekkel ellátott szájlemez (plakettot). Ilyen lemezeket kötöttek a halottak arcára, hogy a gonosz szellemek a szájon keresztül beléjük ne bújhassanak. (Hasonló szájlemezeket találtak a palesztíniai Gezerben és Béth-Seánban, az Égei-tenger világában a krétai Mochlosban és a ciprusi Enkomiban.)

A templom-palota északnyugati részében két további sírépítményt is megvizsgálhattak, amelyek közül a korábbi sértetlen volt, mivel Kapara terasza elfedte. Vályogtéglákból készített boltozat zárta le azt a sírboltot, amelyben valami magas rangú halott, talán épp egy király nyugodott. A gazdag sírmellékletek legalább is erre mutatnak.

A rossz állapotban fennmaradt csontváz a hátán feküdt, arccal nyugat felé. Ennek a halottnak a szája elé is egy arany lemezt kötöttek. A fehér pontokban végződő, függőlegesen párhuzamos bemélyedésekbe öntött kék zománc a bajuszt és a szakállat érzékelteti. A tell-halafi férfiak ezzel ellentétben egyébként simára borotváltatták a felső ajkukat, csak az állukon és oldalt hagyták meg a szakállat.

A halott ruhájára a mellén egy félkör alakú, trébelt aranylemez volt felvarrva. Ezt egy spirálisokkal és kék-fehér zománc legyező-ágakkal ábrázolt pálmafa díszítette; a pálmafa két oldalán — mintegy címer-tartóként — gazellák ágaskodnak. A ruhát ugyancsak trébelt arany-szalagok szegélyezték. A lábcsontokon még ott heverték a szandált ékesítő, trébelt aranydíszek. Ezenkívül találtak még mellette egy félhold alakú, aranyhuzalból hajlított gyűrűt és egy elefántcsontból faragott kis majmot, amely bizonyára egy jogar fogantyúja lehetett, továbbá egy ezüst- és egy rézcsészét, valamint több réz ivóserleget. Hogy ez a fejedelem a külsejét igen gondosan ápolhatta, mutatja egy ezüst spatulán kívül a temetkezés legérdekesebb lelete, egy elefántcsontból készített szepítő-szeres dobozka, amelynek öt rekesze közül az egyikben még „rúzs”-maradványok is voltak. A dobozka fedelét szalagfonatmintás trébelt aranycsíkok díszítették; közepére egy kék és fehér zománcsíkokból álló rozettát illesztettek. Két agyagedény formájáról arra lehet következtetni, hogy a sír Kapara korából való, és talán Kapara apját vagy nagyapját rejtette magában.

A régi várost nem lehetett egész kiterjedésében feltárni; elhelyezkedéséről mindenesetre képet lehetett alkotni. Végigkísérték a város falait, amelyek egy nem egészen szabályos — 1000 méter hosszú és 600 méter széles — négyszöget zártak körül. A falakon kívül még nagy kiterjedésű külvárosok helyezkedtek el. A lakosság szegényes — egy vagy több

helyiségből álló — házai meglehetősen szabálytalanul épültek egymás mellé; köztük keskeny, gyakran mindössze egy méter széles utca húzódott, de az kavicsal vagy murával volt borítva. A szennyvizet gondosan kiépített csatornák vezették el. A gazdagok házaiban fürdőszobák is voltak, amelyeknek téglaborításos padlózatába egy-egy ovális cserépkádat és nagy korsót építettek be, míg a téglaburkolat alatt elhelyezett cserépcsővek a csatornába vezettek. Amikor az expedíció munkatársai számára kutat ástak, egy olyan kultikus rendeltetésű helyiség nyomaira bukkantak, amely szinte a város elfoglalása korabeli állapotot mutatta. A helyenként két méteres magasságban megmaradt falak 196 négyzetméter nagyságú területet zártak körül. A kelet felől megközelíthető előtéren keresztül lehetett bejutni a tizenöt méter mélységű fő helyiségbe, amelyben — felül égési nyomokkal — a fehérre festett oltár még állt. Ugyancsak fehérre festett talapzaton állt közvetlenül e mögött egy ülő pár fekete bazaltból faragott, 80 centiméter magas kettősszobra, valamint egy álló férfiisten. Az utolsó áldozatok, amelyeket minden valószínűség szerint azért mutattak be, hogy az elfoglalás fenyegető veszélyét elhárítsák a várostól, ott heverték a kultikus helyiség padlóján: bazaltbálgányok, gyöngyök, pecséthengerek, vagyis olyan hengerek, amelyekkel az agyagtáblába egy egész jelenetet lehetett belenyomni, valamint bronzszobrocskák és bronzcsészék. Más bálgányok, vagyis primitív istenszobrok, a kettős istenszoborhoz voltak támasztva. De az áldozat hiábavalónak bizonyult.

Az itt tisztelt istenek nem ismertek irgalmat; rettegett is tőlük minden hívő. Ezt már az istenpár ábrázolása is elárulja. A belépő az előtérből az ajtón keresztül egyenesen a fő helyiség oltára elé lépett. A bazalt szögletköveken haragosan csikorogva tárult fel az ajtó két szárnya, és a belépő eközben megpillantotta az ülő istenpár szobrát. Jobbra ült a szakállas férfi, balra az asszony. Az istenek bal keze az ölükben nyugodott, míg a jobbjuk ökölbe szorítva pihent a térdükön. Még a csupasz lábukig lehulló, szögletesen és mereven ható ruhájuk is szigorú benyomást kelthetett. Hát még az arcuk! A férfi a vállára legöndörödő, hosszú haja alól sötétén nézett fehér mészkőből kirakott szemével, pupillája fényesre csiszolt fekete kőből villogott, hogy tekintete szinte keresztül-szúrta a hívőt. Az erős tengerészszakáll fölött húzódó, összeszorított szája brutálisan hatott. Az alacsony tollkoszorúval díszített istennő ugyanolyan szigorúan, a jóság minden jele nélkül nézett maga elé. Ha a hívő tekintete az álló alakra siklott, amely vállán egy bumeráng alakú fegyvert tartott, míg balja kardja markolatán nyugodott, itt is csak azt érezhette,

hogy ő — az istenek szemében — senki. Semmi jót nem várhatott tőlük. Legfeljebb annyit próbálhatott meg, hogy a haragvó isteneket áldozataival megengesztelje.

Tell Halafon a legfontosabb épület az elsőnek kiásott komplexus, amely a Khaburtól közvetlenül délre fekszik. Ezt templom-palotának szokták nevezni, mert nemcsak a kormányzatnak az épülete, hanem egyúttal a főisteneknek is a temploma volt. Az előtérből szokatlanul széles átjárón keresztül lehet bejutni egy hosszúkás, keskeny helyiségbe, amelyet egyetlen ajtónyílás köt össze a mögötte húzódó második hasonló helyiséggel. Ezt a subartui kultúrára jellemző templom-palota épületformát *hīlān*nak nevezik. A hīlāni kifejezést már az asszírok használták az idegenszerű épületekre, és megjegyezték, hogy a szó nyugati országok nyelvéből származik. A tell halafi hīlāni különlegessége az a monumentális kivitelezés, amilyennel sehol másutt nem találkozunk.

Az ásások lehetővé tették, hogy erről az épületről egészen szemléletes képet kapjunk. Amikor a munkálatokat abbahagyták, a régészek szeme elé táruló látvány egyelőre ugyan még zavaros volt, és a részben szétmállott vályogfalak, a ledőlt, összetört vagy tüztől szétrepedezett szobrászati emlékek között csak a szakember tudott eligazodni, de évek fáradságos munkája árán mégis sikerült a vár képét úgy rekonstruálni, mint amilyen az Kapara idejében lehetett.

Az akkori látogató a dísztelen déli kapun keresztül, egy emelkedő, kikövezett utcán jutott el az épület-komplexus bejáratához. Előbbre lépve meglátta a legfontosabb épületet, a palotát, amely teljes — 57 méternyi — szélességben tűnt fel előtte. Két szélén egy-egy torony meredt, közbül három kisebb torony tagolta; enyhén karcsúsodva mintegy tíz méter magasak lehettek. A falakat gyaníthatólag sárga vakolattal vonták be, de talán még tarkára is festették. Ennek a színes vakolatnak biztos nyomai azonban nem maradtak. A déli fal fő díszei kis bazalt, valamint okkerfestékkel vörösre színezett mészkő lapok voltak, ezek szabályosan váltakoztak egymással. A domborművekkel díszített lapok a fal alépítménye fölött futottak végig.

Az épület — minden pusztulás ellenére — még a feltárás után is lenyűgöző volt, mivel a falak délen egy jó darabon a többnyire 60—80 centiméter magas és 40—50 centiméter széles talapzati domborművek fölött is megmaradtak. Ezek védték a fal lábát a szokásos heves felhőszakadások következtében fenyegető kimosódástól, és eredetileg úgy voltak elhelyezve, hogy a felső szegélyük egy vonalba esett.

Kelet felől az úgynevezett Skorpió-kapu csatlakozott a palotához.

Azért nevezték el így, mivel a bejáratot két skorpió-madárember őrizte. Ezek meredtek rá — mint valóságos örök — a látogatóra, és fullánkjaikkal távoltartották az ellenséget a kaputól. Ilyen mesebeli lények állták útját a mondabeli hős Gilgamešnak is, amikor Utnapistimhoz, a babiloni Noéhoz vezető útján meg akarta szerezni a halhatatlanság fűvét, hogy halott barátját, Enkidut, visszahozza az életbe.

A Gilgameš-eposz a semiták alkotása, akik a Gilgamešról szóló sumer költeményrészeket szerves egésszé olvasztották. Vezér-gondolata az, hogy a hős keresi az örök életet, vállalkozása azonban hajótörést szenved. A Gilgameš-eposzra vonatkozó ábrázolások igen gyakoriak.

A Skorpió-kapu mesebeli lényei nem egészen embermagasságúak és majdnem két méter hosszúak. Elöl körös-körül ki vannak dolgozva, oldalt csak domborműves lapokként, vagyis az emberi fejet, a mellet és a madárlábakat egészen kifaragták, míg a madártestet és a skorpió-farkat csak relief-kidolgozás érzékelteti. A mesés lények álláról lecsüngő csapzott szakáll spirálisokban végződik. A felső és alsó ajak sima. A haj is karikákba van rendezve. A fejdísz egy szalagokkal és bikaszarvakkal ékesített tollkorona. A szobrok arca meglehetősen mogorva; szemüregeik ma üresen merednek a látogató felé. Valamikor a bazaltból kifaragott és csillogó feketére csiszolt pupillák és a mészkből beillesztett szemgolyók fenyegető tekintetűvé tették ezeket a szörnyetegeket, úgyhogy a közeledőknek volt mitől megijedniük. Az ásatók a szobrokat ledöntve, de teljes épségben találták.

Miután a látogató aggodalmaskodva, nagy szívszorongás közepette elhaladt a kapuörök mellett, és néhány lépést tett az emelkedő úton, egy kis előtérre, illetőleg udvarba jutott. Innen a szabadban álló lépcsőn keresztül egy nagy, kövezett teraszra ért, ahonnan a palota homlokzatát láthatta. Tekintete egy oszlop tetején ülő, hatalmas, majdnem két méter magasságú, fekete bazaltsasra esett. Ez volt a nap jelképe. Aránytalanul nagy fejből nemcsak erős csőre ugrott előre, hanem fekete-fehér szeme is, mint valami teleszkóp. Tollazatát pikkely- és halszálka minták érzékeltették. Mikor a sas az alapzatról lezuhant, széttört. Közvetlenül mellette emelkedett egy tarka zománcféglákkal borított faltömb, valószínűleg oltár. Az ásatók a téglákból felrakott falakat bedőlve találták.

A mélykék sivatagi égboltozat alatt huszonegy méter hosszúságban húzódott a palota-templom sárga vakolatos és fekete bazaltszoborművekkel tagolt homlokzata. Oldalt meredező toronyszerű bástyái, amelyek magasabbak voltak, mint maga a palota, lenyűgöző hatással lehettek a hajdani látogatóra.

A hilani bejárata különösen díszesre volt kialakítva. A vályogtéglafalfelületeket jobbról és balról szárnyas szfinxek zárták le, a mintegy kilenc méter széles homlokzatot pedig három állatkolosszuson álló, óriási, tiszta bazalt istenalak osztotta négy bejáratra. Valamennyi szobor szeme fehér mészkőből és fekete bazaltból volt kirakva: így meredtek az oda járuló jövevényre. Az épület talapzatát a bejárat két oldalán szintén bazalt domborművek díszítették.

Az állatkolosszusok — egy oroszlán, egy bika és egy nöstényoroszlán — mintegy három méter hosszúak voltak. Ezek hátán álltak a hatalmas, 2,60 méter magas isten-szobrok; közvetlenül az istenábrázolások lába alatt kockaszerű alátétek voltak, hogy az állatfejek ne takarják el a közeledő látogatók szeme elől magukat az isten-alakokat. Az istenek fején mintegy 60 centiméter magas, henger alakú idomok hordozták a fölöttük folytatódó fal tartógerendáit.

Mikor a helység elfoglalásakor a palota-templom leégett, az istenszobrok az alapul szolgáló kockákról előre zuhantak a földre, ahol aztán — különösen a középső — darabokra tört. Annyi mégis maradt a szobrokból, hogy rekonstruálni lehetett őket. Ezek az alakok a kissé szétterülő vállukat és csípőjüket nem számítva olyanok, mintha óriási hengerek volnának. Derejuk be van húzva. Hátul csak a lecsüngő hajjal ábrázolt fejek vannak kissé gondosabban kiformálva. Az istenek fején szalagszerű diadémot láthatunk. Fejformájuk széles, orruk kampós, ajkuk duzzadt, arcuk telt. A nagy orr alul át van fúrva, hogy csüngő ékszer lehessen befűzni. Az egyik, aránylag jó állapotban maradt férfi alak szakálla hullámvonalakkal van stilizálva. A diadém alól — az istenség jelképeként — egy pár szarv mered elő, illetőleg simul a fejhez. A rövid ujjú inget alul lecsüngő rojtokkal díszített szegély zárja le. E fölött a kappadokiai viseletnek megfelelő köpenyszerű ruhadarabot láthatjuk. (Kappadokia a mai Törökország egyik belső — Ankarától délkeletre elterülő — tartományának ókori neve.) Ez a köpeny a jobb vállat és a bal lábszárt fedetlenül hagyja, és alul lekerekítve majdnem a lábfejig ér le. A merev tartású jobb kar a vállon bumeráng alakú fegyvert tart, míg a bal a hosszú kard markolatán nyugszik.

A női istenalak formái lágyabbak. Nyakát több sorból álló gyöngyfüzér díszíti, csuklóin és bokáin négy-négy vastag karika. Lába — a férfiszobrokkal ellentétben — csupasz. A testet teljesen körülzáró ruhát csak bizonytalanul lehet kivenni. A kabát hátul egészen a földig ért, előlről azonban a boka szabadon maradt. Vállait beszegéssel varrott gallér borítja, ami még a mellre is lecsüng.

Mint a kultikus helyiség szobrai, ezek az alakok is Tell Halaf főisteneit ábrázolják. Középtűt áll szent állatán, a bikán, Tešup főisten, tőle jobbra a nőstényoroszlánon Hepet, a szerelem és a háború istennője, balra pedig egy oroszlánon a napisten.

A homlokzat előtt az alul elhelyezett oltárokat feltehetőleg egy faszlopokon nyugvó tető védte az időjárás viszontagságaitól. Az előreugró tornyok jobb- és baloldalt az áldozati teret mintegy lezárták. A kapubéletekbe illesztett szárnyas szfinxek fejükkel majdnem egy méternyire kiugrottak a homlokzat elé, míg oldaluk egybe esett a vályogfal felületével. Ennek megfelelően részben csak reliefszerűen vannak megmintázva. A keleti kapubélet jó állapotban levő szfinxe 2,50 méter hosszú; az első lábak, a törzs és a szfinxfej mintegy másfél méter magas. A mesebeli lénynek ez a túlzottan nagy feje közvetlenül a lábban folytatódik. A négyszögletes oszlopra emlékeztető lábak oroszlánkarmokban végződnek. A szfinx profilja a nagy ülő istennőéhez hasonlít. Száját szinte csak egy vonás érzékelteti. Szemei másképpen vannak beillesztve, mint a többi tell halafi alaknak: a pupilla nagyobb, a fehér mészkő szegély keskenyebb. Oppenheim véleménye szerint a szfinx fátyollal volt ábrázolva, mivel a homloka körül hátul csomóba kötött szalag futott, amely két bojtban végződött. Erről szalagok csüngtek alá, amelyek spirálisokban végződtek, s váltakozva — hol hosszabban, hol rövidebben — a fej egész hátsó részét befedték. Egy keresztbe futó csíkról az áll alatt is spirális szalagok lógnak le a nyakba. (A Tigris belső folyásának vidékén még az ásatás idején is ilyen fátylakat viseltek.) A szfinx oldalsó domborműves ábrázolása szárnyas oroszlán. A lapos reliefben megmintázott szárnyak szorosan a testhez tapadnak, és felfelé sem emelkednek a test fölé.

Oppenheim ezekben a szfinxekben Hepet ábrázolásait látta, mivel a szobrok lábánál az ásatások során egy patkó alakú áldozati oltár került elő.

A szfinxekhez kétoldalt három talapzati dombormű csatlakozott: a nyugati oldalon egy oroszlán, amely mögött Tešup főisten lépdelt, majd egy vadász, aki nyilával egy vad bikát vesz célba. A keleti oldalon hasonló ábrázolások voltak, de Tešup jelképezésére itt egy szárnyas napkorongot helyeztek el.

A napistent az ősi időkben eredetileg repülő ragadozó madárként ábrázolták, teste — mintegy a törzs és a fej érzékeltetésére — fehér mészkőből kifaragott kerek, enyhén kidomborodó korongokból állt. A nap-szimbólumot két, egymással szemben álló keverék lény — felül

ember, alul bika — tartja. Egy futó, erősen behajlított lábbal ábrázolt férfi alak viszont ezeket tartja könyökükönél fogva. A napkorongot az egyiptomiak is szárnyasan ábrázolták, és feltehető, hogy ezt a szimbólumot tőlük vették át.

A domborművek előtt egy bazaltból kifaragott kerek oltárasztal állott. Ezen még rajta heverték azoknak a galamboknak a csontjai, amelyeket feltehetőleg röviddel a palota feldúlása előtt áldoztak fel. A másik oldalon Tešup főisten előlnézetben ábrázolt fejét tollkorona díszíti, amely alatt az erőteljes bikaszarvak úgy vannak elhelyezve, hogy a két szarv hegye fent, a homlok fölött találkozik. Haja és szakála hosszan csüng alá, a felső ajak borotvált. Alul rojtokban végződő, ujjai varratain beszegéssel díszített hosszú köpenyét csípő fölött széles öv tartja össze. Két karját széttárja; jobbában buzogányt, baljában ívelt hajítófát tart. A buzogány egy átfúrt bazaltgolyó, ilyen Tell Halafban gyakorta került elő. Ezt a golyót erős botra húzták rá. Az isten csupasz lábait ránézetben primitív módon oldalról ábrázolták. A két berakott szem itt is szigorúvá tette az istenszobor arckifejezését. Tešuptól, az eső- és viharistentől, az ég és föld urától mindenki rettegett. A szobor előtt egy patkó alakú bazaltoltár állott.

A palota-templom homlokzatát egészen különlegessé teszi az a három hatalmas istenalak, amely egyben a tetőgerendákat is tartja. Az építészetnek és szobrászatnak ilyen szerencsés összetalálkozását egyébként a Közel-Keleten hiába keressük.

Ha most ezek közt az istenszobrok közt keresztülmegyünk, és bent állunk a hilani első (széles) termében, amely a leletek bizonyossága szerint mázas és máz nélküli *ziggatukkal*, azaz agyagból égetett díszgombszerű hengerekkel volt díszítve, máris ott vagyunk a következő, majdnem négy méter széles átjáróval szemközt. Itt hatalmas csőrű óriásgriffek őrködtek a kapubéleteken. Ebben a második helyiségben fontos lelet került elő: egy 1,40 méter hosszú, 1,20 méter széles, és a négy hatküllőjű kerékkel együtt mindössze húsz centiméter magas, vagyis igen alacsony bronz kocsi. Oldalát cizellált minták díszítették, az alja erős vaspálcák-ból állott. Talán hordozható tűzhely lehetett, amin az áldozati állatokat megsütötték, vagy parázstartó, amelyet a sima kőpadozaton könnyen ide-oda tologathattak, hogy a királynak és vendégeinek fűtsenek.

Hátulról és oldalt kisebb helyiségek csatlakoztak a széles fő helyiséghez.

A palota hátsó falának kis alapzati domborművei közül 182-t még a falba beillesztve találtak. Öt darab innen-onnan, különböző helyekről

került elő, míg körülbelül ötven akkor ment tönkre, amikor később ugyanitt gabonaraktárakat rendeztek be. A motívumokra való tekintet nélkül egymás mellé sorolt ábrázolások sok mindent elárulnak Tell Halaf lakosainak életéről és munkájáról. Nagy szerepet játszott képzelet-világukban a különféle mesélények, a félig emberi, félig állat alakok összes lehetséges kapcsolata. Az állatokon és állatok harcán kívül sok változatban örökítették meg isteneiket és harcosaikat, a vallási kultusz és a vadászat jeleneteit. Az isteneket, démonokat és királyokat rojtszegélyes hosszú kabátfélbe öltöztették, míg a többi alakok csak kurta ágyékkötőt és övet viseltek. Csak kevés ábrázoláson figyelhetjük meg a hegyes sisakot. A harcosok széles hegyű lándzsákat és kerek, középpükt kidomborodó pajzsot hordoznak. A leggyakoribb ábrázolás a nyíl és az íj. Ezek voltak mind a gyalogos katona, mind a kocsiharcos fegyverei. Előkerültek azonban buzogányok, bumeráng alakú fegyverek, parittyák, és rövid — egyenes vagy sarló alakban görbített pengéjű — kardok is.

De nemcsak harci kocsikat, hanem hegyes sisakkal ábrázolt lovasokat, sőt egyszer még egy tevén ülő alakot is láthatunk, akinek felhúzott, hosszú köpenye előkelő személyre enged következtetni. Tell Halaf lakosai általában oroszlánra és vadbikákra, ritkábban gazellára és vad-disznóra vadászhattak. De az állatábrázolások között egy elefántot és egy struccot is találunk. Mezopotámia felső vidékein elefántra még az asszírok is vadásztak. Különben Elő-Ázsiában mind a két állat már régen kipusztult. Valamennyi ábrázolás a természet kitűnő megfigyeléséről tanúskodik.

A rengeteg apró lelet között különösen gyakoriak a sokszor kenyér alakú malomkövek. Ezeknek hosszanti rovátkájába egy fanyél illeszkedett bele, amelynél fogva a szorgalmas kezű rabnók a felső követ ügyesen az alsóhoz dörzsölték, és így őrlték a kenyér sütéséhez szükséges lisztet. De előkerültek a mi sakktabláinkhoz hasonló mészkőtablák is, amelyekbe a mezőket belekarcolták. A bárányok lábcsonjtját játékköveknek használták.

A lakosság harciasságáról tanúskodnak a talált kardok és török, lándzsák és nyílhegyek. Ezeket részben már vasból készítették, ami arra enged következtetni, hogy a vasat korán fel tudták dolgozni. Szondák mutatják, hogy a seborvosláshoz is értettek. A bronz- vagy réz-spatulák pedig arról vallanak, hogy az emberek festették magukat; egy királynak a szépítőszeres dobozkája is ránk maradt.

Az 1929. évi ásatási idény mindenekelőtt arra szolgált, hogy a Kaparadás a még korábbi idők rommaradványai alatt egészen a természetes

sziklatalajig lejussanak. Rengeteg — részint egy-, részint több színű és különféle mintákkal tarkára festett kerámia is előkerült.

Kik voltak hát a tell halafi építkezők, és melyik korból valók? Oppenheim (aki egész életét ezeknek az ásásoknak szentelte, és aki Berlinben a leletek egy részéről, valamint gipszlenyomatokból egy külön Tell Halaf-múzeumot is berendezett, amely a második világháborúban igen sok kárt szenvedett) publikációiban Kapara királyt és palotáját az i. e. XII. századra tette. A szoboremlékeket 2500 tájára datálta, mert feltételezte, hogy azok eredetileg a tarka cserepes város építményeihez tartoztak; Kapara, mikor palotáját építtette, ezeket úgy ásatta ki és használta fel újból. Megállapításait más neves tudósok, mint például E. Herzfeld, is elfogadták, vagyis a szobrokat nem Kapara arameusainak, hanem a tarka cserépedények korában itt élő subartuiaknak tulajdonították. (Kapara király feliratait arameus nyelven fogalmazták.) Mikor azonban Anton Moortgat a tell halafi leleteket, elsősorban a szobrászati alkotásokat feldolgozta, más derült ki.

A Tell Halafon kitapintható emberi élet legkorábbi emlékei az újkőkorból a kő-rézkorba vezető átmenet idejéből származnak. Ezek egy színűre csiszolt edények, amelyeket szabadon, kézzel formáltak, és nyílt, erősen füstölő tűzben égettek ki.

Egészen más jellegű az ezután következő tarka kerámia. Az edényeket még akkor is fazekaskorong nélkül állították ugyan elő, de kiegészítésük (hogy szilárdak és fényesek legyenek) már kemencékben történt. Ezek szín- és formagazdagsága figyelemre méltó. A festésre használt színek skálája a feketétől és barnától egészen a vörösig és narancssárgáig terjed; de használták a fehéret is. Az edényfestők legtöbbnyire úgynevezett geometrikus mintákat, valamint erősen stilizált marhafejeket alkalmaztak. Anyaistennő tiszteletre mutatnak a nagy számban talált női *agyag-időlok*. Ezek a guggoló vagy térdelő szobrocskák a mellet és a csípőt hangsúlyozzák; csíkozásuk talán a ruhát vagy az ékszereket hivatott érzékeltetni. A sok köeszköz mellett most már egyre gyakoribbá válnak a réz- vagy bronztárgyak. Az egész kultúra az i. e. III. vagy IV. évezredbe sorolható. Hogy ez aztán a Tell Halafon később miért tűnt el, mind- eddig nem sikerült tisztázni.

A kultúra hordozói is ismeretlenek. Talán subartuiak voltak? Ezeket a hurrikkal (akiket hurritáknak is neveznek) szokták azonosítani, akiknek a nyelve a Van-tó környéki urartuiakéval rokon. A hurrikat a II. évezredben az indoeurópai nyelvet beszélő mitanni nép hódította meg, amelynek istenei indiai neveket viseltek. A hatalmas Mitanni Birodalom

súlypontja Mezopotámia felső részén, a Khabur folyó mentén volt; az i. e. XV. században valószínűleg a mai Irántól a Földközi-tengerig terjedt. Ebből a korból származó maradványokat eddig alig találtak. A Ras el-Aintól északra elterülő Fekheriya — magyarul: „Cserépország” — nagyobb, mint a tőle nem túl messze levő Tell Halafon épült város, és talán Vašukanni, a mitanni birodalom fővárosa lehetett. Az Oppenheim-alapítvány jóvoltából 1955—1956-ban Fekheriyában végzett ásatások annyit mindenesetre bizonyítottak, hogy a mitanni kor egy nagyobb településével van dolgunk, de Fekheriya és Vašukanni azonosságát nem tekinthetjük bizonyítottnak. Legismertebbek azok a kapcsolatok, amelyek a mitanni uralkodókat a XVIII. egyiptomi dinasztia királyaihoz fűzték. (Ennek a dinasztíának volt utolsó tagja Tut-anh-Amon.) A Mitanni Birodalom széthullott, és 1300 körül megkezdődött a sémi arameusok beözönlése. Ha ez a nép kulturális tekintetben keveset hozott is magával, nyelvét mindenesetre a meghódított lakosságra kényszerítette, viszont átvette a leigázottak kultúráját és vallási képzeit. Az is bizonytalan, hogy a Tell Halafon tanulmányozható építkezéseknek mely részeit szabad az arameusoknak tulajdonítanunk. Eddig egyetlen vitathatatlanul mitanni építményt sem sikerült kimutatni. Éppen ezért azt sem állapíthatjuk meg, hogy az építkezések közvetlen folytatásai-e a Mitanni Birodalom korában készülteknek.

Tell Halafon az arameus építkezési időszaknak két fázisát különböztethetjük meg (de ez a kettő lassanként egybefolyt): a régi építkezések korszakát és Kapara építményeit. Amikor a palota-templomot építették, a régi épület alapjait felhasználták az újhoz, de romréteg a kettő között nincs. A régi épületet feltehetőleg nagyjából elhordták, de jókora részek megmaradtak, amelyeket használni tudtak továbbra is. A legrégebbi épületek: az északkeleti lakópalota, a délnyugati palota-templom, amely alatt a régebbi sírbolt volt, és két, párhuzamosan futó erődítményfal északon és délen. Ezekhez csatlakozott délen a régebbi városkapu és az a néhány sírbolt, amelyek fölé új épület került.

Hogy fogalmunk legyen azokról a hatalmi eszközökről, amelyek a Kapara-dinasztiának rendelkezésére állottak, tudnunk kell, hogy a későbbi palota beépített alapterülete 1560 négyzetméter, a külső teraszé 6475 négyzetméter; összesen 9800 köbméter falat építettek és 1620 köbméter töltőanyagot használtak fel. Ezekből a számokból láthatjuk, hogy Kaparának sok-sok munkás-rabszolgája dolgozhatott. A szobrokhoz leginkább használt bazaltot Eb Kbiséből hozták, vagyis egy kialudt tűzhányóból, amely Tell Halaftól légvonalban több mint hat kilométernyi

távolságban van. Közben át kellett kelni a mintegy harminc méter széles Khabur folyón is. Az átkelésnél feltehetőleg a Tell Halaf fölött és alatt levő gázlókat használták. Fel kell tehát tételeznünk, hogy Tell Halaf lakossága jól meg volt szervezve, fejlett volt a munkamegosztás, és rendelkeztek a legkülönbébb technikai lehetőségekkel. Kapara és udvara nyilván erős nyomást gyakorolt a népre és a rabszolgák hadára.

A Tell Halafon helyezkedett el azonban akkor a Pali vagy Palit nevű arameus állam fővárosa is.

A Kapara-korszak körülbelül húsz-negyven esztendeig tarthatott, a tell halafi arameus építő tevékenység pedig összesen csak 80—100 évre terjedhetett. Asszír forrásokból értesülünk arról, hogy i. e. 800 táján a Tell Halafon már egy asszír helytartó székelt, s városának neve Guzana volt.

Az arameus várost ezek szerint i. e. 900 körül alapíthatta talán Kapara nagyapja, akit fia, Hadianu követett a trónon. Kapara i. e. 830-tól 810-ig uralkodhatott, és e kor politikai helyzetének ismeretében feltehetjük, hogy adófizetője volt az asszíroknak. A Tell Halafon feltárt épületek tehát az i. e. IX. századból valók. A palota-templomban talált, már említett gurítható tűzhely is a IX. század végére utal. Von Soden véleménye szerint Kapara feliratai szintén a IX. századra tehetők. Nem sokkal előbb terjedt el a lovon és a tevéen való lovaglás szokása.

Az egyes épületek és szoborművek ezek szerint jóval későbbi korból származnak, mint ahogyan Oppenheim gondolta. A régi, azaz a IX. század első felének építkezési korszakába sorolható a sírbolt fölött talált nagy istennő, míg a kisebb valamivel későbbi. Az a sír, amelyben a talán Kapara apjának vagy nagyapjának szánt aranyékszert találták, Aššurna-širapli asszír király uralkodásának idejére (i. e. 884—859) tehető. A kis alapzati domborművek is a régi épület számára készültek. Kapara azonban ezeket is felhasználtatta a hīlani északi szárnyának a díszítésére. A palota-templom céljaira szánt egyéb szoborműveket akkor készítették.

A városban feltárt kultikus helyiség a IX. század második felébe tartozik ugyan, alapjait azonban bizonyára Hadianu idejében vetették meg, még pedig a napisten állósobra későbbi, mint a kettős szobor.

A Kapara-korból származó edényeket fazekaskorongon készítették, de a legváltozatosabb formákban: akadnak lóhere formájú csészek és felül összeszűkülő, hosszú csővel ellátott edények, mécsesek is.

Kapara uralkodásának vége felé az asszírokkal való viszony a jelek szerint megromlott; egy asszír sereg rohammal elfoglalta a várat, és a

várost elpusztította. Guzanába asszír helytartót rendeltek, de sem a várost, sem a várat nem építették fel teljesen. A régi falmaradványokra egy asszír templomot építettek, egyébként semmi jelentősebb épület nyomait nem lehet ebből a korból kimutatni. A hellénisztikus és római kori leletek azt mutatják, hogy e helyet később is lakták, csak a késő-ókorban néptelenedett el végképp.

Reméljük, hogy a szír tudósok hazájuk korai történetének további részleteit is tisztázni fogják.

A HEGYEK, TAVAK ÉS CSATORNÁK ORSZÁGA

URARTU

Franz Werfel a *Musa Dagb negyven napja* című regényében megörökítette azt az elkeseredett ellenállást, amelyet néhány örmény falu lakossága fejtett ki az első világháború alatt az ifjú-török mozgalom terrorhulláma ellen. Ebben a könyvben olvashatunk az örmény nép sorsáról, az örmények hazájáról, amely négy állam — a Szovjetunió, Irán, Irak és Törökország — között megosztva oly változatos történelemre tekinthet vissza. Íz a nép a szovjet nemzetiségi politikának köszönheti a Szovjetunióban élvezett önállóságát. Rendszeresen kutatják az ország rég-múlt történetét is, és a kutatására irányuló törekvések is korán kezdődtek.

Karl Ritter (1779—1859), a modern történeti földrajz megalapozója, aki nagyon érdeklődött Örményország iránt, tudta, hogy a régi örmény szerzők — mint például az V. században működő Chorénéi Mózes — műveiben sziklába vést feliratokról, sziklafülkékről és a ködös ősidőkből származó falakról, sőt még vízvezetékéről is szó esik. Rá is vette Friedrich Eduard Schulzot, a fiatal hesseni tanárt, hogy foglalkozzék ezekkel a régiségekkel. Schulz — francia pénzzel felszerelve — 1828—1829-ben beutazta Örményországot, főleg azonban a Van-tó mellett elterülő Van-t, és igen gazdag anyagot gyűjtött. Botta és Layard még messze volt az asszír királyi paloták kiasásától és az ékírásos táblák kincseinek megszerzésétől, amikor a hesseni professzor már számos ókori ékírásos szöveg másolatát hozta haza Európába.

Más kutatók is ismételten ellátogattak Örményországba, és ezeknek az utaknak újabb feliratangy megszerzése lett az eredménye. Henry Layard, angol régész, aki Asszíriában Ninivét kiást, Van meglátogatásakor — 1850-ben — az ottani sziklafeliratokat asszírnek határozta meg, és közzétette azoknak a sziklafülkének az alaprajzait, amelyek „Horhobarlankok” néven váltak ismeretessé.

Mivel a törökök később megtiltották a Van-környéki sziklák meg-

mászását, Cleyton angol konzul és Raynolds amerikai misszionárius 1879-ben a Vantól nem messze fekvő Toprak-Kaléba ment, — és ott kezdett ásátásokat. A kutatások jóval előbbre lendültek, amikor 1882-ben az angol Sayce-nak sikerült a Van-i feliratokat megfejtenie és — persze még sokban tökéletesítésre szoruló — fordításokban kiadnia.

Közben az asszíriai ásátások is fontos leleteket szolgáltatottak az örményországi régészet számára. Ninive közelében Hormuzd Rassam feltárta III. Súlmanuásaredu asszír király (uralkodott i. e. 858—824) palotáját. Ezt a palotát az illető dombról Balawatnak nevezték. Különösen figyelemre méltóak voltak az itt talált nagy bronzlapok, amelyek valamikor egy templom vagy palota kapuját díszíthették. Ezeknek a reliefeknek frízszerű ábrázolásán egy asszír sereg hegyi vidékre nyomul előre, a Tigris forrásvidékén egy barlangot keres fel, erődtményeket vív meg, foglyokat indít útnak és a legyőzöttektől átveszi a rájuk kirótt adókat. Az ábrázolásokat ékírásos szövegek magyarázták. Megnevezték ezeken az asszírok a messze északi földet, a mai Örményországot is, melynek neve az ő nyelvükön Urartu volt.

A XIX. század végén C. F. Lehmann-Haupt is beutazta Lothar Belck társaságában egész Örményországot, és új ásátásokat kezdett a Toprak-Kalén. A feliratok újabb összegyűjtése és a régi másolatok ellenőrzése révén számos problémát sikerült megoldania.

Nagy érdeklődéssel foglalkoztak az orosz régészek is az ókori Urartu állammal, amely Transzkaukáziában, tehát orosz területen, igen sok emléket hagyott maga után. M. V. Nyikolszkij Transzkaukázia feliratait tanulmányozta, és már a XIX. század 90-es éveiben cikkeket közölt nemcsak ezekről a feliratokról, hanem az urartuiak kultúrájáról is. N. J. Marr az urartui nyelvet a Grúziában mindmáig beszélt kart'vel nyelvvel hasonlította össze, és ő is ásátásokat folytatott a Toprak-Kalén. Különösen nagy érdemeket szerzett B. B. Piötrovskij, szovjet tudós, aki már a második világháború kitörése előtt rendszeresen kezdte feltárni a transzkaukáziai Jerevantól nem messze emelkedő Karmir-Blur urartui erődjét, úgyhogy ezek az ásátások is nagy mértékben kiegészítették az addigi kutatásokat.

Az ország központja, melyet az asszírok Uruatrinak vagy Urartunak neveztek, a Van-tó körül helyezkedett el. Ezt a központi területet a bennszülött lakosság Biainának nevezte el. Manapság nem könnyen bejárható terület, mivel éppen itt találkozik össze a Szovjetunió, Törökország, Irán és Irak határa. A területet — tisztára alpesi környezetben — három nagyobb tö jellemzi. Legjelentősebb a Törökországban elterülő, sós

vízű Van-tó. Kiterjedése 3400 négyzetkilométer, tehát több mint hat-szor olyan nagy, mint a Bodeni-tó. Az ugyancsak sós vízű Urmia-tó Iránban terül el; felülete még nagyobb: 7500 négyzetkilométer. A szovjet Transzkaukáziaiban levő, 1400 négyzetkilométernyi nagyságú Gökcsa-vagy Szevan-tó magas hegyek közé van beágyazva. Mindhárom tó érdekes a földrajztudósok számára, amennyiben időnként egészen jelentős vízszint-ingadozásokat mutat, amelyek következtében a vízfelület már az ókorban is hol nagyobb, hol kisebb lett.

Az örmény fennsík mintegy 1400—1800 méter magasságban síkság-ként illeszkedik a kisázsiai félsziget és az iráni fennsík közé. A területet számos hegyvonulat szeldeşi át, amelyből itt-ott magas csúcsok emelkednek ki. Észak (a transzkaukáziai alföld) és dél (Mezopotámia) felé nehezen járható hegyláncok zárják le. A nyugati és a keleti határokat nem lehet éles vonalakkal meghúzni. A melegforrások, valamint a magasba nyúló trachit- és bazaltcsúcsok a hájdanában működő tűzhányóknak a bizonyosságai. A legmagasabb — az Ararat — több mint ötezer méter magas, és örök hókoronát hordoz. Az Eufrátesz és a Tigris, ez a két nagy folyam, ebben a hegységben ered, amely még ma sem nagyon járható. A zord éghajlat már Belső-Ázsiára emlékeztet. A magas hegységekben alpesi növényzetet találunk, a fennsíkokon steppe terjeszkedik, és a hegyeket csak részben borítja gazdagabb erdő. A réz-, ón- és vasérc-kincseket ősidők óta bányászták. Közlekedni csak néhány, telente hóborította szoroson át lehet.

Az asszír királyok felirataival ellátott emlékek révén Urartu kultúráját és történelmét időrend szerint tagolhatjuk. Nagy segítséget jelentettek, amennyiben kiindulási pontul szolgáltak a megfejtés munkájában, azok a kétnyelvű (*bilingvis*) szövegek, amelyek az urartui nyelven feljegyzett szöveg mellett ugyanazt asszírul is közlik. Az ékírás mellett az urartuiak hieroglifikus, a képíráshoz hasonló jeleket is használtak. Régebben az urartuiakat kháldeusoknak és nyelvüket kháldeusnak nevezték, de a tudósok ettől már eltértek. Az urartui nyelv a hurri rokona, és egyes feltevések szerint az urartuiak nem is egyebek, mint hurrita csoportok. A hurriták birodalmáról a következőkben tájékozódhatunk.

Azokban a beszámolókbán, amelyek az i. e. 1273-tól 1244-ig uralkodó I. Šulmānuāšaredu asszír király hadjáratairól szólnak, hallunk először erről a területről, melyet az asszírok akkor Nairi-országoknak neveztek. Az indoeurópai nyelvet beszélő mitannik uralma alatt álló Hurri Birodalom ebben az időben roppant össze. Ez a birodalom, amely a Tigris felső folyása mentén terült el és egészen a Van-tóig terjedt, központja

pedig a Khabur vidékén volt, semmiben sem maradt el az egyiptomi nagyhatalom mögött, amelyet akkoriban a XVIII. dinasztia királyai kormányoztak. Élénk kereskedelmi kapcsolatokban is állott Egyiptommal. De már az i. e. XIII. században rész-államok léptek a felbomlott birodalom helyébe. A Van-tó körül elterülő vidékeken a nairi nép lakott, amelynek nyolc körzetét I. Šulmānuāšaredu az i. e. XIII. században három nap alatt végig dúlta és meghódította. A nép ellenállása azonban nem tört meg; ezért kellett Šulmānuāšaredu utódainak később is még ellenük harcolniuk.

A nairi törzsek i. e. 875 táján, I. Sarduri király fennhatósága alatt Urartu országává egyesültek. Az egyesült birodalom fővárosa, Tušpa vagy Դուշաբա, a mai Van, a tó keleti partján épült. Az egyik legrégebb, még asszír nyelven fogalmazott tušpai felíraton a következő szöveget olvassuk: „Felirata Sardurinak, Lutipri fiának, a nagy királynak, a hatalmas királynak, a mindenség királyának, a nairik királyának, akihez fogható nincsen... így szól: Ezeket a kőtömböket Alniunu városából én hordattam ide, és ezt a várat én építtettem.” A van-i fal, amelyre ez a felirat vonatkozik, igen szabályosan megfaragott, roppant sziklatömbökből, négy rétegből áll; egy-egy ilyen tömb magassága eléri a 0,75 métert, hosszúsága pedig akárhányszor a 6 métert is. Ezek az építő kövek egészen másfélék, mint a van-i hegy mészkősziklái, amely mintegy másfél kilométernyi hosszúságban húzódik. A tömböket feltehetőleg a Van-sziklát akkor nyaldosó tapon át, tehát vízi úton szállították ide.

Az egyesített birodalom kormányzását ezután II. Sarduri vette át, akivel III. Šulmānuāšaredu asszír királynak gyűlt meg a baja. A fentebb említett balawati bronzkapuk (Balawat, asszír nevén Imgur-Bél, a Tigris és a Zab felső folyása közt terült el) ugyanúgy ábrázolják ezeket a harcokat, mint a krónikák. III. Šulmānuāšaredu itt így dicsekszik: „Közelebb vonultam Suguniához, az urartui Aramu erősségéhez; ostrom alá vettem és elfoglaltam a várost, sok harcosát megöltem, sok zsákmányt hurcoltam el; városuk előtt hegyet rakattam fejekből; a vidéknek tizennégy városát égettem fel tűzzel. Sugunia alól továbbvonultam, leszálltam a Nairi-tengerhez [a Van-tóhoz], ott fegyvereimet tisztára mostam a tengerben, és áldozatot mutattam be isteneimnek.” A balawati bronzdomborművek az asszíroknak az urartuiak ellen viselt hadjáratából ábrázolnak részleteket; az ellenséges harcosokat kicsinynek és jelentéktelennek mutatják, akik kerek pajzsokkal igyekeznek elhárítani ellenfeleik csapásait. De hiába viselt háromszor is hadat III. Šulmānuāšaredu Urartu ellen, az országot nem tudta leigázni.

Az urartui Išpuini az ország határait dél felé terjesztette ki. Az Urmia-tótól délre, a Kelishin-hágó magasságában egy felírt oszlopot állíttatott. Lehmann-Haupt veszélyes körülmények között megközelítette ezt a még ma is álló oszlopot, és az erősen megrongálódott feliratról pacsolatot készített. E szerint a felírat szerint a király — talán úgy i. e. 815 körül — Menua nevű fiával, az utána következő királlyal Haldi istennél időzött, annak Ardini városbeli szentélyében, amelyet az asszírok Muşasirnak neveztek. A jelek szerint ekkor kultikus tárgyakat hoztak ide az istennek, továbbá áldozati állatként 1112 szarvasmarhát és 22 000 juhot.

Lehmann-Haupt leír egy szentélyt is, amelyet Išpuini építtetett a Vantótól délkeletre fekvő Zewastan faluban. Az itteni nesztóriánus templomban — ez a neve az egyik keleti keresztény szektának — több oszlop talapzatáról úgy tűnik, hogy már ósidők óta ott áll. Ezeket a talapzatokon Išpuini király különféle feliratai olvashatók. A köoszlopokat gondosan lesímított és kicsiszolt kör-keresztmetszetű kövekből rakták egymásra a megfelelő magasságig, majd felső lezárásként egyszerű kiképzésű oszlopfő került rájuk. A bázisokat ennek megfelelően formálták ki. Egyetlen ékességük a kétszer, sőt háromszor is megismételt felírat.

Išpuininak fiával együtt viselt kettős királysága korából származik az a vallástörténeti szempontból érdekes felírat, amelyet a népies nevén manapság Meher-Kapusu, azaz Mithras-kapunak nevezett sziklába véstek. Az elnevezésre a derékszögű, kapubejáratra emlékeztető, lépcsőzetesen kiképzett fülke adott okot. A felíraton a király felsorolja az urartui istenek számára rendelt áldozatokat. Az istenek között szerepel Tešup, az egész Kisázsiaiban tisztelt viharisten, akivel már a Tell Halafon találkoztunk; az urartuiak Teišebának nevezték.

Menua, aki i. e. 810 táján került uralomra és 785 táján halt meg, az ország határait délkeleti irányban az Urmia-tavon túl terjesztette. Az urartui nyelven szerkesztett, legkeletibb felíratot Menua a Tash-tepén (magyarul: „Kóhalom”) helyeztette el. Ez a hely az Urmia-tó keleti partján, az ottani szőlő- és gabonatermő síkságon terül el. Ezen a király a manaiak népe ellen viselt hadjárat sikereiről számolt be. Ennek a sziklába vésett felíratnak a tartalma annak a sztlélének a szövegére emlékeztet, amelyet Lehmann-Haupt Vantól keletre, az Erçek-tó mellett elterülő, Karagündüz nevű örmény faluban fedezett fel, ahol is küszöbnek volt beépítve a falu templomába. Mivel a most fekvő állapotban levő sztlélé írásjelei merőlegesen helyezkedtek el a küszöb síkjához képest, a kutató a kő két oldalán gödröket ásott. Ezekbe belefeküdt, hogy az ősi

dokumentumokat — gyertyával a kezében — tanulmányozza és két napig tartó munka árán lemásolja. Išpuini és Menua ezt a követ annak a győzelemnek a dicsőítésére emeltette, amelyet Baršua országa és Meišta nevű városa fölött aratott.

Az a domb, amelyen jelenleg a templom áll, elárulja, hogy valamikor urartui várat hordozott. A tash-tepei sziklán is állott egy palota, amelyet gyaníthatólag Menua építtetett. A palota valamikor meg lehetett erősítve, mindebből azonban csak az agyagos talaj, a szétmállott vályog-téglák maradványa maradt meg.

Lehmann-Haupt Karagündüzből a Van-tó partjára visszafelé menet, az Anzaf nevű kurd faluban két Menua-feliratot talált. Mind a kettő annak az urartui erősségnek volt a maradványa, amely a falu feletti halmon emelkedett. Ezek a romok látták el építőanyaggal az egész helységet; Lehmann-Haupt mégis meg tudta állapítani, hogy a könnyebben megmászható oldalon, a hegy lejtőjén, négy, hatalmas sziklatömbökből rakott kiklopsz-falat építettek lépcsőzetesen egymás fölött.

Ez a vár azoknak az erődítményeknek a sorába tartozott, amelyek a Van-tó mellett épült fővárost a keletről várható betörések ellen védelmezték. Pagannál, Salahana közelében, újabb vár emelkedett. Ennek rendeltetése feltehetőleg az volt, hogy a Serayból a Hoşab-völgyön át Van felé vezető utat biztosítsa. Az egymástól minden esetben mintegy napi menettávolságnyira levő további erősségek elrendezéséből egy másik fontos hadiútra (az Eufrátesz melletti Malatyán és Harputon át Paluba, onnan pedig alkalmasint tovább Van felé) következtethetünk.

Palu mellett, az Eufrátesz egyik — Murat-su nevű — forrásvizétől nem messze, magános sziklakúp emelkedik. A kúp tetején levő sziklafülkében egy kötömb Menua nagyszabású feliratát viseli. A felirat a *Haṭik* — hettiták — ellen viselt hadjáratairól számol be, akik ez idő tájt már nem jelentettek ugyan nagyhatalmat, mint az i. e. II. évezredben, de Kappadokia északi térségein még mindig egészen tekintélyes államot mondhattak a magukénak. Menua ezeknek a területeknek a meghódításáról beszél. Palu neve Menua idejében Šebeteria volt. A király ennek a helységnek a várát helyreállította. A sziklába vágott szobák, lépcsők és földalatti járatok valószínűleg vele hozhatók kapcsolatba. Palinban — Palutól északra — újabb Menua-felirat került elő. Ennél sokkal nyugatabbra azonban az urartuiak már nemigen hatoltak.

Az urartuiak lőtenyészteséről ad hírt az a tanulságos kis sztlé, amely a Toprak-kale alatti síkság Sigkeh nevű falujának templomában

van befalazva. A felirat szerint Menua Arşibini nevű lova azon a helyen, ahol a feliratot állították, 22 könyök (azaz: 11,20 m) távolságot ugrott.

Menua király nagy sereget küldött Transzkaukáziába is. A 18 000 főnyi gyalogság mellé népes lovasságot rendelt; a csapatok magva a 65 harciszekérből álló egység volt. Ez a félelmetes sereg és az Ararat északi lejtőjén épített erődítmény (Menuahinili) az Ararat tövében elterülő síkságnak Urartuhoz való csatolását volt hivatva biztosítani. Menua agresszív külpolitikájának az volt a célja, hogy az urartui rabszolgatartó állam számára újabb rabszolgákat szerezzen építkezéseihez, és újabb juhnyájakat a lakosság ellátására. De ki akarták aknázni a Kis-Kaukázus rézlelőhelyeit is, még pedig nemcsak a belföldi szükségletek kielégítésére, hanem azért is, hogy kereskedhessenek vele.

Menua uralkodásának ideje alatt készültek el azok a nagy vízművek, amelyek az urartuiak magasfokú technikai tudásáról tanúskodnak. Mivel a Van-tó vize sós, és a Sarduri-kastély mellett fakadó, valamint a Warrak-hegységben eredő források vize nagyobb település számára nem volt elegendő, az urartuiak a főváros — Tušpa — vízellátását úgy oldották meg, hogy egy csatorna-rendszerű vízvezetékét építettek ki, amely még manapság is használatban van. Lehmann-Haupt és társá, Belck, ezt a 70 kilométernél hosszabb csatornát is felderítette.

A Haiothsdzoron — 30—40 méter szélességben — zúgva-sisteregve tör elő egy forrás a sziklahasadékokból, és másodpercenként mintegy 1500 liter vizet szolgáltat. Ez a víztömeg eredetileg az innen öt kilométernyire folyó Hoşabba ömlött. Az új csatorna a vizet észak felé vezette el, és így a víz útja tizenöt-tizenhatszor hosszabb lett. Egy duzzasztógát közbeiktatásával a víztömegek egy kis duzzasztóberendezéssel ellátott hatalmas gyűjtőmedencébe folynak. Meyingert falva fölött a csatorna — megemelt mederben — északnak, a Hoşab folyó felé kanyarodik, sőt egy fából szerkesztett átvezetőn még keresztezi is. (Ez az utóbbi ma már természetesen nem az eredeti.) A csatorna fölött meredő 15 méteres sziklatömbbe itt van bevésve Menua király első felirata. A királyi feliratokat tudvalevőleg mindig ott helyezték el, ahol a csatorna megépítése különleges technikai nehézségekbe ütközött. Lejjebb támfalat kellett emelni, amelynek az volt a rendeltetése, hogy a meggyoldálnak a víznyomás következtében bekövetkező beomlását megakadályozza. Itt-ott oldalcsatornák ágaznak el, hogy a közbeeső kisebb helyek is vízhez juthassanak. Az egyik ilyen elágazás, amelyet keserves munkával vágtak a kemény sziklába, a vizet három malomhoz vezette: ezek egymástól kapták a hajtóerőt; Örményországban még

1898-ban is ez volt a szokás. Mesteri módon megkerültek egy roppant szakadékot, amely keleti irányban húzódik a hegységen keresztül. A katepanthsi szakadéknál a vízvezetéket megint egy hatalmas támfal hordozza. Itt a szakadék szélén egy plató terül el, ahol Menua — leánya, Tariria számára — szőlőskertet és valószínűleg egy ahhoz tartozó kis nyárilakot rendeztetett be. A csatorna falán elhelyezett felirat erről számol be, előtte pedig egy 18 méter széles és mintegy 70 méter hosszú terasz — legalább is részben — a mesterséges feltöltés egyik lépcsőjének a maradványa lehet. A szakadék átívelése után a csatorna nyugatnak, a Van-tó felé fordul. A vízvezetéket itt kiklopikus falak hordozzák. Ezután a csatorna már csak lent, a talajba vágva halad tovább. A vidék lakói manapság e csatorna megépítését Semiramis babiloni királynénak tulajdonítják. (A mondák háttérében esetleg néha a valóság is elrejtőzhet.)

A rabszolgák embertelen körülmények közt voltak kénytelenek ezeket a berendezéseket megépíteni; éhséget, ostorcsapásokat kellett elszenvedniük, és nagyon kezdetleges számszámokkal készítették elő a víznek az új utat. A feliratok azonban — mint az ókori rabszolgatartó államokban mindenütt — természetesen csak a királyokról emlékeznek meg, akik az építkezéseket elrendelték, nem pedig azokról az emberekről, akik a munkát valójában elvégezték. A modern tudomány érdeme, hogy most már egyre inkább fény derül az egyszerű nép életére is.

Felirataikon Menua utódai is eldicsekednek a Van-tótól északkeletre létesített duzzasztóművekkel, a Transzkaukáziában és egyebütt épített vízvezetékekkel. Az öntöző berendezések építésével együttjáró kegyetlenkedések ellenére se feledkezzünk meg arról, hogy a technika alkalmazása mindenképpen haladó jelenség volt, és a szántóföldet az akkori időkhöz képest hihetetlenül termékennyé változtatta. Persze azt is tudjuk, hogy a bővebb termés végeredményben megint csak a királynak vált javára.

Menua fia: I. Argišti, aki i. e. kb. 785-től 760-ig uralkodott, hódító seregével messze északig, a Káspi-tengerbe ömlő Araksz-folyón is túl hatolt, és egészen a Szevan- vagy Gökcsa-tó északnyugati csücskénél fekvő Ordakluig jutott. Az urartuiaknak meg nem hódoló lakosság területét irtalmatlanul feldúlták. A király apjának hódító politikáját folytatta. Egyre újabb rabszolgák kellettek. I. Argištinak sikerült az Ararat tövében elterülő egész síkságot elfoglalnia. Ezeknek a területeknek a közigazgatási központját az Araksz balpartjára helyezte át. Közvetlenül a part mellett mered az a szikla, amelyre a király Argištihinili

erősségét építtette. Később itt alakult ki Armavir. Argistinek és utódjának itteni feliratai arról számolnak be, hogy várakat építettek, templomokat emeltek, művelhetővé tették a földeket és a hegyoldalakat, csatornákkal gondoskodtak az öntözésről.

A meghódított területek igazgatását helytartókra bízta, akik az újonnan épített erősségekben székeltek. Így létesült a meghódított Qihuni városának környékén Iripuni vára „Haldi isten parancsára... Biaina országának megerősítésére és az ellenséges földek rettenetivé...” „Hatalmas tetteket hajtottam ott végre: 6600 foglyot telepítettem oda Hati országából és Supani földjéről.”

Tehát, hogy a meghódított területek nyugalmáról gondoskodjanak, hettitákat és az Eufrátesz bal partján fekvő Šupaniból (a görögök Sóphénéjből) költöztettek át embereket.

Iripuni városának helyét csak 1950-ben sikerült megállapítani, amikor Jerevan déli szegélyén, az Arin-Berd nevű halmon feltárt erődítményt kutatták. A próbaásatások eredményeképpen hatalmas, palotaszzerű építmény került felszínre, amelyben a helyiségek asszír szokás szerint a négyszögletes belső udvar köré voltak csoportosítva. Az egyik helyiségben falfestmény maradványokat tártak fel, amelyek asszír hatást mutatnak. A padlózat szintje fölött széles, kék falalapzat emelkedett. E fölött istenek és a szent fák ábrázolásai láthatók. Ezután jött egy kis bika-alakokkal díszített keskeny fríz, amely fölött fogazatos tornyocskák sorakoztak. Majd egy asszír stílusú palmattás fríz következett, míg a lezárást egy előreugró párkány kör- és rozetta-ábrázolásai jelezték. Mindent fehér alpra kék és vörös színekkel festették.

Űsüpai fővárosában I. Argisti a Van-szikla nyugati oldalának legszélén sziklafülkéket vágatott ki, amelyekbe a király ékírástól évkönyveit vésték bele. Ezt az építményt a XIX. század végéig *Horbarnak* nevezték. A magasból egy erősen megviselt sziklalépcső vezetett le a fülkéhez. Az első ajtón keresztül lehetett bejutni egy kis kamrába, vagyis egy kőpaddal berendezett űrszobába. Az évkönyvek hat hasábján vannak a lépcsőfeljárát oldalába véste: ez az eddig feltárt legterjedelmesebb urartui felirat.

Tiszteletre méltó teljesítmény volt Lehmann-Haupt részéről, hogy ezekről a feliratokról pacskolatot készített. Erre csak azért vállalkozhatott, mert nem szédült: tudniillik az a sziklalépcső, amelyen állnia kellett, csak két láb széles volt, fölötté és alatta pedig szinte a függőleges szikla-fal meredezett.

Ilyen pacskolatok készítésekor különleges, jól megáztatott papír-

lepedőket ütögetnek kefével a felirat felületéhez, hogy a nedves papír a felirat legkisebb mélyedéseibe is pontosan benyomódjék. Mihelyt megszárad, könnyen leválik, és a feliratot a legapróbb részletekig menő hűséggel reprodukálja.

Argišti sziklafülkéjének második ajtaja egy keresztkamrába vezet. A jól kidolgozott falakat két kisebb fülke és egy-egy ajtó szakítja meg: ezeken keresztül négy mellékhelyiségbe juthatunk. Egy földdel eltömött akna a padlózatban valószínűleg ahhoz a forráshoz vezetett le, amely a szikla tövében ered. Hasonló sziklakamra csoportok a Van-szikla egyéb helyein is akadnak; ezeket talán lakásoknak, de esetleg temetkezési helyeknek is használták.

I. Argišti még vissza tudta verni az asszírokat, de fiának, III. Sarduri-nak (uralkodott kb. i. e. 760-tól 733-ig) ismét súlyos harcokat kellett velük vívnia. Az asszírokat nyilván gondolkodóba ejtette az a tény, hogy Urartu hatalma az Eufráteszen túli Qumaháig, azaz Kommagénéig terjedt, és még a szíriai Halpa, a mai Haleb (Aleppo) is fennhatósága alá tartozott. Ugyanilyen sikereket könyvelhettek el az urartuiak Transzkaukáziában is, ahol a Szevan-tótól nyugatra és keletre elterülő vidékeket szilárdan a kezükben tartották.

Minderről elsősorban I. A. Orbeli, orosz tudós kutatásai révén tudunk, aki 1915-ben a Van-szikla mesterséges fülkéiben feltárta Hasine-Kapusut, „a kincsek aiját”. Tudniillik az örmények erősítgetik, hogy ezekben a fülkében kincsek voltak elrejtve. Kincsek, ahogy ők gondolták, nem kerültek ugyan elő, viszont rábukkantak egy két méternél is magasabb sztélére, amely egy méter magas talapzaton állt. Elülső lapjába 295 soros ékírásos szöveg volt vésve, amelyben III. Sarduri hadjáratairól számol be, egyúttal képet ad arról a kegyetlenségről és embertelenségről, amely ezekben a rabszolgatartó államokban uralkodott. „Ezután Mana országába vonultam, az országot meghódoltattam, a településeket felégettem és elpusztítottam... A férfiakat és nőket Biainába hajtattam... Ugyanebben az esztendőben seregeim Eriahibe vonultak, az országot meghódoltatták, a településeket felégették és elpusztították, az országot feldúlták... A férfiakat és nőket Biainába hajtattam, ott erődtítményeket építtettem, az országot birodalmamhoz csatoltam. Haldi isten kegyessége folytán ott foglyokat ejtettem: 6436 férfit fogtam el, 15 553 nőt hajtattam el... 1613 lovat, 115 tevét, 16 529 szarvasmarhát hajtattam el, 37 685 juhot hajtattam el.” Ehhez minden magyarázat fölösleges.

Közben Asszíria III. Tukultiapilešarra uralkodása alatt ismét megerősödött, és Sarduri hiába szövetekezett szíriai fejedelmekkel, i. e. 743-

ban Kommagénében az Antitoros-hegységtől délre vereséget szenvedett az asszíroktól. Az asszír király azzal dicsekszik: Sardurit arra kényszerítette, hogy egy kancára kapva — ezt pedig nevetségesnek találták Keleten — meneküljön „az Eufrátesz hídjáig, birodalmának határáig”. Az asszírok zsákmánya közt volt Sarduri tábori fekvőhelye, kincstára, pecsétygyűjűje és harci szekere.

I. e. 735-ben III. Tukultiapilešarra újabb hadjáratra indult, hogy tartós eredményt érjen el. Átkelt az Eufráteszon, előrehatolt egészen Tušpáig, és feldúlta Sarduri fővárosát. Sarduri csak a Van-sziklán épített várat tudta megtartani. Az urartui birodalom azonban széthullott, mivel a helytartók önállósították magukat.

I. e. 733 táján I. Rusa lépett Urartu trónjára. Körülbelül 714-ig uralkodott; minden erejének megfeszítésével, súlyos harcok árán sikerült visszahódítania birodalmát. Az egyik bronzszoborra, amely az asszír beszámolók szerint a mušasiri templomban állott, ezt a felíratot vésette bele: „Két lovammal és kocsihajtómmal, két karommal hódítottam meg Urartu országát.”

I. Rusa biztonsági okokból székhelyét a Van-szikláról a nem messze fekvő Topra-Kale nevű sziklahátra helyezte vissza, amelyet jól meg lehetett erősíteni. Ennek a tövében építtette a Rusahinili nevű új várost, amely körülbelül a mai Van-Kertváros helyén terült el. A vízellátás biztosítása végett egy víztárolót építtetett, a „Paptót”, amely vizének felduzzasztásáról két, kiklopszi tömbökből felhalmozott hatalmas duzzasztógát gondoskodott. (Egy-egy gát vastagsága húsz méter volt.)

Rusa toprak-kalei rezidenciájának feltárását az angolok kezdték meg. Az erődítmény északkeleti részén templomot ástak ki, amelynek falait világos és sötét kövekből sakktáblaszerű mintázással rakták fel. A templom belsejében hatalmas kőoltárra és bronzból készített díszpajzsok maradványaira bukkantak. Ezeken a pajzsokon, melyeknek eredeti elhelyezését a mušasiri templom asszír ábrázolásán láthatjuk, középen egy stilizált napot láthatunk, azután — körben — jön egy sor oroszlán, egy sor bika, majd megint egy sor oroszlán. A pajzs szegélyén I. Rusa bevéssett ékírásos felirata olvasható. Az egyéb apró leletek — bútordarabok, cserépedények és bronz szobrocskák — között különösen érdekes egy torony bronz modellje, mivel ennek alapján képet alkothatunk az urartuiak erődítmény-rendszeréről. Egy elefántcsontból faragott, mezeten szobor bizonyára a szerelem istennőjének az ábrázolása lehet.

Az örmények rabló ásatásai révén jutottak egy trón részei a leningrádi l'imitage-ba. A két bronzfigura valamikor vékony aranylemezekkel volt

bevonva; az egyik szárnyakkal és emberi fejjel ellátott fekvő bikát ábrázol, a másik pedig egy emberfejű és -testű, tehát kentaurszerű szárnyas oroszlánt. A viaszmodell segítségével öntött és gondosan cizellált alakok arcát fehér kő és vörös üvegpaszta berakás tette színessé.

Lehmann-Haupt és Lothar Belck az 1898-ban és 1899-ben végzett ásatások során ezen a mészkősziklán több sziklaépítmény nyomait tárta fel, sajnálatos módon azonban alaprajzot nem készített róluk. Az angolok által kiásott templom alapjain kívül egy vályogépítmény — valószínűleg I. Rusa királyi palotájának a maradványa — is napvilágra került. A falak, de részben még a padlózat is színes kőberakással volt díszítve. I. A. Orbeli, orosz régész, aki 1911—1912-ben ásatott ugyanitt, vörös márványból készített falburkolat maradványait tárta fel, amelyen bikákat és fákat láthatunk ornamentális keretezésben. Lehmann-Haupt munkásai egy raktárhelyiséget is feltártak, amelyben húsz-huszonöt, mintegy 600 liter űrtartalmú hatalmas edény volt. Kettőben bronz- és vasfegyvereket, azután arany- és ezüstdíszeket, vasfeszéket, kalapácsokat, nagy villákat, késeket és ekevasakat találtak. Egyik-másik cserépedénynek feltűnően szép, vörösre csiszolt felülete és kecses tartófüle volt. Egy nagyobb edénycserép szélén szabályos közökben megmintázott plasztikus oroszlánokat láthatunk, amelyek épp egy szarvasmarhát marcangolnak szét. Mivel időközben a köveket mind elhurcolták, sem a templomból, sem a palotából nem maradt fent semmi. Ez annál sajnálatosabb, mivel ma már azt sem lehet megállapítani, hogy a templom vagy palota, amely magasra épített teraszaival és hatalmas, külső felükön faragatlan kváderköveivel Hattuša-ra, a hettiták városára emlékeztet, alaprajzában is rokona volt-e a hettita építkezéseknek, vagy olyanféle pilléres homlokzattal ékeskedett-e, mint a muşaşiri templom, amelyet mindjárt meg fogunk ismerni. Egyáltalán, mielőbb alaposan meg kellene vizsgálni az urartui épületeket, hogy meg lehessen állapítani, milyen hatások érték innen más népek — például a perzsák és a görögök — építészetét.

A sok elszenesedett famaradvány, valamint egy 21 centiméter hosszú ezüstszelence, amely a tűzben erősen deformálódott, arra mutat, hogy a várat meghódították és elpusztították. Az imént említett szelence szépsége egyben az urartui ötvösök felkészültségét is bizonyítja. Finom ezüsthuzalból készített háló fonta be valamikor azt a hengeres edényt, amelyet mindkét felén kerek fedél zárt le. Ezeknek a szegélyét vékony, arany és ezüst ötvözetből készített elektronlemez borította; ráerősítésük ugyanabból a fémből való kerekfejű szögecsekkel történt. A fedél

tetejére elektronlemezből kiformált napkorong van szegecsekkel felcrósítva, az elektronszegély és a napkorong között pedig finoman mintázott ezüstlap csillan elő. A szelence levehető fedelén már Lehmann-Haupt észrevett egy félhold alakú ezüstlapocskát. F. R. Meyer, a berlini Vorderasiatisches Museum főigazgatója, ezt az ezüstlapot leválasztotta a fedélről, és így egy holdsarló formájú mell-ékhez jutott, amelynek elülső lapján poncolt alakok láthatók. A diszes trónuson jogart és csésztét tartó isten ül. A feléje közeledő, imádkozó nő kecskegidát hoz áldozati ajándéknak. A nő ruháját gazdag beszegés díszíti, hátára fátyolszerű fejkendő hull alá. Egy aranymedaillont, amelyet ugyancsak a várban találtak, egészen hasonló ábrázolás ékesít, de a ruhaminták — több színben árnyalt négyyszögek — itt még világosabban előtűnnek.

Vanban találták azt a félhold alakú mell-éket viselő bronz-szoborcskát, amelyet a fentebb ismertetett leletekkel együtt Berlinben őriznek. Ez a szobrocscsa urartui férfit ábrázol, és szemlélőiben azt a benyomást kelti, hogy ilyen lehetett egy ottani méltóságviselő. Egész arca fehér kőből van kiformálva, vékony ajkát összeszorítja. Sajnos, az egykor színes masszából beillesztett szem pillantását nem tudjuk elképzelni. Csak töredékesen maradtak meg a gazdag, gyöngyszerűen megformált és vállra hulló hajfürtök. Hosszú ruhája egészen az eredetileg fehér kőből formált lábakig ér le, és tele van rovátkázva függőleges hullámvonalakkal. A ruha alsó szegélyén rozetta-minták futnak végig. A bal válltól a jobb csípőig vállövként kettős meander-szalag fut le. Baljában valamilyen vállszalagot, jobbujában stilizált virágot — talán méltóságjelvényt — tart. Eredetileg az egész ruha arannyal volt bevonva.

Az urartui ötvösművészet további remeke egy lépés közben ábrázolt szárnyas mesebeli állat, mely bizonyára szintén trónszéknek a lába lehetett. Az egész alakot finoman cizellált tollruha borítja. A szárnyak, karmok és a fej formája olyan, mint egy madaré, a test viszont oroszláné. A szem és szemöldök valamikor berakásból állott, és az egész figurát aranylemez borította.

Az I. Rusa toprak-kalei rezidenciájából származó leletek legnagyobb részét jelenleg a londoni British Museumban és a berlini Vorderasiatisches Museumban találhatjuk meg.

I. Rusa urartui király, akinek politikai és katonai ténykedését a Transzkaukáziában kutató szovjet tudósok fáradozásai ismertették meg a világgal, kénytelen volt birodalmát az indoeurópai nyelvet beszélő kimmer törzsek fenyegető betörései ellen védelmezni. Csökkentette a régi igazgatási központok jelentőségét, hogy gyengítse a helytartók hatalmát

és megszilárdíthassa a központi hatalmat. Délen a király újabb összecsapásra készülődött Asszíriával, és biztosította Muşasir térségét. Az urartuiak mégis áldozataivá váltak a kimmerek rohamának. Amikor aztán ezek Nyugat felé vonultak tovább, az asszírok Urartu meggyengülését támadásra használták fel.

Az asszíroknak az urartuiak ellen folytatott harcát szóban és képekben ábrázolják azok a domborműves lapok, amelyeket Khorsabadban, II. Šarrukínu, asszír király (uralkodott i. e. 722-től 705-ig) palotájában tártak fel. Rusát i. e. 715-ben leverték, de sikerült a hegyek közé menekülnie. Az asszírok sorra elfoglalták az urartui városokat, és dúlták-pusztították az országot, majd II. Šarrukínu meglepetésszerű támadást intézett Muşasir ellen. Nagy sereg számára tulajdonképpen járhatatlan ösvényeken egészen váratlanul közelítette meg a fővárost. Az asszír katonák hirtelen úgy elborították a vidéket, mint a sáskák. Urzana, az országrész fejedelme mégis elmenekült. A várost kifosztották, és elpusztították. Csupán Urzana palotájából 1040 kilogramm aranyat és 5060 kilogramm ezüstöt zsákmányoltak. Százharminc színes felső ruhát és lenvászonból, világoskék és bíborszínű gyapjúból szőtt alsóruhát hurcoltak el. A Haldi isten templomában összeszedett zsákmány még jelentősebb volt. Az egyik domborművön ezt a templomot láthatjuk. Az épület homlokzatát hat oszlop tagolta, ezeken nyugodott a háromszög alakú tető. A bejárat középen volt; mintha egy görög templomot látnánk. II. Šarrukínu a khorsabadi palota domborműves lapjain — a zsákmány ismertetése során — a templom díszzeit is leírja. A templomban volt hat, kutyafejekkel díszített arany pajzs, továbbá tizenkét, sárkány-, oroszlán- és bölényfejekkel díszített ezüst pajzs, I. Argišti királynak két tonna súlyú, hatalmas bronzszobra, valamint Rusa kocsin álló bronz képmása. A templom előtt borjával együtt ábrázolt bronztehén állott. A bejáratától jobbra-balra pedig a „nagy örök” bronzszobrai meredeztek.

Amikor Rusa király meghallotta, hogy Muşasirt feldúlták, és istenét, Haldit elhurcolták, megölte magát. Az asszír uralkodó mindenesetre ezt mondja róla.

Rusa utóda, II. Argišti (i. e. 714—680), még ugyancsak ellenfele volt az asszír Sinaheribának, de az urartuiak most már kerültek minden összeütközést az asszírokkal. II. Rusa (i. e. 680—645) még követséget is küldött Aššurbānapli asszír királyhoz (i. e. 668—626), hogy kiegyezzek vele. Még egyszer sikerült birodalmának hatalmát Transzkaukáziában megszilárdítania, sőt ő építtette meg az Ildarunia — a mai Zanga — csatorná-

ját is. Ebből a csatornából Jerevan alatt, a folyó jobbpartján, egy nagy alagút mind a mai napig megmaradt.

A Zanga másik oldalán emelkedik Karmir Blur, a „Vörös halom”. A lakosság ősidők óta innen hurcolta építkezéseihez az ókori erődítmények kőömbjeit. A szovjet kutatók II. Rusának egy ékírásos emléke révén figyeltek fel a városra, és 1939-től kezdve B. B. Piotrovskij vezetésével megindult a tervszerű ásátás, amelyet csak a második világháború szakított félbe. Az ásátások legelső napján heves zápor kerekedett, és a lezúduló esővíz szinte kirajzolta az ásatók számára az erődítmény alaprajzát, mivel a vályogból rakott falak tovább tartották magukban a nedvességet, mint körülöttük a föld. Ez nagyban megkönnyítette az ásátásokat.

A régészek egy óriási épület alapfalait tárták így fel. Az urartui királyok hajdani helytartójának a palotájában mintegy százhusz helyiség volt; az alapterület 16 000 négyzetméter. Impozáns az 1500 méter hosszúságban húzódó körfal, amelynek faragott kövekből rakott, kétméteres alépitményére húzták fel ki nem égetett téglákból a falak felső részét. Az épület 3,5 méter vastag külső falait támasztópillérekkel erősítették meg. Az erőd északi és keleti homlokzatát közvetlenül egy meredek szakadék fölött emelték; ezek fokként ugranak vissza, és kis tornyokkal voltak tagolva. A bástya sarkain hatalmas tornyok emelkedtek. A nyugati homlokzat előtt falakkal körülvett udvar terült el, az erősen kiépített főkapu délen volt, egy másik északnyugaton, de még ezenkívül is volt egy oldalbejárat. A falak néhány helyen hihetetlenül jó állapotban maradtak meg; középtűt helyenként 7 méternyre magaslanak fel; eredeti magasságuk 10 méter körül mozoghatott. Kiklopsz-kövekből voltak kirakva a 24 méter hosszú helyiségek is, míg a szélesség általában nem haladta meg a 4 métert. Az ablakok a mennyezet közelében voltak elhelyezve. A dombnak nem egy helyen erősen lejtő felülete tette szükségessé a palota fokozatos szintű megépítését: így a helyiségek különböző magasságokban helyezkedtek el, és a magasabban épült helyiségek ablakai az alacsonyabbak tetőire nyíltak. Megfelelő fényről világító aknák gondoskodtak; a szobákat lépcsők kötötték össze egymással. A padló szilárdra döngölt földből állott, de részben kőlapokkal vagy deszkapallókkal volt borítva. A szobák belső falait agyaggal vakolták be, de helyenként falfestmény maradványok is kerültek elő.

Az ásatók itt is — akárcsak Toprak-Kaléban — raktárhelyiségekre bukkantak, amelyeknek feltárása különös gondosságot igényelt. Az egyik ilyen tárház 20 méter hosszú, 9 méter széles és 6 méter magas volt. A deszkapadlón az egyik sarokban bronzbútorok részei, karkötők, övek,

arany fülbevalók és — különösen értékes lelet: — egy bronz ajtózár hevert, amely ékirásos jeleivel az örvendező kutatóknak a Karmir Bluron emelt vár hajdani nevét is elárulta, másodsorban pedig a helyiségek megközelítő időmeghatározását is lehetővé tette. Az ajtózáron ugyanis ez állott: „[II.] Rusa, [II.] Argišti fia építtette a Teišeba városához tartozó fegyvertárat”. Vagyis az erődöt Teišebáról, az urartui villám- és viharistenről nevezték el; eredeti neve Teišebaini volt, és a helyiségek építésének az idejét az i. e. VII. század első felére lehetett tenni. Előkerült egy kis bronzalak is — szemmelláthatólag egy hadijelvénynek a felső része: ez Teišebát ábrázolja szarvakkal meredező fejdísszel, harci fejszével és buzogánnyal, egészen úgy, ahogy már a tell-halafi palota-templom ábrázolásain találkoztunk vele.

Egy másik helyiség olajmalom volt. Az utolsó tűzvész során a szoba, amelyben valamikor szeszam-olajjal megtöltött tömlőket halmoztak fel, a lángok áldozata lett, és a lobogva égő olaj a vályogtéglából felrakott falakat részben megolvasztotta. Egy jókora tufakád és egy ütővel is ellátott hatalmas mozsár mellett több, szezamból készült olajpogácsa maradványait találták meg.

Bort tartottak a két, közvetlenül e mellett húzódó hatalmas helyiségben. Az egyiknek az alapterülete 200 négyzetméter volt; mennyezetét valamikor három négyszögletes keresztmetszetű, tarkán festett oszlop hordozta. Négy sorban 82 nagy tartóedény volt félig a földbe ásva, vagyis ebben a két helyiségben nem kevesebb, mint 16 000 liter bort tárolhattak!

1946-ban az ásatók nagy halom, még egészen jó állapotban levő gabonára bukkantak. A 20 000 liter búzán kívül árpát, kölest, szeszamot, borsót, bükkönyt és lencsét találtak itt. Egy edény színültig tele volt durva búzaliszttel; a búzát — mint minden rabszolgatartó államban — rabnők morzsolgatták össze két őrlőkö között.

Durván őrlött köleslisztből, ahogy Transzkaukáziában manapság is sütik, egy lapos, tojásdad kenyér is maradt; a karimája vastagabb, míg középpütt lyukas. Ezek szerint nagyjából az urartui étlappal is sikerült megismerkednünk.

A vaskohászat és a vassfeldolgozás terén feltehetőleg Urartu volt Asszíria tanítómestere. Így azon sem csodálkozhatunk, hogy a fegyvertárakban rengeteg vas lándzsa- és dárdahegyet, kardot, töröket és nyílhegyeket, nagy vasvillákat és sarlókat találtak. A bronztuskók a beszolgáltatott adókról mesélnek, amelyeket a várban összeolvasztottak, hogy így továbbítsák a fővárosba, Tušpába.

kat! Valamennyi edény magán hordozta valamelyik urartui királynak — Menuának, I. Argištinak, II. Sardurinak, I. vagy II. Rusának — lapított háromlú szerszámmal bevésést, ékírásos nevét.

Az először csak egy negyedéig kiásott erődben hosszabb ideig az urartui király helytartójának székhelye volt. Az erődhöz nyugati és déli irányban még egy városi település is csatlakozott, amelynek lakótömbjeit hosszú és széles utcák választották el egymástól. Egy fedél alatt több lakás fért meg. A helytartó az Araksz-folyótól keletre eső tartományok adóit hajtotta be a király számára, és gondoskodott ezeknek Tüspába való szállításáról. De az urartui közigazgatás már Teisebaini erődjének pusztulása előtt bomlásnak indult. Az adók minden jel szerint nagyrészt elmaradtak. Ezért voltak a hatalmas bortartályok is üresek; egy részükben később már gabonát tároltak.

Az i. e. 645-től mintegy 620-ig uralkodó III. Sardurit Erimena követte a trónon (620—603). Az ő uralkodása idején Asszíria i. e. 606-ban, miután a babiloniak és médek közösen elfoglalták Ninivét, összeomlott. Urartu utolsó királya III. Rusa volt. A médek i. e. 585 táján elfoglalták Tüspát és elpusztították a Toprak-Kalén épített várat. De azért az urartui államhatalom néhány esztendeig még ez után a katasztrófa után is fennmaradt Transzkaukáziában. Addigi szövetségesei, a szomszédos szkíták, a kimmerek rokonai, azonban most ellenségekké váltak, és megsemmisítették az urartui erődítményeket.

A szovjet kutatók a régészeti leletek alapján színes képekben elevenítették meg a karmir bluri citadella pusztulását. Még az évszakot is megtudták állapítani, amikor a hódítás végbement. Az ostromlottak élelmiszerkészleteiből kiderült, hogy a gabonát már betakarították, de a szőlő még nem érett be. Teisebainit ezek szerint augusztus első felében foglalták el.

Mikor a szkíták „Teiseba városához” közeledtek, a lakosság halálos rettegésben elhagyta a várost, és nagy részük holmijával együtt az erődben keresett menedéket. Az udvaron nagy sietve ideiglenes szállásokat rendeztek be, a palota mellé nyers téglából vékony falú, primitív kunyhókat, vagy közönséges félszereket eszkabáltak. A gabonakészleteket földvermekbe rejtették, és kőből építettek főző alkalmaságokat. Ahogy lehetett, próbáltak rendet tartani a megrettent sokaság között. De az ostromlottak még alig kezdték meg készleteik fogyasztását, amikor a szkíták egy éjszaka rohammal elfoglalták és porig égették az erődöt.

Az ostromlók a Zanga-folyó felől, az oldalkapun át hatoltak be a várba. A rohamot valószínűsítő nyílzáporral kezdték meg; ezt bizonyítják

a háromélű bronznyílhegyek, amelyek a szkíták jóvoltából a bástyafal alapzatának vakolatában és sok egyéb helyen elrejtve az utókorra maradtak. A szkíták ezenkívül tűzcsóvákcal és tüzes nyilakkal borították lángba a szükségzállásokat. Az álmukban meglepett lakosok, hogy pusztá életüket mentse, fegyvereiket és értéktárgyaikat az égő kunyhókban hagyták. Azokat a szállásokat, amelyek nem égtek porrá, a szkíták kifosztották. A hódítók ezután a palotát gyújtották fel égő fáklyáikkal, és a fatetők egy szempillantás alatt lángokban állottak. A helyőrség állatai, amelyeket az ostrom idején talán a főkapu melletti lapos tetőn tartottak, megrémültek a tüztől; a tehenek, lovak és szamarak elszakították kötelékeiket, eszeveszetten szaladgáltak ide-oda, áttörték az elszenesedett tetőket, a tetőgerendákkal együtt a mélységbe zuhantak, és ott összezúzódtak. Az ásatók összetört csontozatú állati csontvázakat találtak az elszenesedett gerendák közt vagy alatt. A fosztogató szkíták berontottak a már lángokban álló raktárhelyiségbe, de mikor az edényeket üresen találták, szétverték a helyiség közepén álló áldozati oltárt, és szanaszét szórták az ember formájú, fejükön és hátukon halpikkelyes, agyagból készített kicsiny istenfigurákat. Ezeknek az isteneknek az lett volna a rendeltetésük, hogy az élelmiszerkészleteket a gonosz hatalmaktól védjék. A 97 bronzcsészéből álló kincset, amely az egyik tartóedényben volt elrejtve, a fosztogatók nem vették észre — feltehetőleg néhány nappal azelőtt rejthették oda —, ugyanígy a sisakokat és bronztegeket, pajzsokat sem, amelyek részben az edények lezárására szolgáltak. A királyok ezeket a kincseket valamikor Haldi istennek szentelték. A szkíták azt, ami ott volt a szemük előtt, nem találták, viszont a raktárhelyiségek padlózatát annál gondosabban felásták. Közben néhány ásójuk is eltört, ezeket a kutatók szabadították ki a romok közül.

Ha majd az erőd fő helyiségeit mind feltárják, feltehetőleg mi is többet tudunk majd a szkítáktól meghódított urartuiak sorsáról. Valószínű, hogy Urartu hajdani rabszolgatartói ezután maguk is rabszolgasorba süllyedtek.

Urartu mint önálló állam megszűnt létezni. A következő évszázadok folyamán médek és perzsák vették át az uralmat az égbenyúló hegyek, sós tavak és mesterséges csatornák országában, ahova aztán a mai örmények ősei vándoroltak be.

„ÍGY SZÓL DAREIOS, A KIRÁLY”

PERSEPOLIS

Amikor Nagy Sándor makedón király (i. e. 336—323) páratlan győzelmi menetben maga alá gyűrte a hatalmas perzsa birodalmat, Susa bevétele (i. e. 332) után gyorsított menetben Persepolisba, a perzsa nagykirályok székvárosába vonult, hogy a palotát az őrzésére rendelt perzsa egységek még az ő megérkezése előtt ki ne foszthassák. Érdeemes is volt igyekeznie, olyan zsákmányhoz jutott: akkori értesülések szerint a 120 000 talentumnyi aranyat és értéktárgyakat 10 000 pár öszvéren és 5000 tevéen szállíttatta el. A *talanton* (latinos formájában: *talentum*) eredetileg súlymérték volt, később pénzegység. A Görögországban leginkább használatos attikai talentum 26,2 kilogramm súlyú ezüstnek felelt meg. Mesébe illő kincsekről volt tehát szó, olyanokról, amilyenek az *Ezeregyéjszaka* elbeszéléseiben valamennyiünk képzeletét megmozgatták.

Nagy Sándor az egész telet Persepolisban töltötte. Plutarchos görög író szerint, aki i. sz. 50-tól 120-ig élt, a király egy lakoma alkalmával engedett egy Thais nevű hetaira rábeszélésének, és felgyújtatta a királyi palotát. Az ittas király a mulatozás közben fejére tett koszorúval, a kezében fáklyával ment elől, az egész társaság lobogó fáklyákkal utána, és nemsokára magasra csapott a láng az oszlopos termekben. A rőt lángok messze földeknek hirdették az éjszakában: Perzsiát legyőzték.

Mások előadása szerint a király azért hamvasztotta el a perzsa királyok palotáját, hogy bosszút álljon azokért a szentélyekért, amelyeket 150 esztendővel azelőtt Xerxés pusztíttatott el Görögországban. E tettevel ország-világ elé tárta politikájának pán-hellén jellegét és kielégítette görög szövetségeseinek bosszúszomját. Sokakat haza is engedett: a görögök Perzsia ellen viselt háborúja befejeződött.

A csillogó királyi vár teljesen feledésbe merült, és kiesett Európa tudatából. Csak a XVII. században utalt a persepolisi emlékekre és felirataikra a Keleten utazó Pietro della Valle. Engelbert Kämpfer, német

orvos (született Lemgóban, 1651-ben) 1683-ban egy Oroszországba és Perzsiába utazó svéd követség kíséretjeként a persepolisi romokról is feljegyzéseket készített, ezek azonban akkor nem kerültek a nyilvánosság elé. Karsten Niebuhr, dán hadnagy volt az első, aki 1767-ben nemcsak Dél-Arábiáról, hanem Persepolisról is pontosabb híreket hozott, amikor egy 1761-ben útra kelt dán expedíció egyetlen életben maradt tagjaként hazatért. A XIX. század közepétől franciák, németek és angolok egymással vetekedve tárták fel és vizsgálták Persepolis régészeti emlékeit. Ernst Herzfeld 1910-ben Friedrich Sarreval közösen írta le a palota domborműveit, és szép felvételeket is tett közzé róla. Az ásásokat 1931 óta a chicagói egyetem Orientalisztikai Intézete folytatta; vezetőjük először Herzfeld, majd később E. F. Schmidt volt. Herzfeld és munkatársai teljes egészében fel akarták tární azt a fennsíkot, amelyen a paloták épültek. 1953-tól végre elkezdték a még korántsem lezárt kutatások eredményeinek a publikálását. Ezek a kutatások remélhetőleg nagy mértékben hozzájárulnak annak a képnek a tökéletesebbé tételéhez, amelyet a perzsa nagyhatalomról és művészetéről eddig formálhattunk. A beomlott falak, amelyeket annak idején szabadban szárított téglákból építettek, 7 méteres törmelékreteggel borítottak el mindent. Ez alatt bukkanatok arra a faszén rétegre, amelynek vizsgálata révén kiderült, hogy az szénné égett cédrusfa; a perzsiái palota-építmények tetőszerkezetét hajdanában abból ácsolták. Roppant kiterjedésű rommezőt tártak fel. Daru segítségével újból felrakták a leomlott faltömböket, és a kutatók fáradságos munkával próbálták újból összeillesztgetni a tarka mázzal bevont falak elpusztult frízeit.

III. Šulmānušašaredu asszír király (i. e. 858—824) az első, aki feliratain említi az ókori Elő-Ázsia legkeletibb részén, a mai Iránban, a Zab felső folyása melletti Urmia-tótól nyugatra elterülő Parsua vidékét. Itt laktak a *pārsai* (perzsa) törzsek, amelyeket a nyelvrokonság alapján az indoeurópai nyelvcsaládhoz számítunk. Még távolabb, a hegyekben éltek a médek. Örményország nyugati felében, a Van-tó környékén, ebben az időben szervezték meg birodalmukat az urartuiak. III. Šulmānušašaredu, mikor Urartúval háborúskodott, Parsua 27 „királyától” is kapott ajánlódókat. Az Aral-tó körül elterülő keleti sztyeppékről annyian vándoroltak be állandóan, hogy a hegyvidéki törzsek jól megerősödtek. A közlekedést elzáró hegyvonulatok szinte mutatták a bevándorlóknak az utat az iráni fennsík felé. Ezek a törzsek lótenyésztőkként és lovasokként éltek kis falusi településeiken, míg a vidék korábbi lakosait rabszolgáikká tették. Mint afféle lovasok, hosszú nadrágot és magasszárú csizmát visel-

tek. A görög Hérodotos, „a történetírás atyja” (i. e. V. század) úgy tudja, hogy a médek i. e. 715 táján, Déiokész király vezetése alatt alapították meg államukat, amelynek fővárosa, Ekbatana (azaz: „összejövétel”) a mai Hamadan környékén épült. II. Šarrukínu asszír király (i. e. 722–705) a médeket a mai Gurgan nevű tartományban említi. Közben a perzsák Elam királyságába vándoroltak be (fővárosa: Susa), még pedig Malamir környékére. Itt letelepedhettek ugyan, de segédcsapatokat kellett adniuk az elamiaknak. I. e. 710-től kezdve az asszírok gyakorta emlegetik a perzsákat, mint akik az elamiak oldalán harcoltak, viszont semlegesek maradtak, amikor az asszírok i. e. 640-ben feldúlták az AsszírIA ellen felkelt Susát. Fejedelmük, Teispész, ebben az időben az ország és az Elamban fekvő Anšan város királyának nevezte magát.

A kimmerék és szkíták — ugyancsak indoeurópai nyelvet beszélő lovasnépek — bevándorlása és a velük való érintkezések eredményeképpen a médek egyre inkább megerősödtek. A méd Kyaxarész i. e. 606-ban, a babiloni Nabúpalusszal szövetségbe lépve elpusztította AsszírIA utolsó erősségét, fővárosát: Ninivét. A méd birodalom még nagyobb lett. Kyaxarész a régi elami királyság területén az uralmat az Achaimenidák nemzetségéből származó és Susában uralkodó perzsa I. Kyrosra ruházta. I. e. 585 táján a Van-tó környékén, Tušpa főváros körül elterülő urartui birodalom is áldozatul esett a médek támadásának, míg Északon, TranszkaukázIában, szkíta hordák rohanták le az utolsó urartui erősségeket.

I. e. 584-ben meghalt Kyaxarész, a médek királya. Fia és utóda, Astyagész, az indiai bráhmanákhoz hasonlítható mágusoknak nagy, nemesinek véleménye szerint túl nagy befolyást engedett. Az utóbbiak éppen ezért át is állottak II. Kyroshoz, mikor ez a perzsa fejedelem (Elam és Pärsa ura) i. e. 550 táján a médek ellen felkelt. Astyagést megfosztották trónjától, és a perzsák és médek fölötti uralmat II. Kyros vette át.

Hérodotos sokat mesél a perzsa népnek, ennek a sztyepei lovasnépnek az egyszerű életmódjáról. A férfi elsőrendű erénye volt a bátorság, büszkesége a minél több fiúgyermek, ezért volt szokásban a többnevelés. A gyermekeket ötödik évüktől fogva tanították lovaglásra és nyilazásra; szigorúan megkövetelték, hogy mindig csak igazat mondjanak.

II. Kyros felkerekedett perzsa és méd nemesekből álló seregével, amikor Kroisos, lyd király elindult fővárosából, Sardesből, és átkelt a Halys-folyón, hogy bosszút álljon szövetségeséért, Astyagészért. Kroisos alulmaradt, és Kyros Lydiát is megszállta. Így i. e. 546-ban KisázsIA

nyugati szegélyének görög gyarmatvárosai is perzsa fennhatóság alá kerültek. A babiloni birodalom — fővárosával, Babilonnal együtt — hét év múlva úgyszólván kardcsapás nélkül jutott Kyros kezébe, mert legyőzött ellenfeleivel bölcs szelídséggel bánt és tekintettel volt valásukra.

A kelet-iráni fennsík biztosítása a sztyepei népek ellenében különleges rendszabályokat követelt meg. Itt zajlottak le II. Kyros utolsó harcai a massageták ellen; itt esett el 529-ben. Holttestét az iráni fennsíkon, Pärša tartomány Pasargadai nevű helységében, az általa építtetett székhelyen helyezték nyugovóra.

Az iráni fennsíkot manapság a következő államok foglalják el: Irán (Perzsia), Afganisztán és Pakisztán egyik tartománya, Beludzsisztán; a fennsík közepén hatalmas sivatagok terülnek el. Emberi település céljaira csak a peremvidékek: nyugaton Média és Perzsia, keleten Baktria és Sogdiané voltak alkalmasak. A déli partszegély kevés lehetőséget kínált arra, hogy a két vidéket utakkal kössék össze; északon mindössze az Elburz-hegység és a Hindukus közt elterülő Khorasan volt a közlekedés számára hozzáférhető. A délkelet felé húzódó Zagros-hegység láncolata itt-ott 3000 méternél nagyobb magasságot is elér; a lefolyástalan talajmélyedések, medencék, az esőben hihetetlenül szegény vidékek csak igen-igen szűkös vegetációt tesznek lehetővé. Letelepedéssel együttjáró kultúrák csak a délnyugati vidékeken alakultak ki. A termékeny völgyeket akkoriban erdők borította hegyek zárták körül; ma ezek az erdők nincsenek sehol, és a síkságok sivataggá változtak. A folyók legtöbbszörre a sós tavakba vesznek. Sós a vize a Niriz-tónak is, amelybe a Pulvar-folyó ömlik. Ettől nem messzire fekszik Pasargadai és Persepolis, a mai Shiraztól északra.

Pasargadai 1900 méternyi magasságban fekszik a tenger szintje fölött. Környékén manapság kietlen sztyeppe és sivatag terül el, amelyen csak itt-ott mutatkozik növényzet. Ezért nagy csodálkozással értesülünk arról, hogy a haddani királyi rezidencia valamikor itt, egy óriási vadaskert közepén épült. De Kyros nem ok nélkül rendezte be szálláshelyét ezen a hatalmas síkságon, amelyet mindenfelől meredek hegyek vesznek körül. Egy régebbi szentély, amelyet valószínűleg Kyros ősei, az Achaimenidák nemzetségének tagjai alapítottak, s ősidőktől fogva központja volt Pärša tartománynak, szintén itt állott, és egy hatalmas tömbökből kirakott terasz is bizonyára azt a célt szolgálta, hogy e fejedelmek szilárd építményeit hordozza.

A rezidenciát mindössze egy kis erőd védte az egyik sziklás domb-

csoporton, de ez is csak a királyi testőr csapatok bástyafalakkal megerősített táborhelye lehetett. A légi felvételek világosan mutatták, hogy a vadaskertet valamikor egyszerű fal vette körül. A bejárás egy nagy kapun keresztül történt, mint ahogy az Asszíriában szokás volt. A nyolc oszlop hordozta bejárat csarnokot — ezt az ugyancsak asszír átvételt — két oldalról óriási bikák vagy bika-ember csodalények szegélyezték. Jobbról-balról két kis őrszoba nyílt. Az egyik kapubéllet domborműve még ma is áll: rövid, kerek szakállas, szárnyas asszír démon van rajta kifaragva hosszú elami ruhában. Fejdísz a tollakkal és uraeus-kígyókkal (egyiptomi pápaszemes kígyókkal) ékesített egyiptomi korona helyi változata. Innen 200 méternyire meredeznek Kyros fogadótermének, tróntermének, az *apadánának* a maradványai. A fő helyiség mennyezetét hihetetlenül karcsú, 12 méternél is magasabb kőoszlopok hordozták. Ehhez a helyiséghez csatlakozott négy alacsonyabb előcsarnok, ugyanolyan magas négyszögletes saroktornyok között. Az előcsarnok oszlopait fa- és stukkó-burkolattal vonták be. A kapubéletek reliefdíszreiből csak kevés maradt meg.

Hasonló módon épült a lakópalota (*tacara*) is. A középpütt elhelyezett lakóteremhez három oldalról csatlakoztak a kisebb lakóhelyiségek. Az ajtóbéletek domborművei a királyt ábrázolták, a mögötte álló két szolgát kisebbnek tüntették fel. A „tiplik” beillesztésére szolgáló lyukak arra mutatnak, hogy az alakokat részben fémbetétekkel is ellátták. A ruha redőzete egyesek szerint görög hatásra vall.

A vadaskert másik oldalán a szent körzet helyezkedett el. Egy oldal-építménnyel ellátott teraszon, amelyre hat lépcsőfok vezetett fel, állott talán az ősi tűzoltár, bár E. Herzfeld szerint a teraszt egy ugyanolyan — vályogból és fából épített — templom koronázta, mint amilyen Kyros síremléke volt. A közelben két tűzoltár áll, melyeknek hatalmas kőtömbjeit a szállítás megkönnyítése végett belülről kivájták.

Kyros síremléke az utolsó építmény, amelyet itt emeltek. A tulajdonképpeni sírt négyszögben kerítés vette körül, ehhez csatlakozott az az épület, amelyben a sír gondozására rendelt mágusok laktak. A síremlék alapzata hat tekintélyes lépcsőfokból áll, ezen emelkedik a hatalmas kőtömbökből épített és nyeregtetővel ellátott cella. Ennek belsejében kereveten pihent a király bebalzsamozott holtteste. A falakat drága szőttesek díszítették, kétoldalt gazdag sírmellékletek sorakoztak.

1929-ben, amikor E. Herzfeld itt ásatott, a nyári legelők felé tartó délperzsiai nomádok még háromszor körülterelték megszámlálhatatlan állataikat a sír körül, az alapzat köveit pedig tejjel és yoghurtal kenték

be; így rótták le tiszteletüket az iszlám előtti időkből származó előírások szerint.

Ez az első nagyobb perzsa építmény összképében bizonyos idegen hatásokat mutat. Egészen természetes, hogy visszanyúltak az asszír építőművészet impozáns formáihoz. A terasz-szerű alépitmény mindenestre uratui mintákra vezethető vissza, ugyanígy egy pasargadai-i toronyszerű épület is — valószínűleg a tűz tiszteletére rendelt templom —, amelyhez hasonlót egy uratui bronzdomborművön tanulmányozhatunk. Újszerű viszont az apadāna és a tacara alaprajza; ez tulajdonképpen kimagasló középrésszel ellátott nomád fejedelmi sátor — de monumentális középitménnyé átalakítva. Az egykori sätorkarók helyét itt karcsú kőoszlopok foglalták el.

Pasargadai épületeit E. Herzfeld először csak futólagos próbaásatásokkal kutatta fel. Az itteni létesítmények jórészt abból az időből származnak, amikor II. Kyros még nem rázta le a méd uralmat, vagyis az i. e. 559 és 550 közti évekből. Más épületek viszont csak 539 után keletkezettek; erre vallanak a feliratok: „Kyros, a nagy király, az Achaimenida...” Nagy királynak csak Babilon meghódítása után nevezhette magát II. Kyros.

II. Kyros után 529-ben fia, II. Kambysés lépett a trónra. Kambysés csatlakozásra kényszerítette a főníciaiakat; mihelyt az ő flottájukkal is rendelkezett, máris megnyílt előtte az út Egyiptom meghódítására. El is érte, hogy uralmát egészen Kyrénéig, az Afrika északi partján épült görög gyarmatvárosig elismerték. II. Kambysés i. e. 522-ben, váratlanul meghalt, amint éppen hazatérőben volt Egyiptomból.

Utána Dareios, Hystaspés fia jutott uralomra. Dareios az Achaimenidák egyik oldalágának volt a sarja; éveken át kellett harcolnia, hogy elismerjék és le tudja verni a „hazug királyokat”, vagyis azokat az előkelőseket, akik szintén igényt tartottak a királyi méltóságra.

Ekbatanától nyugatra, Behistunnál, hatalmas szikla emelkedik. Ennek a tetején állt egy szentély, alatta pedig karavánút vezetett. Ennek a sziklának a falába van vésve az a felirat, amelyen a nagy király beszámol uralmának kezdetéről és a lázadók leveréséről. A szédítő magasságban kifaragott domborművön Dareios t íjjal a kezében ábrázolták, amint ellenfelének, Gaumātának a fejére tapos. Kilenc „hazug király” sorakozik előtte bilincsekbe verve; várják elítéltetésüket és kivégzésüket. Kísérőcnél két tagja fegyverhordozóként áll Dareios király mögött, akinek elami ruhája redőkben hull alá. Fölötte lebeg Auramazdā, a fény istene, a szárnyas napkorongon, és a hatalom gyűrűjét nyújtja a királynak.

Az uralkodó csak az istennek tartozik felelősséggel. Ezt közölte azon a hosszú feliraton is, amelyet perzsa, babiloni (azaz akkád) és elami nyelven készítettek: „Így szól Dareios, a király: Ezt, amit én cselekedtem egy év alatt, Auramazdá kegyelméből cselekedtem. Auramazdá jött segítségemre és a többi létező isten. Azért jött segítségemre Auramazdá és a többi létező isten, mert én nem voltam gonosz, nem voltam hazug, nem voltam zsarnok, sem én, sem más valaki nemzetségemből.” Hitelt adhatunk-e ennek az öndicséretnek egy rabszolgatartó állam királyának a szájából? Valószínűleg alattvalói nem így vélekedtek róla.

A perzsák vallási kultuszát egyelőre még nem ismerjük. Feltehetőleg létezett náluk (csak náluk, mert más leigázott népek megmaradhattak vallási hagyományaik mellett) a királyi család vallása, vagyis Auramazdának, az ég istenének, a jog és az igazság őrzőjének a tisztelete (a lobogó lánggal égő oltár előtt hozzá imádkoztak); létezett azután a mágusok vallása és végül a népi vallás. Hérodotos előadása szerint a perzsák isteni lényeket, a természeti erők megszemélyesítéseit imádták, mégpedig a szabad ég alatt. A természeti istenségeket nem ábrázolták képeken vagy szobrokban. Később, az i. e. V. század dereka után az istenek sokaságából egyre szembeűnőbben emelkedett ki Mithrasnak, a fény istenének az alakja. Ez az istenség volt az, akinek tiszteletét évszázadokkal később a római légiók az egész akkori világba elvitték magukkal, amíg csak Mithras a keresztnységgel vívott küzdelemben alul nem maradt. Anāhita, aki eredetileg bizonyára a víz istennője volt, majd később a háború és a szerelem úrnője, a későbbi Achaimenidák idején ugyancsak sok tisztelőre talált.

Bár a király most már olyan óriási birodalommal rendelkezett, amely Kisázsia partjaitól az Iaxartesig — légvonalban mintegy 4000 kilométernyire — terjedt, mégis tovább szeretne volna tágítani birodalmának határait. Uralma alá akarta kényszeríteni a sztyeppéken szabadon kószáló szkítákat, hogy ne törhessenek be többé a birodalom északi tartományába. Dareios i. e. 512-ben óriási seregével átkelt a Bosporoson vert hajóhídon, leverte a thrákokat, majd a Fekete-tenger északi partvidékein élő szkíta törzsek ellen vonult. Innen elindulva a király seregével az Aral-tó északi partvidékét akarta megtisztítani, és meg akarta semmisíteni az ottani nomádokat. De a szkíták kitértek előle, úgyhogy a perzsa sereg — ellenség híján — kénytelen volt visszafordulni. A hadjárat mindössze annyi eredménnyel járt, hogy a perzsa király a Bosporos európai partján kiépített hídfőállást megtartotta.

Dareios, hogy az Egyiptom felé irányuló közlekedést megkönnyítse,

befejeztette a Nílusból a Vörös-tengerbe átvezető csatornát, amelyet még a fáraók kezdtek kiépíteni. A király felirata dicsekedve hirdeti: „Így szól Dareios, a király: Perzsa vagyok, Perzsiából Egyiptomot elfoglaltam. Megparancsoltam, hogy ássák ezt a csatornát a Piráva nevű folyótól [a Nílus akkori neve], amely Egyiptomban folyik addig a tengerig, amely Perzsiánál kezdődik. Meg is ásták ezt a csatornát, amint parancsoltam, és hajók közlekedtek e csatornán keresztül Egyiptomból Perzsiába, amint kívántam.”

Az államszervezet, amelyet a nagy király óriás birodalma számára megteremtett, annyira célirányos volt, hogy utódai — a dinasztia bukásáig — alig találtak rajta javítani valót. Az ország területét 23 vagy 24 közigazgatási körzetre (*satrapia*) osztották; egy-egy tartomány élén a *satrapa* — lehetőleg a királyi család rokona, vagy éppen tagja — állott. A satrapa volt felelős azért, hogy az adókat kellő időben megfizessék, az elrendelt munkákat végrehajtsák, és hogy háborúk idején a helyi csapatok az ő vezetésével időben csatlakozzanak a sereghez.

Egészben véve a perzsa birodalom olyan volt, mint egy óriási dologház. A munkákat csakis a királynak végezték. A nagy királynak járó adókat legtöbbször természetben fizették. A beszolgáltatott javak mennyisége jelentősen felülmúlta a király, az udvar és az állandó csapatkötelékek szükségletét, így hatalmas készletek halmozódtak fel. Ez a magyarázata annak, hogy Nagy Sándor olyan óriási zsákmányhoz jutott. Minden gazdagságnak egyetlen kényúr kezében való tömörítése minden alattvalót és szövetségest függő helyzetbe kényszerített. A király számára felhalmozott kincsek elvonták a gazdasági élet fizetési eszközeit, de a király ezzel mit sem törődött. Ilyesmi nem érdekelt. Az arany és ezüst árfolyamát úgy szabta meg, amint az éppen — készleteitől függően — számára előnyös volt. Minden szervezet, minden egységesítés az ő előnyét szolgálta, így az egységes pénz, a 8,4 gramm súlyú aranydareikos is. A satrapák ezzel szemben csak ezüst- és rézpénzeket verethettek.

A közlekedést javította a korábban is meglevő utak kiépítése és újak létesítése. A legfontosabb közlekedési vonal, az úgynevezett „királyi út”, az Égei-tengertől Ephesoson, Sardeisen, Armenián és Asszírrián keresztül az elami Susáig, a székvárosig vezetett. Egy másik út Babilonból indult ki, elhaladt a behistuni szikla tövében, és a Zagros-hegységen keresztül vezetett Baktriáig, a mai Afganisztánig és az indiai határig. Természetes, hogy ezek az utak is elsősorban a királyi közigazgatás céljait szolgálták. Húsz kilométerenként pihenő szállásokot és postaállomásokat rendeztek be a király, valamint a helytartók futárai és követei

számára. Az utaknak azonban magától értetődőleg stratégiai jelentőségük is volt: a csapatokat ezeken át tudták gyorsan a birodalom akármelyik részébe átjuttatni.

Az Achaimenidák Elamban már hatalomra kerülésük előtt arameus nyelven beszélő embereket bíztak meg az első közigazgatás feladatainak ellátásával. Később ez az északi sémi nyelv lett az egész birodalom kancelláriai nyelve. Az arameus betűjeleket egyébként nemcsak agyagtáblákra, hanem papiruszra is írták.

A kisázsiai partszegély ión városainak felkelése i. e. 500 táján a jelek szerint aligha zavarta meg azt a nyugalmat, amelyet Dareios addig teremtetett birodalmában. Milétos elfoglalásával i. e. 494-ben erőszakkal véget vetett a zavargásoknak. Mivel pedig Görögország, de különösen Athén, támogatta a zendülőket, a nagy király ezt kellő ürügynek érezte ahhoz, hogy bosszúhadjáratot indítson Görögország ellen. De a két hadvezér parancsnokságával Athén ellen küldött sereget 490-ben Miltiades athéni vezér Marathónnál teljesen szétverte. Dareios megtorlásra készülődött, de i. e. 486-ban bekövetkezett halála a vállalkozást egyelőre elodázta.

Dareios több palotát és egy olyan síremléket hagyott maga után, amelynek kialakítása és megépítésének módja utódai számára is mintakép maradt; a befejezés munkája is rájuk hárult. Fia, Xerxés, már Dareios életében is figyelemmel kísérte a palota-építkezéseket.

Persepolis, a palota-város, amelyet Dareios a merv-dashti fennsíkon, a Pulvar-folyótól nem messze, mintegy 1570 méteres magasságban a tenger szintje fölött alapított, olyanféle elrendezésű, mint Pasargadai. A romok mai neve Takht-i-Dyemshid („Dyemshid trónja”). A király a Kuh-i-Rahmet („a könyörület hegye”) nevű lejtő és a nyugati sziklás plató közti keskeny völgyet feltöltette, magát a platót pedig teraszokra tagolta. Ez i. e. 518 és 515 közt történt.

A palota alapító okmányait — kő tartókban őrzött, ékírásos arany és ezüst táblákat — megtalálták. Ezekből az okmányokból kiderül, hogy Dareios csak a palotát és a háremot, a kincstárat, meg az apadánát (a tróntermet) és a hozzá csatlakozó „tanácstermet” akarta megépíttetni. A kihallgatási terem már Xerxés fejeztette be, ugyancsak ő építtetett hozzá egy külön lakópalotát; átalakíttatta a háremot és a kincstárat; megépíttette a „száz oszlopos terem”, vagyis a királyi gárda gyülekező helyiségét, és azonkívül még egy monumentális kaput. Egy másik óriáskapu, amely a száz oszlopos terem előtti udvarra vezetett volna, sohasem készült el.

A palota körzetét erős védőfal vette körül. A chicagói Orientalisztikai Intézet ásatásai során ebben a falban két kis kamrát tártak fel, amelyben valószínűleg egy katonai és egy közigazgatási levéltár anyagát helyezték el. Mintegy 30 000 ékírásos tábla volt itt felhalmozva, a legtöbbet elami nyelven fogalmazták. A részben törött és sérült táblák megfejtése még számos újabb ismeretet nyújthat a perzsa közigazgatásról és hadügyről.

A palota-épületek körzetét egy széles, kétfelé ágazó lépcsőfeljáraton lehetett megközelíteni. Innen egy monumentális kapuzaton keresztül nyílt bejárás egy négyszögletes alaprajzú csarnokba, melynek mennyezetét négy oszlop hordozta. Ezek közül kettő mind a mai napig áll. Persepolis valamennyi épületének falai szabadban szárított vályogtéglákból épültek, éppen ezért teljesen szétmállottak, csak a kőből kifaragott kapubúléletek és az asszír bejáratokra emlékeztető óriási bika-emberek utánzatai maradtak meg.

A királyi építőmesterek Persepolisban — akárcsak Pasargadaiban — az asszír építészeti formákon kívül urartui mintákat is követtek. Kiváltképpen a hatalmas tömbökből összerakott teraszok, a csatornák, valamint a nagy, mélyen a sziklába vájt és két lépcsőn megközelíthető ciszterna emlékeztetnek az urartui hagyományra. (Mindez azonban csak akkor válik majd igazán kézzelfoghatóvá részleteiben is, ha Urartut alaposabban feltárják.) Az apadāna és a „száz oszlopos csarnok” tulajdonképpen kiemelkedő középrésszel ellátott, kőbe áttett sátor. A kapufélfák, valamint az alapzatokon és az oszlopfőkön alkalmazott lótuszdíszek egyiptomi hatásokra mutatnak. A perzsa épületek tehát nem egy nép művészetéből nőttek ki természetes módon, hanem mindezt Dareios parancsára tervezték ilyen monumentális formában, különféle építészeti stílusok vegyítésével. Még azt is igen valószínűnek tarthatjuk, hogy a terveket görög művészek készítették.

A perzsa birodalom valamennyi népe közreműködött a paloták megépítésében. Mivel erről Persepolisra vonatkozólag semmi részletet nem ismerünk, egybevetés végett azt kell felhasználnunk, amit Dareios egy feliratán az uralkodása alatt folytatott susai palota-építkezésekről mond. Oda babiloniaknak kellett kötörmelékét hordaniuk, hogy a terepet el-egyengessék. Ugyancsak ők ásták ki a 20—40 könyöknyi mélységű alapot és ők készítették a vályogtéglákat. A cédrusfát szírek szállították a Libanon hegyéről Babilonba, majd az iónok továbbították Susába. Milétos elfoglalása után Dareios iónokat telepített át az Eufrátesz és a Tigris torkolatvidékére. Eperfákat — a felirat megfejtése azonban nem egészen biztos — az Indus felső folyása mentén elterülő Gandarából

és Kamánából hoztak. A kisázsiai lydek és a távoli Oxos-folyó partján élő baktriaiak szolgáltatták az aranyat. A lapislazuli és egyéb féldrágakő — valószínűleg achát — az Iaxartes és Oxos közti Sogdiénéből, a türkiz az Aral-tótól délre elterülő Urarazmísból jött; Egyiptom ezüstöt és ébenfát küldött. A falak kialakításáról szólva a felirat perzsa és akkád változata eltér egymástól: az első csak „díszítésről” beszél, amellyel a falakat ékesítették, míg a másik ióniai domborműves díszeket említ. Nubia szolgáltatta az elefántcsontot; ugyanez volt kiróva az Indus vidékére és az attól nyugatra húzódó Arachósiára. Az oszlopok kifaragásához szükséges márványt Elamban fejtették.

A különféle munkákat ugyanígy osztották ki az egyes népeknek. A kőfaragó munkákat az iónok és a lydek végezték, az aranyművesek a médek és az egyiptomiak közül kerültek ki; az elefántcsontot a lydek és az egyiptomiak dolgozták fel, a zománcos csempék készítése a babiloniakra várt; iónok szolgáltatták a faldíszeket, nevezetesen a falkorona díszítésére szánt égetett cserépmintákat. Ázsia egész gazdagságát igénybe vették a királyi építkezésekhez, és Dareios minden népét mozgósította, hogy hozzájáruljanak a király tiszteletére készülő műhöz.

Az udvar gyakrabban tartózkodott Susában, mint Persepolisban, mivel a birodalmat a síkságról könnyebben lehetett igazgatni, mint a hegyek közé zárt palotából, ahova az udvartartásnak is előbb úgy kellett megváltania szabad átvonulását a rabló hegyi törzsektől, ha az újévi ünnepre oda akart menni. A susai palota alaprajza nem volt olyan szeszélyes, mint a persepolisi. Szorosan alkalmazkodott a babiloni mintákhoz. Ismeretesek Susából azok a tarka zománcsal díszített téglacsempék, amelyek a királyi testőrség tagjait, a „halhatatlanokat” ábrázolják. A katonák változatos színű egyenruhában, fejükön lapos sapkával, körben levágott szakállal, félhosszú elami ruházatban vonulnak fel. A ruhák mintázata is tarka; az alakok karján egy beszegés választja el a más színű, bő, redős részt a ruha ujjától. Vállukon tegez és íj, kezükben lándzsa. Az egyes katonák lándzsavég-gombjai felváltva arany, illetőleg ezüst gránátalmáknak vannak megformálva.

Persepolisra vonatkozólag semmiféle felirat nem számol be arról, hogy mely népek és törzsek működtek közre a palota építésében; mi azonban tudjuk, hogy itt például görögök is dolgoztak. Az egyik királydombormű cipőjébe profilban két fejet karcoltak be — így örökítették meg magukat a görög mesterek —, még mielőtt a festő vörössel bevonta volna a cipőt.

Persepolisban valamennyi palota-épület a platónak a főkaputól délre

cső részén emelkedik. Nyugati széléhez közvetlenül csatlakozik az apadāna, míg keletre — a hegy felé — a „száz oszlopos csarnok” helyezkedik el. A magasabban fekvő lakóépületek ettől délre sorakoznak. Az egész palota legmutatósbab helyisége az apadāna, a trónterem. Ez különálló, majdnem szabályos négyzet alakú, három méter magas teraszon emelkedik, amelyre északról és keletről hatalmas lépcsők vezetnek fel; minden oldalán egymással szemben felfutó lépcsők. A feljáró nyolcvan méter hosszú. Legjobb állapotban a domborművekkel díszített keleti lépcső maradt meg. A feljáró elülső falán négy-négy testőr domborműves ábrázolását láthatjuk, felváltva pajzzsal, illetve pajzs nélkül. A harcosok fölött látható szárnyas napot két emberfejű, szárnyas oroszlán tartja.

Az asszírok domborműveivel ellentétben a perzsák nem alkalmaztak művészetükben olyan ábrázolásokat, amelyek egyszeri eseményekre vonatkoznának; mindenfelé csak a birodalom hatalmát jelképezik az évenként ismétlődő hivatalos fogadások ábrázolásával, amelyeken aztán igazában megmutathatták uralkodói pompájukat és hatalmukat. Itt, Persepolisban a király újévi fogadását örökítették meg. Az ünnepet félreérthetetlenül megjelölték a megfelelő asztrológiai jeggyel, mégpedig a testőrök mögött két oldalt a bikát leütő oroszlánnal. A hátsó lépcsőkorlát bal oldalán egymás fölött hármas sorban vonulnak fel a perzsa birodalom népei, mindegyik az ajándékaival, míg jobbra a királyi testőrök vonulnak el kocsijaikkal és előfogataikkal a király előtt. A birodalom nagyjai beszélgetve, részben egymáshoz visszafordulva, hanyag tartással lépkednek a lépcsőfeljárón a király elé. Testőröket ábrázolnak a feljáró falainak belső oldalain is, amint felfelé lépkednek. Az adóhozó népek csoportjait egy-egy perzsa vagy méd tiszt vezeti; az egyes népeket ciprusfák választják el egymástól. Látunk itt *szakákat*, azaz hegyes sapkájú és hosszú szakállú szkítákat; ezek lovakat, arany karpereceket és hosszú ruhákat hoznak. Jobb oldalukon az övükbe rövid kard van dugva, ez az „akínakés”, amelynek keresztvása és hüvelyének nyílása szív alakot utánoz. Lakóhelyük a Káspi- és az Aral-tó között terült el. Felvonulnak a hosszú, redős ruhába öltözött babiloniak is, süveg formájú sapkájuk csúcsa bojtszerűen lóg le. Ők is hozzák ajándékaikat: szövetekeket és zebukat. A baktriaiak meg egy tevét vezetnek és edényeket hoznak. Térdig érő ruhájuk alatt buggyos nadrágot viselnek, amely hosszú csizmájuk szárát is elfedi.

A testőrök szolgálati beosztásuk szerint különféle fejdíszet viseltek. A fegyverek egységesítve voltak, ezt igazolták a terasz falának raktára-

ban talált leletek is; itt valószínűleg katonák voltak elszállásolva. A lovas-ságot a domborműveken méd viseletben, azaz rövid kabátkában, nadrágban, csizmában ábrázolják. Fejükön süvegféle, amelyről hátul hosszú szalagok lógnak le. Fegyverzetük a lándzsa, az íj és a nyílvevők tartására szolgáló tegez, meg rövid kard. A hosszú elami ruhát viselő perzsa tisztek övében elől tör díszleg; a médeknel a vállra vetett különféle, hosszú ujjas köpenyek valószínűleg rangbeli különbségeket jelölnek. A legfőbb tiszt a *haxarapati* volt: egy személyben — hogy úgy mondjuk — a vezérkar főnöke, a testőrség főparancsnoka, aki azonban még a köz-igazgatásért és a kincstár állapotáért is felelősséggel tartozott. Érthető, hogy egy ilyen állású ember szinte a királynál is nagyobb hatalommal rendelkezhetett.

A görög redők stílusát csak az elami viseletet hordó perzsák ábrázolásain figyelhetjük meg; vagyis a redők itt nem szolgáltak a művészi kifejezés eszközei gyanánt, mindössze díszítményként járultak hozzá egy bizonyos ruházat jellemzéséhez.

A persepolisi domborműveket riktó tarkaságukban kell elképzel-nünk, a ruhák mintáit olyanoknak, mint amilyeneket a susai zománcos téglacsempéken láthatunk. A színek itt-ott sejtésszerűen kivehetők, de még az is lehetséges, hogy eredeti állapotukat is sikerül rekonstruálni. (Aranylapocskákkal és aranszalakkal hímezett, színpompás perzsa ruhá-
kat láthatunk a Nagy Sándor és Darcios csatáját ábrázoló hatalmas mozaikon, amelyet Pompejiben találtak.)

Az apadāna négyzet alapú középső termének mennyezetét 36, húsz méternél is magasabb oszlop hordozta. Ehhez csatlakoztak három oldal-ról az előcsarnokok 12 — 12 oszloppal. Mivel a vályogtéglákból felrakott falak nem maradtak meg, eltűntek a négyszöges saroktornyok is, amelye-
ken belül valamikor talán lépcsők vezettek fel a tetőre. Az összesen 72 oszlopból ma mindössze tizennégy áll. A zománcos csempékből ezer és ezer töredéket találtak. Ezekből volt kirakva a falak felső szegé-
lyén az a színes fríz, amelyet a felirat biznysága szerint Xerxés király készíttetett. Az északkeleti és délkeleti sarokban az alapítási okmányok: 33 × 33 centiméter nagyságú arany vagy ezüst táblák is előkerültek.

A „tanácsteremhez” egy testőrök sorfalát ábrázoló dombormű vezet fel. Az egyik kapubélleten a hosszú, redőkben aláhulló ruhát viselő király lép velünk szembe. Mögötte két kisebbnek ábrázolt szolga áll; az egyik ernyőt, a másik legyezőt tart a király fölé. A csoport fölött Auramazdā lebeg a szárnyas napon. Egy másik reliefen a király baldachin alatt trónol. Mögötte fia, a trónörökös Xerxés áll. A trónszék és a trón-

örökös alakja egy asztalfélén helyezkedik el, amelyet a birodalom népei egymás fölött három sorban állva tartanak. Az ajándékokat hordozó szolgák mintha egy lépcsőn haladnának felfelé. Mindegyiküknek a fejét süveg fedi; arcukat és állukat kendő takarja el.

A négyzetes alaprajzú „száz oszlopos csarnok” előtt egy tizenhat oszlopos előcsarnok és egy kapubejárat helyezkedett el. Az itt kiásott kődokumentumok Artaxerxés királyt nevezik meg alapítóként, de az építkezést már Xerxés megkezdte. A bejárat két oldalán levő őrszobákat itt is hatalmas bikák díszítik. A nagyméretű állatfejek szép és lelkiismeretes kőfaragó munkája még így megrongálódottan is csodálatra indítja a szemlélőt. Ma már csak a domborművekkel díszített kő kapubélletek állnak. Ezeken a királyt egyszer a népek trónusán ábrázolják, máshol pedig testőrcsapataival együtt, fogadáson. Itt a testőrök öt, egymás fölötti sávban sorakoznak, mindegyikben felváltva perzsák és médek, csak a legfelső sorban szerepelnek kizárólag perzsák, nagy ovális pajzsokkal. Egészen felül, egy díszesen esztergályozott trónuson ül a király, a lába alatt zsámoly, mögötte szolgák és katonák, előtte két füstölő árasztja a kellemes illatot. Egy méd tiszt mélyen meghajolva üdvözlözi a királyt.

Az apadāna és a „száz oszlopos csarnok” közti udvaron keresztül ismét egy párkánydíszes feljáróhoz jutunk, amelynek domborműves oldalfalain udvari tisztviselők és testőrök vonulnak fel; a lépcsőfeljárónál levő háromszög alakú lapokon oroszlánok vetik magukat hátulról egy bikára.

A lakóépületek közül Dareios *tacarája* a legrégibb. Ennek hatalmas középső terméből nyitott előcsarnok vezet ki délre, míg a többi oldalon zárt helyiségek sorakoznak. Ajtai és ablakai még ma is megvannak, csak a téglából rakott falak és oszlopok málltak szét. Ettől délre található III. Artaxerxés soha be nem fejezett palotájának néhány rommaradványa, keletre pedig a legnagyobb lakóépület, amelyet Xerxés emeltetett. Alaprajza ugyanaz, mint Dareios palotájáé, még a domborműveken is a Dareios-palota motívumai térnek vissza.

A nagy háremben (amelyet Xerxés megkezdett állapotban vett át apjától, Dareios-tól, úgyhogy csak tovább kellett építtetnie) a szolgáitól körülvett királyt ábrázolják különféle helyzetben. Itt az ajtók, ablakok és oszlopbázisok olyan jó karban maradtak meg, hogy az amerikaiak a hiányzó téglafalakat könnyűszerrel pótolhatták, a faoszlopokat oszlop-tövekkel egészítették ki és a tetőszerkezetet pótolták. A falakon felül napjainkban ismét cikcakkos párkánydísz fut végig. Ha ezt az épületet

szemügyre vesszük, elképzelhetjük, milyenek is voltak ezek a paloták valamikor régen, amikor a nagy királyok itt tartották fogadásait, itt ülték ünnepeiket, és a szép asszonyok százával piperéskedtek királyi uruk kedvéért. A hárem épületéhez csatlakozik a kincstár. A jelek szerint itt nemcsak összehordták és tárolták a rengeteg aranyat és ajándékot, hanem az értékes darabok a látogatók gyönyörködtetésére ki is voltak állítva a csarnokokban.

A kincstár domborművei közül különösen egy fogadási jelenet érdemel figyelmet. Egy emelvényre helyezett trónszéken, hosszú ujjú ruhában ül Dareios, jogarral a kezében. Mögötte áll fia, Xerxés, a mögött egy csuklyás mágus és egy méd módra öltözött, csatabárdot tartó harcos. Méd az a főrangú tiszt is, akit a király fogad, és aki térdet hajtva hódol az uralkodó előtt. Elöl két füstölő lámpa, az egész domborművet testőrök ábrázolásai keretezik be.

A hajdanában itt felhalmozott kincsekből csak néhány darabot ástak ki itt, de egy másik kincslelet, amelyet a távoli Oxos — a mai Amu Darja — mellett találtak, kellőképpen érzékeltetheti egy ilyen épület roppant gazdagságát. Ott találtak arany karpereceket, melyeket színes emállal berakott szárnyas kecskebakok díszítettek; arany díszlemezeket, tele méd harcosok poncolt ábrázolásaival; ezüst szelencéket és állat formájú ivókürtöket; ezüst és arany királyképmásokat és perzsa harcosokat; egy kis aranyszobrocska is a királyt ábrázolta, amint négylovas harciszekéren áll kocsihajtójával együtt.

A palotának még más helyiségeit is feltárták, amelyeknek az azonosítása egyelőre bizonytalan. A lakásokat, amelyekben a városiak éltek, nem találták meg.

Viszonylag csekély a berendezési tárgyak maradványainak a száma. Az apadánában került elő egy fekete márványból faragott kutya életnagyságú szobra, valószínűleg görög szobrász munkája. Az üszkös égési maradványok között — persze ledöntve, darabokra törve — ott voltak még azok az istenszobrok is, amelyeket a perzsák annak idején Görögországból hurcoltak el. Találtak királyszobrokat is. Plutarchos elbeszélése szerint Nagy Sándor persepolisi bevonulásakor Xerxés egyik szobra ledőlt, és Nagy Sándor azon gondolkozott, hogy újból felállíttassa-e. Feltehető, hogy ezt a szobrot a néptömeg döntötte le talapzatáról.

Dareios még életében megépíttette síremlékét. A sziklasírnak ezt a formáját, amelyet Dareios választott, a méd királyok már korábban is alkalmazták Kizkapanban, Sakhnában és Dukkan-i-Daudban, Dareios egyik közvetlen elődje pedig Dah-i-Dukhtarban. Az eddig feltárt méd

sziklasírok — szám szerint öt — tulajdonképpen kőben utánozzák az általában fából és vályogtéglából épített házak homlokzatát. Itt félreismerhetetlen az urartui szikla-építészet hatása. Dareios Persepolistól keletre, a majdnem függőleges naksh-i-rustemi sziklafalba vágatott magának egy hatalmas, kereszt alakú fülkét, hogy ott temessék el. A keresztgerenda egy perzsa palotának sziklára átvitt homlokzatát ábrázolja, a négy tartópillért felül két-két állat törzse koronázza. A lapos tető a keresztgerendákon nyugszik. Az egész fölött a függőleges sziklafalból egy óriási trónszék van kifaragva, amelyet két sorban elrendezve a birodalom népeinek 30 képviselője hordoz. A nagy király a trónemelvényen áll, bal kezével felajzott íjára támaszkodik, jobbát imádkozó gesztussal tartja az ég oltár felé, amely fölött Auramazdā lebeg, és a hatalom jelképét, a gyűrűt nyújtja a királynak. Auramazdā mögött sarlóval és koronggal érzékeltetett hold van kifaragva. Jobbra és balra — egymás alatt — a birodalom előkelőségei helyezkednek el. A nép mindezen az ábrázolásokon csak a királyi trónszék hordozójaként vagy az adók beszolgáltatójaként szerepel.

Dareios utódai Naksh-i-Rustemben vágatott sziklasíruk homlokzatán mind ezt utánozták. Dareios azonban egy hosszú feliratot is vésetett a sziklába, amelyen kormányzásának alapelveit magasztalta, és felsorolta a hatalma alá vetett népeket.

A palota-homlokzat két középső oszlopa között ajtó vezet be a sírkamrába, amelynek padlózatába téglalap alakú mélyedéseket vájtak a király és a királyi család bebalzsamozott holttesteinek az elhelyezésére. A tulajdonképpeni sírokat valamikor nehéz kőlapok fedték le.

Dareios utóda, Xerxés, világszerte ismeretes: ő volt az, aki i. e. 480-ban Görögország ellen vonult hadával. A Leónidas parancsnoksága alatt Thermopylainál küzdő spartaiak haláláról, Themistoklésnak a perzsa hajóhad fölött Salamisnál aratott győzelméről, vagy a perzsáknak a következő (479) évben Plataiai síkján, Pausaniastól elszenvedett vereségéről minden iskolás gyermek tud. A despotikus perzsa hatalomnak ekkor kellett meghátrálnia a szabadságukért küzdő görögök előtt. Sőt a görögök mentek át támadásba, és a perzsa háborúkat — legalábbis átmenetileg — azzal a kettős győzelemmel zárták le, melyet az athéni Kimón szárazföldi serege és hajóhada i. e. 449-ben a ciprusi Salamisnál aratott a perzsák fölött.

I. Xerxés i. e. 465-ben gyilkos merényletnek esett áldozatul. Legidősebb fia, II. Dareios csak rövid ideig uralkodott — őt is meggyilkolták —, majd a második fiú, I. Artaxerxés következett a trónon. A gyilkos-

ságok és zendülések közepette gyakran változtak az uralkodók, akik most már sem politikai, sem kulturális téren nem alkottak maradandót. Az utolsó Achaimenida, III. Dareios Kodomannos elbukott a fiatal király — Nagy Sándor — parancsnoksága alatt álló makedónok vezette görögök támadásával szemben, és a perzsa birodalom i. e. 330-ban összeomlott. Ez a meghódított népek sorsában vajmi kevés változást hozott: tovább fizették az adókat, végezték az előírt munkákat, gondoskodtak a katonai utánpótlásról, csak az uralkodó réteg változott, bár sokszor még az is változatlan maradt.

Az a művészet, amelyet az Achaimenidák teremtettek, birodalmukkal együtt elenyészett. Persze ezt is inkább keverék-művészetnek nevezhetjük. E. Herzfeld, Pasargadai és Persepolis feltárója azonban azt a nézetet vallja, hogy az Achaimenidák művészetének stílusa nem csupán művészi teljesítmény, hanem egyben az ókori Kelet művészetének utolsó megjelenési formája is, melyet a régebbi kultúrák örökébe lépő iráni nép alakított át, illetőleg hordozott. A méd sziklasírok, Pasargadai épületei és a persepolisi paloták így ennek a művészetnek a korai, fiataalkori és érett periódusát képviselnék.

TEMPLOMOK ÉS FELIRATOK A TÖMJÉN-ÚT MENTÉN

M A R I B

Míg a közelkeleti országokat a XIX. század folyamán egyre alaposabban felkutatták, és történelmileg fontos városaikat a régészek feltárták, Arábiát még a mi századunkban is titokzatos homály burkolta. Ókori szerzők — például Strabón és Plinius — hatalmas délarábiai királyságokról és városokról számolnak be, így Qatabānról és Sábárol (Saba'), amelynek kereskedelempolitikai jelentőségéről a Bibliában is olvashatunk Sába királynéjának Salamon királynál tett látogatása során. Ez az utalás a történészeket arra indította, hogy figyelmüket újra meg újra Arábiára irányítsák. A félsziget azonban rengeteg akadályt gördített a feltárás elé részint földrajzi sajátosságai miatt, részint mert mohamedán lakossága a keresztényeket — s így az európaiakat — nem akarta beengedni országába.

1760-ban indítottak első ízben tudományos expedíciót Christian von Haven dán orientalista vezetésével Dél-Arábiába. Az expedíciónak rajta kívül még négy tagja volt. Ez a vállalkozás 1761-től 1767-ig tartott; résztvevői közül csak Carsten Niebuhr maradt életben. Különösen figyelemre méltó tudományos eredményekkel járt az expedíció Jemen megismerése szempontjából. Niebuhr mindenekelőtt több helyet megjelölt, ahol romokat, valamint teljesen ismeretlen — csupa egyenes vonásból álló — ábécében írt feliratokat látott.

Ez volt a kezdet, amely után — 1810-ben — Dr. U. E. Seetzen a jemeni Hodeida kikötőjéből útnak indult a félsziget belseje felé, hogy a Niebuhr által jelzett feliratokat lemásolja. Másolatai el is jutottak Európába, közzétételükre is sor került, ő maga azonban nyomtalanul eltűnt az ország belsejében.

A következő kutató Thomas A. Arnaud francia gyógyszerész volt, aki 1843-ban egy török küldöttséget kísért el a jemeni San'ába. Titokban sikerült neki Māribig tovább utaznia. Nagy sebtében vázrajzot készített

a város sánc-építményeiről, és sok feliratot lemásolt. Ezek a feliratok is nagy érdeklődést keltettek Európában, de valójában e dokumentumokat akkor még nem sikerült lefordítani.

Joseph Halévy, francia orientalista 1870-ben jemeni útja során jelentős előhaladást ért el a délarábiai feliratok megfejtésében és általában az itteni ókori emlékek kutatásában. Kapóra jött zsidó származása: szegény jeruzsálemi zsidónak öltözött, és egy odaválói emberrel együtt — hihetetlen megpróbáltatások és kalandok közepette — végigjárta Dél-Arábiának egyébként szinte megközelíthetetlen vidékeit. A feliratok tanulmányozása nem egyszer tetteles bántalmazásával járt együtt, mivel az arabok szentül hitték, hogy a feliratok eltávolítása vagy „megszentségtelenítése” szerencsétlenséget zúdít fejükre. Halévy szép zsákmánnyal tért meg útjáról: Jemen 37 különböző pontján 686 feliratot tudott lemásolni. Közben San'ától északra egy valamikor magasan fejlett kultúra nyomaira bukkant. Kiderült, hogy ezek a romvárosok az ókori minaeusok országának maradványai. Felfedezte, hogy ennek fővárosa, Qarnawu, a mai Máin, tornyos-bástyás körfallal volt körülvéve. Halévy Māribba is eljutott, és néhány feliratot ott is lemásolt.

A délarábiai ókori kutatás csak tíz év múlva, 1880-ban lendült előbbre az osztrák Eduard Glaser utazásai révén. Glaser, aki mint asztronómus és arabista a párizsi akadémiától azt a megbízást kapta, hogy Jemenben gyűjtsön feliratokat, Tuniszban és Egyiptomban előbb megismerkedett a mohamedán lakosság nyelvvel és szokásaival, és csak akkor ment San'ába. Itt eleinte mindenféle nehézségekkel kellett megküzdenie. Az ország török fennhatóság alatt állott, ami azonban gyakorlatilag mindössze a szélső területek megszállását jelentette. A törökök nem engedték Glasert tovább utazni, mivel nem sokkal azelőtt az ország belsejében meggyilkolták az osztrák S. Langert, amikor feliratokat akart lemásolni; végül mégis sikerült megnyernie a török hivatalnokokat tervének, úgyhogy több utazást is tehetett Észak-Jemenben, és ezek szép eredményekkel jártak. Különösen jelentősnek bizonyult az az útja, melynek során 1888-ban Māribig hatolt előre.

Glaser csatlakozott Hussein mārībi emirhez. Megállapodtak, hogy az európai ember mohamedán *fakih* vagy *kadi* minőségben fog utazni, tehát papként és a mozlímok bírójaként kell viselkednie. Hogy azonban a vallási tárgyú beszélgetések során se bonyolódjék kellemetlenségekbe, rávette tudós barátját, Seyid Mohammedet, a próféta leszármazottját, hogy tartson vele, és ilyen kérdésekben legyen ő a szószóló.

Glaser tehát beöltözött mohamedán papnak. Annnyira vitte, hogy a

buzgó imádkozás külső jegyeit — mármint homlokának közepén, valamint bal bokájának külső felén — bőrének megkeményedését és sötétebbre színezését is mesterségesen létre tudta hozni.

A társaság végül is hat személyből állott. Éjszaka indultak, hogy a városban minden feltűnést elkerüljenek. Magában véve az utazás is fölöttébb kényelmetlen volt; veszedelmessé azonban akkor vált, amikor egy *wadi* (azaz: meredek falú száraz völgy) az erős esőzések folytán annyira megtelt vízzel, hogy nem lehetett rajta átkelni, és ezért az emir halálos ellenségeinek a földjén kellett keresztül menniök. Csak a legnagyobb elővigyázatossággal haladhattak. A lovakat, melyeknek még a patáit is rongyokkal bugyolálták be, hogy a dobogás hangját tompítsák, éjjel kantárszáron vezették. Egész éjjel számíthattak rajtaütésre, és csak hajnaltájban jutottak el végre arra a történelmileg jelentős helyre, amelyet kerestek. Vadregényes táj vette körül a hat utazót. Glaser mélységesen boldognak érezte magát, hogy végre-valahára eljutott oda, ahová évek óta oly nagyon vágyott.

A Tabal Balak két hegyvonulata tágas síkságot fogott közre. Talán ez volt a sábaiak híres duzzasztógátjának a víztároló medencéje, melyet az ókorban világsodának tartottak?

A Balak el-Kibli és a Balak el-Ausat közti szoros felé lovagoltak. A Wadi Denne nevű folyó két oldalán tamariszkokból álló őserdő húzódott, amely a jelek szerint az egész környéket ellátta építőanyaggal és tüzelővel. A jurai mészkőhegyek vonulatai egyre közelebb kerültek egymáshoz. Oldalaikban itt-ott már fel lehetett ismerni egy teljes hosszanti profiljában feltárt régi kutat, majd az északi hegyvonulat mentén annak a mesterséges útnak a maradványait is, amelyet még a gát fennállásának az idejében építettek. Végül az utazók bejutottak a völgy-szorosba, ahol egykor a régi sábai duzzasztógát a Wadi Denne vizét feltartóztatta. Innen aztán egész éven át annyi vizet lehetett a földekre cserzteni, amennyi éppen kellett, s ez tette a környéket oly hihetetlenül termékennyé. (Sábát a Korán 34. szurájában még Mohamed is a paradicsomhoz hasonlította, pedig a gátszakadás azelőtt körülbelül egy évszázaddal következett be.)

Glaser tájékozódott a még mindig tekintélyes gátmaradványok között, és az északi zsilip-építményről lemásolt három feliratot, amely egyebek között a gát építésének munkálatairól is beszámolt. Mindenfelé feliratokkal telerótt kőprizmák heverték.

Mivel azonban az emir Māribba vágyakozott, hogy rokonait üdvözölhesse, a felfedezés lázától megszállott Glaser egyelőre kénytelen volt

felfüggeszteni kutatásait. A mārībi út repedésekkel teli, iszappal borított síkságon vezetett keresztül. Mindenütt látni lehetett a régi vízelosztó művek nyomait, amelyekből a vizet a földekre bocsátották. A messzeségből elővillantak a magas dombon épült város több emeletes, fehér házai. Felbukkantak az ókori városfal maradványai is. Az út csupa olyan domb mellett vezetett el, amelyet romok koszorúztak; így jutottak el az utazók végül is Mārīb falai alá.

A város lakosai teljes számban összegyülekeztek, hogy emírjüket és vendégeit üdvözöljék. A sötét bőrű rabszolgák eközben ritmikus „hib, hib, hib” kiáltások kíséretében meregették a vizet egy negyven méter mély kútból, amely még Sába korából maradt fent. Az üdvözlés után a társaság az emír háromemeletes, felfelé keskenyedő agyagpalotájába vonult, ahol Glaser is vendégnek kijáró fogadtatásban részesült.

A tudós 1888. március 21-től április 20-ig tartózkodott Mārībban, és az emír védelme alatt eredményes kutatásokat végzett. De hiába volt álöltözetben: bőrének világos színe miatt a szomszédos törzsek gyanakodni kezdtek rá, úgyhogy kutatásait később bizony sok bosszúság és izgalom akadályozta, sőt a környéken fegyveres kíséret nélkül nem is mozoghatott. Az ásításokról eleve lemondott; arra nem is lett volna elegendő pénze. Beérte azzal, hogy másolt, rajzolt, jegyzeteket készített.

Mārīb, az ókori sábai birodalom központja, mintegy tíz napi járásra, vagyis háromszázötven kilométerre van a Vörös-tengertől és az Adeni-öböltől. A tenger szintje fölött mintegy 1200 méternyire elterülő Mārīb-fennsík végeláthatatlanul húzódik tovább, kelet felé; észak és dél felől körülbelül két órányi távolságban vonuló magaslatok zárják le. Nyugati irányban a Balak-hegyek valamivel magasabb záróvonalat jeleznek. A síkság igen termékeny földje a jemeni hegyekből sodródott le, és így töltötte fel a hajdani kómedencét. Amikor Glaser itt tartózkodott, megállapította, hogy a földművesnek arrafelé nem kell szántania, sem trágyáznia, csak vetnie, és negyven nap elteltével arathat. Kedvező időjárás esetén százszorosan térült meg a vetőmag.

Glaser elsősorban az ókori Sábát tanulmányozta. Útjain az emír is elkísérte. Sába a Denne bal partján, körülbelül egy négyzetkilométernyi alapterületen épült. Ezt az egész területet régi épületek romjai borították. Itt-ott feliratokkal telerótt, hatalmas négyszögű oszlopok, tulajdonképpen pillérek meredeztek elő, vagy heverték széttöredezve a földön. Glaser eltűnődött: „Milyen értékes és pompás eredményekkel járna itt egy ásatás”!

Az ókori városnak négy részét lehetett felismerni. A régi város keleti negyedében emelkedett az a domb, amely a mai falut hordozza és a nézőben azt a benyomást kelti, mintha formálisan trágyából volna felhalmozva. Itt mélyre kellene ásni, ha az ember az ókori épületekig akarna jutni. A délkeleti sarokban egy nagyobb rom-halom éktelenkedett; talán várakat vagy kastélyokat rejtegethet maga alatt. Glaser a délnyugati részen gyanított templom- és vár-maradványokat. A város nyugati részében levő nagy, majdnem kerek tér bizonyára az ókorban sem volt beépítve; ez majdnem a nyugati faluig terjedt, és több helyen, különösen azonban a déli oldalon oszlopok töredékei és romok szegélyezték.

A városfal, amelyet már csak itt-ott lehetett felismerni, egy ferdeszögű paralelogrammát zárt körül. Nem futott egyenesen, hanem egyforma távolságnyra kis derékszögű kiugrók tagolták. Glaser a folyó partja mentén húzódó falakat vizsgálta meg közelebbről. Itt az alsó nyolc-tíz sor hatalmas habarcstömbökből állott, majd hasonló nagyságú mészkőtömbök következtek, amelyeket a Balak-hegyekben fejtettek, és amelyek oly hajszálpontosan illeszkedtek egymáshoz, hogy még csak egy késpengét sem lehetett közéjük erőltetni. A rések alapján nyolc kaput lehetett a fal hosszában megállapítani. A fal-maradványok nem származhattak egy IX. századi *mukarrib*-nak, azaz papi fejedelemnek eredeti városfalából, mert régebbi feliratokat később válogatás nélkül beleépítettek.

Egy délután Glaser a nagy hőség miatt nem a rommezőre ment, hanem az emír és Seyid társaságában a faluban sétált, hogy a házakban, udvarokban mindenfelé beépített feliratos köveket másolgassa. A kíváncsiskodó népet, amely álmélkodva és szájtátva figyelte a világos bőrű fakiht, meg kellett győzni arról, hogy ez a fakih az emír megbízásából vizsgálgatja a régiségeket és a feliratokat. Evégből cselhez folyamodtak. Az emír és Seyid a vonakodó fakiht odacibálták a sábai betűkkel tele-rótt kövek elé, és ráförmedtek: „Rajta! Minek is hoztunk magunkkal? Láss hozzá, és másold le, amit itt látsz!” Glaser fakih bőbeszédű tiltakozás és hosszadalmas esküdözés után, hogy nem méltó erre a feladatra, végül is ráállott, hogy a feliratokat lemásolja.

Glaser az El-Merwat nevű romtól délkeletre, az Amaid mellett 8—9 méter magas, oszlopfő nélküli oszlopokat figyelt meg. Ezeket az arab írók, akiknek idejében az épületekből még több állott, régi királyi székhely maradványainak tartották. Glasert minden régiség vonzotta, de leginkább Mahram Bilqis, amely pontosan keleti irányban és mindössze egy negyedórányi távolságban feküdt onnan.

Bilqis az arab neve Sába királynéjának. Az arabok sokat mesélnek róla, de a Biblián kívül semmilyen más forrás nem említi. Nem csoda, hogy Glaser legszívesebben azonnal felkereste volna a királynőről elnevezett romot. De már közeledett az est, a nap túlságosan alacsonyról világította meg a hatalmas falakat. Így aznap este le kellett tennie tervéről. De másnap mindjárt reggel útra kelt kíséretével együtt, hogy a Wadi Dennén túl levő Mahram Bilqist felkeresse.

A régi városfal déli oldalán még lehetett látni egy híd maradványait, amely a wadin keresztül meglehetősen pontossággal a szentély felé vezetett. Maga a templom nagy ellipszis alaprajzú épület volt, amelynek a hosszabbik tengelye körülbelül 125 méter, a rövidebb mintegy 80 méter lehetett. Glaser körül is lépkedett az ellipszist: több mint háromszázat kellett lépnie. A főkaput nagy, hasáb alakú oszlopokból csarnokféle vette körül; az oszlopfő nélküli köhasábokból öt méter még mindig kiemelkedett a homokból. Négy kisebb, négyzetes alaprajzú, egy kötömbből faragott oszlop volt kívül, az ellipszis délkeleti oldalán is.

A templom külső oldalán feliratok voltak befalazva. Miközben Glaser egyet másolt, az emír és alattvalói lázas buzgalommal igyekeztek a többit is annyira kiszabadítani a homokból, hogy a sábai betűket ezekről is teljesen le tudja másolni. „Ilumquh isten temploma” — bukkant elő a felirat. Tehát nem Bilqisnek volt a templom szentelve, hanem Ilumquh-nak, a holdistennek. De annak a lehetősége még ezek után is fennforgott, hogy legalábbis a templom alapítása a legendás királynő nevéhez fűződik.

A templom-rom ismételt felkeresése után Glaser a duzzasztógátak rendszerét kezdte vizsgálni. A nagy gátat futólag már látta. Mielőtt még egyszer felkereste, előbb ellovagolt a Wadi es-Saila, vagyis a Mārib-tól északra húzódó kis wadi szabályozására szolgáló gáthoz, a Mebna-el-Hashraghoz. Az itt talált berendezés korántsem volt olyan nagyarányú, mint a Balak-hegyek közti: három szabálytalanul vezetett fal közé mindössze két, egyenként két toronyszerű kváder-építményből álló áteresztő volt közbeiktatva.

Másnap nagy kísérettel indultak útnak, mivel az abida-törzs arabjai egyre fenyegetőbb magatartást tanúsítottak, és rajtaütéstől lehetett tartani. A gát déli oldalán emelkedő építmény felé indultak, amelynek egy monda szerint a neve: Marbad ed-dimm, vagyis „a macskák kikötőhelye”. A monda pedig így szólt: ‘Amrnek, Sába királyának egyszer azt jósták, hogy a gátat egy egér fogja tönkretenni. Ezért macskákat köttetett ki végig a gáton. Mégis azt kellett látnia, hogy egy kis egér

összevissza furkálta alul a gátat, mire az építmény a víz nyomására egyszerre csak átszakadt.

A Denne vízgyűjtő területe, ahonnan a víz a gátak közé szorított medencébe folyt, körülbelül 1650 négyzetkilométer. A három tavaszi hónap folyamán a Denne tekintélyes folyó; ugyanúgy júliustól szeptember végéig; közben viszont többé-kevésbé száraz a medre. A gátak azonban nemcsak vizet tároltak és a száraz hónapokra is tartalékoltak, hanem azt is megakadályozták, hogy áradások alkalmával a víz a termő talajt is magával sodorja, mint ahogy az manapság is sok helyütt történik.

Glaser lelépte a gátakat, és megpróbálta megállapítani, hogyan töltötte be feladatát valamikor a zárófalaknak és zsilipeknek ez a rendszere, amelynek egyes részei még az idő szerint is 17–20 méter magasak voltak. A zárófal 770 lépés volt, mivel egészen a keleti sziklafalig vezeték, míg a völgyszoros csak 500 lépés széles. Az a katasztrófa, amely a duzzasztó-rendszert megsemmisítette, a gátnak több mint a felét elmosta.

A gátszakadás talán azért következett be, mert a medencében lerakódott iszap olyan magasra emelte a víz színét, hogy egy felhőszakadás alkalmával a gát alacsonynak bizonyult, és átszakadt.

A gátakat legfőképpen földből hordták össze. Keresztmetszete egy olyan egyenlőszárú háromszög, amelynek az alapja mintegy 15 méter lehetett. Eredeti magasságát és szélességét az iszaphordalék miatt már nem lehetett pontosan meghatározni. A gátnak régebben a víz felé néző nyugati oldala egészen az éles szélű gátkoronáig szabálytalan, hegyes kövekkel volt kirakva, melyeket függőlegesen illesztgettek be, és a habarcs oly erősen kötött, hogy Glaser hiába erőlködött, egyet sem tudott kimozdítani a helyéről. A gátak közé több zsilip-építményt iktattak, felirataik a gát építéséről tájékoztatnak. A zsilipek falait hatalmas kődarabokból építették ki, amelyek minden szabálytalanságuk ellenére is pontosan illeszkedtek egymásba. A munkálatok során régebbi feliratos köveket is beépítettek a falakba.

A fölösleges vizet a sziklafalba vágott csatornák vezették át a víz-closztó építményekbe, amelyekből aztán csatornák juttatták tovább a földekre. Ezekből a csatornákból a kutató a sokszorosan megbolygatott síkságon már semmit sem talált.

Glaser legfőbb feladatának azt tekintette, hogy a szerte mindenfelé tömegesen heverő, vagy befalazott feliratokat lemásolja, mivel elsősorban történelmi adatokhoz akart jutni, és a több mint 40 ismeretes sábai királynév közt szeretett volna kronológiai rendet teremteni. Nem törődött még az arabok birka-lakomájával sem, hanem dobogó szívvel, meg-

állás nélkül írt és írt, nem zavartatva magát sem a pecsenye illatától, sem a tűző napsugaraktól. A gazdag anyag, amelyet ő tárhatott a tudományos világ elé, fellelkesítette és boldoggá tette.

A gátakat az i. e. VIII. században kezdték építeni, és a következő századok folyamán tökéletesítették, vagy a szükségnek megfelelően kijavították. Végleges alakját azonban a gát csak az i. sz. V—VI. században nyerte el. Kisebb méretű katasztrófák a jelek szerint hamarabb is okoztak bizonyos károkat, mert egy ismeretlen időszámítás szerinti 542 és 543 évből keltezett felirat nagyobb arányú helyreállítási munkálatokról számol be. Nem sokkal később következett be az a gátszakadás, amely az egész berendezést rombadöntötte. Märib városának 10 000 főnyi lakossága — életfeltételeitől megfosztva — szétszóródott.

A märibi rommező nyugati és északi térségében számos sírt tártak fel, de mauzóleum nem került elő. Hellyel-közzel néhány gondosabban kifaragott kő-szarkofágra bukkantak, de a holttesteket általában minden koporsóféle nélkül temették a földbe. Sok sírkövet beépítettek; ezeknek négyszögletes bemélyedésébe eredetileg a halott elnagyolt képmását állították; a bemélyedés fölé vésték a halottnak és apjának a nevét.

A Balak el-Ausat-i hegyháton Glaser megtalálta a sábaiak kőfejtőjét is, amelyből a síremlékekhez szükséges kőanyagot bányászták. A befejezetlen kőemlékek nem egy helyen úgy voltak egymás tetejére halmozva, mintha eladásra várnának. A legdíszesebb darab egy trónusra emlékeztető, magas háttámlás, felirattal ellátott, háromméteres oltár volt.

Glaser helyzete időközben egyre aggasztóbbá vált. Hovatovább az emír sem mert kezekedni épségben maradásáért. Tárgyalt ugyan a szomszédos törzsekkel, hogy vendége szabadon átvonulhasson, de eredménytelenül, így megint csak éjszaka, titokban kellett útrakelni, és bizony csak némi csetepaté után jutottak vissza San'ába. Glasernak csak magában Märibban egyéb jegyzeteken és rajzokon kívül 391 feliratot sikerült lemásolnia.

Glaser később beduinokat tanított be arra, hogy feliratos kövekről papírpacskolatot készítsenek; ezeket az embereit küldözte ki San'ából a szélrózsa minden irányába, és így jutott egy csomó becses minaeus és sábai szöveg birtokába. Különösen fontos volt az a kis pacskolatgyűjtemény, amely most már a negyedik délarábiai országról: Qatabān földjéről adott kézzel foghatóan hírt.

Glaser csakúgy, mint a korábbi utazók, erőinek teljes lathatásával érte el eredményeit. Nem ok nélkül vélekedett úgy, hogy egy olyan

országban, ahol az egyes törzsek fejedelmei folyton háborúskodnak egymás ellen, nagyobb expedíciók nem járhatnak sikerrel. El is múlt még vagy jó fél évszázad, amikor megkezdődhettek a nagyobb arányú kutatások. A kezdeményező az amerikai Wendel Phillips volt, aki az emberiség történetének kutatására társaságot alapított. Valóban nagystílusú expedíciójával 1950 februárjában kelt útra Makallából Timnába, a hajdani qatabáni királyság fővárosába. Az embereket, felszerelési tárgyakat és az expedíciós készleteket tizenhárom tehergépkocsira rakták fel. Phillipsen mint vezetőn kívül a tudományos vezérkar tagja, egyben vezető archeológus volt W. F. Albright professzor, aki különösen nagy érdemeket szerzett palesztinai „fazekas-kronológiájának” felállításával, amelynek segítségével a különféle edényeket pontos időrendbe tudta sorolni. A feliratok szakértőjéül a belga Albert Jamme-ot és egy angol professzort sikerült megnyerni. Az ásátások vezetője, régészek, fényképészek, geológusok, a gépjárművek technikai szakértői stb. — összesen tizennégyen vállalkoztak az útra. Az expedíciót tehát csakugyan egészen átfogó jellegűnek tervezték.

Útjuk a hegyeken keresztül, Šabwának, a ḥadramawti királyság egykori fővárosának romjaitól néhány kilométernyi távolságban vezetett. Phillips szívesen kezdett volna itt is ásátásokat, de az adeni kormányzat — biztonsági okokból — nem adott neki engedélyt, mert az angol védnökségi terület királyságaiban és emirátusaiban is minden forrongott.

A német Hans Helfritz 1935-ben éjszaka, titokban vonult be néhány arab kíséretében Šabwába. Először egy arab sem akart kísérelőjéül szegődni, mert az ottani két arab törzs egyetlen idegent sem engedett a hajdani királyi város gyanított kincseinek közelébe. A város romjain építették nyomorúságos agyagviskóikat, ott tengődtek a hegyekből lehordott só eladásából. Ha sikerülne is az egyik törzset megnyerni, a másik törzs emberei úgyis rálőnének a nem kívánatos betolakodóra. Azzal tehát, hogy Šabwában volt, Helfritz még nem sokra ment. Másnap reggel, mikor a város lakosai észrevették a betolakodott idegent, roppant izgalom vett erőt rajtuk. Egyre vadabbul hadonásztak. Miközben a kísérő arabok és a városi lakosok összevissza kiabáltak, Helfritz észrevétlenül meglépett közülük filmfelvevőjével és Leicájával, hogy sebtében lekapja a romokat. A kíséretéhez tartozó három beduin lövésre kész fegyverrel gondoskodott a biztonságáról. A régi város három halmon emelkedett; most mind a hármat törmelékek és hatalmas kváderkövek halmazai borították; a homok az egykori életnek még a marad-

ványait is nagyrészt elborította. Helfritz sietősen kapaszkodott egyik romhalmaz után a másikra, közben figyelte a feliratokat, filmezett és fotografált. A városban kitört zavargás fokozódása azonban nagyon is világossá tette előtte, hogy itteni időzése csak igen röpké tartamú lehet. A hatalmas királyi palota maradványai csak itt-ott meredeztek elő a törmelékes romokból. Helfritz, a nekibőszült városiaktól máris szorongattatva, éppen csak néhány méternyi filmet készíthetett, futólépésben kellett visszamenekülnie a szállására. Már lövések is eldördültek; Helfritz kísérői rohanvást felrakodtak tevéikre. A puskalövésekkel megkergetett kutató kénytelen volt felhagyni vállalkozásával.

Phillips expedíciója tehát 1950-ben megérkezett a Wádi Baihān-i célállomásra, ahol egy agyag-palotába szállásoltak be, melynek tágas helyiségeiben gyorsan berendezkedtek.

Most aztán a timnáí romvárosban, a több mint hatvan holdnyi alapterületű Hajar Kohlānban kereshették azt a helyet, ahol az ásások a legtöbb eredménnyel kecsegtethettek az ókori Timnára vonatkozólag. Az ásatást a régi déli kapu mellett kezdték el.

A munkálatok megkezdésekor a kapu-tornyoknak csak a legfelső részei emelkedtek ki a jó öt méter mély törmelékretegéből. Az ásatást 13 méter szélességben és 35 méter hosszúságban folytatták. Nemsokára vastag égési rétegre bukkantak, tehát nyilvánvalóvá vált, hogy Timnát tűzvész pusztította el. A kapu gránittömbjei leomlással fenyegettek, úgyhogy az egészet alá kellett támasztani. Mikor aztán a fal mintegy 25 méternyi hosszúságban kibontakozott, kiderült, hogy eredetileg fehér vakolatréteggel bevont, kifelé ferdén lejtő falhomlokzata volt. A kapu bolthajtását két durva kváderkövekből felrakott, zömök torony fogta közre. Közvetlenül a kapunál kezdődött a sima burkoló lapokkal kirakott kövezet; ennek irányításával jutottak be a városba, majd egy udvarra bukkantak, amelyet két oldalt beépített kőpadok szegélyeztek.

Ezek után különféle házak feltárása következett. Kettő az ott talált feliratokról nevet is kapott: az egyik Yafa'am, a másik Yafaš háza lett. Yafaš házában három ép helyiségre bukkantak, ahonnan bronztükrök, tömjénes szelencék és hasonló tárgyak kerültek elő. Az egyik felirat azt is elárulta, hogy a háznak dolgozó helyiségei, felépítményei, meg tetőterasa és verandája is volt.

Igen fontos leletnek bizonyult egy zöld patinával bevont bronz oroszlán. Az oroszlán hátán egy kis Erós — a szerelem istene — ült, jobbában nyilat, baljában az oroszlán nyakörvéhez vezető, szétszakadt láncot tartott. A legérdekesebb azonban a szobrocska alapzatán qatabāni betűk-

kel bevéselt felirat volt, amely szerint ezt az oroszlánt is a Muhasni'im család két tagja készítette vagy készítette, ugyanazok, akik Yafaš házát díszítették. Az oroszlán hellenisztikus eredetinek az utánzata, és amint a szobrocska stílusából megállapítható, nem sokkal készülhetett i. e. 150 előtt, a qatabáni Šahr Yagil Yuhargib király pedig, aki Yafaš házát újonnan díszítette, és akit eddig az V., sőt VIII. századra tettek, ezek szerint nyilvánvalóan az i. e. I. vagy II. században élt. A délarábiai történelem időrendje ezzel lényegesen világosabbá vált. Közvetlenül az első oroszlán lelőhelye mellett rövidesen egy második is előkerült, éppen csak nem olyan jó állapotban. Az ásatók ez alkalommal filmen is megörökítették a feltárást, és derekasan megünnepezték aznapi szerencséjüket.

Egy harctól és tűzvészről teljesen elpusztult épület előtt oszlopcsarnok, vagy még inkább rózsaszínű burkolólapokból álló kövezet bukkant elő, amelybe magas oszlopok talapzatait építették be. A körben húzódó kőpadokat nyilván a város elfoglalásakor döntögtették fel. Az ásatás további folyamán egy felirat is előkerült, melynek alapján az épületet Hadaš házának nevezték el.

Albright professzor az épületkövek megmunkálásának technikájából arra a következtetésre jutott, hogy ez a ház régebbi, mint a mellette álló elpusztított épület. Egy részben megmaradt lépcső alapján legalább két emeletes épületre gondolhattak a kutatók. A pincében ismét olyan tárgyra bukkantak, amely a datálás szempontjából fontosnak bizonyult: egy kőtalapzaton álló bronz szoborra, amely egy nem éppen csinos, de telt idomú és méltóságteljes ülő nőt ábrázolt. E szobor megint csak a hellenisztikus művészet befolyására, művésziesen megformált haja az i. e. I. századi görög világ divatjára utalt.

A talapzat felirata az asszony nevét is elárulta: Bar'at-nak hívták. Timná királya, akinek uralkodása alatt az illető asszonyság képmását készítették, Warawil Gaylan Yuhanim volt, Šahr Yagil Yuhargib fia. Az ő idejében öntötték a timná-i bronzoroszlánt is. Mellette találtak két cserépdarabot is, közülük az egyik egy Leontés nevű görög fazekas bélyegzőjének lenyomatát őrizte. Mindkét cserépdarab „*terra sigillata*”, vagyis olyan római fazekasáru, amely Keleten időszámításunk kezdete táján volt használatos. Addig állt a ház is, tehát — a régészek következtése szerint — Timnát ezután foglalták el és égették porrá, Qatabān ezután vesztette el jelentőségét.

A legnagyobb építmény, amelyet Timnában kiástak, Aṭtar temploma volt. Aṭtar nagyjából a görög Aphroditének vagy a római Venusnak

felelt meg. Az ásátások itt egy több mint 55 méter hosszúságú és 45 méter szélességű területen folytak, de az összefüggő épületekből és udvarokból álló komplexusnak a végét még akkor sem érték el.

Feltártak azután egy tágas, csiszolt rózsaszínű lapokkal kirakott teret. A kőlépcsők, amelyek innen minden irányban felfelé vezettek, arra mutattak, hogy ez egy templom előtti bemélyesztett tér. A főépülethez 7 méter széles lépcsőn lehetett feljárni. Az udvar körül húzódó kőfalba kis fülkék voltak vágva, illetőleg előre- és hátrábbugró kövekből kirakva. Ez az építkezési mód erős babiloni hatásra vall.

Amikor Phillips a templom keleti fala mentén a mélybe ásott, hogy az alapokat feltárja, 8 méter után megváltozott az építkezés módja: a kövek kisebbek lettek, megmunkálásuk durvább. Tíz méter mélyen számos csiszolt, vörös és barna agyagcserép került elő, mind az i. e. VII. vagy VIII. századból.

A templom építésében négy periódust lehetett megkülönböztetni. A legelső falak még a VII. századi papi fejedelmek, a mukarribok korából valók. Uralkodásuk későbbi szakaszában, hazzávetőleg az i. e. VI. századig építették a fülkékkal ellátott, nehézkes, babiloni jellegű falakat. Az udvar és a lépcsőfeljárat a IV. század második felében uralkodó királyok korából származik, amikor Timná perzsa kulturális befolyás alatt állott. Az utolsó szakasz építőinek munkássága az időszámításunk kezdete előtti hellenisztikus művészettel kapcsolatos; ez a szakasz nem sokkal előzi meg Timná bukását.

Ez a templom hatalmas építmény lehetett. Negyven-ötven oszloptól meredező középhajója — gigászi kőszálak erdeje, amely egyiptomi vagy perzsa épületekre emlékezteti szemlélőit.

Timná temetője a várostól északra, a Haid bin 'Aquil nevű dombon terül el. Itt is ásatni kezdtek. Egy alkalommal késő délután az egyik arab segédmunkás hirtelen hangosan kiáltott, Honeyman professzorért, az ásátások vezetőjéért. Valami kis fehér csillogás látszott a földben, mintha egy emberi fül lett volna kiformálva viaszból. Egy óráig tartott az óvatos munka, míg végül egy formátlan nagy rögöt emeltek ki a földből. Miután nagy óvatosan minden szennyeződést eltávolítottak a leletről, Honeyman kitűnő állapotban megmaradt, áttetsző alabástromból kifaragott női fejet tartott a kezében. Nemcsak a professzor, hanem az arab munkások is gyermekek módjára örvendeztek a szép fejnek; el is keresztelték Miryamnak.

Miryam hosszú, fürtös haja a nyakába csüngött, mint az egyiptomi nőknek. Szeme helyén kék lapislazuli maradványok voltak. A majdnem

ornamentális jellegű fül át volt fúrva, hogy fülbevalót lehessen beleakasztani. A nyakába lecsüngő hajfűrtök alatti nyíláson pedig nyakláncot lehetett keresztülhúzni. Arcán — mindkét oldalt — egy-egy idegen alabástromdarab volt beillesztve a talán törzsi megkülönböztető jelül szolgáló égési — vagy dísznek szánt — sebhely érzékeltetésére.

Másnap egy függőkkel ellátott, szép arany nyaklánc került napvilágra: egy fekvő holdsarló, apró, ráforrasztott aranygolyócskák (úgynevezett granuláció), és két qatabāni ábécében írt név díszítették ezt az egyetlen, Timnában talált arany tárgyat.

A qatabāniak temetkezési módjáról az ásatások alapján a következőket mondhatjuk: Az itteni sírok bejárati folyosója két-négy sírkamrához vezet, amelyek közül mindegyikben két-három külön fülke van. A kamrákban sok-sok emberi csontot találtak, teljes csontvázat azonban nem. A csontok elszenesedtek, és vázacserepekkel, sírkő-töredékekkel, láncok maradványaival keveredtek össze. Ezek a sírkamrák gyaníthatólag afféle csontházak lehettek, a síri mellékletek pedig mindjárt az eltemetéskor eltörhettek és szétszóródhattak.

Jelentős eredményekkel járt annak a hatalmas, ovális alakú temetői építménynek a feltárása, amelybe olyan fülkék voltak bemélyesztve, mint amilyenekről fentebb, a templommal kapcsolatban volt szó. Talán valamilyen késő-babiloni stílusban épült halotti kápolnával lehet itt dolgunk. Az egyik helyiség padlójából négyyszögletű kőakna vezetett lefelé, amelyet abban a reményben tettek szabaddá, hogy itt majd talán érintetlen, a rablóktól fel nem fedezett sírkamrára bukkanak. Néhány méternyi mélységben az akna bemeszelt oldalfalán régies — jobbról balra haladó — feliratot fedeztek fel, amelyen egy mukarrib neve szerepelt, aki valószínűleg az i. e. VI. században uralkodott. Hét méterrel még mélyebben az akna kerek lett, összébbcsúszkult; feliratokon kívül egy régi, talán a legrégibb délarábiai szobor töredékei kerültek elő. Az akna fenekét 20 méternyi mélységben sikerült elérni; a vége felé már a természetes sziklába volt vágva.

Az ásatók feltevése az volt, hogy az ókori lakosság hite szerint ez az akna teremtette meg az összeköttetést az alvilággal, a holtak világával, olyanformán, mint az ókori Etruriában, ahol is minden város központjában azért ástak egy-egy mély aknát, hogy a halottak lelkei azon keresztül a felvilágra jöhessenek.

Közben Dick Bowen, az expedíció egyik tagja, egész csatorna-rendszert tárt fel, legalább is részben, vagy a nyomait mutatta ki. Ez a csatorna-rendszer — mintegy 25 kilométernyi-hosszúságban — azt a célt

szolgált, hogy erősebb záporosók alkalmával a mellék-wadik víztömeget felfogja és a szükségleteknek megfelelően szétossza. A hatalmas víztartó medencék — akárcsak Märibban — faragott kövekből és cementes habarcsból voltak megépítve. A víz zsilip-kapukon át zúdult a csatornába, majd onnan a földekre. Az egész berendezés, amelyet az i. e. V. századtól az i. sz. I. századig terjedő feliratok segítségével lehetett datálni, komoly technikai felkészültségről tanúskodik. A qatabáni kultúra virágkorában Timná környéke — akárcsak Märibé — egyetlen nagy gyümölcsöskert lehetett.

Timnától 15 kilométernyire emelkedik a Hajar bin Humeid nevű domb. Az eszések itt úgy mosták ki a talajt, hogy a domb egyik oldalán — 17 méternyi magasságban — egyik kultúrréteg a másik alól tűnt elő. Az ásások eredményeképpen Albright professzor Dél-Arábiára vonatkozólag is kidolgozta „fazekas-kronológiáját”, amelyre támaszkodva a további régészeti kutatás tájékozódhat. A Hajar bin Humeiden i. e. 1000 táján alapíthatták azt az ismeretlen nevű várost, amely fölét azután egymás után 15 későbbi település épült.

Dr. Jamme az egyik sziklafalon egy igen régi graffittót talált (így nevezik a magánszemélyektől származó, bekarcolt vagy festett feliratokat). A sorokat balról jobbra írták, nem mint a többi feliratoknál *bustrophédon*-módra, vagyis úgy, ahogy az ökrök szántás közben fordulnak; az ilyen feliratokon az első sort jobbról balra, a másodikat balról jobbra kell olvasni, és így tovább. Ez a graffito az i. e. IX. vagy X. századból származhatott, de egy később talált hasonló felirat még ennél is korábbi időkre nyúlt vissza. Ezen a feliraton az egyes betűk minden elképzelhető szögben következtek egymás után, akárcsak a korai kánaáni ábécében a XII. században. Ez a megfigyelés csak erősítette azt a feltevést, amely szerint a délarábiai ábécét a XIII. vagy XII. században vették át a palesztinai kánaániaktól.

Valamennyi feliratot *latex-lenyomatok* segítségével rögzítettek. Ennek az eljárásnak a lényege az, hogy a felirat felületére vékony gumioldatot hordanak fel, amely pár pillanat alatt megszárad. Ezután jön egy réteg csalánszövet és egy réteg gumi. Három-négy óra elteltével egy utolsó latex-oldatot kennek rá, majd ha megszáradt, az egészet óvatosan lefejtik a kőről. A lenyomat a legapróbb részletekig híven visszaadja az eredeti feliratot.

Dél-Arábia ókori népeinek írásjeleit két német tudós: Wilhelm Gese-nius és Erwin Rödiger — egymástól függetlenül — fejtette meg több mint száz évvel ezelőtt. Az első használható nyelvtant azonban csak

1943-ban adta ki Dr. Maria Höfner Tübingenben. A mássalhangzók, tehát a tulajdonképpeni jelentéshordozók jelölésére 29 betű volt. A másgánhangzók csak ennek az alapjelentésnek bizonyos árnyalatait érzékeltették, éppen ezért külön írásjeleik sem voltak.

Quatabān nyelve közeli rokona volt az északi ma'ininak és a haḍramawtinak, a sábitól viszont erősen eltért. Sába valószínűleg csak később hódította meg ezt a területet, és befolyását csak akkor terjesztette ki a nyelvre, kiváltképpen a személynevekre is.

Az ásatások révén lehetővé vált a feltárt kőfaragó munkák és írásjelek egymáshoz való viszonyítása, továbbá ezáltal az épületek és plasztikai művek datálása. Így most már meg lehetett állapítani az addig is ismeretes anyag királyneveinek és egyéb adatainak sorrendjét, meg lehetett szerkeszteni a kronológiai rendszert, időrendi táblázatot.

Ezek szerint a délarábiai történet a quatabāniak, minaeusok és haḍramawtiak északról való bevándorlásával kezdődött, i. e. talán még 1500 előtt. Utánuk jöttek — ugyancsak északról — a sábiaiak i. e. 1200 táján. Amikor i. e. 1000 körül szokásba jöttek a tevekaravánok, az arábiai félsziget olyan nagy hatalommá fejlődött, olyan mesésen felvirágozott, hogy a manapság bizony barátságtalannak és kiégettnek látszó földet *Arabia felix*nek, azaz: „termékeny (boldog) Arábiának” nevezték el.

Gazdagságának egyik forrása a haḍramawti völgyből és Dhufarból, a tömjén országából származó tömjén volt. Az ókorban mindenféle kultikus szertartáshoz, temetkezéshez, ünnepeken feltétlenül használtak tömjént, és drága árat fizettek érte. A tömjén tulajdonképpen nem más, mint a *Boswellia Carteri* nevű fának a kiszáritott gyantája. Ennek a kis növéssű, cserjeszerű fának galyait puha szőrzet borítja, tollszerűen erezett levelei rovátkoltak, virágzata fürtös. A hegyek közt vadon növvő cserje szöveit éterolaj és gyanta tartalmú parányi járatok szelidesik át. A késsel megkarcolt törzs ragadós nedvet izzad ki magából, amelyet pár nap múlva, amikor a nap már megszáritotta, kész tömjén gyanánt leválasztanak a törzsről, és nagy bálákba csomagolnak.

A gazdagság másik, fölöttébb kiadós forrása a vidéknek az akkori időkhöz képest kedvező helyzete volt: arra bonyolódott le a kereskedelem Kelet és Nyugat között. Az arábiai félszigetet, mint tudjuk, keleten a Perzsa-öböl, délen az Arab-tenger és az Indiai-óceán, nyugaton pedig a Vörös-tenger határolja. Ék alakban nyomul be Mezopotámia és Szíria-Palesztina közé. Egy keskeny parti síkság után hegység következik, amely fokoként egészen 3000 méter magasságig emelkedik. Észak felé

az ország lassanként ellaposodik. A fennsíkokat meredek falú száraz völgyek, wadik törik meg. A meredek partszegély hossza a nyugati Bab el Mandebtől a keleti Omani-öbölíg kerekén 2200 kilométer, vagyis annyi, mint az Oslótól Barcelonáig terjedő távolság. Hogy azonban a nagyságviszonyokkal ezen túlmenőleg is tisztában lehessünk, jegyezzük meg meg, hogy az arábiai félszigetnek mintegy hárommillió négyzetkilométernyi területéből a jemeni királyságra mindössze 194 250 négyzetkilométer jut. (További összehasonlításként vegyük figyelembe, hogy a Német Demokratikus Köztársaság területe 107 500 négyzetkilométer.)

A kedvező közlekedési viszonyok következtében az Indiából, Ceylonból és a fűszer-szigetokről jövő hajók a délarábiai kikötőkbe futottak be, és áruikat itt rakták ki. Bekötőutak vezettek fel a fennsíkon haladó főútvonalra, az ókori fűszer- és tömjén-útra, a dhufari Sumuramból Shisurba, majd tovább a ħadramawti Sabwába, Timnába és Māribon át Qarnawuba, a minaeus birodalom fővárosába. Innen vonultak tovább a karavánok észak felé, Mekkán és Medinán keresztül fel a Földközi-tengerig. Māribtól egy másik út is vezetett a Vörös-tenger felé, a 400 kilométernyi távolságban fekvő Mauzáig. A vízvező helyek eloszlása folytán a tömjén-utat mintha maga a természet jelölte volna ki. A hosszú utat járó karavánoknak feltétlenül szükségük volt vízre, meg élelemre, és mindezért jól fizettek. A vízvező helyek körül települések keletkeztek, amelyek az átvonulóktól ugyancsak szolgáltatások, adók lerovását követelték meg, és így gazdagsághoz és hatalomhoz jutottak. Természetesen semmi fáradságot nem sajnáltak azért, hogy a busás jövedelemmel járó karaván kereskedelmet egy bizonyos terület felé irányítsák. Qatabān például egy sziklás hegységben valóságos műutat és hatalmas alagutat épített, hogy a karavánok útját megrövidítse és ennek fejében vámokhoz jusson, amelyekből nemcsak az útépitésre futotta.

Az i. e. II. évezredtől az I. évezred közepéig egyik királyság a másik után alakult ki: Sába, Ma'in, Qatabān, ħadramawt, Ĥimyar; ezek közül hol egyik, hol a másik játszott jelentősebb szerepet, mindenesetre állandóan folyt köztük a harc a hataloméért. Kereskedelem-politikai megfontolások folytán szánta rá magát a legendás „Sába királynéja” is arra, hogy felkeresse Salamon királyt. Salamon birodalma a tömjén-út északi végén terült el. A délarábiai államok számára igen fontos volt, hogy megállapodásra jussanak vele, ha nem akarták, hogy kereskedelmük nehézségekbe ütközzék. A királynő minden bizonnyal kereskedelmi tárgyalások végett ment Jeruzsálembe. Ajándékaival akarta a király

tárgyaló kedvét megnyerni. Nyilván ezért vitt magával a tevéin 120 talentum aranyat, továbbá drágaköveket és mindenféle fűszert.

Egyiptom a Ptolemaiosok idején azon igyekezett, hogy Arábia kereskedelmi hegemoniáját kikapcsolja, és a Vörös-tengeren át vezető hajóuton a Kelettel folytatandó közvetlen kereskedelmet a maga kezébe kaparintsa. Ugyanez volt Róma célja is. I. e. 24-ben Augustus ezért akarta a délarábiai Māribot elfoglalni. A katonai akció azonban nem járt sikerrel. Adana — a mai Aden — lerombolásával mindenesetre sikerült az Indiai-óceán bejárata előtti záróvonalat áttörni, és ezáltal a délarábiai közvetítő kereskedelmet nagymértékben kikapcsolni. Dél-Arábia hatalma és jelentősége ettől fogva lassan, de állandóan csökkent.

Az ókori délarábiai államok közéletéről számos felirat tájékoztat bennünket. Az állam élén a király állott, aki azonban nem uralkodott korlátlanul. Felismerhetők egy bizonyos teokráciának — „isten-uralomnak” — a maradványai, amelyben a papok tanítása szerint a törzsi isten uralodik népe fölött, illetőleg helyette a papi fejedelem. Ennek a teokratikus rendnek a nyomai mutatkoznak például abban, hogy a templomok maguk kormányozták birtokaikat. Ma'inban, Qatabānban, Ḥadramawtban és Sábában a világi királyhoz az út mindenütt a mukarribon, vagyis papi fejedelmen keresztül vezetett. A király mellett felsorakoztak a nemes törzsfők, a nagybirtokosok, a házak és megerősített udvarok urai, akik egyúttal a törzs hatalmi eszközeivel is rendelkeztek. A birodalomhoz több — részint ősi, részint meghódított — törzs tartozott, amint ezt a fennmaradt dokumentumok kialakult formulái is visszatükrözik: „Sába és a törzsek”, Ilumquhnak, a törzs istenének a gyerekei azonban csak a sábiaiak voltak. Mindegyik törzs kötve volt ahhoz a földhöz, amelyet meg kellett művelnie; szabad költözködéstről szó sem volt.

Az állam katonai szükségletei szorosan összefüggtek gazdasági — főleg mezőgazdasági — szükségleteivel. A törzs minden egyes tagja földet kapott, amelynek fejében adót fizetett és katonai szolgálatot teljesített. Amikor utat vagy öntöző berendezéseket, templomokat vagy palotákat építettek, munkával is tartozott. Gazdaságilag és személyileg ki-ki különféle mértékben, de függött a földesúrtól. Ez vonatkozott a nőkre is, mivel az ókori Arábiában a nők gazdaságilag önállóságot élveztek. Egy-egy nemesi nemzetség az alája tartozó félszabad szolgálát katonai szolgálatra is kötelezhette.

Qatabānban a törzsi gyűlés a király mellett törvényhozó testületként működött. Az állam vezető törzse a timnáí volt. A nagybirtokosok mellett a birtokosok nagy tömege is képviselve volt a gyűlésben,

viszont a szolgálkat kizárták belőle. A társadalmilag és gazdaságilag legalacsonyabb réteg tehát politikai szempontból teljesen jogfosztott volt.

A föld megadóztatására és megművelésére vonatkozó törvényeket törzsenként hozták. A lakosság egyes rétegeit megillette ugyan bizonyos törvényhozói hatalom, de a király tekintélye mindenkire kiterjedt. A gyűléseket a király hívta egybe. A határozatok csak akkor váltak érvényessé, ha a király is szentesítette. A törvények érvényre juttatása azután az államtanács feladata volt.

A jelek szerint Qatabān és Sába közigazgatása nagy vonásokban megegyezett egymással. A királyok korának későbbi szakaszában a sábai nagybirtokosok egyre nagyobb hatalomra tettek szert, és hovatovább egyáltalán nem hívták össze a törzs valamennyi tagjának a gyűlését. A nagybirtokosok tetszésük szerint osztogatták a földet, és a tempomok ugyanígy jártak el.

Adóbevételekre vételárból, a föld után fizetett járadékból és katonai célokra szolgáló földadóból tettek szert. A beszolgáltatást a terméshez mérten állapították meg, de így az adófizetők jártak rosszul, amennyiben a termést nem aratás után, hanem még a lábon álló, illetőleg a fán igérekész mennyiség alapján becsülték fel. Az egész termést lefoglalták, a földműves rendelkezése alól kivették, és aratás után állami kezelésbe vették. A parasztnak mindjárt a letelepedése is adóssággal kezdődött, hiszen miből tartotta volna fent magát, sőt talán még a vetőmagot is ugyan honnan vette volna?

Az adó tehát mennyiségi adó volt, melyet az egész törzsre vetettek ki, amennyiben előírták az aratásnál betakarítandó mennyiséget; olyan adózási rendszer volt ez tehát, amelynél a növekvő állami szükségletet bármikor tekintetbe vehették, az egyes telepések pedig teljes mértékben a becslést végző adótisztviselők önkényétől függtek.

Mint az ókori világ valamennyi rabszolgatartó államában, a földbirtokos Dél-Arábiában is kizsákmányolta a dolgozó lakosságot.

Phillips leghőbb vágya is teljesedett: a jemeni imám megengedte neki, hogy Märibban ásson. Ta'izzban, az imám székhelyén folytatott tárgyalások során előzékenyek voltak az amerikaival.

Ha aztán később mégis nehézségek mutatkoztak, amelyek végül is az ásatások félbeszakítására, sőt menekülésre késztették Phillipséket, ez nemcsak a jemeniek idegen-ellenes beállítottságán múlt. Amerikai részről mindent megtettek, hogy Phillips munkáját megnehezítsék, és

vállalkozását végül is lehetetlenné tegyék. A régészet szempontjából nagyon sajnálatos, hogy Mārib történetének felderítése — Quatabānehoz képest — csak ilyen egészen korlátozott mértékben történhetett meg.

Phillips repülőgépről már előzőleg tanulmányozta Māribot. Timnából indulva már elrepült Šabwa fölött, és az ókori Dél-Arábia mindhárom fővárosáról filmfelvételeket készíttetett. Most tehát Mārib megtekintésére indult, hogy az ásatást előkészítse. A romok fölöttébb igéretesnek mutatkoztak. Az ókori város egyik helyén az arabok erődtorny-építés céljaira faragott köveket ástak ki, közben már több réteget átvágtak, és majdnem 25 méter mélységig hatoltak. Ennek alapján Phillips — Hajar bin Humeid 17 méteréhez képest — még régebbi településre gyanakodott, mint amilyenre a qatabāni Baihānban akadt. Alig lehetett kétsége a felől, hogy az itteni település a II. évezredig nyúlt vissza.

Amikor Phillipset kísérőivel együtt Mārib mai erődjén keresztül vezették, egy olyan helyiségbe érkeztek, ahol legalább 600 antik alabástrom sírkő, csupa portré-ábrázolás volt sorban felállítva. Ezeket a jemeniek „épületkő ásatásaik” során találták.

Ezután Mahram Bilqist, majd a Bara'an-templom Ilumquh istennek szentelt magas kőoszlopait keresték fel, amelyeket már Glaser leírt. Az egyik jemeni katona közben egy távolabb emelkedő homokdűnére mutatott, és megjegyezte, hogy egyik nemzedék a másiknak azt meséli: ott valamikor alabástromból épült város állott, amelyet egy éjszaka homokvihar temetett el.

Phillips és emberei egészen le voltak nyűgözve. Már sok mindent halottak a sábaiakról. Tudták, hogy közepes nagyságúak, világos bőrűek, nagy építőművészek és mérnökök voltak, hogy az áttetsző alabástromból lehetett finomságú lapocskákat tudtak vágni, melyeket házaikban ablaktáblákként használtak. Az ókori írók emlegették ezüst csészéiket és edényeiket, arany serlegeiket, ezüst lábú heverő ágyaikat és asztalait. Tudták, hogy a sábaiak főistene a hold és annak jelképes megtestesítője, a bika. És most felcsillant a remény, hogy sikerül ennek a népnek történelmére és kultúrájára világosságot deríteniük.

Az expedíció első tagjai 1951. június 7-én érkeztek meg Māribba, hogy megkezdjék az ásatást. Phillipsnek egyelőre az Egyesült Államokban akadt dolga, hogy újabb pénzösszegeket, felszerelési tárgyakat és nem utolsósorban új munkatársakat kerítsen. Albright professzor nem tudott még egyszer csatlakozni az expedícióhoz, helyébe névrokona: Frank Albright lépett.

Az egész vállalkozás vontatottan indult. Amikor Phillips 1952. február 7-én végül is megérkezett, a helyzet már rendkívül feszült volt. Az expedíció tagjait nagyon leverte és gondokkal töltötte el az az állandó akadékoskodás és ellenségeskedés, amelyet a túlbuzgó hivatalnokok és buta katonák részéről tapasztaltak. De Phillips kezdeti gondolatai hamarosan annál nagyobb lelkesedésnek adtak helyet, amikor látta, hogy minden kellemetlenség és nehézség ellenére máris milyen eredményt mutathattak fel: tíz méternyi homokréteget hordtak el, s Mahram Bilqis ovális templomát máris jól át lehetett tekinteni. Ezt a templomot, amelynek az ókorban Awwam volt a neve — mint már Glaser megállapította — Ilumquh holdistennek szentelték.

A mintegy 20×25 méteres alapterületű bejáratí oszlopcsarnokot valamikor lapos tető borította, amely a külső falra, továbbá 36 négyszögletes, egy darabból kifaragott pillérre támaszkodott. A belső udvar fölötte nem volt tető. A fal belső oldalának egy darabján 64 vakablak volt, mindegyiken kőből utánzott rácsoszattal. Az egész bejáratí csarnok előtt nyolc pillér sorakozott.

Az oszlopcsarnokból két kapu vezetett ki, az egyik a templom belsejébe, a másik egy külső udvarra. Itt nyoma sem maradt az egykori bronzlemez borításnak; a templom egyéb helyeit ugyanis, a fa ajtókat és ajtókereteket hajdanában bronzlapokkal burkolták. Az ovális templomba egyetlen bejárat nyílt, amely talán állandóan nyitva volt. A lépcsőfokon megfigyelt zöld rézoxid alapján arra lehetett gondolni, hogy valamikor ezeket is bronzsal vonták be. A feljáró közepén minden valószínűség szerint egy rézből vagy bronzból készített hatalmas medence állott, amelybe egy szökőkútszerűen odairányított vízszugár oly erővel zúdult, hogy a bronz medencét az évszázadok folyamán teljesen áttörte és a kőlépcsőt is kikezdte.

Valószínű, hogy a csarnok nyugati és északi oldalán valamikor Mārib virágkorának elmúltával valamiféle olvasztókemencékkel és vastartályokkal felszerelt műhely állott. Itt olvaszthatták be bizonyára azoknak a kisebb-nagyobb bronz szobroknak, tábláknak és plaketteknek a százait, amelyek egykor oly nagy számban díszítették a bejáratí csarnokot és az udvart.

Az alaprajza szerint megközelítőleg vese-alakban épített templomi főfal körülbelül négy és fél méter vastag volt. A külső rétegeket kifogástalanul megfaragott kváderkövekből rakták fel, míg a közel eső részt homokkal és törmelékkal töltötték ki. A maradványok helyenként még mindig 9 méternél is magasabbak voltak, de a fal eredeti magasságát már

nem lehetett belőlük meghatározni. Az egyes falrészek különböző kivitelenése alapján arra lehetett gondolni, hogy az ovális építmény nem egy uralkodó alatt jött létre. A templom valószínűleg még az i. e. VIII. századból származott, de a kiásott részeket inkább csak az V. századra tehetjük.

Dr. Albright véleménye szerint a körfal a mohamedán periódus kezdete után — vagyis amikor már nem szentélyt zárt körül — városfalként szolgált a duzzasztógát elpusztulása után igen-igen leapadt m̄aribi lakosság számára.

A templom keleti oldalán meredező négy kisebb oszlop nem lehetett egyéb, mint a templommal egykorú mauzóleum belső tartópillére. Több sorban egymás fölött elhelyezve tizenegy sír is napfényre került; a legutolsó, kicsiny, alkalmasint egy gyermeknek volt a nyugóhelye. Ezeket a sírkamrákat persze előzőleg már mind kifosztották, úgyhogy a mellékletekből csak maradványokat, köztük egy apró kis aranygolyót sikerült találni.

Az ásatás megtekintése utáni napon lefényképezték azokat a bronz és alabástrom leleteket, amelyek addig előkerültek a templomban.

A legjelentősebb darab egy archaikus tartású, lépés közben ábrázolt férfinak egy méteres bronz szobra volt. Az egyenes tartású fej, a merev szemek, a behajtott könyök, a merev térd — mind régiesen hatott, ugyanígy a ferdén lezárt, kurta kabát és a háton végigvetett oroszlánbőr. A széles övbe egy *jambiya*, egy tör volt dugva, amely csak annyiban különbözött a manapság használatostól, hogy egyenes hegyben végződött. Balkezében pecsétet tartott, a jobbában jogart. A fejét kalapféle fedte, az arcát rövid, göndör szakáll vette körül. A felirat tanúsága szerint egy bizonyos Ma'ad karib nevű férfinak ezt a szobrát Ilumquhnak, a holdistennek szentelték.

Figyelemre méltó volt még két másik bronz szobor is: mind a kettő föníciai hatást mutatott, és — mint az előbbi — az i. e. VI. vagy V. századból származhatott.

Az ásatás eredményei a legszebb reményekre jogosították az érdekelteket. De a jemeni katonák magatartása egyre gyűlölködőbb lett, a király megbízottainak a támogatása és segítsége pedig egyre kérdésesebb. Egyik bántalom a másikat érte, sőt nyíltan életveszélyes fenyegetések is elhangzottak. Phillips az expedíció tagjaival arra a nehéz elhatározásra jutott, hogy 1952. február 12-én, titokban elmeneküljön. Mindössze két használható tehergépocsijuk volt, azzal mentek Baihānba, de úgy, hogy a teljes felszerelést, minden leletet ott kellett hagyniuk, mindössze jegy-

zeteiket és felvételeiket vihették magukkal. A menekülés izgalmas volt, de sikerült.

Most már csak abban reménykedhetünk, hogy a jövőben egyiptomi tudósoknak lehetőségük nyílik majd a megkezdett kutatások szerencsés befejezésére, és így világosságot derítenek az emberiség történelmének erre a szakaszára is.

KŐ KÖVÖN NEM MARADT

KARTHAGO

„Ceterum censeo Karthaginem esse delendam!” („Egyébként pedig az a véleményem, hogy Karthagót el kell pusztítani!”) — ezzel a mondatral fejezte be az idősebbik Cato, a gazdag földbirtokos, valamennyi szenátusi beszédét. Állandóan ismétlődő zárómondata elárulja aggodalmát és mérhetetlen gyűlöletét. Cato elérte célját. A rómaiak oly alaposan elpusztították a hatalmas föníciai kereskedővárost, hogy napjainkban — még évtizedes ásatások után is — alig találjuk nyomát az egykori hatalomnak és nagyságnak. Megrendítő dolog, hogy milyen jelentéktelenek és nyomorúságosak annak a Karthagónak a maradványai, amely egykor a Földközi-tenger nyugati medencéjének az ura volt.

Észak-Afrika a Tuniszi-öböl közelében észak felé messze benyúlik a Földközi-tengerbe, onnan pedig mintha Szicília sietne feléje. A kettő szinte elzárja a tengert. Afrikának ezen a partrészletén épült Karthago. A várost a rómaiak nevezték így, és ezen a néven vált ismerősünké. A föníciai Tyros kereskedői, akik az „új várost” alapították, Qart Hadaštnak mondták.

A monda szerint Elissa (vagy Dido), Pygmalion tyrosi király nővére, nagybátyjához, Melkart isten főpapjához ment feleségül. Pygmalion annyira áhítozott sógorának kincseire, hogy bár pap volt, meggyilkoltatta. Dido számos honfitársával és rengeteg kincssel hajóra szállt, és elmene-kült, hogy új hazát keressen magának. Hajóhada az északafrikai parton, az Utica nevű föníciai gyarmatváros közelében kötött ki. Dido királynő Iarbas numida királytól annyi földet vásárolt, amennyit egy bika bőrével leteríthetett. De a királynő ravasz volt: a bőrt keskeny csíkokra vágta, és a csíkokat összekötöztette. Így aztán nagy területet tudtak vele körülfogni. Karthago várát is erről a különös vásárról nevezték el Byrsának, azaz „lenyúzott bőrnek”. Amikor később Iarbas a királynő kezét követelte, Dido az öngyilkosságot választotta. Vergilius, a római

költő viszont úgy mondja el a történetet, hogy Aeneas a meghódított Trója városából való menekülése során Karthagóba vetődött. Dido szíves vendégszeretettel fogadta a hőst, majd heves szerelemre gyulladt iránta. Aeneas is beleszeretett a királynőbe, de az istenek parancsára kénytelen volt elhagyni, mert az istenek őt szemelték ki arra, hogy Róma alapítóinak, Romulusnak és Remusnak az őse legyen. A szerencsétlen Dido áldozat bemutatása ürügyén hatalmas máglyát rakatott, és ezen öngyilkosságot követett el. Vergilius — költői szabadsággal — a Róma és Karthago közti ellenségeskedést így a mítikus Őskorba vetítette vissza. A Róma ősatyja és Karthago alapítója közti szerelmi konfliktus a karthagói királynőre nézve tragikus véggel zárul, míg Aeneas parancsolni tudott érzelmeinek, engedelmeskedett az isteneknek, és ezzel megteremtette a római világbírodalom létrejvetelének feltételeit.

Karthagót — mint más, részben korábbi, részben későbbi gyarmatvárost — abból a célból alapították, hogy a föníciai hajók szilárd kereskedelmi támaszpontokkal rendelkezzenek. Tyrosból és Sidónból kiindulva, az egész Földközi-tengeren végig, egészen az Atlanti-óceánig olyan városoknak a láncolata húzódott, amelyek mind hasonló helyen épültek: a parthoz közel eső szigeten, kiszögellő sziklafokon vagy sziklazátonyon, amelyet csak egy keskeny földnyelv kötött össze a szárazfölddel. Mindezek a települések egyrészt az ország belseje felé vezető közlekedésnek voltak mintegy a kapui, másrészt a tengeri hajósoknak biztonságos kikötőket nyújtottak.

Karthagót egy dombcsoporthoz alapították, amely egy félszigeten emelkedett. A félsziget partvonulata az ókorban élesebben rajzolódott ki, mivel időközben a folyók és a tenger lényeges változásokat idéztek elő. A Tuniszi-tengeröböl és a szabad tenger közti természetes összeköttetés akkoriban sokkal szélesebb volt. Földrajzilag az egész északafrikai partszegély (hosszúsága több mint 2000 kilométer, átlagos szélessége 300 kilométer), amelynek mentén a föníciai települések kialakultak, az Atlas-vidékhez tartozik, amely éghajlat és növényzet szempontjából mintegy átmenet a tulajdonképpeni Afrika és a mediterrán országok között. A tengerpart közelében az időjárás télen csapadékos, de már délen inkább a Szahara kontinentális befolyása érződik, úgyhogy roppant nagy sivatagi területek alakultak ki, amelyek az évszázadok folyamán egyre északabbra nyomultak előre. Az Atlas-hegység az óriási Atlas nevet viseli (aki a görög hitrege szerint ott tartotta vállán az égboltozatot. Csak egyszer vette át tőle ezt a terhet a maga nyakába Héraklés, amikor Atlas elhozta neki a Hesperisek kertjéből az aranyalmákat). Az Atlas-terület nyugaton,

az Atlanti-óceán partján — modern helymegjelölések szerint — a Nun-foktól a Spartel-fokig terjed; északon és keleten a Földközi-tenger hullámai mossák; kelet felé éles határvonal a Kis Syrtis — a mai Gabes-i-öböl. A déli határt nagyjából a tektonikus vonulattal vehetjük egynek. Ettől délre már a Szahara kezdődik, amelyre a harmadkori rétegeződés már nem terjed ki, mint az Atlas-vidékre. Az északi hosszanti partvonulat, amellyel a hegy-gyűrődések párhuzamosan futnak, megközelíthetetlen; csak kisebb helyi bevágások és a folyók völgyei szakítják meg itt-ott. A nagy parti városok ma is ezeken a helyeken alakultak ki. Keleten viszont a hegyek a Földközi-tenger irányában ellankásodnak, és járható partszegélyé laposodnak. Itt helyezkednek sűrűn egymás mellett a modern kikötővárosok, és itt volt valamikor Karthago is. Az egyetlen jelentősebb folyócska a Medjerda, az ókori Bagradas, amely a Tuniszi-öbölbe torkollik. A csapadékos területek jellemző növényei a kemény fájú, lombos tölgyfák, paratölgyek és aleppói fenyők, míg a szárazabb helyek szinte sztyeppe jellegűek. A Medjerda völgye igen termékeny. Itt búzát, árpat, szőlőt, szubtropikus gyümölcsfákat, köztük olajfát termesztettek, és bőséges termést takarítanak be. A római császárság korában Egyiptom mellett Észak-Afrika volt Itália éléstára. Az ókorban az Atlas-hegységben még gyakori volt az elefánt és az oroszlán, manapság a terület — a nagymérvű ókori erdőirtások következtében — elszívatosodott, hol cserjék és bozótok is alig találhatók. Az állatállomány ennek megfelelően ugyancsak megritkult.

A Nílus völgyének nyugati szegélyétől az Atlanti-óceánig ősidőktől fogva libyaiak éltek, akikről már az egyiptomi királyok beszámolóiból tudunk, sőt képes ábrázolásaink is vannak róluk. A keleten élő törzsek, mint afféle állattenyésztők, legelőről legelőre vándoroltak, míg a Kis-Syrtis felé is elhúzódó Triton-tótól nyugatra lakók földműveléssel foglalkoztak és állandó házakban éltek. A görögök ezeknek a törzseknek egy részét — életmódjukról — *nomades*nek (legeltetőknak) nevezték; ebből formálták a rómaiak a *Numidae*, azaz numidák elnevezést.

A monda Karthago alapítását az i. e. 814. esztendőre teszi. Alapítói tyrosi hajósok voltak. Hispania felé vezető útjuk során támaszpontot építettek ki maguknak, amely a hajózás szempontjából kedvező keleti tengeráramlaton belül esett. A karthagóiak mindig számon tartották tyrosi kapcsolataikat, a tyrosi Melkart isten templomának szánt tizedet ünnepi küldöttségek juttatták el rendeltetési helyére. Ilyen küldöttség tartózkodott a városban például akkor is, amikor Nagy Sándor i. e. 332-ben Tyrost elfoglalta és feldúlta.

Karthago politikai célja a tengeri uralom megszerzése és biztosítása volt. E végből épített ki mindenütt a Földközi-tenger nyugati medencéjének be- és kijáratainál előretolt támaszpontokat és biztosító állásokat, ezért vette át a többi főníciai gyarmatváros — a Karthagótól nyugatra épült Utica, még távolabb Hippo Diarrhytus és Hadrumetum — vezetését is. A főníciaiak legnyugatibb északafrikai települése, Lyxus, már az Atlanti-óceán partján terült el. Ezt azonban nem a karthagóiak alapították. Hispaniában jött létre Gades, a mai Cadix, a mai Guadalquivir torkolatától délre. Ez a város már túl volt a Gibraltári-szoroson, vagy amint az ókorban mondták: „Héraklés oszlopain”. (A görög mondai hős ui. itt állította fel határjelzőül a két oszlopot Európa déli és Afrika északi csücskén, amikor tizenegyedik munkáját végezte: megszerezte a „nyugati” Hesperisek aranyalmáit.) Szicília nyugati partjai előtt, egy kis szigeten, Motyé erődjét építették, a Monte Catalano tövében pedig — Palermótól, az ókori Panormustól keletre — Solust. Mintegy záróvonalként húzódott a Földközi-tenger nyugati medencéjének vizein végig Ibiza (a Pityusai-szigetcsoport nagyobbik, északi szigetén), a szardíniai partvonulat nyugati oldalán Sulci, a délin Nora; Pantelleria (az ókorban: Cossyra) szigetén, Szicília és az északafrikai Mercurius-hegyfok (Hermaion) között, végül Malta, Sziciliától délre, ókori nevén: Melité.

A sémi nyelvcsaládhoz tartozó főníciaiak a Földközi-tenger kereskedelmének a vezetését akkor vették át, amikor Kréta hegemoniája letűnt, Egyiptom pedig a tengeri népek betörése folytán i. e. 1200 táján kiszorult a tengerről. A főníciaiak nem árutermeléssel foglalkoztak, hanem csakis az áruk kicserélésével. Homéros az Odysseiában így jellemzi őket (XIV. 288—289):

*... Jött oda egy phoinix ember, ki cselekebe tudós volt,
tolvaj, sok gonoszat mívelt, kárára sokaknak.*

(Devecseri Gábor ford.)

A földközi-tengeri görög gyarmatosítás az i. e. VIII—VII. században indult meg. A görögök részint csak új kereskedelmi támaszpontokat kerestek, részint azonban új hazát is, mivel régebbi hazájukban vagy a szomszédjaik, vagy tulajdon polgártársaik elnyomták őket, nem élhettek szabadon, nem szerezhettek maguknak földet. A hazai föld elidegeníthetetlen volt, a népfölösleg üres kézzel indult útnak. A gyarmatvárosok (melyek korántsem téveszthetők össze a kapitalista idők gyarmataival) legtöbbször önállóak voltak, nem függtek az anyavárostól! A fejlődő

gazdasági élet és pénzforgalom az idegen földeken végbemenő, egyre újabb városalapítások révén mindig újabb kapcsolatokat tett szükségessé, új utakat épített ki. Dél-Itáliában, kiváltképpen Sziciliában, egyik görög gyarmatváros a másik után alakult. Ezek arra kényszerítették Karthagót, hogy Szicília területén Motyé-erődjébe, Solusba és Panormusba húzódjanak vissza. Amikor a görög phókaiak — a kisázsiai Smyrnától északra levő Phókaiak ión lakosságának leszármazottjai — Korzika szigetén megalapították Alaliát, és ezzel Karthagónak sok kárt okoztak, Karthago szövetkezett az ugyancsak kárvallott etruszokkal, és i. e. 537-ben, az Alalia előtt vívott tengeri csatában a phókaiakat a város feladására kényszerítette. A karthágóiak egyelőre átengedték az etruszoknak Korzikát, de már Szardíniát megtartották maguknak. Massiliával, a phókaiaknak a Rhône torkolata mellett alapított városával, a karthágóiak nem boldogultak. A hosszú éveken át tartó háborúskodás során viszont elpusztították a dél-hispaniai görög kereskedelmi lerakatokat, legfőképpen pedig fennhatóságuk alá vetették, majd i. e. 500 táján porig égették a tartéssosi kereskedelmi központot. Ezzel a kezükbe kaparintották a Gibraltári-szoroson átvezető utat; akkor zárták el, amikor akarták. Tartéssos, amely feltehetőleg a Guadalquivir deltájában épült, éber szemmel őrködött azon, hogy az ezüstkereskedelmet egyedül folytassa, továbbá hogy a britanniai ón-, valamint az írországi aranykereskedelem rajta keresztül bonyolódjék le. Karthago később arra a gyakorlatra tért át, hogy Massiliával, Kyrénével és Rómával szemben kölcsönösen elhatárolta az érdekszférákat, és úgyszólván állami garanciát vállalt a kereskedelem biztonságáért. A Rómával kötött szerződésekről Polybios görög író, az ifj. Scipio kortársa tájékoztat bennünket. (Ez a Scipio foglalta el seregeivel i. e. 146-ban Karthagót.) Az első szerződést még az i. e. VI. század végén kötötték, amikor Róma még az etrusz befolyási területéhez tartozott.

Ebből a szerződésből világosan kiderül a karthágóiak szándéka. A tengeri hajózás akkoriban javak szerzésére irányult, mégpedig részben csere útján, részben rablással. Karthago fenntartotta magának a Földközi-tenger nyugati vizeit, a rómaiak nyugat felé nem hajózhattak túl a „Szép-fokon”, vagyis mai nevén Cap Farinán (Karthagótól nyugatra). Egy másik szerződés értelmében, amelyet valószínűleg az i. e. IV. században kötöttek, a rómaiak a Szép-fokon túl sem kereskedelmet, sem kalózkodást nem űzhettek, támaszpontot nem létesíthettek; de hasonló kikötéseket kellett vállalniuk Szardíniára és Libyára vonatkozólag is. Ezzel szemben Karthago városában a római kereskedő azonos jogokat élvezett a

városi polgárokkal. Szicília nyugati felére vonatkozólag, amely karthágói fennhatóság alá tartozott, ugyanezek a megállapodások voltak érvényben.

Így tehát a Földközi-tenger nyugati medencéjének és a „Héraklés oszlopain” kívül elterülő Atlanti-óceánnak a karthagóiak voltak az urai. Az ónkereskedelem titkainak kifürkészése végett i. e. 525 táján Himilko vezetésével expedíciót küldtek ki az északi vizekre. Az ónkereskedelmet karthágói államtitokként kezelték, és jaj volt annak az idegen hajónak, amely ezekre a vizekre merészkedett! A hajósokat mind kivégezték. De felvették a kapcsolatot Afrika nyugati partjaival is. A karthagóiak Hanno parancsnokságával nagy hajóhadat küldtek ki oda, azzal a feladattal, hogy derítse fel a terepet, egyúttal pedig mindjárt létesítsen gyarmattelepeket is. Nyolc ilyen alapításról van tudomásunk. Hanno flottája valószínűleg a Kameruni-öbölíg hatolt előre, de egy útközben megfigyelt tűzhányó-kitörés, a szárazföldi bennszülöttek folyton hallható, titokzatos dob-jeladása és az egyik parti őserdőben útjukba akadó gorillacsorda visszatérésre készítette őket. Az elejtett gorillák bőrét mindenestre magukkal hozták. Nem tudták megállapítani, hogy a rejtélyes lények emberektől vagy állatoktól származtak-e; bőrüket az egyik karthágói templomban őrizték.

A szicíliai és alsó-itáliai görög terjeszkedés nyomása alatt a karthagóiak kénytelenek voltak — kiegyenlítés gyanánt — a libyai területeket birodalmukba bekebelezni, Szicília földjén pedig — a sziget nyugati felében — összefüggő hódoltsági területet rendeztek be, míg egyébként megelégedtek a partszegélyek és a kikötők birtokba vételével, és a beljebb eső területeket csak közvetve: a közlekedés és a kereskedelem ellenőrzésével tartották fennhatóságuk alatt.

Afrikában a gazdag karthágói földbirtokosok irgalmatlanul kizsákmányolták a libyaiakat és a numidákat, csak bérlőkként tűrték meg őket birtokaikon, és a termés egyharmadát, sőt felét követelték tőlük. Ezenkívül a libyaiak és a numidák jó részben rabszolgákként voltak kénytelenek dolgozni karthágói rabtartóiknak, de a szabadokat is kényszerrel fogták be zsoldos-katonai szolgálatra a karthágói seregbe. A karthagóiak szörnyű uraságok voltak; mindenben brutálisan éltek az erősebb jogával. Nem csoda, hogy az elnyomottak mérhetetlenül gyűlölték elnyomóikat.

A karthágói állam vezetése a vagyonos kereskedők és hajótulajdonosok pénzarisztokráciájának a kezében nyugodott. Az államhatalmat két *sufes* (bíró) gyakorolta; ugyanezek irányították a közigazgatást is; évenként választotta őket a nép. A rabszolgák nem tartoztak a „néphez”,

és így politikai jogokkal sem rendelkeztek. Formailag a nép volt ugyan az úr, de a feliratokból kiderül, hogy a sufeseknek mintegy 60 százaléka az ismert és befolyásos családok tagjai közül került ki; nemzedékről nemzedékre ezek tartották kezükben a hatalmat. Az alacsonyabb rétegek tagjai — kiskereskedők, kézművesek — számára alig volt meg a lehetőség, hogy szűkös helyzetükből felvergődjenek. A feliratok szövegében gyakran fordul elő a „*Rab*” elnevezés. Ez bizonyára a tanács vagy a törvényszék előjáróságára vonatkozik, de a sufes és a főpap megjelölésével együtt is találkozunk vele. A papság tehát ugyanazokból a személyekből állt, akik a legfőbb világi hivatalokat birtokolták. Egy karthagói sírban öt nemzedék képviselőit lehetett megállapítani, akik papi vagy főpapi méltóságot, tehát jövedelmező hivatalt viseltek, mivel a papok a tiszteletbeli szolgálat ellátásán kívül az áldozati tarifákból nagy jövedelemre tettek szert.

A tanács összetételét nem ismerjük. Feltehetőleg a korábbi kormányzati tisztviselőkből állott. Ez képviselte befelé és kifelé az államot. A 300 tagból álló nagytanács mellett működött egy szűkebb körű tanács, amelynek mindössze harminc tagja volt. Az i. e. V. században szervezték meg a 104 tagból álló állami törvényszéket, amelynek összeválogatásába a nép nem szólhatott bele; a kiváltságokkal rendelkező arisztokrácia ezzel is meg akarta akadályozni új erők felszínre jutását.

Polgári védkötelezettség, vagyis a város szabad lakosságának katonai szolgálatra való kötelezettsége — mint Spartában, Athénben vagy Rómában — nem volt. Mégis adódtak olyan szükséghelyzetek, amikor a polgárok maguktól ragadtak fegyvert. A hadihajókon való szolgálatra azonban a jelek szerint a polgárokat kötelességszerűen igénybe vették. A sufeseknek és a tanács tagjainak semmi dolguk nem volt a hadvezetéssel; ez a választott hadvezéreknek volt a feladata. De előfordulhatott az is, hogy valamelyik sufesre katonai hatalmat ruháztak, és akkor parancsnoki megbízatása nem vált érvénytelenné sufesi hivatalának lejártával. A hadvezért tehát az állam bízta meg. Ha csődöt mondott, tehetetlenségét államellenes vétségnek nyilvánították, amiért szigorú büntetés járt. A száműzetés enyhe büntetésnek számított; a vétkest legtöbbször keresztre feszítették. Karthagóban több felkelés is kitört; szítói rendszerint éppen a zsoldosok voltak. Különösen tartottak egyes magas rangú tisztviselőktől vagy hadvezérektől, akik a legfőbb hatalmat magukhoz akarták ragadni.

Az idők folyamán a katonai vezetés is bizonyos nemzetségek kezében összpontosult. Mivel a hadvezérnek nem volt állandó jellegű meg-

bíztatása, a különféle nemzetiségű hadsereget — a későbbi időkben libyaiakat, numidákat, maurusokat, görögöket, campaniaiakat, ibéreket és keltákat — fegyelmezással és a személyéhez való ragaszkodás biztositásával kellett összetartania, úgyhogy könnyen kerülhetett sor feszültségekre és erőszakos akciókra. Az úgynevezett száznégyeknek (az állami törvényszék tagjainak) külön feladatuk volt, hogy szemmel tartsák a hadvezéreket, kiváltképpen mikor háborús időkben többnyire bizonyos ellentét alakult ki a mindent kereskedői szemmel néző államvezetés és a hadvezér között, aki viszont a hadihelyzet szükségszerűségei szerint akart vagy volt kénytelen eljárni.

Az állami jövedelmekre vonatkozó értesüléseink meglehetősen fogyatékosak. Nagyjából egyrészt a libyai alattvalók természetbeli szolgáltatásaiból, másrészt a kereskedelmi vámokból adódtak. Azt sem igen tudjuk, mennyi folyt be a bányákból, mennyit kellett beszolgáltatniuk a görög városoknak, és egyéb jövedelmi forrásaikat sem ismerjük. A karthagói pénzverés az i. e. V. század vége felé indult meg, de nem a fővárosban, hanem Szicíliában, mivel a hadvezérnek pénzre volt szüksége, hogy zsoldosait ki tudja fizetni. A karthagóiak eleinte görög motívumokkal ellátott görög verő-töveket használtak. Később Karthagóban is vertek pénzt, de az ábrázolások görögök maradtak még a IV—III. században is, éppen csak a köriratokat fogalmazták pun nyelven. A rómaiak a „phoeníciai” karthagóiakat *poenusoknak* (*Poeni*) nevezték, ezért nevezzük őket mi is mindmáig punoknak.

Sajátos fizető eszköz volt egy kis darab bőr, amelybe valamit belegöngyöltek és belevarrtak, gyaníthatólag egy pénzdarab nagyságú fémtörzvetet. A kis bőrcsomagnak az állam bélyegzője adott pénzértéket. Ezt a fajta hitel-pénzt természetesen csak a belkereskedelemben lehetett használni. Bevezetése minden valószínűség szerint i. e. 400 táján történt, amikor szűkében lehettek az aranyrak és az ezüstnek. Mikor Karthagóban is megindult a pénzverés, ez a fajta pénz megszűnt.

Karthago lakossága nemcsak főníciaiakból állott, hanem a libyai, a görög és a hispaniai nőekkel kötött vegyes házasságok sarjadékaiból is. Semmi sem szól az ellen, hogy az ilyen házasságokból származók nem ugyanolyan jogokkal rendelkeztek volna, mint a többi polgár, még a felső rétegekben is. Biztosra vehetjük, hogy a lakosság nagy részét a legkülönbébb eredetű rabszolgák tették ki. Tudunk például egy Spendius nevű rabszolgáról, aki az itáliai Campaniából származott, és aki az első pun háború után kitört zsoldos-lázadáshoz csatlakozó rabszolgákat vezette. A rabszolgák végeztek minden nehéz munkát; nemcsak a gazdag

földbirtokosoknak, kereskedőknek és hajótulajdonosoknak voltak rabszolgáik, hanem még a kézműveseknek is. Nem szabad szem elől tévesztenünk, hogy Karthago csakúgy, mint a többi ókori állam, rabszolgatartó állam volt. Az uralkodó réteg egyre újabb rabszolgatömegek szerzésére törekedett, mivel ezekből jó hasznot lehetett kitérni. Rabszolgához pedig könnyen juthattak: csak le kellett rohanni az idegen partokon épült kisebb településeket, vagy rajta kellett ütni azokon a tengeri hajókon, amelyek gyengébbeknek látszottak, mint a magukéi. A legjobb üzletet azonban a rabszolgákkal csinálhatták ezek a kalmárok; ha egy várost elfoglaltak, a győztesek a város lakosságát eladták.

Amikor a perzsa nagykirály támadásra indult Görögország ellen, Karthago vállalta a nyugati görögség háborúval való lekötésének feladatát, hogy a keleti bonyodalomba ne avatkozzék bele. De Gelón, Syrakusai uralkodója, i. e. 480-ban — tehát ugyanabban az évben, amikor Salamisnál a perzsa hajóhad megsemmisült — Himera mellett oly súlyos csapást mért a karthagóiakra, hogy hetven esztendeig nyugton maradtak.

Az i. e. V. század vége felé azonban Szicília földjén újra fellángoltak a harcok, és tartottak is a IV. század egész folyamán.

Közben Róma is megerősödött. Meghódította Közép-Itáliát, majd Alsó-Itália birtokába jutott, és így közvetlen szomszédja lett Karthago szicíliai területeinek; szárazföldi hatalommá fejlődött, amely akkoriban a Rubicótól a messinai tengerszorosig terjedt. Karthago ereje hajóhadában rejlett. Azoknak a hajóknak a száma, amelyeket a karthagói nagykereskedők és földbirtokosok be tudtak vetni, 50 és 300 közt váltakozott, de ehhez járultak még a teherhajók; hadihajóik legtöbbször *pentéres*ek, azaz öt (egymás fölötti) evezőssorral ellátott hajók voltak. Egy-egy ilyen hajót mintegy 300 evezős hajtott. Természetesen ismerték az árbocrudakra felvont vitorlákat is. A hajók fordulékonyaságától függött az, hogy milyen sikerrel tudták alkalmazni az ellenfél hajójának megeléklésére szolgáló hajóorrot. A karthagói hajókra kényszerített evezősök sorsa nem volt könnyű vagy éppen irigylésre méltó. Legtöbbször — feltehetőleg — rabszolgákat vettek erre a kegyetlen kényszermunkára igénybe. A gályarabság egészen az újkorig legalább olyan rossznak számított, mint a halálbüntetés. De míg a karthagói népnek nem kellett a hadseregben szolgálatot teljesítenie, mert volt elég zsoldos, aki hajlandó volt Karthagóért harcolni, a hadihajókon való szolgálatra a szegényebb polgárokat is rákényszerítették. A vagyonos kereskedők legfeljebb a parancsnoki helyeket töltötték be.

A rómaiak és a karthágóiak közti ellenségeskedések már i. e. 264-ben kiobbantak. Egy csomó campaniai („*Mamertinus*”) zsoldos befészkelte magát a görög Messanába, Szicíliának ma Messina nevű városába, ahol azonban a Syracusai-i Hierón szorongatni kezdte őket. Erre a megszorultak nemcsak a rómaiakhoz, hanem a karthágóiakhoz is segítségért folyamodtak. Mind a két állam beleavatkozott a hadi eseményekbe, és máris kitört az első pun háború. Róma úgy érezte, hogy Karthago, amely Szardínián és Korzikán kívül már a Tyrrhén-tenger valamennyi szigetét is elfoglalta, teljesen bekerítené, ha most Szicíliát is megszállná. Polybos, aki nemcsak író volt, hanem görögországi túszként több mint egy évtizedet töltött Rómában, és aki mint görög hadvezér tapasztalt szemmel figyelte a politikai és katonai eseményeket, ezt jelölte meg politikai főök gyanánt. Másrésztől Karthago sem akarta, hogy Róma tovább terjeszkedjék. Szicília földjén a szabad parasztokból toborzott római szárazföldi erő győzelmesnek bizonyult a karthágóiak zsoldosaival szemben. Szárazföldön aratott győzelmük után a rómaiak egy karthágói hajó mintájára hajóhadat építettek, és i. e. 260-ban Mylaenál a tengeren is legyőzték a karthágóiakat. Ebben a csatában úgyszólván a szárazföldi harcot vitték át a tengerre, amennyiben hajóikra csapóhidakat szereltek, amelyeket az ellenséges hajó fedélzetére lehetett lebocsátani. Az ezen átkapaszkodó legionáriusok — száznál is többen — az ellenséges hajón közelharcba bocsátkozhattak.

Néhány év múlva a rómaiak a háború színterét Afrikába helyezték át. De seregüket a spartai Xanthippos vezérletével küzdő karthágói zsoldosok Tunisz közelében megverték és foglyul ejtették. Szicíliában Hamilkar Barkas karthágói hadvezér hihetetlen ügyességgel operált, úgyhogy sakkban tudta tartani a rómaiakat. A római polgárok — erejük végső megfeszítésével — a háború huszonharmadik esztendejében 200 hajóból álló flottát építettek, amellyel aztán a karthágói tengeri haderőt az Aegates-szigetcsoporthoz végleg legyőzték. A punok békét kértek. Meg is kapták, de csak szigorú feltételekkel. Ki kellett üríteniük Szicíliát, amely — a Syrakusai-i II. Hierón királyságán kívül — ekkor vált római provinciává. Ez i. e. 241-ben történt.

Karthago a végső bukás szélére sodródott a háború után, amikor zendülő zsoldosaihoz és felkelő libyai alattvalóihoz még sok rabszolga is csatlakozott. A felkelésen alig tudtak úrrá válni; Róma mindenesetre most még ráadásul arra is rákényszerítette meggyengült ellenfelét, hogy mondjon le Szardíniáról és Korzikáról.

Hamilkar Barkas karthágói fővezér tudta, hogy elkerülhetetlen az

újabb háború Róma ellen, és éppen ezért rögtön hozzálátott, hogy hazája számára új segélyforrásokat tárjon fel és új birodalmat hódítson meg — Hispaniában. Utóda, Hasdrubal, ugyanezt a politikát folytatta Hispaniában, és meg is alapította „új-karthagói” főhadiszállását (Karthago nova — a mai Cartagena). Róma gyanakvással figyelte az eseményeket; de i. e. 226-ban a két fél abban egyezett meg, hogy a karthagóiak ellenséges szándékkal nem hatolnak az Ebro-folyó vonalánál északabbra. Mialatt a római hadsereget lekötve tartotta a kelták északitáliai betörése, Hannibal, Hamilkar Barkas fia, akit apja még annak idején megesketett, hogy sohasem fog barátságban élni a rómaiakkal, zavartalanul folytathatta apjának hispaniai politikáját: Karthago uralmát egészen az Ebróig megszilárdította.

Amikor Róma Észak-Itáliában ismét megszabadult a hadi vállalkozások terhétől, figyelmét Hispania felé fordította, és szövetkezett Saguntum városával. Míg azonban a római rabszolgatartó államot röviddel ezután megint igénybe vették az illyriai tengeri kalózok, akik az adriai kereskedelem és közlekedés biztonságát veszélyeztették, Hannibal elfoglalta Saguntumot. Amikor pedig Karthago nem tett eleget a római szenátus követelésének és nem szolgáltatta ki Hannibalt, megtörtént a hadüzenet is.

Így tört ki — Hannibal kihívására — a második pun háború. Hannibal tulajdon országukban akarta leverni a rómaiakat. Hatalmas seregével átkelt a Piréneusokon, átvonult Dél-Franciaországon (az akkori Gallián), majd megkezdődött az alpesi átkelés, az akkori időkhöz képest valóban mesteri teljesítmény. Öt hosszú hónapig tartott a menet, és 50 000 gyalogos, 9000 lovas, de még 32 hadi elefánt ellátásáról is kellett gondoskodni erre az időre. (A lovasságon kívül kiváltképpen a hadi elefántok tették lehetővé Hannibal győzelmeit.) Ősszel — meglepetésszerűen — már Felső-Itáliában is volt, és az ottani kelta lakosság tömegei azonnal csatlakoztak a karthagói sereghez.

Róma sorsának irányítói, a római nagybirtokosok és kereskedők mégis erősnek érezhették magukat, hiszen Róma városa több mint 270 000 katonai szolgálatra alkalmas polgárral rendelkezett, szövetségeseinek száma pedig ennek több mint a kétszeresére rúgott. Hannibal azonban a Ticinus, majd a Trebia partján a római konzulok mindkét seregét megverte. Ezzel Észak-Itália elveszett Róma számára. Sikertült viszont a rómaiaknak egy kisebb sereget Hispaniába átdobniuk, és így Hannibal fivérét, Hasdrubalt megakadályozták abban, hogy még az is betörjön Itáliába, ahol közben Hannibal egyik győzelmét a másik után

aratta. I. e. 217-ben a Trasumenus-tó mellett verte meg a rómaiakat, majd a következő évben egy 80 000 főből álló római sereget sikerült zseniális hadvezéri művészetével a cannaei katlan-csatában teljesen megsemmisítenie. Minden jel arra vallott, hogy Róma elveszett, kiváltképpen mikor alsóitáliai szövetségei egymás után pártoltak el tőle. Még Syrakusai is Róma ellenségeként avatkozott bele a háborúba, V. Philippos makedón király pedig szövetséget kötött Hanniballal. Rómának vigyáznia kellett, hogy helyzetét még jobban el ne rontsa. Ezért fokozott óvatossággal, de ugyanakkor határozottsággal is igyekezett védekezni az engesztelhetetlen ellenség gyűlöletével szemben. Az első sikerek akkor mutatkoztak, amikor a római légiók M. Claudius Marcellus parancsnoksága alatt elfoglalták Syrakusai városát, majd egész Szicíliát megtisztították a benyomult karthagóiaktól. Syrakusait rettenetesen kifosztották, majd ugyanerre a sorsra jutott a délitáliai Capua is. A hispaniai Saguntum elfoglalása után a Hispaniába küldött P. Cornelius Scipio személyében feltűnt az az ember is, akitől Róma végleges megmentését remélhette. Az új fővezér polgárseregével (amelyben mindenki tudta, hogy e háborúban Róma léte, vagy nemléte forog kockán) bevette Új-Karthagót is. Hasdrubal, mikor Hannibal maga után hívta, még be tudott ugyan törni Itáliába, itt azonban 30 000 főnyi serege élén vereséget szenvedett a rómaiaktól, és ő maga is elesett. Így Hannibal kénytelen volt felhagyni azzal a reménnyel, hogy a rómaiakat még Itáliában megverheti. Csapatai egyre inkább leapadtak, a pártviszályoktól szétzilált karthagói nagybirtokosoktól pedig hiába várt segítséget, mivel azokat a hadi események egyelőre nem fenyegették. Megváltozott a helyzet, mikor a római sereg Scipio vezérletével átkelt Afrikába. A karthagói tanács azonnal megparancsolta Hannibálnak, hogy térjen vissza Afrikába, és vegye át a most már vagyonukért, sőt életükért aggódó gazdag rabszolgatartók védelmét. I. e. 202-ben, Zama mellett állott ki a döntő csatára Scipio ellenében, akinek seregét most már Massinissa numida király csapatai is erősítették. Scipio győzött.

Karthago békét kért, még Hannibal is ezt tanácsolta. Most aztán Karthagónak minden külső birtoka elveszett, és hatalma Afrikában is csak a tulajdonképpeni területére korlátozódott. Háborút csak Afrikában viselhetett, de ahhoz is Róma beleegyezését kellett kérnie. Hadi elefántjait és hajóhadának nagy részét ki kellett szolgáltatnia, és minden ezen kívül még hatalmas jóvátétel fizetésére is kötelezték. Massinissa király jutalmul egész Numidiát megkapta.

Karthago azonban Hannibal vezetésével hamarosan kiheverte a csa-

pást. Az országot termékenysége csakhamar megint gazdaggá tette. Ezért Róma továbbra is aggodalommal figyelte a pun várost, és Hannibalt — kiadatásának követelésével — arra kényszerítette, hogy számkivetésbe menjen. A római szenátusban az egyik párt minden eszközzel végleg meg akarta semmisíteni a veszélyes ellenfelet. Massinissa újabb és újabb ürügyeket talált arra, hogy Karthagótól területeket ragadjon el, Róma pedig mindig Massinissa javára döntött. A szorongatott Karthago végül is fegyverrel fordult a numida király ellen, és ezzel i. e. 149-ben okot szolgáltatott Rómának a harmadik pun háború megindítására. A város hiába tett eleget Róma minden parancsának, hiába szolgáltatta ki önként fegyvereit, köztük kétezer katapultát, az ókor lövegeit. De mikor a szenátus azt követelte, hogy hagyják el ősi városukat és telepedjenek tíz mérfölddel beljebb, a karthagóiak felismerték, hogy az irlgalmatlan ellenfél meg akarja őket semmisíteni, s védekezésül fegyvert ragadtak. Lassan folyt a készülődés. A tanács a rabszolgákat szabaddá nyilvánította, hogy ezzel minden lakost megnyerjen magának. Az ellenség első támadásait sikerült is visszaverni. Ekkor azonban P. Cornelius Scipio Aemilianus — az idősebb Scipio fogadott unokája — vette át a római főparancsnokságot. Katonáival körülfárta a várost, majd egy hatalmas töltést hordatott, amellyel elzárta a kikötőt. Karthago éhezett, de még így is csak i. e. 146-ban hagyta magát térdre kényszeríteni. Azok, akiknek sikerült a byrsai várba menekülniük, mindvégig elkeseredetten küzdöttek, és az égő Ešmun-templom lángjai közt lelték halálukat. Karthagónak akkori mintegy 120 000 lakosából 70 000-en estek el harc közben, vagy pusztultak éhen. 50 000 embert rabszolgának adtak el.

A római szenátus parancsára a várost teljesen elpusztították. Ekevas szántott végig azokon a helyeken, ahol egykor a nyugati Mediterraneum hatalmas birodalmának fővárosa emelkedett.

Próbáljuk most magunk elé képzelni Quart Hadašt városát, egyrészt az antik írók (Polybios, Appianos, Diodóros vagy Livius) tudósításai, másrészt a pun város topográfiájának és régészeti emlékeinek feltárására irányuló ásatások alapján! Az első tudományos ásatásokat Beulé archeológus végezte 1859-ben. Delattre, aki a Byrsa-dombján épített Szent Lajos-székesegyház „fehér atyái” közé tartozott, a város területén belül kezdte meg az ásatást. A munkálatokat lelkesen támogatta Lavigerie kardinális; neki köszönhető a karthagói régiségeknek otthont adó „Lavigerie-múzeum” berendezése. Delattre kezdeményezéseit folytatta C. G. Lapeyre, az eredményeket pedig legutóbb a karthagói romok

konzervátora, Colette Picard asszony foglalta össze. Karthago város területén már a rómaiak is ásattak, csak éppen kincsek után!

A városfal vonulatának meghatározásában teljességgel az antik hagyományra vagyunk utalva. E szerint a legerősebben veszélyeztetett (szárazföld felőli) oldalon háromszoros erődítménylvonal húzódott. Titus Livius római történetíró szerint (szül. i. e. 59 körül Pataviumban, a mai Padovában, megh. i. sz. 17-ben) az egész fal 34 kilométernyi hosszúságban vette körül nemcsak a várost, hanem a külvárost is. De a szárazföld felőli oldalon (északon), valamint a tenger felől (délen) csak egyszerű fal épült. A részben sziklás és erősen meredek terep az egyik, illetőleg a tengerparta másik oldalon elegendővé tette ezt is. A belső főfal 30 könyöknyi magas és 20 könyöknyi széles lehetett. A falba beépültek — két emeletnyi magasságban, egymás fölött — a kazamaták is.

Itt voltak az istállók 4000 ló számára, meg a széna- és takarmánytárak, a 300 elefánt istállói és takarmánykészletei, azonkívül a 20 000 gyalogos és 4000 lovaskatona szállása. (Az ókori számadatokkal szemben mindenestre óvatosnak kell lennünk!)

A harci elefántokkal először Nagy Sándor találkozott i. e. 327-ben, mikor India ellen vonult. A Nyugat i. e. 280 körül ismerkedett meg velük az epirusi Pyrrhus jóvoltából. A karthágóiak i. e. 262 óta alkalmazták a beidomított elefántokat, de nem Indiából, hanem a szomszédos Atlas-hegységből valókat.

A városfalat szabályos — 60 méternyi — távközökben négyemeletes tornyok erősítették. Az erődítményeket mindvégig hatalmas kváderkövekből építették. Idegeneket lehetőleg távol tartottak az erősségektől. A kereskedelmi kikötőből éppen ezért egy kapu közvetlenül a városba nyílt, úgyhogy egyetlen kereskedőnek sem kellett a hadikikötőben megfordulnia.

A városi erőd egyetlen maradványát Chott Rahira mellett ásták ki: 19 méter hosszú és 5 méter széles árkokat, amelyek között egy 5 méter széles sziklapárkány húzódott, amely egy cölöpsoron nyugodott. A beljebb és kívül húzódó két fal biztos nyomaira még nem bukkantak, legfeljebb ha csak a Douar Chott mellett levő legalább 7,50 méter vastag fal alapjait annak nem tekintjük.

A város nagyságát legjobban a karthágói temetők érzékeltethetik. Karthago mindenestre korántsem volt olyan nagy, mint esetleg gondolná az ember. A legrégebb pun település a tengerparti síkságon és a byrsai dombon alakult ki, ott, ahol ma a Szent Lajos-székesegyház emelkedik. Itt volt valamikor a vár. A domboldalban és a tenger felé húzódó

magaslati vonulaton igen régi pun sírok helyezkednek el. Nyugaton és délen a város határát csak nehezen lehet megállapítani. A kikötő közelében a határvonal aligha mehetett túl a Le Kramnak mondott ponton.

A belváros utcáiból és házaiból mindaddig semmit sem sikerült feltárni, de az i. e. 146-ban végbement harcokra és a város elfoglalására vonatkozó leírásokból következtethetünk bizonyos részletekre. A vásártér (amely gyaníthatólag ugyanazon a helyen volt, ahol később a római forum), vagyis az Augustus uralkodása idején újjáépített Karthago piacát, mely nem volt messze a tengerparttól, több emeletes házakkal sűrűn körülépítették. Itt állott egy nyilvános oszlopcsarnokkal körülvéve a tanácsház, amelyben a tanács ülésezett. A Byrsához felvezető három szűk utcát hatemeletes házak szegélyezték, és öt — ugyancsak szűk — utca kötötte össze az „új várost” (Neapolis) a vásártérrel. A szorosan egymás mellé zsúfolt házak itt is jó magasak voltak. Hogy a „Neapolis” mit jelenthetett, ma már nem állapíthatjuk meg. Talán azonos lehetett a Megara nevű külvárossal. A vásártér közelében emelkedett a nagy Apollo-templom (az illető isten karthagoi nevét nem ismerjük), amelyben egy aranyból trébelt, ezer talentum súlyú templomocska alatt az isten aranyozott óriás szobra állott, amelyet a város meghódítása után Rómában a Circus Maximusszal szemközt helyeztek el. Plutarchos, aki i. sz. 46-tól 120-ig élt, még itt látta.

Északabbra, a mai Dermehen, emelkedett Tanitnak, a város védő istennőjének a temploma. A hagyomány szerint itt voltak felfüggesztve fogadalmi ajándékként azoknak a gorilláknak a bőrei, amelyeket Hanno ejtett el. Ennek közelében kell keresnünk Báal Hammon ligettel körülvett szentélyét. Báal Hammon — egyikét a sok Báalnak, akiket Föníciában és Palesztinában minden városban, minden hegytetőn tiszteltek (jelentése: „ur”), és akiben végső soron a napot tisztelték, a rómaiak Saturnusszal azonosították. Hanno a Báal Hammon-szentélyben helyezte el érc táblákra vésett úti beszámolóját.

A Byrsa nevű várban, amelynek 60 méter magas dombja három oldalt meredek sziklafalban végződik, északkelet felé viszont egy lapos dombhát közvetítésével a mai Juno-dombról van összekötve (ahol jelenleg a Lavigerie-múzeum épülete áll), emelkedett Esmun isten temploma, akit a görögök többnyire gyógyító istenségükkel, Asklépiusszal azonosítottak. Ez a szentély nagyjából ugyanazt a helyet foglalhatta el, mint manapság a székesegyház és a misszionáriusok kolostora. A szent körzet területe mintegy 1400 méter lehetett. Éjszakánként ebben a templomban folytak a tanács titkos ülései.

Mindezek az építmények elképzelhetőleg impozánsak voltak, ilyeneknek ábrázolja őket Flaubert francia regényíró is „Salammbô” című regényében. De még csak nyomai is alig maradtak, mindössze a támaszfal maradványai láthatók a dombon, továbbá egy pun épület részei.

Épületfeliratok révén — amelyek azonban korántsem olyan monumentálisak, mint a hasonló jellegű görög vagy római emlékek — tudunk még Astarte szerelem-istennő templomáról, továbbá a libanoni Tanit szentélyéről, de ezeknek az épületeknek a helyét nem ismerjük.

A karthágóiak templomairól és isteneiről részletesebben, vagy a lakosság szellemi életéről általában csak fölöttébb fogyatékos ismereteink vannak. Az ezerszámba talált *voiv*-táblácskák, vagyis olyan kis táblák, amelyeknek feliratain a felajánlók köszönetet mondanak az isteneknek kívánságuk teljesedéséért, azt bizonyítják ugyan, hogy sokan érezték szükségét ilyen áldozatoknak és ajándékoknak, de különben felirataik bizony vajmi keveset mondanak számunkra.

Colette Picard asszony beszámol egy szentélyről, amelynek maradványai a mai Salammbô vasuti állomástól nem messze, a kereskedelmi kikötőtől valamivel nyugatra kerültek elő. Talán ez volt a karthágóiak legrégebb kultuszhelye. Eredetileg nem lehetett egyéb, mint egy sziklába vájt rejtkehely, amelyet kőlap fedett el. Ebben a mélyedésben találtak egy Égei-tenger vidéki import-cserépáru raktárt az i. e. X., sőt XI. századból, ez a legrégebb bizonyítéka annak, hogy Karthago helyén emberek tartózkodtak. Később az áldozati ajándék védelmére egy kupolatetős kis szobát, körülötte pedig egy labirintusszerű építményt emeltek; végül itt alakult ki a karthágói *topeθ*, azaz „áldozati máglya”.

A *topeθ*-szentély helye néhány kisebb domb volt, teletűzdelve fogadalmi sztélékkel. Választó vonalakként homokutak futottak végig köztük. Az egész terep tele volt oltárokkal és tabernákulumokkal is. Voltak itt továbbá bemélyített kőtáblák, amelyeknek mélyedéseiben a borból és egyéb folyadékokból álló áldozatokat mutattak be. Ezenkívül itt állottak azok a medencék, amelyekben az áldozati tisztasághoz megkövetelt mosdásokat el lehetett végezni.

Az áldozati máglya helyéről rengeteg edényt ástak ki, több rétegben egymás fölé halmozva, amelyekben apró állati és gyermekcsontok — áldozati maradványok — rejtőztek. Szorosan egymás mellett, a temetkezések fölött sorakoztak a kőből faragott fogadalmi emlékek, sztélék, amelyek a tömeges lelőhelyre rávezették a kutatókat. A keskeny, pillér alakú sztélék felül többnyire oromzati dísszel ellátott meredek nyereg-tetőben végződnek. A sztélékbe vallásos szimbólumok vannak bele-

vésve, például Tanitnak a jele. Ez hasonlít az „élet” jelentésű egyiptomi hieroglifához, a füleskereszthez. A két rész közötti vízszintes tag azt mutatja, hogy az egész tulajdonképpen imádkozó alakot ábrázol. Ezeken az előnézetben ábrázolt imádkozó figurákon kívül még pálmákkal és hajókkal is találkozunk. Egy helyütt még egy olyan papot is láthatunk, aki feláldozásra szánt gyermeket tart a karjában. Valamennyi felirat Tanit Pene Báal (= „Tanit, Báal orcája”) istennőre vonatkozik, aki nemcsak az ég istennője volt — latin neve (Iuno Coelestis) erre mutat —, hanem egyúttal a termékenység is. A feliratok szövege fölöttébb egyhangú: „Tanit Pene Báal istennőnek és Báal Hammon istennek ajánlotta fel N. N., N. N.-nek a fia (itt sorakoznak a címek), amiért meghallgatta vagy amiért megáldotta.” Feláldozták az elsőszülött gyermekeket, hogy ezzel nyugalmat szerezzenek a többinek. Ilyen áldozatot bárki bemutatathatott. Különösen veszélyes helyzetekben azonban politikai áldozat vált szükségessé az állam javára. Ilyenkor a vezető réteget kötelezték arra, hogy az istenek megbékéltetésére elsőszülött gyermekeiket elégettessék. Az i. e. IV. században a gazdag karthágóiak e helyett áttértek arra, hogy saját gyermekeik helyett rabszolgáikét áldoztatták fel.

Amikor az i. e. 301-ben folyó szicíliai harcok során a Szirakusai-i görög serege Karthago kapui előtt állott, engesztelő áldozatként a legelőkelőbb családok 200 gyermekét választották ki, és 300 fiatal, akiről gyanítani lehetett, hogy annak idején az isteneket megrövidítették velük és helyettük rabszolgák gyermekeit áldozták fel, önként ment a halálba. Gyakran előfordult, hogy hadifoglyokat égettek el. 306-ban a tűz, amelyen a legszebb görög foglyokat feláldozták, átcsapott a szent sátorra és a hadvezérek sátrára, és az áldozati szertartás rettenetes pánikkal végződött.

Nem csoda, hogy ezek a kegyetlen szokások a görög és római világban rossz hírbe hozták a karthágókat. Az emberek pun családságról, pun megbízhatatlanságról beszéltek, gyűlölték őket, félték tőlük. (Mindenesetre ne feledjük, hogy mindaz, amit mi Karthagóról tudunk, jó-részt ellenségeik tollából származik, és feltételezhető, hogy részben a gyűlölködés diktálta.)

A város legfontosabb építményei a kikötők voltak, amelyeknek állapotát a harmadik pun háború idejéről a klasszikus szerzők leírásaiból ismerjük. Ezek a kikötők a város délnyugati csücskében épültek ki, feltehetőleg egy kis öböl felhasználásával; ókori nevük: Kothon. Maradványaik két erősen elhomokosodott víz-részen sejtethők. Az antik adatok minden jel szerint erre a helyre vonatkoznak. Két medencét mélyítettek

ki: az első, négyszögletes volt a kereskedelmi kikötő, míg a másik — kerek — medence, amely a Kothon nevű szigetet zárta körül, szolgált hadikikötőként. A két kikötőt egy 20 méter hosszú csatorna kötötte össze egymással. A kereskedelmi kikötőbe vezető, 70 láb szélességű bejáratot ércláncokkal el lehetett zárni. Idegen kereskedők vámok és egyéb szolgáltatások fizetésére voltak kötelezve; ezeknek a biztosítása végett a kikötőt még egy külön fallal is körülvették. Ez akadályozta meg azt is, hogy illetéktelenek a hadikikötőbe bejuthassanak. A rakpartok falait széles beöblösödések szakították meg, és nyilván a kikötő körül épült a rengeteg raktár. Rakpartok fogták körül a hadikikötőt is. A parton állottak a zoo hajóra tervezett dokkok, majd rajtuk is túl a fegyverraktárak, amelyekben a hadihajók tartozékait, az evezőket és árbocfákat őrizték. Minden dokk bejárata mellett kétoldalt két ión oszlop ékeskedett, úgyhogy a dokkok összességükben úgy hatottak, mint valami oszlopcsarnok. A kikötő átmérője 325 méter volt; középütt, a 106 méter átmérőjű kerek szigeten emelkedett a hajóhad főparancsnokának a palotája. Innen szemmel tarthatta mindazt, ami a tenger felől a kikötő felé közeledett. A kikötőtől mintegy 150 méternyire állott az arzenál, amelyben a zsoldosok fegyverzetét és a város védelmére rendelt hadieszközöket tartották. Ezekből a készletekből az ásatások során még mindig kétezer 10—30 centiméter átmérőjű és szürke mészkőből faragott katapult „lövedék”, valamint 20 000 agyaggolyóbis került elő, amelyeket a kézi parittyásoknak kellett volna kihajigálniuk.

A kikötő felülete mintegy 16 hektár lehetett. Ezt több kutató túl csekélynek találta egy ilyen jelentős kereskedő-városhoz képest, de a hatalmas Velence kikötője sem volt több kilenc hektárnál, Nápolyé pedig egészen a XVIII. századig beérte tizenegy hektárral.

Tarka élet folyhatott ebben a kikötőben, amikor a hajók behúzott vitorlákkal, száz és száz evezős ütemes csapásaitól hajtva be- vagy ki-haladtak. A nagy admirálisi palota felől trombitajelzések harsantak fel és hangzottak végig a víz felületén. A kikötő falán túlról látszottak a szorosán egymás mellé épített, lapos tetejű emeletes házak. A hajók mellett és a raktárak körül kikötői munkások és tengerészek nyüzsgő tömege foglalatосkodott a be- vagy kirakodással. Drága árukományokat szállítottak szorgos ügyeskedéssel ide s tova. Az árukat olyan súlyokkal méricskéltek, amelyek a mi fogalmaink szerint bizony nem lehettek éppen pontosak. A karthagói kézművesek iparkodásának termékeit: finom szövötteket, elefántcsont faragásokat és fémárukat, valamint az itteni, mindenesetre meglehetősen durva edényeket készítették elő szál-

lításra. Ázsiai, hosszú ruhát viselő, hegyes sapkás kereskedők üdvözölték egymást a hosszú út után, és máris siettek, hogy szerencsés hazajutásukért hálaáldozatot mutassanak be isteneiknek. Az áldozatot egy bíbortaláros, fejszalagos, nagyszakállú pap mutatta be. Idegenszerűen hatottak a fül- és orrkarikák, amelyeket sok férfi is hordott, valamint a tarka üveggyöngyökből felfűzött láncok, amelyeket azért akasztottak a nyakukba, hogy a gonosz szellemeket távol tartsák maguktól. Az üveggyöngyök közé akárhányszor fajansz vagy arany- és ezüst-amuletteket is aggattak. (A görögök és a rómaiak csak csodálkoztak, hogy szabad emberek magas állású méltóságok előtt üdvözlésükre hasravágódtak. A kikötőben és a városban zajló élet jelenségei közül sok minden idegenszerűen hathatott rájuk.)

A pun építkezésekről megközelítő képet adhatnak azok a monumentális sírhalom építmények, amelyeket feltehetőleg karthagói építőmesterek emeltek. Az egyik ilyen algeriai építmény az i. e. IV. századból származik. A talapzat fölött dór féloszlopokból álló koszorút hordoz. Az imitált ajtókon egyiptomi formákat fedezhetünk fel, vagyis görög és egyiptomi stílus-elemeknek ugyanazt az együttesét figyelhetjük meg, mint a sztéléken is oly gyakran. Ennél a sírhalomnál azonban talán etruszk hatások is közrejátszhattak. Görög és egyiptomi-föníciai stílus-elemek díszítik főként a tuniszi Thugga mauzoleum-építményét, ezt a hegyes csúcsban végződő piramistetős, többszörösen tagolt pillér-építkezést is.

A Megara nevű külváros a nagy városfalon belül, de a tulajdonképpeni várostól egy másik fallal elválasztva terült el. Az egész terepet többszörös palánksorok, tüskés sövények és egyéb kerítés-akadályok tagolták. Nagy részt foglaltak el a veteményes kertek, amelyekben nyári gyümölcsöket termesztettek. Közben cikcakkos mély vízesárcsok húzódtak, melyek az egész környéket annyira áttekinthetetlenné és megközelíthetetlenné tették, hogy Scipio is visszarendelte éjszaka ide behatoló csapatait, nem akarta őket veszélyeknek kitenni. A város északkeleti szögletében elterülő temető szélén volt egy fazekasműhely, az egyetlen üzem a pun kor végéről. Egy finom agyagáruk kiegészítésére szánt kemence majdnem olyan berendezésű, mint a modern égetőkemencék. Az ide tartozó raktárakban az ásatók egész tárházra való kész edényt találtak, amiből most már vitathatatlanul meg lehetett állapítani, hogy a korábban importként elkönyvelt cserépedények Karthagóban készültek; a punok az i. e. VIII. század óta alkalmazták a fazekaskorongot. Az itt előállított edények legtöbbször vastagfalúak, vörös vagy szürke agyagból készültek, gyakran

vöröses vagy később sárgásfehér mázzal vannak bevonva. Ritkábbak a keskenyebb vagy szélesebb, függőlegesen ráfestett vörös vagy barna csíkok. A görög mintaképeket — mint a *lékythos* (vagyis talppal, nyakkal és kiöntővel ellátott karcsú kancsót), boroskancsókat vagy amphorákat — utánozzák ugyan, de sajátos ízléssel átalakítva. A sok gyermektemetkezési lelet közt tejesüvegeket is találtak: csöszzerű rátéttel ellátott, kannaszerű kis edényeket. Igen gyakoriak a talp nélküli, alul hegyesen végződő amphorák, köztük tartálynak használt, méteres darabok is. Eredeti pun formák talán csak a gránát- és a fedéllel ellátott kettőskúp alakúak. A leggyakoribb leletek közé tartozik az agyagmécses, eredetileg körös-körül befelé hajtott karimájú, kagylószerű agyagedényke. A visszahajlított peremrészek összetalálkozásának helye szolgált beltartóként.

Csaknem minden, amit a punok régészeti hagyatékeként ismerünk, a sírokból került elő. Ezek az egész város körül összefüggő szegélyként húzódó temetőikben sorakoztak. A holttesteket eredetileg kamrasírokban temették el. Mély, függőleges aknákat ástak a földbe, ebből ágaznak ki egymás fölötti emeleteken a nemegyszer művésziesen kiképzett, de sohasem díszes sírkamrák. A holttestek szekrény alakú kő- vagy fakoporsókban feküdtek. A szegényebbeknek be kellett érniük nagyobb amphorákkal; a nemesség és a papság megengedhette magának a márvány-szarkofágok készítését, amelyeknek a fedelén a halott képmását ábrázolták. Különösen sok ilyen szarkofágot őrzött meg a pun háborúk idejéből való és Szent Monikáról (Augustinus anyjáról) elnevezett temető. Fedélrészük — görög minta szerint — háztetőt utánoz, ezen helyezkednek el az alakok, mintegy lefektetett állósobrok. Ezek az embert nem pihenő, hanem álló és imádkozó helyzetben ábrázolják, úgy, hogy a felemelt jobb kar tenyere a néző felé fordul. A ruházat pun jellegű, mindössze egy papnő visel egyiptomi mintaképekre emlékeztető szárnyas-ruhát. Az alakok egyébként görög hatásra vallanak. Még azt is feltehetjük, hogy egyes szarkofág-képmásokat görög szobrászok faragtak.

Hamvasztásos temetkezések már korábban is előfordulnak ugyan, de általánossá csak az i. e. IV—III. században válnak. A hamvakat magukban rejtő agyagedényeket vagy kis kőszekrénykéket gyakran kőburkolással védik, a föld fölött pedig ábrázolásokkal ellátott sztélék — emlékoszlopok —, vagy kis síroltárok jelzik a sír helyét. Csak ritkán akadnak körös-körül kifaragott sírsobrok, azok is legtöbbször csak durván és elnagyolt tömb alakjában ábrázolják az elhunytat. A nemeket minden-

esetre megkülönböztetik a hajviselettel; jobbjukat imádságra emelik, baljukkal testükhöz szorítják a ruhát, köpenyük a fejükre van húzva. A sír-sztéléken, amelyek nemegyszer a görög építészet formáit alkalmazták, gyakran mutatkoznak egyiptomi motívumok is, mint például hornyolatok és uraeus-kigyókból képezett sorok, vagy szárnyas nap-ábrázolások. Az egyiptomi művészetben az uraeus — az egyiptomiak ábrázolása szerint pápaszemes — kígyót, amely támadáskor a nyakát felfújja, élet és halál fölötti hatalma, halált okozó mérges csípése miatt mindig a fáraó diadémján ábrázolták, de az építészetben és az iparművészeti tárgyakon is alkalmazták díszként, akárcsak a szárnyas napot, Horus isten szimbólumát. A karthagói kőfaragók akárhányszor egymás mellett alkalmazták az egyiptomi és a görög stílust. Egy i. e. III—II. századból való pun sztélé, amelyet jelenleg a torinói múzeumban őriznek, mutatja a legerősebb görög hatást. Ez a kápolna formára kiképzett sírkő Persephoné istennőt, az alvilág úrnőjét ábrázolja, mégpedig olyan rovátkolt oszlopokkal tagolt fölkében, amelyek dór és ión stíluselemeket tüntetnek fel. A díszes gerendázat fölötti homlokzati mezőben egy párdúc van elhelyezve.

Azokon a tárgyakon, amelyeket a halottak mellé a sírba tettek, hogy az alvilágban szolgálatukra legyenek, vagyis a sírmellékleteken, a város első századaiban azt figyelhetjük meg, hogy különös szeretettel alkalmazták az egyiptomi eredetű isten-alakokat és skarabeusokat, amelyeket a karthagói kereskedők eleinte importáltak, de később a karthagói műhelyekben is utánoztak. A skarabeus, vagyis a galacsinhajtó bogár (*Atenhus sacer*) az egyiptomiak szemében a napisten alakját jelképezte, mivel — akárcsak a napisten a napkorongot — ez is egy kis gömböt hengerget maga előtt. Ezeket a dísz tárgyacskákat az egyiptomiak vagy féldrágakövekből, vagy csak közönséges agyagból mintázták, és átlátatlan kék vagy zöld mázzal vonták be. A kézművesek ezt a bevonást mindenesetre olyan ügyesen végezték, hogy a folyékony máz a figura finom bemélyedéseit nem tüntette el. Mivel a reneszánsz korában az efféle árukat legfőképpen az itáliai Faenzában gyártották, elnevezésük mind a mai napig (franciás formában) fayence (fajansz) maradt. Ezt a kifejezést használja az ókori régészet is, jöllehet ez a névmegjelölés tagadhatatlan anticipálása későbbi dolgoknak.

Később Karthagóban lassanként inkább a görög befolyás érvényesült, de azért az egyiptomit sem szorította ki egészen. Az i. e. VII—VI. századi sírokból származó agyag-maszkok különösen azért becsesek, mivel egy eredeti pun művészeti ágnak a tanúbizonyságai. Ahhoz túl kicsinyek,

hogy — mondjuk — táncolás közben az arcuk elé erősítve viselhettek volna. Céljuk alkalmasint a rossz szellemek elhárítása lehetett. Hiszen a karthagóiak életében mindenütt a gonosz szellemek leküzdésére vagy távoltartására irányuló igyekezetet figyelhetjük meg. Így sok pun sírban találtak a közkedvelt varázsigék vagy veszélyelhárító amulettek tartására szolgáló szelencéket. A jelek szerint kiváltképpen a szemmelveréstől féltek az emberek; ezért festettek a görögök is nagy szemeket ivócsészéikre és füles korsóikra. Az imént említett álarcok feltehetőleg Karthago házaiban voltak felaggatva, mert valamennyin kerek lyukakat látunk, nyilván azon húzták át a tartózsínort. Az álarcok egyik fajtája — a nyitott szájú — vidám, a nagy, üres szemű pedig ijesztő kifejezésű. A teljesen ívelő vonalakra és gömbölyű formákra építő agyagkarikatúrákat az erősen hajlott, húsos orrok és elálló fülek, félkör alakú szemöldökök, kiemelt járomcsontok, érzéki, vastag ajkak és ferde vágású, összehúzott szemek jellemzik. Az álarcok fülébe és orrába is karikák voltak illesztve. Alkalmilag előfordul a homloktetoválás vagy a gomb alakjában elhelyezett amulett is. A tetoválás, amelynek szokása különösen a libyiaiaknál igen elterjedt, tulajdonképpen a díszítő célzattal ejtett seb és a festék összekapcsolása, amennyiben a kárcolt sebekbe festéket dörzsöltek. A „*tatau*” különben polinéziai szó, Tahiti környékén használják; leginkább a „művészies” szóval fordíthatjuk le. Az angolba hangtanilag helyesen „*tattoo*”-nak átírt szót — a felfedező Cook beszámolójából — „*tätowieren*”-re németesítették. (A magyar *tetová* is az utóbbi alakból származik.)

Sajátos arckép-ábrázolásokat figyelhetünk meg kezdetlegesen festett strucctojásokon. Merőben pun jellegűek azok a kis réz vagy bronz fejszék is, amelyek i. e. VI—V. századi férfi és női sírokból kerültek elő. Borotvának is szokták ezeket értelmezni, de aligha helyesen, bár nagyságuk gyakran csakugyan megfelel a modern borotvákénak, de általában kisebb. Valószínűbb, hogy fejsze formájú amulettokkal van dolgunk. A bárd alakú tárgynak ívelt éle van; a pengén — a vágó célnak megfelelően elrendezve — különféle bevésett álló alakokat figyelhetünk meg. A nyél vége valamilyen úszómadár — talán kacsa — nyakává és fejévé van kiformálva. Az alakok vagy egyiptomi, vagy etruszk motívumokra vallanak, a Báalra és Tanitra jellemző, gyakran alkalmazott nap- és holdszimbólum azonban arra utal, hogy az illető tárgyak pun területen készültek. Néha ezek mellett a szimbólumok mellett egyiptomi isteneket vagy görög héroszokat láthatunk.

A halottak mellé a gonosz szellemek távoltartása végett tett amulettok

alapján arra következtethetünk, hogy volt valamilyen másvilág-elképzelésük; de hogy ez milyen lehetett, arra vonatkozólag semmi utalásunk nincs.

A talált terrakották — így nevezik az égetett cserépfigurákat — legtöbbször görög eredetűek, vagy görög eredetiek utánzatai. A pun típusok közül említhetjük az imádkozó alakokat, egy szárnyas ruhás papnőt, vagy a szfinxes trónuson ülő, tollkoszorús, szakállas istent.

A bronzból készült használati tárgyak nem ritkák, például a sajátos görbületű késpengék. Az ékszerek közül említést érdemelnek a köves vagy követlen aranygyűrűk, fülbevalók (érdekeseek köztük a Tanit jelével ellátott darabok), az állatfejjel díszített, csőszerű amulett tartók, nyakláncokra akasztható lámpaszerű díszek, préselt aranylemezből készített diadémák, karkötők, pecsétnyomók stb. A sírmellékletek a VI. századtól a IV.-ig meglehetősen gazdagok. Később ritkábbak és kevésbé értékesek is. Delattre beszámolójából megtudhatjuk például, hogy 239 feltárt sírból alig húsz értéktárgy került elő. Ennek alapján Karthago gazdagságát nem szabad mesébe illőnek gondolnunk.

Karthago hazai készítésű cserép- és terrakotta áruai, valamint bronz tárgyai művészi szempontból annyira jelentéktelenek maradtak, hogy a pun városnak minden oka megvolt a nyugati vetélytársak távoltartására. A görög és itáliai áruk mellett a karthagóiak aligha találtak volna piacot a maguk termékeinek.

Bár ezek szerint a karthagóiak kulturális hagyatéka nem mérkőzhetik a görögökével vagy az etruszkokéval, mégis megfigyelhetjük, hogy a pun gondolkodás, a főníciaiak kereskedelmi tehetsége és vallása szívósan tovább élt Észak-Afrikában és a többi pun városban. A Duna mellett állomásozó római katonák i. sz. 193-ban főparancsnokukat, Septimius Severust kiáltották ki császárrá. (Uralkodott 193-tól 211-ig.) Septimius Severus személyében egy Leptis Magnában született észak-afrikai pun jutott a római állam legfőbb méltóságának birtokába, abban a Rómában, amely mintegy 350 évvel korábban gyűlöletében ki akarta irtani a punokat.

A főníciaiak idegenekként kerültek Észak-Afrikába, és innen — a bennszülött libyaiak akarata ellenére, főleg Karthagóból — kifejezetten hatalmi politikát folytattak a Földközi-tenger nyugati medencéjében. A rómaiak elpusztították Karthagót, de majd száz évvel később új várost alapítottak a helyén, és idegen létükre megint csak hatalmi politikájuk remek támaszpontjaként használták. (Századokkal később a germán vandálok átkeltek Észak-Afrikába, és Karthagóban birodalmat alapítottak.)

tak, csakis azért, hogy a karthagói tengeri erődből sakkban tudják tartani Rómát és az észak-afrikai tartomány gazdag természeti kincseit kizsákmányolhassák.) Az arabok megint elpusztították Karthagót, de ez ugyanúgy nem hozta meg a Földközi-tenger országainak a békéjét. A szerencsétlen tengerparti lakosságot a háborúskodás és kalózkodás évszázadai tartották folytonos rémületben. Majd a franciák használták fel Észak-Afrika belső gyengeségét, és megvetették lábukat Tuniszban, Algírban és Marokkóban. Ezek az újabb idegen jövevények az észak-afrikai parton azonban csak a város és a szomszéd kikötők stratégiailag kedvező helyzetét használták ki hódító céljaik megvalósítására. Nemrégiben sikerült a tunisziaknak is, amit Marokkó már korábban kivívott: lerázták az idegen uralom és gyámkodás igáját. A franciák már csak Bizertában tarthatnak megszálló csapatokat, és hadihajóik is csak rövid ideig használhatják a kikötőt támaszpontként. Ha a régi gyarmatosítók valamennyi kiváltsága megszűnik, és csapataik elhagyják Afrika földjét, az ország lakossága végül olyan politikát folytathat, amelynek célja: minden néppel békességben élni.

A GÖRÖGÖK NEMZETI SZENTÉLYE

OLYMPIA

Ha manapság az egész világ ünnepelheti az olimpiai játékokat, akkor ezt Pierre de Coubertin francia sportrajongónak köszönhetjük, akinek — hosszú évekig tartó fáradozások árán — sikerült a nemzetközi sport gondolatát modern feltételek között a görögök olimpiai játékaival kapcsolnia. Az első modern olimpiászt 1896-ban tartották meg Athénban, s azóta is minden negyedik évben megrendezik — a szabályos rendet a két világháború mindenestre megszakította. A Nemzetközi Olimpiai Bizottság állapítja meg minden alkalommal, hogy a legközelebbi játékoknak hol lesz a színhelye.

Olympia, az a helység, amelyről a játékokat elnevezték, az Élis nevű régi görög tartományban van, a Peloponnésos északnyugati szögletében. Bár ma már vasút vezet oda, maga a hely ma is ugyanúgy kiesik a forgalomból, mint valamikor az ókorban. A tengertől mintegy tizenkét kilométernyire elterülő zöldellő síkság itt — Görögország egyéb vidékeivel ellentétben — erdők borította dombvidékbe megy át. Itt helyezkedett el az Alpheios és a beléje siető Kladeos patak között az olimpiai Zeus szentélye úgy, hogy a síkságot észak felé az erdős Kronos-domb zárja le. Ebben a körzetben ismétlődtek minden negyedik évben a játékok. Az egymást követő két játék közti négy évet is *olympias*nak nevezték.

A hagyomány szerint az első játékokat az olimpiai Zeus tiszteletére i. e. 776-ban rendezték. Abban a szerződésben, amelyet Iphitos élisi és Lykurgos spartai király, a legendás törvényhozó kötött, Olympiát szent helynek ismerték el. Megsértéséért súlyos büntetés járt, hogy így a játékok tartamára, illetőleg résztvevői számára a békét biztosíthassák. Pausanias, aki az i. sz. II. században az akkori Görögország látnivalóiról írt, Héra templomában látott erről egy bronz diszkoszra vésett szerződést, de ma már tudjuk, hogy a játékoknak még sokkal régebbi hagyó-

mányai vannak. A monda a sportversenyek kezdetét egészen az i. e. II. évezredre teszi. Héraklés mellett még Oxylost és másokat is számon tart alapítók gyanánt. A játékokat eredetileg Pelops hērősz tiszteletére tartották, akiről a félszigetet is „Pelops szigetének” (Peloponnésos) nevezik. Talán olyanféle halotti játékok lehettek eleinte, mint amilyenről Homérosnál olvashatunk. A monda szerint Pelops legyőzte Oinomaost, az élisi Pisa királyát, s ezzel nemcsak Oinomaos leányát, Hippodameiát nyerte el feleségül, hanem az élisi királyságot is. Oinomaos egyszer azt a jóslatot kapta, hogy leányának a férje lesz a gyilkosa. Ezért minden kérőnek azt szabta feltételül, hogy kocsizzon vele versenyt Olympiától Korinthisig, de ha vesz, vége. Oinomaos gyors lovai addig mindenkit legyőztek. Mikor azonban Pelopsszal szemben alulmaradt, lebukott a kocsijáról, és holtan maradt a versenytéren.

Olympiában egy ősrégi Pelops-szentélyt ástak ki, és még Pausanias idejében is „síri áldozatokat” mutattak be neki; ezekkel az áldozatokkal voltaképpen az alvilághoz folyamodtak. Az áldozati állat — egy fekete kecskebak — húsát nem volt szabad megenni. Aki vétett ez ellen a szabály ellen, annak nem volt szabad Zeus templomához közelítenie. Ebben alkalmasint még az az ellentét jut kifejezésre, amely az ég istene és a hērősz közt állott fent. Később Zeus mind a szentélyben, mind a játékoknál háttérbe szorította a hērőszet.

Már az első olympiai játékokon, amelyekről tudomásunk van, Zeus tiszteletére tartották a versenyeket. Ezek a versenyek áldozatokkal voltak kapcsolatban; ünnepélyes menetben vonultak az oltárokhoz, hogy a szent cselekményeket végrehajtsák. Ezért írt elő általános békét az a bizonyos Iphitos és Lykurgos közt létrejött szerződés is arra a hónapra, amikor a játékok végbementek, vagyis a nyári napforduló utáni első újhold idejére. Eredetileg ezt a szerződést csak Élisre kiható érvénnyel kötötték, de az csakhamar egész Peloponnésosra, majd a perzsa háborúk után (i. e. 479-ben) egész Görögországra vonatkozólag érvényre tett szert. Az ünnepi játékok olyan rendezvénné fejlődtek, amely valamennyi görögöt békében egyesítette. Ez a virágkor az i. e. V. század végéig tartott. Később a játékokra egyre több versenyző özönlött a görög gyarmatvárosokból, így Itáliából is, míg az anyaországbeli résztvevők száma mindinkább csökkent. A chairónciai csata (i. e. 338) után bekövetkező makedón uralom azután megfosztotta a játékokat szigorúan görög jellegűtől, és a római uralom alatt még római császárok — mint Tiberius és Nero — is részt vettek az olympiai kocsiversenyeken, és győztesként ünnepeltették magukat. Olympiában egyre inkább tért

hódítottak a hivatásos athléták, különösen birkózók és ökölvívók, és a versenyjátékokat kiforgatták eredeti mivoltukból.

A sok városállamból sohasem alakult egységes görög állam. Ezekben a városállamokban a köznép, a *banauosok* fölött (így nevezték elsősorban a kézműveseket) a nemesség uralkodott, amely hatalmát földbirtokára és kereskedelemmel szerzett vagyonára alapozta.

Az archaikus korszakban — az i. e. VII—VI. század folyamán — a régi nemzeti rend osztálytársadalommá alakult. A rabszolgák tömegeinek számbeli gyarapodása és a termelési viszonyok fejlődése révén növekedtek a termelőerők, és a társadalmi munkamegosztás fokozódásával párhuzamosan erősödött az államok gazdasági és politikai hatalma.

A görög városállamok népe és arisztokratái közt heves osztályharcok dúltak. Csak Spartában őrizték meg sokáig a közös földtulajdont, amelyben azonban a rabszolgák nem részesedhettek.

A rabszolgáknak az uraságok minden kényét-kedvét el kellett tűrniük. Az uralkodó osztály számára csak az ő tömeges munkájuk tette lehetővé azt az életet, amely teljességgel kimerült a politizálásban, testgyakorlásban és az élet élvezésében.

A kereszténység elterjedése, majd Constantinus császár (i. sz. 306—337) idején történő elismertetése után a játékok jelentősége egyre inkább csökkent; 395-ben Theodosius császár végképp betiltotta az olympiai játékokat. A császár tilalma ezer évnél is régebbi hagyománynak vetett véget.

A játékokon való részvétel feltétele eredetileg a szabad születés és hellén származás volt. Az athlétáknak menteseknek kellett továbbá lenniük a vérbüntől, azaz nem versenyezhetett olyan valaki, akinek a lelkét emberölés vagy éppen gyilkosság terhelte. A versenyzőknek tíz hónapig kellett a játékok megkezdése előtt a versenyekre felkészülniük; az utolsó hónapban a gyakorlás Olympiában történt. De a versenyekre nemcsak az athléták sereglettek össze, hanem edzőik, apjuk, testvéreik is elkísérték a versenyeken résztvevő ifjakat. A versenyeken döntőbírák-ként az élisi polgárok közül kijelölt *Hellánodikai* nevű testület tagjai működtek közre, akik a tisztükkel járó kitüntetésként hosszú bíborruhát viseltek. A bírák röviddel a játékok megkezdése előtt a *buleutérionba* (tanácsházba) vezették a versenyzőket, mégpedig edzőikkel és apjukkal együtt, ahol Zeus Horkios (az esküre ügyelő Zeus) oltáránál le kellett tenniük az esküt. A versenyzők itt fogadták meg, hogy nem fognak vétetni a játékszabályok ellen. Ezután kisorsolták a küzdő párokat.

A játékok kezdetben mindössze egy napig tartottak. Akkor még

beérték az egyszerű stadion-futással. A futópálya hossza 600 olympiai láb, vagyis 191,27 méter volt. A versenyt az tette nehezzé, hogy a futóknak ezt a távolságot puha homokban kellett megtenniük. A futók négyes csoportokban kezdték a versenyt, majd az egyes csoportok legjobbjai mérték össze erőiket. Győztesként azt ünnepelték, aki a végső versenyfutást megnyerte. A négyéves olympiai periódusnak is ez adott nevet. Az első olympias győztese, Koroibos, polgári foglalkozására nézve cukrász volt.

Ehhez a futáshoz járult később a kettősfutás (amelynél a versenyzőnek ismét vissza kellett térnie a kiindulási ponthoz), majd i. e. 720-ban a több mint 4,5 kilométer megtételével járó hosszútávfutás. A 65. olympiastól kezdődőleg a versenyszámokat még a *hoplitodromosok*, azaz nehéz fegyverzetben futók versenyével is kiegészítették. Ebben a számban a futók sisakot, pajzsot és lábvértet viselve küzdöttek az elsőségért. Később azonban enyhítették a feltételeket, és a versenyzőknek már csak a körülbelül egy méter átmérőjű kerek pajzsot kellett vinniük. Ennek a futóversenynek a céljaira 25 bronzpajzsot őriztek a Zeus-templomban, úgy látszik, több versenyzőre nem is számítottak.

A játékok jelentős bővülése volt a *pentathlon*, az ötös küzdelem, amelyet i. e. 708-ban vezettek be, és amelyben a futáshoz a távolugrás, diszkoszvetés, gerelydobás és birkózás járult. Érdekes az a távolugró rekord, amelyet legutóbb Mező Ferenc derített fel. 664-ben a spartai Chionis huszonkét olympiai lábat, vagyis 7,05 métert ugrott, míg Jesse Owens, az 1936-os olimpiai győztes, 8,13 métert ért el. Ugrásnál a görögök súlyzóköveket — *haltérok* — tartottak a kezükben, hogy így az ugrás lendületét fokozzák. Az ökölvívásnál, amelyet először i. e. 688-ban iktattak a versenyszámok közé, a versenyző kezét csuklón túlig bőrszíjakkal csavarták körül. Később mindehhez még külön gyermekfutás, valamint egy — manapság nem frekventált — sportszám, a *pankration* járult, amely voltaképpen a birkózásnak és ökölvívásnak volt az egyesítése.

Az ünnepi játékok fényét i. e. 680-ban kocsiversenyekkel fokozták. Jó alkalom volt ez arra, hogy a vagyonos polgárok — bátorságuk és ügyességük megmutatásán kívül — pompás fogataikkal gazdagságukat is fitogtathassák. Ezeken a versenyeken a könnyű kétkerekű kocsi elé négy lovat fogtak be egymás mellé. Ennek a versenyszámnak a kiegészítésül vezették be később a versenylovaglást.

Ennyi mindenféle versenyt most már nem bonyolíthattak le egyetlen napon, a játékok időtartamát meg kellett hosszabbítani. Az V. század-

ban, a klasszikus korban a játékok öt napig tartottak. A versenyek lefolyásáról szóló értesüléseink azonban fölöttébb hiányosak. Bizonyos, hogy a játékok több mint évezredes fennállása alatt számos változás történt.

A győzelmi díj vad olajfa gallyából font koszorú volt. Az ünnep során egy gyermek arany sarlóval vágta le a megfelelő számú gallyat a szent olajfáról a Zeus-templom közelében, amely mellett a nymphák oltára állott. Amikor sor került a győztesek megkoszorúzására, a koszorúk már elő voltak készítve a Zeus-szobor előtti háromlábbon, későbbi időkben egy drága intarzia-díszes asztalon, amelyet egyébként a Héraionban — Héra templomában — őriztek. A játékok azzal végződtek, hogy a győzteseket ünnepi lakomával vendégelték meg a *prytaneion*ban, vagyis a papok hivatali épületében.

Minél inkább emelkedett az ünnepi játékok jelentősége, annál nagyobb lett a nézők és a látogatók száma is. Az egyes városok ünnepi követségeket küldtek ki, amelyek gyakran fényűzőek voltak. Például az athéniak csak arany eszközökkel mutatták be az ünnepi áldozatot. Rabszolgák és barbárok, tehát nem görögök, feltehetőleg csak nézőkként jelenhettek meg, magukon a versenyeken nem vehettek részt. Asszonyoknak tilos volt a játékok színhelyére belépni; még csak az Alpheioson sem kelhettek át. A leányokat nem zárták ki a nézőtérről, az asszonyok közül azonban csak Démétér Chamyné papnője lehetett jelen, igaz, hogy neki viszont díszhely járt egy márványoltáron.

Háromszoros győzelem után a győztes szülővárosának joga volt a szent körzetben győzelmi szobrot felállítani. Évszázadok folyamán így nőtt ki a templom körül a szobroknak és egyéb fogadalmi ajándékoknak valóságos erdeje. A költők ünnepi énekekkel hódoltak a győzteseknek; különösen ismeretesek Pindaros himnuszai az V. századból.

Miután Theodosius császár (379—395) eltiltotta a játékokat, a templomok és berendezések is elárvultak; a Zeus-templomot egyenesen felgyújtották. Az ünnepségek színhelyén épült kis falu védelmére valóságos erődöt emeltek. A VI. században egy súlyos földrengés rombadöntötte a templomokat és egyéb épületeket. Fosztogatók és fém-„gyűjtők” elhurcoltak mindent, aminek csak értéke volt, még az építőköveket is. Mikor aztán még a folyók is elárasztották a terepet, és négy-hat méter magas agyag- és márgaréteget hagytak maguk után a szentély területén, amelyet a Kronos-dombról lemosott hordalékok csak még növeltek, Olympia hosszú időre feledésbe került.

Olympia ásatásának első kezdeményezője Johann Joachim Winckelmann volt, aki 1717-ben született Stendalban. Halléban teológiát és

klasszikus nyelveket tanult, majd Itáliába ment, és 1763-ban a római és Róma környéki régiségek főfelügyelője lett. Ebben a minőségében próbálta rávenni a pápát, hogy Olympiában végeztesen ásatásokat. Fáradhatatlan lelkesedéssel hirdette a klasszikus művészet szépségét. De miután 1768-ban gyilkos merényletnek esett áldozatul, sokáig nem akadt senki, aki tervét folytatta volna.

A XVIII. században az olympiai romokat még mindig csak kőfejtésre használták. Végre-valahára 1829-ben a franciák megkezdték az első ásatásokat a Zeus-templom környékén. Az ásatási eredmények — néhány domborműves lap, amelyet a templom homlokzatain frízekként alkalmaztak, és Héraklész tizenkét munkáját örökítették meg — Párizsba kerültek, és a Louvre gyűjteményét gyarapították.

Winckelmann terveit csak az 1814-ben, Lübeckben született Ernst Curtius váltotta valóra: a tervszerű ásatásoknak ő volt a kezdeményezője. Mint a berlini egyetem tanára és az ottani antik gyűjtemény igazgatója 1852-től kezdve hosszú éveken át fáradozott, hogy engedélyt kapjon a vállalkozásra. 1874-ben Németország végül is szerződést kötött a görög kormánnyal, melynek értelmében az ásatók lemondtak arról, hogy a feltárandó leleteket országuk számára igényeljék.

Curtius 1875-ben kezdte olympiai ásatásait, amelyek egészen 1881 márciusáig húzódtak. Munkatársai közismert régészek voltak: Hirschfeld, Treu és Furtwängler. Az ugyancsak közreműködő építész szakértők közül érjük itt be Friedrich Adler, Bötticher és Bohn, vagy még inkább Wilhelm Dörpfeld említésével. (Bohn később a pergamoni ásatásoknál működött közre.) A munkálatokra 800 000 márkát költöttek. A stadion teljes kiásásától egyelőre eltekintettek, mivel körülbelül 75 000 köbméternyi agyagot és homokot kellett volna lehordatniuk. Az ásatások eredményeit E. Curtius és F. Adler 1890-től 1897-ig öt hatalmas kötetben tette közzé *Olympia. Die Ergebnisse der Ausgrabung* — „Olympia, ásatási eredmények” — címmel. Curtius 1896-ban halt meg; utána Wilhelm Dörpfeld tovább dolgozott Olympiában, hogy főleg az épületek adatait tisztázza. Evégből az épületek alapjai alatt mélyásatásokat végeztetett. Ezek a munkálatok 1929-ig tartottak. Az 1936-ban Berlinben megrendezett olimpiai játékok alkalmából a Német Régészeti Intézet újabb ásatásokat szervezett Olympiában, azzal a céllal, hogy a stadiont feltárják, és a korábban csak részben kiásott épületszortokat teljességükben napvilágra hozzák. Időközben azonban kitört a második világháború.

Az ásatások több ponton igazolták vagy kiegészítették, ritkább esetben módosították azt a képet, amelyet a tudomány az ókori tudósítások

alapján Olympiáról formált. Nagy mértékben vonatkozik ez Pausanias adataira. *Görögország körüljárásának* az a két könyve — azaz tekercse —, amely az olympiai szentélyt ismertette, rengeteg részletadatot sorakoztat fel a templomokról, kultuszokról, oltári szolgálatról, fogadalmi aján-dékokról és az olympiai győztesek bronz és márvány szobrairól. Mindez úgy hathatott annak idején, mint valami óriási szabadtéri múzeum. Ennek a pánhellén szentélynek a gazdagságát, amely — kisebb fosztoga-tásokat figyelmen kívül hagyva — több mint ezer évig sértetlenül meg-maradt, itt csak főbb vonásaiban ismertethetjük.

Az olympiai szentélyt, a templomok és a versenyek színhelyét, *Altis*-nak nevezték. Még Pausanias idejében is tekintélyes mennyiségű fa díszlett errefelé. Az írók említik a Zeus-templom melletti platánokat, valamint a Pelopeion (a legendás játék-alapítónak szentelt hely) fa-csoportjait. A Zeus-templom körül kiásott kövezetben egy csomó négy-szögű nyílást találtak, itt állottak az egyes fák. A Kronos-domb déli lábánál elterülő Altis-körzet egészben véve egy akkora téglalap, amely-nek (nyugat-keleti) hosszúsága 200, szélessége 175 méter. Északról — mint jeleztük — a Kronos-domb a határ, egyébként falak zárták körül a ligetet. Feltehetőleg öt kapuja volt, a főkapu a templomtól délkeletre nyílt.

A legrégibb nyomok, amelyek az olympiai Altis lakosságáról tanús-kodnak, az i. e. II. évezredből, vagyis a középső bronzkorból valók. Több félkör lezárású épület, úgynevezett *apsisos* ház volt itt, ezeket Dörpfeld a Héraion közelében ásta ki. Hosszúságuk mintegy tíz, széles-ségük körülbelül négy méter; a lezáró félkörívvel — az apsis-szal — szemben levő oldal nyitott volt. Ezekkel az építményekkel azonos időre tehetők azok a sírok, amelyekben a gyermekeket nagy (*pithos*-nak neve-zett) edényekbe temették. Ebből az időből az Altis területén mindeddig semmiféle kultuszt nem sikerült kimutatni.

Csak az i. e. első évezred elejéről, tehát a korai vaskorból származó vastag hamurétegek, áldozatok maradványai vallanak intenzív kultikus cselekményekről. (E rétegeket a szent körzet több helyén találták.) Mindezeket nem kapcsolhatjuk egyik ismert görög istenséghez sem, de abból, hogy a szóban forgó hamurétegek fölé közismert istenségek oltárait vagy templomait emelték, arra következtethetünk, hogy itt rég-től fogva ugyanazokat a vallásos cselekményeket folytatták. E szerint pedig már akkor tisztelték itt Hérát, Zeus feleségét, a családi tűzhely oltalmazóját. A Héraiontól keletre, az oltár alapzata mentén, valamint a Métróontól — az isten-anyja szentélyétől — nyugatra emelt oltár

mellett ugyanilyen hamurétegekre bukkantak. Ez pedig az említett istenek kultuszára vall. A Héraiontól délre feltárt leletréteg bizonyára az attól délre levő Pelops-sírral függ össze. A Zeus-kultusz tanúbizonyságai feltehetőleg a Zeus-templom déli homlokzata előtt és a Pelopeiontól keletre talált hamurétegek. (Pausanias leírása szerint az utóbbi helyen volt Zeus oltára.) Az embernek szinte az a benyomása, mintha az áldozók akkoriban a szent ligetben nem is isten-szobrot, hanem tulajdon képmásaikat állították volna fel fogadalmi ajándékként, az olaj- és tölgyfák ágaira pedig állat alakú bronz fogadalmi ajándékokat aggattak volna. Ilyen ajándékok tömegével kerültek elő a hamurétegekből. Ezeket a kezdetlegesen megformált ember és állat alakokat durván a X–VII. századra tehetjük. Az emberalakok korántsem lehetnek isten-képmások. A lovak, szarvasmarhák, juhok és madarak, de még a fogattal együtt ábrázolt kocsihajtók is a paraszti lakosság fogadalmi ajándékai. A kocsihajtó figurákat esetleg a Pelops-kultusszal hozhatjuk kapcsolatba.

Az Altis legősibb szentélye, a Pelopeion, Pelops hatalmas sírdombja volt; esetleg afféle emlékdomb, üres sír (*kenotaphion*) lehetett, mivel mindeddig nem akadtak semmiféle temetkezésnek a nyomára. Az i. e. II. évezred vége felé egy természetes dombot alakítottak itt át síremlékké, amelynek az átmérője 30–40 méter. Mivel az egész halom az egyik apsisos épület fölött emelkedik, azok (ti. az előbb említett apsisos építmények) akkoriban már nyilván romokban heverték. A síri szentélyt körös-körül élükre állított kövek határolják. Az első évezred első felében ezt a körzetet szabálytalan sokszöggé alakították, amelyet nyugat felől egy később pompásan megépített kapun keresztül lehetett megközelíteni. Az ehhez tartozó áldozati helyről már beszéltünk. Hippodameiának — Pelops feleségének, Oinomaos pisai király leányának — is volt szentélye, amelyet azonban Pausanias csak határozatlanul jelöl meg; helyét mind ez ideig ásatásokkal sem sikerült meghatározni. Manapság úgy gondolják, hogy a Hippodameion a Pelopeionnal nagyjából egy magasságban, de valamivel keletebbre lehetett.

I. e. 750 táján, vagyis kereken egy negyed századdal az első ünnepi játékok után építették az első Héraiont, amelynek keletkezési idejét egy sisakot viselő, meztelen harcos bronz szobrocskájának és az ott talált edénytöredékeknek a segítségével lehet meghatározni. Ez a szentély a Pelopeiontól északra, a Kronos-domb déli lábánál emelkedett. Az épületet tűz pusztította el, úgyhogy helyébe egy másik Héraiont kellett emelni, amelyet a korinthusi agyagedények alapján az i. e. VII. század

második felébe datálhatunk. A jelek szerint azonban az építkezés tervét megváltoztatták, és a még be sem fejezett épület helyett egy harmadik Héraion készült el, amelyet még a VII. század utolsó negyedében építettek. Dörpfeld — mélyásatásaival — nagy mértékben hozzájárult a Héraion történetének tisztázásához, éppen csak az épületek korát túlozza el.

A Héraion — dór stílusú épület. A cellát, vagyis az isten lakóhelyiségét, oszlopcsarnok veszi benne körül. Ezt a templomformát *peripteros*nak, azaz tulajdonképpen „körül szárnyasnak” szokták nevezni. A Héraion kőoszlopainak méretei és anyaga fölöttébb egyenlőtlen. Ezen azonban nem szabad fennakadnunk, hiszen utólag folyamatosan pótolták az eredeti tölgyfaoszlopokat, amelyek közül az utolsót Pausanias az *opisthodomos*-ban, tehát a cella mögötti helyiségben még látta. Ezeket a faoszlopokat veretes bronzlemezek borították: ezt bizonyítja az a „leveles borítás”, amelyet az 1937-es ásátások során találtak. Ezen nyelv alakú levelek helyezkednek el egymás mellett, úgy borítják az oszloptörzsnek az oszlopfőbe vezető átmenetét. Az oszlopfőt ebben az esetben egy vánkosszerű kiöblösödés jelzi. A cella előtt helyezkedik el az előcsarnok, görögül *pronaos*. Az egész templom három — egy-egy méter magas — lépcsőfokon emelkedik. Az alsót legalábbis a délkeleti sarkon látni lehetett, ott voltak a lyukak, amelyekbe az áldozati állatok kötélkezeit erősítették. A cella alépítményét élére állított lapokból rakták ki. A falakat égetetlen agyagtégeléből építették és gerendákkal erősítették meg. A keleti falon át ajtó vezetett a cella belsejébe, amelyet két oszlopsor három hajóra osztott. A templom tetőzete gyaníthatólag fából készült, mivel kőből faragott gerendáknak nyoma sincs. A tetőgerendákat keményre égetett és festett cserélapokkal (terrakottákkal) védték, illetőleg egyben díszítették is. Egy ugyancsak égetett agyagból készült, félkör alakú, sárgás alapon feketére és vörösre festett homlokzati dísz érzékelteti, hogy milyen volt a fagerendák egykori borítása. A tető formája és díszítése megállapíthatatlan.

Az a nagy archaikus, vagyis régies fej, amelyet a templom közelében ástak ki, valószínűleg Hérának eredetileg a cellában elhelyezett ülő szobrához tartozott. Az ásatók az összedőlt agyagfal maradványai közt viszonylag jó állapotban találták Praxitelés görög szobrász híres Hermését az i. e. IV. század derekáról. Az isten — úgy, amint Pausanias leírja — a gyermek Dionysost hordozza a karján. A különösen finom, kristályos szerkezetű parosi márványból faragott szobor formai szépségéről és felületeinek virtuóz kezeléséről híres.

Pausanias beszámolója szerint a cella belsejében minden oszlop között szobrok állottak.

A templom régiségei közül az i. e. 776. évi szerződést megőrző bronz diszkoszról már volt szó. Az *opisthodomos*-ban állott valamikor Kypselosnak, a tyrannosnak a ládája (tyrannosnak nevezték a görögök azokat, akik az államban az egyeduralmat magukhoz ragadták), aki i. e. a VII. században Korinthos ura volt, és akit a hagyomány szerint gyermekkorában üldözői elől ebbe a ládába rejtettek. Utódai a cédrusfából művészien kifaragott ládát a Héra-templomnak szentelték. A faragások, amelyeken az ébenfát részint aranyból trébelt és elefántcsontból kifaragott alakok gazdagították, a görög mondavilág jeleneit ábrázolták. A láda kiváló műremek hírében állott, és még az i. sz. II. században is megvolt.

A Héra-templom lépcsőfokain kívül csak az alapfalak maradtak meg. A körülfutó oszlopcsarnokról mindössze az alacsony oszlopcsonkok tanúskodnak, de az ásatás után az egymás mellett heverő oszloptagokból két oszlopot ismét felállítottak; ezeken most rajta van az oszlopfő és a fedőlap is. Mivel az oszlopok alig 5 métereseek, alacsonynak, nyomott-nak hatnak a kereken 48 méter hosszúságú épülethez viszonyítva. Az egyik oszlop azért érdekes, mivel a törzsén különféle befaragások és bemélyedések nyomai látszanak, mint még számos más ledőlt oszloptagon. Feltehetőleg ezekben helyezték el valaha azoknak a leányoknak a képmásait, akik a Hérának szentelt futóversenyeken győztek; mert Héra ünnepén az istennő tiszteletére is rendeztek versenyeket, de csak leányoknak. Kelet felé kerültek elő a Héra-oltár alapjai. A papok — havonként egyszer — az ősi hagyományok szerint mutattak be áldozatot valamennyi oltáron az Olympiában tisztelt sok istennek: tömjént és bűzaszemeket gyúrtak össze mézzel, ezt égették el; az oltárokra olajfagallyakat tettek, italáldozatként pedig bort öntöttek ki.

Az i. e. VI. században épült a *prytaneion*, vagyis a papok afféle hivatali helyisége, mégpedig az Altis északnyugati csücskében, a Kronos-domb lábánál. Ennek a tűzhelye volt egyben Hestiának, a házi tűzhely istennőjének az oltára is, ahol a tűznek sohasem volt szabad kialudnia.

A prytaneion délkeleti sarka mintegy két méternyire közelítette meg a Héraion északnyugati szögletét. Ennek északkeleti sarkától pontosan egy méternyire kezdődött egy terasz, melyet az ott emelkedő épületekről a kincsházak teraszának neveztek. Ez körülbelül 30 méteres szélességben ékelődött bele a Kronos-dombnak 120 méteres támfallal felfogott lejtőjébe, több mint három méterrel az Altis fölött.

Ide szélesre épített lépcsőfokok vezetnek fel. A terasz korát nem lehet pontosan meghatározni, mindenesetre a kincstárakat, amelyekből csak az alapfalak és itt-ott néhány épületrészlet maradt meg, nagyjából az i. e. VI. században építették. Az egyes városok ezekben őrizték az olympiai istenek tiszteletére felajánlott ajándékokat. A kincstárakat legtöbbször kis „*templum in antis*”-ok formájában építették: így jelölik (latinul) azokat a templomokat, amelyeknél a cella két oldalfalának pillérszerű kiugrása — gyakran közbül még két oszloppal — fogta közre a bejáratot. Pausanias az itt sorakozó kincstárakat egyes helységek szerint ismertette. Nyugatról kelet felé haladva először a sikyóniakét említette, majd kettőt nem tudott kinek tulajdonítani, azután következett Syrakusai, Epidamnos, Byzantion, Sybaris, Kyréné, Selinus, Metapontion, Megara és Gela. Feltűnő, hogy az argolisi (Korinthos közelében fekvő) Sikyónon és Megarán kívül (az Isthmostól északra) egyik város sem a tulajdonképpeni Görögországban terült el: valamennyit Szicíliában, Illyriában, Afrikában vagy Kelet-Thrakiában kell keresnünk.

Talán a gelai kincsház volt a legrégebb. Két építési időszakot különböztethetünk meg rajta: a korábbi építkezést — a tetőterrakották alapján, amelyek élénk feketére és vörösre festett szalagfonatokkal, rombuszokkal és meandermintákkal voltak díszítve — az i. e. VI. század második felére kell tennünk. Az i. e. V. század első felében, amikor a kincsházat újjáalakították, ez a dísz is másfélének adott helyet.

A stadionban egy terrakotta Zeus-szobor került elő. Az élénken kilépő isten jobb karjával az elrablott Ganymédést szorítja magához, az pedig még tartja a tarka tollú kakast, amellyel játszott. Zeus a baljával egy farkósbotra támaszkodik. A csillogó színek még jobban fokozzák a plasztikai hatást. Ezt a szobrot, amelyről nem tudhatjuk, hogy eredetileg melyik épülethez tartozott, az i. e. V. század első évtizedében egy homlokzat tetőélének díszítésére készítették. Vagy valamelyik kincsházat ékesítette?

Sajátságos, hogy Zeusnak, a főistennek, egészen az V. századig semmiféle kultuszhelye nem volt Olympiában. A Zeus-templomot a régi hamurétegek közelében (amelyek az első évezred elejétől kezdve, egészen le az Altisig megfigyelhetők) mai feltevések szerint csak i. e. 468 és 456 között építették. Pausanias szerint építője az élisi Libón volt. A templom nem az Altis közepén helyezkedett el, mint ahogy gondolhatnók, hanem kissé délnyugatra eltolva. Tagadhatatlanul ez volt a legnagyobb és legszélesebb olympiai épület, hiszen hosszúsága 64,12 méter, szélessége

27,68 méter, tetőélmagassága pedig 20,25 méter volt! A dór stílusú szentélyt homlokzati oldalain 6—6, hosszanti oldalain pedig 13—13 oszlop ékesítette. Ezt a templomformát *hexastylon*nak, hat oszlopos építménynek nevezték. A 10 méter magas oszlopok alsó átmérője 2,24 méter; a rovátkolt ószlopokat oszlopfőként egy párnatag zárja le.

A hosszan elnyúló cellát elől a pronaos, hátul az opisthodomos fogta közre, belül pedig oszlopsorok három hajóra tagolták. A pronaosban és az opisthodomosban a sarokpillérek közt két-két oszlop állott. Keleten egy széles oldalfeljáró vezetett fel a három magas fokon emelkedő templomhoz. Az egész épület különleges kagylómszszkőből készült. Mivel azonban ez a kőzet meglehetősen porózus, az egészet finom márványstukkóval vonták be. Az oszlopokon helyezkedtek el a hosszanti gerendák (*architrav*), amelyek fölött a keresztgerendák végződéseit *metopék*ből és *triglyphosok*ból álló fríz takarta el, olyan formán, hogy a metopék, vagyis a keresztgerendák közti térségeket elfedő lapok nem voltak domborművekkel díszítve. A triglyphosok (három-három vájattal díszített pillérek) a keresztgerendák végződéseit védték az időjárás viszontagságaitól.

Később a metopékat aranyozott pajzsokkal ékesítették: tízzel a keleti, tizeneggyel a déli frontot. Ezek a pajzsok Mummius római hadvezér ajándékai Korinthos elfoglalása után, i. e. 146-ban. A párkányok és a tető fedésére használt téglák márványból készültek, a vízköpőket oroszlánfejek alakjában képezték ki. Az oromzat sarkain háromlábú aranyozott üstök — úgynevezett *tripusok* — voltak elhelyezve, míg a tetőgerincen a győzelem istennőjének aranyozott szobra díszlett, alatta egy Gorgó-fejes aranypajzs, amelyet a spartaiak ajánlottak fel i. e. 457-ben.

A két homlokzat háromszög alakú oromzati mezejét szoboralakok ékesítették. A keleti oromcsoport a Pelops és Oinomaos közti kocsi-verseny előkészületeit ábrázolta. A parosi márványból faragott, nem egészen életnagyságú alakok középpontjában álló Zeust a szakállas Oinomaos és a szakálltalan Pelops fogta közre. Azután jönnek mindkét oldalon a fogatok, a kocsihajtók, valamint a király felesége és lánya. A két sarokban a Kladeos- és Alpheios-folyót jelképező alakok feküdtek. Ezeknek az alakoknak az eredeti elhelyezését nem ismerjük, és a nyugati oromzat alakjainak az elrendezésében sem tudnak a kutatók megállapodni. Itt Peirithoos és Déidameia menyegzőjét ábrázolták. A meghívott, de a bortól megrészegült kentaurok megkísérelték elragadni a menyasszonyt és a többi nőt, Peirithoos és barátja, Théseus azonban meg-

fékezte a szörnyeket. Középen nyugodtan, parancsoló gesztussal állt Apollón, tőle jobbra és balra tombolt a kegyetlen harc az ellenkező asszonyokkal viaskodó kentaurok és a nők segítségére siető férfiak között. A küzdő felek vágták és szúrták, karmolták és harapták egymást; állati vadság jellemzi mind a támadókat, mind a védekezőket.

Az oromcsoportnak szigorú és nagyszerű zártságban ábrázolt alakjai úgy jelennek meg előttünk, mintha odaszülettek volna. A keleti oromcsoport szobrainak a kifejezése mindenesetre más volt, mint a nyugatié: az ottani szenvedéllyel szemben itt az egészből feszes nyugalom áradt.

Ha az ókori látogató az oszlopok között a pronaos elé lépett, a cella fala fölötti hat metopén — 1,60 méter hosszú és 1,50 méter széles domborműves lapokon — Héraklés tetteinek ábrázolását láthatta. A hērōsz további hat munkájának ábrázolása az opisthodomos fölötti falon volt elhelyezve. Ezeket a metopékat jórészt a franciák tárták fel 1829-ben.

A domborműves lapokon és az oromcsoportokon ábrázolt jelenetek élnkségét a ragyogó színek csak még jobban fokozták. A triglyphosok kékre vagy feketére voltak festve, a párkányzatot vörös és kék díszítmények hangsúlyozták, a vízköpő oroszlánfejek is színesek voltak, a szemük sötétén csillogott. Az oromzatok vörös vagy kék háttére előtt annál jobban kidomborodtak a csillogóan fehér márványalakok, de ezeknek a haja és ruházata is színekben játszott. Azon az ábrázoláson, amely Héraklésnak a krétai bikával való kalandját örökítette meg, a kék háttér előtt a bika teste vörösesbarnára volt festve. A tarka színek között csillogtak-villogtak az aranyozott pajzsok és a háromlábak. Ünnepi hangulatra indító látvány lehetett.

Manapság már nehezen képzelhetjük el, hogy milyen is lehetett ez a hajdani pompa. A templom helyét oszloptagok zűrzavaros halmai borítják, mintha óriások dobálóztak volna itt. Még az alaprajzot is csak ügyel-bajjal tudjuk megállapítani az alapfalak és a burkolókövek segítségével. Jó volna itt is, mint a Héraion romjai között, legalább egy oszlopot újból felállítva látni, hogy az építmény méreteit könnyebben elképzelhessük. Az oromcsoport alakjai és azok a metopék, amelyek 1829-ben nem vándoroltak Párizsba, most az olympiai múzeumban vannak kiállítva. Ott nyugodtan tanulmányozhatjuk a párkányzat darabjait, a vízköpőket és az apró leleteket is, ugyanúgy Praxitélész Hermését és Paiónios Nikéjét.

Ha már a Zeus-templom külsejét is ilyen nehéz elképzelnünk, pedig ebben a jobb állapotban fennmaradt templomok — mint például a paestumi (dél-itáliai) Poseidón-templom vagy az athéni úgynevezett

Théseion — lehetőséget nyújtanak az összehasonlításra, akkor még nehezebb a dolgunk, ha a cellának aranyból és elefántcsontból faragott Zeus-szoborral ékesített belsejét akarjuk elevenen elképzeltetni, hiszen ezekből a műalkotásokból egyetlenegy sem maradt az utókorra.

Ha a látogató a pronaoson és az ajtón keresztül belépett, a három hajós belső helyiség tárult elébe. Tizenhét méternyi távolságból láthatta Pheidias kolosszális Zeus-szobrát, amelynek talapzata mélységben 9,50, szélességben pedig több mint 6 méter volt. A talapzattal együtt az istenszobor minden bizonnyal megvolt vagy 13 méter magas. Strabón görög földrajztudós, Augustus császár kortársa azt írta, hogy ha a trónoló Zeus felállna, akkor átszakítaná a templom fából készített gerendás tetőzetét. Lenyűgöző hatású lehetett ez a Zeus-szobor ebben a cellában! És mi maradt belőle? A szobor talapzatának a nyoma. Maga az istenszobor bizonyára a tűz áldozata lett, amikor II. Theodosius császár 426-ban felgyújtatta a templomot, de az is lehet, hogy csak Konstantinápolyban égett el, ahova esetleg átszállították.

Néhány élisi pénzen kívül, amely a Zeus-szobor fejét vagy a trónján ülő isten szobrát oldalnézetben mutatja, kizárólag Pausaniasnak nem éppen szemléletes leírására vagyunk utalva, ha az egészet magunk elé szeretnők képzelni: „Az aranyból és elefántcsontból készült szobor az istent trónusán ülve ábrázolja. A fején olajfagallyakból font koszorú van. Jobbjában a győzelem istennőjének ugyancsak aranyból és elefántcsontból készült szobrát tartja; az istennő kezében szalag van, a fejét koszorú övezi. Az isten baljában különféle fémdíszítményekkel kirakott jogart tart; a jogaron ülő sas aranyból van. Zeus saruja és köpenye ugyancsak aranyból készült; a köpenyt beleszótt állatalakok és liliomok díszítik. A trónszék ékességei a rajta látható aranyveretek és drágakövek, a sok ébenfa és drágakő, továbbá festett alakok és domborműves faragások. A trónszék mindegyik lábán négy, Nikét ábrázoló táncoló nőalak van, azonkívül még kettő-kettő a lábakon alul... A trónszék lábai közt négy rúd van kifeszítve.” Azoknak a válaszfalaknak a továbbiakban olvasható leírása, amelyek nem engedik, hogy a látogatók a trónszék alá bemehessenek, nagy vitára adott okot a tudósok között. Ezeknek a válaszfalaknak az ajtó felé eső része egyszerűen kékre volt festve, míg az isten képmása felé eső oldalain a görög mondákból vett jelenetek ábrázolásait lehetett látni, amelyeket Panainos, Pheidias egyik unoka-öccse festett. Ezek leírása után Pausanias így folytatja: „A trónszék legfelső részén, az istenszobor feje fölött Pheidias az egyik oldalon a Charisokat [latin nevükön: Gratiákat], a másikon a Hórákat [az évszakok

istennőit] mintázta meg, mindkét oldalon hármat-hármat, mivel a költők ezeket is Zeus leányaiként emlegetik... A Zeus lába alatt levő zsámolyt ... arany oroszlánoknak és Théseus amazonok ellen vívott harcának domborműves ábrázolásai ékesítik... Azon az emelvényen, amely a trónust és Zeus szobrát hordozza, arany domborművek vannak." Maga a talapzat fekete eleusisi kőből volt, amelyen jól mutattak az Aphrodité születését — a tengerből való kiemelkedését — ábrázoló aranyos alakok.

Zeus aranyból és elefántcsontból készült szobra egy fa-alapzatra volt ráépítve.

A görögök ismertek egy eljárást, amelynek segítségével az elefántcsontot megpuhítva hajlítgatni és tetszés szerint formálni lehetett. Zeus testének és a sok mellékalknak csupasz részei festett vagy árnyalt elefántcsontból készülhettek. Aranyból készült a ruházata, a haja és szakállja, és az alakokat bizonyára sok tarka zománc- és színes kőbetét is díszítette.

Az arany szikrázó ragyogása, az elefántcsont csillogása, a színes zománcbetétek és tarka kövek fénye nyilván lenyűgöző hatással lehetett a hajdani szemlélőre, de a legmagasztosabb mégis az istennek az arca volt. Ezt a lenyűgöző hatást két ókori tanúbizonyság érzékeltetheti. Dión Chrysostomos, az i. sz. I. században élő görög szónok és filozófus, ezt írja: „A szobor láttára a legszerencsétlenebb ember is megfélemlszik minden gondjáról-bajjáról, a művész annyi derűt és jóságot varázsolt az isten arckifejezésébe.” Epiktétosznak, az 50-től 117-ig élő görög filozófusnak, születése szerint szíriai rabszolgának, pedig az volt a véleménye, hogy aki csak Olympiában járt és láthatta Pheidias remekét, szerencsétlenségnek tartaná, ha úgy kellett volna meghalnia, hogy előzőleg ne részesülhessen ebben a látványban.

Zeus oltára, amely sokkal régebbi volt, mint maga a templom, feltehetőleg a keresztények pusztításának esett áldozatul, mivel a Pausanias-tól megadott helyen — az Altis közepe táján — még csak a nyoma sem maradt meg. Pausanias leírása szerint egy alépítményen tulajdonképpen az itt elégetett áldozati állatok hamujából felhalmozott kúp volt az oltár. Az egész oltár mintegy hét méter magas lehetett.

A Zeus-templom körül és az Altis egész területén mindenfelé bronz és márvány szobrok állottak, melyeknek száma az évszázadok folyamán csak nőtt. A körös-körül elterülő térhez nem álltak ezek semmiféle meghatározott viszonyban, miként a templomok és egyéb épületek elhelyezésekor sem igen törődtek holmi esztétikus térelosztással. Felállításukat egyes-egyedül a kultusz kívánalmai szabták meg.

Mindazok közül a fogadalmi ajándékok közül, amelyeket Pausanias útleírásának hosszú fejezeteiben leír, alig maradt meg valami: később beolvasztották, vagy meszet égettek belőlük.

A Zeus-templom délkeleti sarkától mintegy 30 méternyire állott egy felfelé keskenyedő, háromszögletű, 9 méter magas talapzaton Nikének, a Győzelem istennőjének a mendéi Paiónios alkotta szobra, amelyet — a hadizsákmány tizede gyanánt — a dél-peloponnésosi Messéné és a Korinthosi-öböl melletti Naupaktos lakosai ajánlottak fel. A fogadalmi feliraton azt olvashatjuk, hogy Paiónios készítette — pályázat alapján — a Zeus-templom párkányzatának díszítését is. A kiásott márványszobor töredékeiből jól helyre lehetett állítani a Győzelem istennőjét. A szél szorosan rátapasztja a ruháját, mögötte is úgy fújja-csattogtatja, mint a vitorlát; az az érzésünk, mintha az istennő éppen most akarna hatalmas szárnyaival leszállni a talapzatról a templomra. A márvány fehérségét itt is erős színek teszik elevenné. A talapzat felső részét ércpajzsok díszítették. A mű 440 táján készülhetett, de egyes régészek keletkezési idejét egészen i. e. 425-re datálják.

Egy ilyen szent helyen, mint amilyen Olympia is volt, állandóan szükség lehetett bronz figurákra, amelyeket a zarándokok, győztesek és más adakozó kedvű egyének vagy fogadalmi ajándékokra kötelezett hívők Zeusnak fel akartak ajánlani. Különösen nagy lehetett a kereslet a játékok idején. Éppen ezért nem lepődhetünk meg azon, hogy a kincsházak teraszától valamivel keletebbre, a stadiontól pedig északra, a domboldalban tíz ércöntő kemencét találtak, mindenesetre nem falazással, hanem csak egymás mellé illesztgetett agyag- és kődarabokból építve. 1937-ben szakértőként az ércöntő Kurt Klugét is bevonták az ásásokba, aki az ókori ércmintázás technikáját jól ismerte. Kluge véleménye szerint a sok, egészben kiöntött, nem összerakott ércszobor eddig technikai rejtvény volt, de most kiderült, hogy a görög ércöntők nem rendeztek be állandó jellegű kemencéket, mint eddig gondolták, hanem a megfelelő helyen állították fel mindig csak ideiglenes kemencéiket. Azt tekintették fontosnak, hogy öntőformáikat a nyomásnak és a tűznek ellenálló közegbe ágyazhassák; erre pedig a laza homoktömegek voltak a legalkalmasabbak.

Az aknakemencét agyagból és kővekből szerkesztették össze. A köpeny porózusságából, vagyis áteresztő képességéből arra lehetett következtetni, hogy a köpeny agyagtégláinak az anyagába szalmát vagy trágyát kevertek. Belülről a kemencét tűzállóvá tették. Rétegenként hordták bele a rézércet és a faszenet, a kemence felső nyílásán elhelyezett elő-

melegítőben volt az ónérc és egyéb hozzávaló, amit csak röviddel a kiöntés előtt adagolhattak bele a folyékony rézbe. Kilenc rész rézre számítottak körülbelül egy rész ónt. De voltak egyéb keverék-arányok is. Három kettősfűjtatónak a szája közvetlenül a megolvasztott fém tükre fölé torkollott, és szorgos kezek gondoskodtak a megfelelő hőfokról.

Ha a szobormodellt viaszból mintázták meg, akkor az egészet tűzálló földbe burkolták, majd kiolvasztották, így adódott az öntéshez — a teljes kiöntéshez — szükséges üres forma. Az üreges öntéshez a modellt fából készítették. Egyes részeket — például egy szobor karjait — külön öntötték ki, és csak azután illesztették a helyére.

Amikor a folyékony rézhez hozzáadták a megfelelő járulékos anyagokat, és az öntéshez minden készen állott, az elzáró csapot belelőkték a csapoló lyukba. A folyékony érc a kemencéből az öntőcsatornába, majd az öntőtölcséren keresztül az üreges formába ömlött. Kis oldalcsatornákkal gondoskodtak arról, hogy a massa egyenletesen eloszolva töltse ki a formát mindenütt, miközben a levegő az elvezető nyílásokon kiszorulhatott.

Amikor az érc lehűlt, a burkoló formát szétörték, és az ércszobrot a végső tökéletesítés műveleteinek vetették alá.

Egy kemence mellett, amelyet alaposan megvizsgáltak, még ott hevert a beolvasztásra szánt tárgyak egy része: ócska, elhajigált fogadalmi ajándékok és használhatatlanná vált bronz eszközök. Az ilyesmit szívesen beolvasztották és újjáöntötték. Viszont a bronz lemezek, amelyekből nem sokat lehetett volna kiolvasztani, már gyakrabban ott maradtak, s ezek művésziesen véssett díszítéseiknél fogva becses leletek a kutatók számára.

Az Altis egyéb épületei későbbi eredetűek. A kincsházak előtt levő Métróon, vagyis az istenanya (Métér) szentélye, az i. e. V. század végén vagy a IV. században épült. Akárcsak a Zeus-templom, ez is dóris hexastylos volt, éppen csak sokkal kisebb és egyszerűbb. Ennek a szentélynek az egyik sarka megint olyan közel került a terasz lépcsőfokaihoz, hogy át sem lehetett járni közöttük. A Métróon közvetlen közelében, a terasz előtt állottak azok a bronz Zeus-szobrok, amelyeket a IV. századtól kezdődőleg a játékszabályokat áthágó versenyzők bírságaiból emeltek. Ezekből is csak annyi maradt, hogy éppen a helyüket lehet megállapítani.

Kelet felé az Altist egy 98 méter hosszú oszlopcsarnok zárta le. Az itt hallható hétszeres visszhangról nevezték Visszhang-csarnoknak. Valószínűnek látszik, hogy Philippos makedón király, Nagy Sándor apja emelt itt új épületet a IV. század derekán a régebbi helyén. Ugyancsak

ő építtette az Altis nyugati szegélyén azt a Philippeionnak nevezett, ión stílusú kerek épületet, amely kincstárként családja tagjainak arany-elefántcsont képmásait őrizte.

Dél felé a Visszhang-csarnokhoz egy IV. századból való épület csatlakozott, amelyben valószínűleg a Hellanodikai testületének tagjai üléseztek. Ezt később Nero császár villává alakíttatta át. Az Altis legkésőbbi építménye Herodes Atticustól, a dúsgazdag görög szónoktól származott, aki az i. sz. II. század második felében a kincsházak teraszának kiegészítéseképpen egy szökőkutat építtetett. Külön vezeték gondoskodott ennek a félkör alakú fülkés építménynek a vízellátásáról, amelynek falait színes márványból kirakott gazdag minták, valamint Herodes családjának és római császároknak a szobrai (összesen huszonkét szobor) díszítették. Egy nagy medencébe több mint nyolcvan vízköpő oroszlán száján keresztül zuhogott a víz. Az egész építményt jobbról és balról két kis kerek templom zárta le. A vizet Mirakából, három kilométernél is messzebből vezették ide, hogy Olympia ellátását biztosítsák.

Nero villájától délre emelkedett a *buleutérion*, a tanácsház, amelyben (vagy előtte) a versenyzők az esküt letették. Ez a régi, többször átalakított épület talán még a VII. századból származott.

Egy négyzetes alaprajzú IV. századi vendégfogadó, az úgynevezett Leónideion, az Altis délnyugati szögletében állott; helyiségei oszlopcsarnok köré csoportosultak. Ettől északra egy keskeny, hosszú épületet még Pausanias idejében is Pheidias műhelyének mondtak; a hagyomány szerint ebben alkotta meg Zeus arany-elefántcsont szobrát. Ettől még északabbra volt a papok lakóháza.

Ettől nyugatra van egy épület, amelyet addig *héroónként* (héroszszentélyként) tartottak számon, és amelyről csak az 1938-as ásatások során derült ki, hogy gőzfürdő volt: az előcsarnokon kívül van benne egy üzemeltető helyiség (amelyben hatalmas kemence gondoskodott a rézüstök felmelegítéséről), valamint a tulajdonképpeni gőzfürdő. Ugyancsak 1938-ban tártak fel közvetlenül a Kladeos melletti kis római thermák — a római birodalom területén mindenütt megtalálható fürdőépületek — szomszédságában egy olyan görög fürdőt, amelyet addig nem ismertek, és amelyet nyilván az athléták használtak a versenyzések előtt és után. Egy négyszögletes alaprajzú épületben volt egy homorú agyaglapokkal kirakott nagy kút-akna. Az egyszerű berendezésről, amely alkalmasint még az i. e. V. századból származik, sohasem gondolta volna senki, hogy álló kádfürdő, ha a IV. század elején a déli hosszanti oldalán egy négyszögletes helyiséget nem építettek volna

hozzá, amelyben tizenegy, kváderkövekből kifalazott ülőkád sorakozott. Ugyanakkor a Kladeos mellett — szabad ég alatt — ugyancsak négyszögletes, majdnem 30 méter hosszú úszómedencét is építettek. A régi fürdő fölött jó 200 esztendőig egy újabb működött, amelynek helyiségeit alulról — a padló alatt húzódó vezetékekkel — fűtötték; ez a legrégebbi ilyen berendezés, amelyről eddig tudomásunk van.

A további épületek az olympiai játékokra felkészülő athléták használatára voltak rendelve. Ezek viszonylag késői eredetűek. A *palaistrában*, ebben a négyszögletes favázás épületben, amelyet a III—II. század fordulójára tehetünk, a birkózók és ökölvívók gyakorlatoztak. A száz évvel későbbi *gymnasion*t, amelyben a sportgyakorlatokat folytatták, eddig még csak részben tárták fel. Valószínűnek látszik, hogy az épület nyugati részét, ahol a futók gyakoroltak, a Kladeos elmosta. A palaistránál — mint a déli csarnok alatt — viszonylag jó állapotban fazekaskemencék kerültek napvilágra.

A versenyek a stadionban mentek végbe, amely a Visszhang-csarnok mögött csatlakozott az Altishoz, és amelyet egy római korban épített boltíves csarnokon keresztül onnan is meg lehetett közelíteni. Az egész sportpálya — a töltésekkel együtt — majdnem 213 méternyire húzódott kelet felé; szélessége keleten jó 28 méter, nyugaton nem egészen 30 méter volt. Mindjárt a legelső ásatás során rábukkantak azokra a kőküszöbökre, amelyek induló helyként és célpontként szolgáltak. A 191,27 méteres pálya tehát meg volt állapítva, ugyanígy ismeretes volt a töltések profilja is. Az új ásatások során éppen ezért rendszeresen elhordták a nézőtérül szolgáló, meglehetősen lapos földhányásokat, amelyeket annak idején, az ókorban, jórészt a szentélyből származó törmelékanyagból magasítottak így fel. Az altisi törmelékhalom tele volt mindenféle fogadalmi ajándékkal, ami a kutatás számára mind megannyi érdekes lelet: sisakok, teljesen felszerelt pajzsok, páncélok, lábvértek, lándzsahegyek és -végek, vésett díszű bádoglemezek és terrakották kerültek itt elő.

A stadion helyzetét és irányát a terepviszonyok ügyes kihasználása szabta meg. A töltést eredetileg alig kellett emelni azzal a földdel, ami a futópálya egyenletéséből származott. Csak később kellett több anyag; akkor használták fel erre a célra a szentélyből kikerülő törmeléket.

Az első földhányást, amely mindössze egy fél méternyire emelkedik ki, az itt talált cseréptárgyak bizonyága szerint i. e. 540 tájára tehetjük. Ezt az alacsony töltést a jelek szerint körös-körül karókra felaggatott fegyverek, a zsákmányból Zeusnak szentelt fogadalmi ajándékok díszítették. A töltésben itt-ott még ezeknek a karóknak a lyukait is meg

lehetett találni. A fogadalmi ajándékok azt bizonyítják, hogy a stadion is a szent körzethez tartozott.

A régi küzdőpályát — régies fegyverdiszeivel egyetemben — az i. e. V. század dereka előtt, valószínűleg mindjárt a Zeus-templom befejezése után szüntették meg. A régi fegyvereket a töltésre teregették: pajzsot pajzs mellé, sisakot sisak mellé, és a második töltés felhordásakor az egésztest földdel borították be; fogadalmi ajándékok voltak, továbbra is isten tulajdonában kellett maradniuk. A küzdőpályát mélyebbre tették, a töltés rézsűjét 1 : 10-es arányban építették ki. A harmadik töltést száz évvel később 1 : 12-es arányban hordták az előbbi fölé, és a rézsút ekkor választották el a pályától egy kőkorlással. Ezenkívül a pályát egy méter távolságban még vízesárok is körülvette, amelyből szabályos közökben meríteni lehetett. A pálya keleti végén az árok vizét csatorna vezette le az Alpheiosba.

Sikerült feltárni a versenybírák — a Hellanodikai — lelátóját is, ahol ennek a tisztségnek a viselői hosszú bíborruhájukban helyet foglaltak. A kőborítású emelvény szélén még ki lehetett venni a fakorlát tartó cövekeinek a nyomait. A versenybírák eredetileg székekben ültek az emelvény hátsó szegélye mentén húzódó lapos pódiumon. A római korban ezt tömörszerűen még magasabbra emelték.

A töltéseken, amelyeket a római korban két alkalommal is magasztottak, 30—40 000 néző helyezkedhetett el.

A kocsiversenyek céljaira a stadion déli felében külön versenypálya épült: a *bippodromos*. Az ásatások során azonban ehhez semmiféle támpontot nem sikerült találni. Az Alpheios itt — úgy látszik — nagyon alapos munkát végzett: mindent elsodort.

Pausanias leírása és a már hetven éve folyó ásató munka meglehetősen tiszta képet adott az antik kultuszok és versenyjátékok színhelyéről. De még így is éppen elég kérdés vár válaszra. Reméljük, hogy az újabb ásatások az utolsó kérdések megoldásához is hozzásegítenek bennünket, mert egyetlen más antik hely sem elevenedett meg előttünk annyira, mint a játékok révén új életre támadt Olympia, melynek hagyománya a föld népeit minden negyedik esztendőben sportküzdelmekre egyesíti.

GAZDAGSÁG ÉS POMPA

PERGAMON

Nagy Sándor (uralkodott i. e. 336-tól 323-ig) apjának, Philipposnak a meggyilkolása után olyan időpontban vette át Makedónia királyságát, amikor a perzsa birodalom elleni hadi készülődések már ugyancsak előrehaladtak. A mindössze húszéves, becsvágyó király szívesen kapott ezeken a háborús terveken, hiszen hírnévvel és roppant kincsek megszerzésével kecsegtették. Az újabb vagyonszerzés reménye a görög rabszolgatartók bizonyos köreit is arra ösztönözte, hogy a király vállalkozását kölcsönökkal támogassák. A makedón—görög seregek Alexandros vezérletével néhány év leforgása alatt térdre kényszerítették a perzsa birodalmat, amelyhez az iráni központon kívül még sok hatalmas ország tartozott: egész Elő-Ázsia, Mezopotámia, Szíria, Palesztina, Egyiptom, sőt még India egyes részei is. A király szándéka az volt, hogy elterjeszti a görög műveltséget, ezért alapított hetvennél is több görög gymnasiumot, amelyeknek a rendeltetése mindenesetre elsősorban az volt, hogy a meghódított területeken lehetővé tegyék a jövedelmező kereskedelmet. Legnagyobb híre a Nílus deltájában épített Alexandria tett szert. A makedónoknak és perzsáknak egy néppé való olvasztása, amit a király oly buzgón szorgalmazott volna, ellenállásba ütközött és megghiúsult, mert a győzelmeikre büszke makedónok magasabbrendűeknek érezték magukat, mint a „barbárok”. Nagy Sándor halála után szó sem volt már ezekről a tervekről, csak a hatalomért dúlt a végelethetetlen háborúskodás a királyi család tagjai és a makedón hadvezérek között. A hosszú éveken át folyó kegyetlen gyilkosságok és véres csaták végül is három nagy „*diadochos*”-birodalom kialakulására vezettek. A „*diadochos*” görög szó, jelentése utód, örökös. A három birodalom a Seleukidáktól kormányzott Szíria, a Ptolemaiosok Egyiptoma, továbbá a gazdasági és kulturális szempontból leggyengébbnek bizonyuló Makedonia volt, amely Kisázsia egyes részeivel együtt Antigonos utódainak jutott.

Philetairos, aki Kisázsia északnyugati partvidékének Pergamon nevű várában vetette meg a lábát, i. e. 280 táján kihasználta a szünni nem akaró harcok bonyodalmait, és külön birodalmat alapított. Utána (263-tól 241-ig) I. Eumenész, majd 241-től 197-ig I. Attalos uralkodott; a dinasztia erről az utóbbiról nevezte magát Attalidáknak. Mint korlátlan urak, kezükben tartották a legfőbb katonai, politikai és törvényhozói hatalmat. Állandóan rendelkezésükre állott a zsoldosokból szervezett hadsereg, de szükség is volt rá, hogy a szomszéd uralkodók és a barbár kelták támadásait visszaverjék. Pergamon legfőbb ereje azonban nagy hajóhadában rejlett, amelynek elsősorban az volt a rendeltetése, hogy a Bosporuson — a mai Dardanellákon — át folyó kereskedelmet ellenőrizze. Az uralkodóknak a kereskedelemből szerzett gazdagságához járult még a rabszolgák munkájából származó haszon is. A termelési viszonyok alig különböztek a korai Achaimenida-birodalom viszonyaitól. A tartós háborúk folytán mindig újabb rabszolgák kizsákmányolására került sor; mert a hadifoglyok és a meghódított városok lakosai legtöbbször rabszolga sorba süllyedtek, ha történetesen nem mészárolták le őket. Pergamon uralkodói így halmozták fel kincseiket, amelyeket aztán részben arra használtak, hogy hatalmuk és győzelmeik dicsőítésére épületeket emeltettek, részint pedig a görög tudomány és költészet felvirágoztatására fordítottak, hogy ezáltal is fokozzák udvaruk fényét. Kialakult egy olyan rabszolgatartó réteg, amely a kereskedelem, a földművelés és a rabszolgaműhelyekben előállított áruk révén nagy gazdagság birtokába jutott, de a kulturális élet fejlődésére is ösztönzőleg hatott, és a várost valóságos művelődési központtá tette. A templomokban és szent helyeken további kincsek halmozódtak fel a hívek adományaiból és fogadalmi ajándékaiból, és a papok számára lehetővé tették, hogy jövedelmező uzsoraügyleteket folytassanak.

Kemény harcokat kellett a pergamoni uralkodóknak a galaták ellen vívniuk. (Így nevezték a görögök a gallokat vagy keltákat, akik vándorlásaik során a Balkán-félszigetre is elvetődtek, és 279-ben a görögországi Delphoit is kifosztották.) A diadochosok hatalmi viszályaiban segédcapatokként igénybevett kelták később a mai Ankarától délre, Anatóliában telepedtek le. Attalos győzelmei lecsendesítették őket.

Amikor Makedonia és Szíria egymás között fel akarta osztani Egyiptom birtokait, Pergamon — Rhodosszal egyetértésben — i. e. 200 táján rávette Rómát, hogy avatkozzék bele a hellenisztikus világ dolgaiba. Pyrrhos épeirosi király itáliai háborúskodása óta a rómaiak megszokták, hogy szembeszálljanak a makedón falanksszal, vagyis a hosszú dár-

dákkal felszerelt, nehéz fegyverzetű makedón harcosok sűrű és mélyen tagolt csatarendjével. Először a makedón királyt győzték le, majd Szíriát, ahol Hannibal, a volt karthagói fővezér hiába próbálta a királyt Itália elleni akcióra rávenni. Pergamon uralkodója kezdettől fogva Rómához húzott, amely egyelőre győzelmei ellenére sem szállt meg ázsiai területet, hanem tekintélyes országrészek kormányzását Pergamon királyára bízta. Az utolsó Attalida éppen ezért végrendeletében a rómaiakra hagyta birodalmát. I. e. 133-ban Pergamon „Asia” néven római provinciává alakult.

Amikor az i. sz. VII. században az arab hódítás Kisáziát is elérte, a pergamoni várhegy ismét település központja lett, és a felső vásártér alatt akkor épült a széles fal. Ebben az időben a Bosporus melletti Bizánc volt a keletrómai birodalom fővárosa és császári székhelye. Bizánc (Byzantion) városáról, amelyet Constantinusról Konstantinopolisnak (Konstantinápolynak, Istanbulnak) is neveztek, az egész kort és az elő-ázsiai kultúrát is bizáncinak szokták nevezni.

1336 után, amikor Pergamont elfoglalták a törökök, a görög lakosság elhagyta a várost; Pergamon végképp lehanyatlott.

Évszázadok teltek így el, és Pergamont — törökül Bergamát — már csak az ókori történetírók utalásaiból ismerték. Aludta hosszú Csipke-rózsika-álmát, amelyből csak egy német mérnök, Carl Humann ébresztette fel!

Humann 1839-ben született a vesztfáliai Steelében. Betegsége miatt 1861-ben kénytelen volt a berlini építészeti akadémián folytatott tanulmányait megszakítani, és délre menni, hogy meggyógyuljon. Samos szigetén alkalmat nyílt arra, hogy Heinrich Strack társaságában szerény ásásokat folytasson az ottani Héra-templomban, és így gyakorló régész tapasztalatokra tett szert. Ezután többfelé utazott, és 1865-ben felkereste Dikelit, Bergama kikötővárosát, amely Lesboszal átellenben terül el a kisázsiai parton. Mint a klasszikus helyek nagy rajongója, ellenállhatatlan vonzódást érzett Pergamon után. A Kaikos folyótól átszelt síkságon vezetett az útja. Az egyik kanyarulatnál egyszer csak teljes nagyságában és méltóságában tárult fel előtte a magasban — egy körülbelül háromszáz méteres hegynyúlványon — épült Akropolis, a pergamoni fellegvár. A hegyet két kis folyó: nyugatról a Selinus, keletről pedig a Kétios határolja. Az úttól jobbra a fiatal mérnök ámulva látta a magasba nyúló királyi sírhalmokat. A városban, a várhegy déli lejtőjének tövében egy római korból származó magas, vörös, jobbról-balról tornyos téglapépület emelkedett, amelyet akkoriban Asklépios templomának tartottak; a

törökök Kizli Avlinak nevezték. Valamivel távolabb helyezkedett el az ugyancsak római időkből származó amphitheatrum és egy félköríves színházépület.

A várban tett látogatásáról Humann így számolt be: „A futólagos szemlélő egyetlen óriási rommezőt látott maga előtt, amelyet benőtt a gaz, elborított a sok cserje; mindenfelé a legkülönbözőbb időkben származó falmaradványok, amelyeknek összefüggéseit első pillantásra nem lehetett felismerni. A legfelső várkoszorút egy késő-középkori fal zárja körül, amely utoljára, amikor a hegy még nem pusztult el ennyire, erődként szolgált. . . De Keleten csakúgy, mint Nyugaton, még állnak az Attalidák korából való magas támfalak, amelyek egyben a hegyoldalt is határolják. Ezekből egyetlen kváderkövet sem tudtak kimozdítani a helyükből a századok. . . Csak álltam és szomorúan néztem a pompás, majdnem ember magasságú korinthosi oszlopfejeket, a díszes bázisokat és egyéb épület-elemeket, amelyeket körülfont, elborított a tüskés cserje és a vadfügebokrok bozótja; mellettük ott füstölgött egy mészégető kemence, amelybe minden olyan márványtömb, amely a súlyos kalapácsnak engedett, apróra törve belevándorolt. . .”

Humann először is arról gondoskodott, hogy a mészégetők abba-hagyják kitermelő tevékenységüket. 1869-ben, amikor a török állam megbízásából különféle utakat épített, Pergamonban üttette fel főhadiszállását. De annyira túl volt halmozva munkával, meg a betegség is gyakorta erőt vett rajta, hogy nem jutott ideje a város régiségeivel való behatóbb foglalkozásra. Amikor Ernst Curtius, Olympia későbbi feltárója, 1871-ben meglátogatta Humant, megkérte a mérnököt, készítse el mégis a város tervrajzát. Humann ekkor szabadított ki a bizánci falból, amelyet ő késő-középkorinak írt le, két márványlapot: az egyik dombormű haldokló ifjút, a másik pedig egy gigászt, pajzsára támaszkodó óriást ábrázolt. A két márványlap — mint később kiderült — a nagy oltár frízéhez tartozott. Humann mindkettőt — egyéb régiségekkel együtt — Berlinbe küldte, és azzal a kéréssel fordult a berlini múzeum vezetőihez, hogy eszközöljék ki számára a török kormánytól a pergamoni ásatási engedélyt. Ekkor azonban mindenkinek az érdeklődése az olympiai ásatások felé irányult, amelyek 1875-ben indultak meg.

A régiségeknek a berlini múzeumok számára történő megszerzése során, 1877-ben, Humann kapcsolatba került Alexander Conzéval, a szoborosztály új vezetőjével. Conze felismerte a pergamoni leletek értékét, és 1878-ban gondoskodott arról, hogy Humann a pergamoni ásatásokat megkezdhesse és irányíthassa. Németország azzal a feltétellel

kapta meg az ásatási engedélyt, hogy a leletek egyharmada Törökországban marad, kétharmad jut Németországnak, mivel az igen tekintélyes ásatási költségeket is Németország viselte. Conze feltételezte, hogy a gigászos domborművek csakis arról a nagy pergameni márványoltárról valók lehetnek, amelyet Lucius Ampelius római író i. sz. 200 táján a világ csodái közt említ. A 40 láb magas oltárt nagyarányú szobrászati alkotások díszítették, amelyek a *gigantomachiát* — a gigászoknak az olimposi istenekkel vívott küzdelmét — ábrázolták. Amikor Humann bejárta a várat, kiderült, hogy ez a nagy oltár csakis a bizánci fal (amelyből a korábban talált domborműves lapokat kiszabadították) és a feljebb húzódó harmadik erődfal között állhatott. A nyugati részen dombszerű törmelékhalom éktelenkedett, ahonnan messze keletre, délre és nyugatra ki lehetett látni. Az oltár nyilván csak itt állhatott. Humann elhatározta, hogy ezen a helyen kezdi meg az ásatást, tizennégy emberrel.

Már a második ásatási napon újabb két dombormű került elő a bizánci falból. A domborművek száma másnap estére tizenegyre nőtt, ugyanakkor a törmelékhalmon dolgozó munkások összefüggő alapzati falakra és letördezett domborműrészletekre bukkantak. Humann sejtése beigazolódott: megtalálták az oltárt.

Most aztán teljes erővel hozzáláttak a bizánci fal lebontásához. Csak-hogy itt minden rés, minden hézag kemény habarccsal volt kitöltve; minden kis kődarabot úgy kellett ékekkel és nehéz kalapáccsokkal kivésni. A domborműves márványlapokat óvatosan körülvésték, és amikor már majdnem kiszabadították, csigák segítségével lassan leemelték. Szeptember végére a gigantomachiának huszonhárom csoportját sikerült szabaddá tenniük. Humann egyik fő gondja az volt, hogy a görög és török ásató munkásokkal egy kissé megszerettesse a mesterségüket; hogy lehetőleg kerüljék el a drága domborműves lapok könnyelmű rongálását. Büszke is volt rá: később egyetlen friss sérülést sem talált a márvány domborműveken.

A leleteknek a németeket illető kétharmada Berlinbe került. Később vétel útján sikerült megszerezniük a harmadik harmadot is, úgyhogy az egész oltár ismét együtt volt. Az ásatás vezetőjére maradt a nehéz feladat, hogy megoldja a hatalmas márványdarabok elszállítását is. Először erős ládákat készítettek a 39, addig előkerült márványlap, a 700—800 relieftöredék és egyéb régiségek számára. A becses ládarakományt azután egy erős szántalpon csúszttatták le a völgybe. A szán elé először bivalyokat fogtak. De mikor ezek mindig a mélybe akartak zuhanni, embereknek kellett a helyükbe állni. Harminc-negyven ember fogta

meg a köteleket, úgy húzták le az oltárfríz 40—60 mázsányi súlyú márványlapjait — egyet-egyet két munkanap alatt — az 1500 méteres úton a várból le, a hegy lábához. És most jött az út a tengerpartig! Humann tíz évvel azelőtt épített ugyan egy utat a kikötővel rendelkező Dikeli városához, de az közben bizony alaposan tönkrement. A tevehajcsárok a hidak faanyagát nyugodtan elhasználták tábornöveikhez, és most a szekerek csak nagy kerülővel, a földeken át közlekedhettek. Az odaválósiaknak csak favázás szekereik voltak. Ezért először is szerkesztettek egy olyan kocsit, amely vastengelyekkel, erős fenéklappal és ellenálló rúddal volt ellátva. Akkor már húzhatták a bivalyok a drága terhet, de azért az állandó esőzéstől felázott utakon és latyakos földeken kalandos volt a közlekedés. Mindenkinek össze kellett szednie az erejét, hogy meg tudjanak birkózni a nehézségekkel és a kincseket eljuttassák Dikelibe. A kikötőnek még csak szilárd rakodópartja sem volt. Hihetetlen erőfeszítések közepette cipelték fel a ládákat egy német ágyúsnaszádra; ez vitte el a rakományt Izmirbe, majd onnan már normális teherhajó — szerencsésen — Berlinbe. Érthető, hogy a márványlapok ott óriási lelkesedést váltottak ki.

Áprilisban Conze is Pergamonba érkezett. Humann ezt írja: „Mintha a szerencse, amely eddig is kedvezett nekünk, elégedetlen lett volna önmagával, és csak most akarta volna megmutatni, hogy mire képes: ettől fogva szinte elárasztottak bennünket a leletek.” Humann és Conze vezetésével most már 70—80 ember dolgozott megállás nélkül. Egy lap felbukkanásától egészen biztonságba helyezéséig valamelyiküknek mindig résen kellett lennie.

Az oltár egykori alakjának megismeréséhez a legfontosabb lelet az a márvány lépcsőfeljáró volt, amelyet eredeti helyén találtak meg, mivel egyébként csak az alapozás, egy cölöpalapzat maradt meg, amelyből a felépítményre semmit nem lehetett következtetni. Ez a most talált lépcsőfeljáró volt a legfőbb fogódzó az egész építmény rekonstrukciójához.

Az oltárfríz ma legismertebb csoportjának a feltárása volt tulajdonképpen a lezárása az oltár kiásásának. Humann az oltár alapjának közelében egy méter szélességben és öt méter hosszúságban meghagyott egy hatalmas földtömböt. Amikor ennek a bontásához kezdtek, egyik szép frízlap a másik után került elő. Humann így számol be a leletről: „Előbukkant az első lap: egy hatalmas, kígyólábán álló gigász, izmos hátával a néző felé... , bal karján oroszlánbőrrel. »Hát ez sajnos sehova sem illik« — mondtam magamban. Előbukkant a második. Uramisten, meg-

van az egész melle, hatalmas és mégis oly szép, mint eddig még egy sem... »Ez a lap sem illik az ismertekhez!« A harmadik lapon egy térdre rogyó, csupaizom gigászt pillantottam meg... De még meg sem tisztogattuk a földtől, máris itt volt a negyedik: egy gigász vágódik hanyatt a sziklára; villám sújtotta a felső combján. Érzem a közelségedet, Zeus! Lázás sietséggel rohangászom körül a négy márványlapot; a harmadízben talált lap illik az elsőhöz; a nagy gigász kígyólába felismerhetőleg átnyúlik a térdre rogyó gigász ábrázolására. Ennek a lapnak a felső része pedig, ahova a gigász oroszlánbőrrel becsavart karját nyújtja, hiányzik ugyan, de annyit világosan látni, hogy a lerogyó alak fölött harcol. Csak nem a főisten ellenében? Csakugyan, redőkben aláhulló ruhától borított bal lába eltűnik a térdelő gigász mögött. »Már három összeillik!« — kiáltom, és a negyediknél járok, az is illik: — a villámsújtotta gigász visszahőköl az isten elől. Egész testemet remegés fogja el; ekkor jön még egy darab — körmeimmel kaparom le róla a földet —, oroszlánbőr, ez a hatalmas gigásznak a karja, vele szemben vad összevisszaságban csupa pikkely és sziszegő kígyó — az *aigis*! Ez Zeus! Párját ritkítóan nagyszerű, pompás művet kapott vissza a világ, méltó arra, hogy ez tegye fel a koronát egész ásatásunkra!”

Berlinben az oltár domborművei mindjárt első kiállításuk alkalmával óriási feltűnést keltettek. Sikerült leküzdeni a frízlapok összeillesztésével járó hihetetlen nehézségeket — sajnos, hiányzó nagy darabokat azonban már nem lehetett előkeríteni.

Az oltár külön múzeumi épületben talált otthonra. 1902-től 1908-ig ott lehetett megnézni. Theodor Wiegandé az érdem, hogy 1911-től 1930-ig az új Pergamon-múzeumban az oltár újjáépítését minden nehézség ellenére is megvalósította, és ezzel a világot egy valóban nagyszabású építészeti múzeummal ajándékozta meg. Volt idő, amikor vitatkoztak az alaprajzról és a térelosztásról, az oltáron kívül ugyanebben a múzeumban bemutatandó tárgyakról; de még az építészeti múzeum pusztá gondolatát is heves támadások érték. Különösen a művészettörténész Karl Scheffler hadakozott ellene harcias cikkekben. Ehhez járult az a körülmény, hogy a múzeumi körzetben kevés volt a hely, s ez a múzeumok egyes osztályainak igazgatói között konfliktusokra vezetett.

Az akkori kultuszminisztériumnak meg esztétikai természetű aggályai voltak. A legnevesebb építészek mégis támogatták Wiegandot, és mindent megtettek annak érdekében, hogy tervei megvalósulhassanak.

1930-ban, a berlini múzeumok százéves jubileumán az oltár újból bemutatkozott a nyilvánosságnak, és általános csodálatot keltett. A máso-

dik világháború ezt a műremeket is, amelyet Ampelius annak idején az ókori világ hét csodája közé sorozott, pusztulással fenyegette. A márvány domborműveket szovjet katonák mentették meg és helyezték a Szovjetunióban biztonságba. 1958 őszén a német nép ünnepélyesen újból birtokába vehette a csodálatos alkotást. A páratlan kincset a művészet minden barátja ismét megcsodálhatja az újjáépített Pergamon-múzeumban a Német Demokratikus Köztársaság tizedik évfordulója óta.

A Pergamon-múzeum ma az egyik legmodernabb építészeti múzeum, és a maga nemében páratlan az egész világon. Abban a helyiségben, ahol az oltár áll, a barnászörös burkoló lapokkal kirakott padlózat még jobban kiemeli az épülettárgyak és a domborművek márványcsillogását. A múzeum tervezője, Alfred Messel berlini építész eleve arra gondolt, hogy az oltárnak csak a nyugati homlokzatát építi fel a nagy lépcsőfeljárattal, míg a többi domborművet a falakon mutatja be, mégpedig mindegyik falon egy-egy oldalt, teljes egészében. Azt a látványt, amelyet az oltár az ókorban nyújtott (szabad ég alatt, a déli nap verőfényében, mikor ott emelkedett a vár második teraszán, ahonnan a néző szeme a távoli környéket is bejárhatta), nyilván egy múzeum sem pótolhatja. Hiszen az volna az ideális, ha egy ilyen óriási építészeti emléket nem szakítanának ki a táj összefüggéséből. De az akkori Törökország alig lett volna képes arra, hogy az emlék maradványait a további pusztulástól megóvjá — az újjáépítés megvalósításáról nem is szólva. Pergamonban ez a műremek csak kevés kiválasztott számára lett volna hozzáférhető, míg Berlinben a legszélesebb néptömegek csodálhatják. (Az is bizonyos viszont, hogy a mai Törökország nem adná hozzájárulását egy ilyen érték kiviteléhez!)

Az oltár tulajdonképpen egy olyan kőlap (asztal), amelyen az áldozatot bemutatják. Egészen természetes, hogy ezt az asztalt annál művészeibbre formálták, minél inkább ország-világ elé akarta tárni hatalmát vagy istenfélelmét az építésére megbízást adó városállam vagy uralkodó. Az oltárok a templomok mellett gyakran külön épületekké terebélyesedtek, s az áldozat bemutatása azután itt történt. Eppen a kisázsiai görög kultúra produkált ilyen oltárokat a Milétos melletti Monodendri-hegyfokon, Priénében és Magnésiában. Ezeknek egyes részei szintén Berlinben vannak felállítva. De ebben a nemből kétségtelenül a pergamoni oltár a legkáprázatosabb remekmű: feltehetőleg II. Eumenész pergamoni király fogadalmi hálaadományaként épült i. e. 180 és 160 között, a galaták fölött aratott győzelmeiért.

A négyzetes alaprajzú oltár egy-egy oldala majdnem 35 méter. Öt

lépcsőfokon emelkedik az alapépítmény. Ennek fő ékessége a 2,30 méter magas és 120 méter hosszúságban körülfutó gigász-fríz, amelyet alul-felül hatalmas padlókeret és párkányzat tagol, kiváltképpen a sima, alacsony talapzat felől. Az oltár déli, keleti és északi oldala egyforma volt, míg nyugaton az alapépítményt egy 20 méter széles lépcsőfeljáró szakította meg.

Az alapépítmény behajlott, és — mint valami óriási korlát — a lépcsők-től jobbra-balra is folytatódott. Az egészet felül egy ión stílusban épített oszlopcsarnok koronázta, amely a lépcsőfeljárattól oldalvást is végig-kísérte az alapzatot. Az oszlopsor mögött, a falak mentén egy padka húzódott: minden valószínűség szerint erre helyezték a fogadalmi aján-dékokat, vagyis mindazt — a művészi alkotásoktól egészen a közön-séges használati tárgyakig —, amit az istenek számára felajánlottak. A galaták elleni csatákból származó fegyvereket is valószínűleg itt állí-tották ki. Hátul és két oldalt az oszlopsorok és a falak egy belső udvart fogtak körbe. Az udvar falait ugyancsak fríz díszítette, valamivel alacso-nyabb, mint az alapépítményé. Ez a Téléphos-mondát ábrázolta. A monda szerint Pergamont Téléphos, Héraklés fia alapította, egyben őt tekintet-ték az Attalidák ősapjának is. A belső udvaron belül és körül még egy oszlopcsarnok húzódott, amelynek magas alapzatra állított kis oszlopait kettesével egy-egy gyámpillér kötötte össze. A tulajdonképpeni oltár ezen az udvaron állott.

Az oszlopcsarnok párkányzatán elhelyezett díszítő alakok megjelennek még Septimius Severus császár (193—211) egyik emlékpénzén is, ame-lyet talán az oltáron végzett javítási munkálatok alkalmával vertek. A pénzen az oltár fölött egy hatalmas baldachin ábrázolását láthatjuk.

A hatalmas építmény sohasem készült el teljesen, az oszlopcsarnok párkányzatát és vízköpőit nem fejezték be. A görög barokk művészet eme legnagyobb alkotásának tervezője valószínűleg Menekratés volt, de sok segítője is lehetett. Csak a gigász-frízen mintegy tizenöt mester dolgozott segédeivel együtt.

Az olvasó csodálkozva figyelhetett fel arra, hogy az oltár mestereinek művészetét barokknak minősítettük. Ezt a megjelölést a reneszánsz formáinak Michelangelótól a XVIII. századig nyomon követhető tovább-fejlődésére alkalmazták, azokra a formákra, amelyeket manapság túlzot-tan kidomborítottnak, mintegy túlradónak, kiforgatottnak, feldúltnak, szinte vihartól felkorbácsoltnak érzünk. A hellenisztikus művészet erősen patetikus, akárhányszor már szinte dagályos kifejezőmódjára ezért szok-ták alkalmazni ugyancsak a barokk megjelölést.

A szenvedély és indulat legmagasabb fokát mintázták meg itt: a gigászok, Gé (a Földanya) óriás gyermekei, azért ostromolják meg az Olympost, hogy az olymposi istenek világrendjét megsemmisítsék. Valamennyi isten védelmezi az Olympost a szörnyalakok ellen, akiknek legtöbbször kígyókban végződő lába a földhöz való kötöttségükre utal. A hős Héraklész az egyedüli, aki ember létére az istenek segítségére siet; de a monda szerint szükség volt a segítségére, hogy az istenek diadalmas-kodhassanak a gigászok fölött.

Az erősen kidomborodó reliefek hatását annak idején a színezés csak még jobban fokozta.

Humann ásatásai a korábban Olympiában működő Richard Bohn építész, valamint más fiatal régészek és építészeti szakértők támogatásával továbbra is ontották a gazdag leleteket.

A Zeus-oltár alatt a bizánci falak vonulata olyan épületmaradványokhoz vezetett, amelyek az ásatások során római kori testgyakorló helynek (*gymnasionnak*) bizonyultak. Ugyanakkor valamivel feljebb egy nagy tér közepén, szabadon álló templomot is feltártak, amelyet egyelőre Athéné templomának gondoltak. Csak később derült ki, hogy a Traianeum, vagyis Traianus (98-tól 117-ig) és Hadrianus (117-től 138-ig) római császár szentélye volt. Ez az építmény alkalmasint annak a régebbi szentélynek a jogutódja lehetett, amelyben Zeust tisztelték.

Mivel az ásatások célja egyelőre csak a nagy oltár domborműveinek a feltárása volt, a munkát ezzel be is fejezhatték volna. Conze azonban 1880 után is tovább folytatta az ásatásokat, mégpedig azzal az új céllal, hogy „az ókori város monumentális topográfiai képét fennállásának különféle fázisaiban... fokozatosan tisztázzák”.

Most a vár legrégibb szentélyét, Pergamon városának Athéné-templomát akarták megtalálni, amire számos kiásott felirat utalt. Ennek helyét a nagy oltár és a Traianeum közötti teraszon gyanították, és a jó-szerencsére hagyatkozva próbálták is keresni. A terep alig nyújtott valami támpontot. Végül mégis rábukkantak egy lapokból kirakott padlózatra; ezen a nyomon haladtak tovább. A tér északi szegélyén került elő egy csarnok első biztos nyoma: egy márvány lépcsőfok, amely eredeti helyén várta a feltárást. Ugyanitt hevert nem messzire három márványlap, amely alig kidomborítva — tehát lapos reliefen — fegyvereket ábrázolt.

Közben ión oszlopok töredékei kerültek elő; ezek alsó végén olyan toldalék részeket találtak, amelyek — két felől — a márványlapok magasságának feleltek meg. Az egyik oszlopon még egy reliefben ábrázolt

hadijelvény szarvának a hegye is látszott. Ez igazolta az építészeti elemek együvé tartozását. A domborművek alapzata és fedőlapja még a törmelék-
kek közt is szerepelt. Bohn építésznek sikerült a minden két oszlop közti
fegyver-ábrázolások reliefekkel díszített mellvédek töredékeiből két
emeletes csarnokot rekonstruálni. Közben az ásatok az északi és keleti
csarnok derékszögben összetalálkozó alapzatát is feltárták. Ezek után
északi irányban árkot húztak a terepen, amely egy lesimított szikla-
padlózatot tárt fel. A tizenhat fegyverdíszítéses domborműhöz most
szoborleletek társultak. Mozaik- és festmény-maradványok is kerültek
elő. Az északkeleti sarok közelében, a törmelék között egy 2,60 méter
magas, fej nélküli óriás szoborra bukkantak: Athéné istennő szobrára.
A régészek megállapítása szerint egy már korábban kiasott fej ehhez a
szoborhoz tartozott, sőt amikor a pergamoni óriás szobrot összehasonlí-
tották Pheidiasnak az athéni Akropolisban elhelyezett arany-elefántcsont
Athéné szobrával (illetőleg annak Athénban talált utánzataival), még azt
is meg lehetett állapítani, hogy a pergamoni lelet Pheidias szobrának a
másolata volt.

Conze 1884-ben ugyanitt feltárta a híres pergamoni könyvtár négy
helyiségét, és megállapításának helyességében még egyetlen régész sem
kétkelkedett. E mellett szóltak azok a feliratok, amelyek híres írók nevét
és két közismert vígjáték címét tüntették fel. A hajdani könyvtár fő helyi-
sége több mint 13 méter széles volt. Ehhez még három további helyiség
csatlakozott. A fő helyiség falait kelet felé mintegy másfél méternyire
az emelkedő terepbe ágyazták bele. A meglehetősen magasan megmaradt
falakon belül emelvényt (*podium*) lehet felismerni. Ennek a közepén,
egy kiugró részen állhatott az óriási Athéné-szobor. A pódium fölött
2,20 méter magasságban és szabályos távolságokban lyukakat figyelhe-
tünk meg a falban. Ezek pedig könyvespolcokra mutatnak, amelyeket
lécek erősítettek a falhoz, alul pedig a pódiumra neheztedek, amelyen a
könyvtári személyzet — csupa állami rabszolga — közlekedhetett. A
pódiumról gyorsan leadhatták a kért könyvtékercseket, míg az olvasók
tiszteletteljes távolságban maradtak a könyvektől. A polcoknak mintegy
félméteres mélysége bőségesen elegendő lehetett a 0,30 méternél alig
szélesebb antik könyvtékercsek számára. Bernt Götze számításai szerint
a fő helyiségben körülbelül 12 500 könyvtékercset raktározhattak el.
Az i. e. II. század állományát azonban forrásaink 200 000-re teszik. Akkor
pedig a könyvanyag legnagyobb részét máshol tarthatták. Ha Götze
számítása helyes, akkor raktárhelyiségnek a három mellékhelyiség sem
volt elég, vagyis arra kell gondolnunk, hogy a Traianeum felé még

további épületeket vehettek igénybe raktár céljaira. A fő helyiségben voltak kiállítva a pergamoni királyok gyűjteményeinek műalkotásai is; megvilágításukról a bejáratí ajtó falának ablaka gondoskodott. Ez az előcsarnok tetejére nyílt; a könyvtár látogatói valószínűleg ebben a csarnokban olvastak, vagy beszélgetés közben fel-alá sétáltak. A fő helyiségben azonban talán még kelet és nyugat felé is nyíltak ablakok, mert a könyvtékercsek olvasásához bőven kellett világosság. A mennyezet bizonyára gerendákon nyugodott. A padlót mozaikkövek díszítették; ezekből sok meg is maradt. A könyvtár épületét feltehetőleg csak az i. e. II. század első felében emelték.

Alexandria után Pergamon könyvtára volt a legjelentősebb. Mivel az alexandriai tudósok félték a konkurrenciától, és a tudomány terén, könyvek dolgában úgyszólván monopóliumot szerettek volna élvezni, Egyiptom uralkodói, a Ptolemaiosok megtiltották a Pergamon felé irányuló papirusz-kivittet. A papirusz volt az ókor „papírja”, amelyet a Nílus mentén vadon növő, de mesterségesen is termelt papirusz-sásból állítottak elő. A papiruszsásból hosszú, minél szélesebb csíkokat vágtak, a csíkokat szorosan egymás mellé illesztgették, majd az alsó réteggel kereszt irányban egy másik réteget terítették fölébe, és az egészet addig ütögették, amíg a papirusznádban levő természetes ragasztó anyag a rétegeket össze nem kötötte. Valami csirizféleséget csak talán a kész lapok simításához és összeragasztásához használtak. Így készítették a néha több méter hosszúságú könyvtékercseket.

A pergamoni tudósok értették a módját, hogy a kivitteli tilalom ellenére segítsenek magukon. Állati bőrökre írtak, amelyeket előzőleg mésszel lemarattak és egyenlő vastagságúra kapartak. Így állították elő a félig mesés hagyomány szerint azt az anyagot, amelyet eredeti készítési helyéről mindmáig pergamennek vagy pergamentnek neveznek. A pergament — a papiruszal ellentétben — mindkét oldalán felhasználhatták írásra. Mivel ez az anyag az erős hajtogatást is elviseli, a hosszú tekercsről az összehajtogatott és egymásba rakott ívekből álló könyvre tértek át. Így született meg a bekötött könyv. Az íráshoz az i. e. III. századtól kezdve a kihelyezett írónádat (*kalamos*) használták. Az ókori tinta, amelyet vízben oldott koromból, bizonyos ragasztó anyag hozzáadásával készítettek, tartósság tekintetében messze maga mögött hagyja a modern tintákat.

Athéné szentélyének egész körzetét három oldalról csarnok vette körül. A szentély területére előcsarnokon át lehetett bejutni, akkor tárult fel a látogató előtt Athéné temploma, amelynek alapjait 1886 februárjá-

ban találták meg. Ezt az elől hat oszlopos templomot, vagyis dór stílusú egyszerű hexastylost az i. e. III. században az itt rendelkezésre álló trachytból építették, de nem fejezték be. Ezt az árulja el, hogy az oszlopok rovátkolását nem hajtották végre. Ezt különben csak akkor szokták elvégezni, amikor az oszloptagokat már egymásra helyezték; egyébként a rovátkolás során előálló finom élek megsérülhetnek volna. Az oszlopokat ti. legtöbbször nem egy tömbből, hanem magas dobokra emlékeztető részekből állították össze.

A templomot körülvevő téren — fogadalmi ajándékként — számos szobor állott, köztük az idősebb Attalos bronz négyesfogata. Sok helyet igényelt I. Attalos nagy emlékműve, amely egy talapzaton 20—25 bronz alakból álló csatajelenetekben a király győzelmeit magasztalta. A legalább 14 méter hosszú talapzat, amely elülső oldalán bevéssett csikokkal választja el az egyes csoportokat egymástól, egy Epigonos nevű művész feliratát őrzi. A terjedelmes bronz csoportot ugyanúgy fogadalmi ajándékként ajánlották fel az istennőnek, mint azt a másikat — szintén Epigonos munkáját —, amely a lovon ülő I. Attalost ellenfelével harcolva öröktette meg. Későbbi pergamoni ásatásokból azután — a római falakba beépítve — két bronz szobor talapzata került elő, amelyeknek felirata így szól: „Epigonos, Charios fia, a pergamoni készítette.” Az írás jellege alapján mindezeket a darabokat az i. e. III. századra keltezhetjük. Más művészfeliratot ebből a századból nem ismerünk, és egyébként sincs alapunk Pergamonban működő idegen szobrászműhely feltételezésére. A Schober bécsi régész ebből arra következtet, hogy a pergamoni szobrászat i. e. III. századi virágzását elsősorban az idevalósi Epigonos mester működése magyarázza. I. e. 265-től mintegy 225-ig Pergamonban ő kaphatta az állami megbízásokat. Mint udvari szobrász komoly teljesítményekre képes műhelyt szervezhetett, és sok tanítványt nevelt. Feltételezhetőleg az a nagy fogadalmi ajándék is, amelyet I. Attalos a galaták fölött aratott győzelme alkalmából állíttatott, Epigonosnak a műve volt. Ebből a fogadalmi ajándékból az utókorra — bár csak római kori másolatokban — mindössze a Haldokló gallus és A gallus és felesége maradt. De még a másolatok is szemléletesen bizonyítják a művész alkotó képességét. A magas, kerek alapzaton nyugvó galata-emlékmű uralkodó helyet foglalt el az egész Athéné-szentélyben. A Haldokló gallus egyik márványmásolata ma Rómában, a capitoliumi múzeumban van. Az erősen realista ízű szobor meztelen harcost ábrázol, aki halálos csapástól sújtva pajzsára rogyott. Kardja kihullott jobbjaiból, és a harcos a karjára támaszkodva próbálja felső testét felegyenesíteni. Fájdalmában és komor

halálraszántóságában összehúzza a szemöldökét és a száját. A fonott nyaklánc, a rövid bajusz és a nem túl hosszú, bozontos csomókba szedett egyszerű haj mutatja, hogy kelta emberrel van dolgunk. A másik csoport a római Museo delle termében van. Az izmos kelta harcos, akinek csak a vállát borítja rövid kabátka, feleségével együtt önként megy a halálba, csak hogy a fenyegető szolgaságtól mentesüljön. Felesége, akit ő szúrt le kardjával, elalélva már térdre rogyott, csak a férfi balja tartja vissza a teljes összeroppanástól. A harcos elszántan tekint vissza egy fél fordulat-tal a közeledő ellenségre, úgy adja meg magának is a halálos döfést kardjával. Csodálatos a csoport megszerkesztése: a meztelen, erőtlő és élettől duzzadó férfitest és az asszony ruhával borított, már erőtlen teste egymás mellett.

Amikor 1881 tavaszán a pergamoni vár romjai közt már mindenféle kinyíltak a tarka virágok, Humann azt a keskeny teraszt is kiásatta, amelyre az oltár feltárása során a törmeléket hányták. A mintegy 20 méter hosszú terasz 20 méterrel mélyebben terül el, mint az oltártér, és körülbelül 12 000 köbméter törmelék borította. A törmelék eltakarítása során a nagy oltár domborműves lapjai közül még néhány maradvány került elő. A tisztogatási műveletek közben — 1881 végén — azonban lejárt az ásatási engedély.

A pergamoni ásatásokat csak 1885 tavaszán kezdte meg újból Humann vezetésével Bohn és Fabricius. A vásárteret teljesen szabaddá tették, majd az oltár alatti teraszon ástak tovább. A színházat is kiszabadították, és ezzel egyidejűleg dolgoztak az oltártól délebbre elterülő felső vásártéren, amelyet délkelet és délnyugat felé üzlethelyiségekre osztott oszlopcsarnokok vettek körül. A tértől keletre húzódó utca frontján a csarnokok három emeletesek voltak; az egyes szinteket alul ajtók, középpütt és felül ablakok tagolták. A vásártéren emelkedő kis Dionysos-templom épülete valószínűleg az i. e. II. századból származik. Dionysos alakjában a görögök a nemzésnél, meghalásnál és feltámadásnál közreműködő lélek-istent tisztelték; úgy gondolták, hogy hatalma különösen a tavaszban és a sárga szőlőtőkében nyilvánul meg. A különféle ábrázolásokon lármás, borivó kíséretével — a kecskelábú *sattirok*kal és *mainas*okkal — vonult mindenfelé. Hívei fanatikus tisztelettel vették körül; a téli napforduló idején, éjszaka, női tisztelői fáklját ragadtak, úgy száguldoztak szerte az erdős hegyekben. Ezek az asszonyok, akik „örjögő” (görögül: *mainas*) kíséretének tagjaiként, vad táncokat jártak; hangos kiáltásaik felverték az éjszaka csendjét. Az istent valóságos orgiákkal ünnepelték. Márciusban a tavasz ünnepét pompás játékokkal: három napig tartó tragédia

szatírájáték és komédia előadásokkal ülték meg. A szatírájátékban a kar tagjai kecskebakoknak öltözve táncoltak; a „tragédia” („a kecskebakok éneke”) megjelölés is a görög *tragos*, azaz: kecskebak szóból származik. A görög színház tehát Dionysos kultuszának köszönheti keletkezését.

A 200 méternél is hosszabb színházi teraszra a vásártér felől egy kapun keresztül lehetett jutni. Az egészet a völgy felé eső oldalán több emeletes oszlopcsarnok határolta. A túlsó végén — a hosszú terasz lezárásaként — egy pódiumon álló ión templomot tártak fel, amelyhez széles lépcsőfeljárat vezetett fel. Bohn a talált épülettagok alapján az egész templomot rekonstruálni tudta. Az eredetileg Dionysos tiszteletére rendelt épületet később Caracalla római császárnak (211—217) szentelték.

A terasznak a hegy felé eső oldalán a színpad beleépült a hegyoldalba. A nézőtér amphitheatrumszerűen a lejtőn helyezkedett el egészen Athéné szentélyéig és a könyvtárig. Ettől északnyugatra emelkedett a Traianeum. A beépített padosorokról mintegy 10 000 néző figyelhette a játékokat.

A várban — Athéné szentélyétől északkeletre — a királyi palotákat tárták fel. Ezek azonban nem holmi díszépületek voltak, hanem jobbadára afféle hellenisztikus házak, olyanok, mint amilyeneket Athénban, de különösen Délos szigetén kiástak. (Itt valószínűleg kereskedők házaival van dolgunk.) A görög ember élete, még ha király volt is az illető, nem a házban játszódottnak le, hanem a nyilvánosság előtt: a piacon és a *gymnasionban*, ahol meztelenül (a görög *gymnos* a. m. „csupasz”) sportoltak a férfiak. A házban folytak viszont le a vendégségek. A nem túlságosan nagy helyiségek egy oszlopos csarnok (*peristylos*) körül helyezkedtek el. A ház díszei a falfestményeken kívül a szép szőnyegek lehettek: Pergamon az ókorban éppen a szőnyegeiről volt híres. A drága mozaikok maradványai a berlini múzeumba kerültek. Az egyik ilyen mozaik padlót II. Eumenész korában csupa tarka, természetes kövecskéből rakták ki. A több színű ornamentális csíkok mellett különösen egy fekete alapon kirakott indás növény-frízt csodálhatunk méltán. A virágok és fürtök érzékeltetése egészen természetes. A leveleket sáskák rágcsálják. Az indadíszek között pillangót kergető kisgyermek játszanak. A legdrágább szélső csíkot egy ókori műpártoló bizonyára a magáénak mondhatta, de megmaradt az eredeti művész névjelzése, egy mozaik kövecskékből kirakott névjegykártya: mintha vörös viasszal volna a padlóhoz tapasztva, de úgy, hogy az egyik csücske felkunkorodik. A „névjegy” görög betűkkel ez áll: „Héphaistión készítette”.

Az ásátások utolsó három hónapjában fontos vizsgálatokat folytatott Friedrich Graeber építészeti tanácsos: a vízvezetékét derítette fel. Ez

a pergamoni királyok korában, amikor a várban gyakorta fellelhető ciszternák már nem tudták fedezni a vízszükségletet, forrásvizet juttatott a magasan fekvő várba. A víz egy 30 kilométernyire északra emelkedő hegyről folyt le, körülbelül 60 kilométeres kanyargó pályán, szabadon (azaz nem fedett vezetékekben), egy 1174 méteres magaslatról a Hagios Geórgios (Szent György) hegyre. Innen már tulajdon nyomása révén jutott el a két hegyen át létesített csővezetéken keresztül a pergamoni fellelgyvárba. A csővezeték elején volt egy kétkamrás medence a 19,56 atmoszféra maximális nyomással áradó víz tisztántartására. Vagyis nyomós vízvezetékkel van dolgunk, amelynek létesítése fejlett technikát követelt meg.

A bronzból vagy rézből készített csövek nyomtalanul eltűntek. A vezetékek pályáját csak az átlukasztott kövek árulták el. Az így továbbított víz mennyiségét is csak becslés alapján állapíthatjuk meg. Graeber szakvéleménye szerint másodpercenként mintegy 50 liter víz folyhatott át a vezetéken.

Az ásások 1886. december 15-én értek véget. Az a teherhajó, amelyik a Humann által Berlinbe irányított utolsó ládákat szállította, a nagy viharban a holland partokra vetődött, és 21 láda a tengerbe süllyedt. Két hónappal később sikerült ugyan a ládákat felszínre hozni, de a leletek ugyancsak megszenvedték a tartós fűrdőt.

Humann, aki egyéb vállalkozásain kívül főleg a magnésiai ásásokat vezette, a priénéieket pedig előkészítette (mindkét város Kisázsiaiban van: Magnésia a Maiandros mellett, Priéné a folyó torkolatától nyugatra), tervezgetései közepette 1896-ban meghalt. Humann értette a módját annak, hogy önálló erőket közös munkára szervezzen és minden ellenállást leküzdjön; halála éppen ezért súlyos veszteség volt.

Az újabb pergamoni ásásokat 1900-tól Alexander Conze folytatta, az athéni Német Régészeti Intézet pénzügyi támogatásával. A munkálátokat az Olympiából már ismerős Wilhelm Dörpfeld irányította. Őrá várt most a feladat, hogy a város alsó és középső részét is feltárja.

A Pergamont övként körülvevő hatalmas falak miatt elsősorban a déli kapun át lehetett bejutni a városba. Ez az érdekes kapu egy hegyes fal-szögletbe volt beillesztve. Így volt lehetséges, hogy az utca az erődítményen belül elkanyarodott, és a kapun át közlekedők bent tulajdonképpen visszafordultak, de már a falon belül voltak. A városnak ezt a bejáratát erős tornyok biztosították.

Az alsó vásártérről a középső városba vezető utca majdnem öt méter szélességben, több kanyarodás után ért el a városkúthoz, amely talán

még a királyok korából származik. A középső városban voltak a gymnasionok és a körülöttük épült oszlopcsarnokok. A késő-római időkig a teraszszerűen egymás fölött elhelyezkedő három gymnasion építésén több évszázad mestere dolgozott.

Az első világháború véget vetett az ásátásoknak. A harmadik ásátási periódust 1927-ben Theodor Wiegand vezette be. Hátra volt még a vár legmagasabb pontjának, az úgynevezett királynői kertnek a feltárása. Ott — mivel már korábban találtak egy párkány-tagot, amelyen Fortunának, a szerencse istennőjének szóló fogadalmi feliratot lehetett olvasni — egy Fortuna-templom felbukkanásában reménykedtek. De ki tudja, hol állhatott ez a szentély! Az ásátás során kiderült, hogy a város legmagasabban fekvő része már a királyok korában katonai célokat szolgált. Hat hosszú — köztük a leghosszabb: 40 méteres — alapfalat lehetett felismerni. Az alapzat sajátos módon egy csomó sűrűn egymás után következő, párhuzamos alapfalból állott, amelyek között széles résen szabadon járhatott a levegő. Kívül a bástyafalakon, azonos távolságokban lőrés-szerű nyílások voltak, amelyek egyúttal a szellőzésről is gondoskodtak. A padlót állandóan szárazon kellett tartani, ezért volt üreges, viszont súlyos terheket is kellett hordoznia, ezért épült az említett párhuzamos alapfalakra. Az építmények időbeli meghatározását azok a bélyegzők tették lehetővé, amelyeket a pergamoni királyok korában a téglákba szoktak volt nyomni.

Ezek a bélyegzők pedig nemcsak az épületcsoportok megjelölését árulták el, hanem az építtető király nevét és uralkodásának évét is, és ha egy bélyegző ennyit mond: „Attalos 40. évében”, akkor tudhatjuk, hogy az építkezés i. e. 201-ben, I. Attalos uralkodása alatt történt.

Itt, a vár északi csúcsán, az ellenség gyűjtő lövedékeitől elérhetetlen távolságra voltak az Attalidák fegyver- és élelmiszerraktárai. A fegyverraktárak tele voltak dárdákkal és nyilakkal, hadigépekkel, kőgolyókkal, bronzsal és ólommal, újra való idegekkel, kenderkötéssel, fáklyákkal és egyéb, a hadviseléshez akkoriban szükséges dolgokkal. Az élelmiszerraktárak egy helyiségben, amelynek hossza 36, szélessége 15 méter, használható raktárfelülete pedig 352 négyzetméter, 352 köbméter kenyérgabonát, vagyis akkoriban árpát tarthattak, ha a tárolás felső szintjét egy méter magasságban képzeljük el. Mivel pedig egy köbméter árpa súlya 550 kilogramm, ebben az egy raktárhelyiségben körülbelül 175 000 kilogramm gabonát tárolhattak, és így egyetlen raktár körülbelül ezer embert láthatott el egy évig gabonával.

Az 1934-ig folytatott további ásátások célja annak az Asklépios-

szentélynek, vagyis a gyógyító isten szentélyének a feltárása volt, amelyet már Humann felfedezett. Ez a városon kívül terült el. Asklépiost eredetileg a görögországi Epidauros városában tisztelték, kultusza az i. e. IV. században honosodott meg Pergamonban. A várhegy délnyugati lábánál, egy kút körül, még a királyok korában alakult ki az a szentély, amelynek persze még nyoma is alig maradt. Az ásatási munkálatok azonban váratlanul egyre nagyobb méreteket öltöttek, és egy római gyógyító hely épületmaradványait tárták fel, amelynek egységes megformálását Antonius Pius császár uralkodásának idejére (138—161) tehetjük. A szentélyt ebben az időben egy kilométernyi hosszúságú, dór oszlopokkal szegélyezett utcán lehetett az alsó városból elérni. A látogató először egy oszlopcsarnokkal övezett udvarba került, majd egy monumentális előcsarnokon és néhány lefelé vezető lépcsőfokon át jutott be a hatalmas, egykor márványlapokkal kirakott, majdnem négyzet alakú szentély területére, amelyet három oldalról oszlopcsarnok alatt húzódó sétahely fogott közre. A fő épületek a bejárat — keleti — oldalon helyezkedtek el. A bejárat csarnokhoz csatlakozott déli irányban az Asklépios-templom kerek épülete, amelyet egy lépcsőfeljárón és oszlopcsarnokon át lehetett megközelíteni. Az épület kupoláját és a kultikus szobor fülkáját belülről mozaikok díszítették. Hat ilyen fülkében voltak felállítva Asklépios kíséretének, a megsemmisített egészségnek stb. a szobrai. Még délebbre egy kétemeletes központi épület állott, amelyet hat, patkó alakjában kifelé nyíló fülke vett körül. Kívülről és belülről nagy lépcsőfeljáró vezetett fel. Az egész építményt sátor tető fedte, míg a fülkék fél sátor tetőt hordoztak. A fő helyiség közepe valószínűleg tető nélkül állott. Az alsó szinten levő különféle vízvezeték-berendezések bizonyára gyógykezelés céljaira szolgáltak. A padlózat lapokból összeállított mozaikja és a falak díszes márványburkolata káprázatos hatásúvá tette az épületet.

A bejárat csarnoktól északra egy könyvtárépület volt. Ennek keleti fülkéjében állott Hadrianus császár óriás szobra, amely egészen jó állapotban maradt meg. Az északi csarnokon át lehetett megközelíteni a felül ión csarnokkal lezárt színház nagy félkör alakú építményét. A nyugati csarnokhoz egy nagyobb terem és több külön helyiség csatlakozott, talán az orvosok rendelőszobái. Az oszlopcsarnokhoz kapcsolódva épült egy nagy vízőbltítes márvány illemhely. A nyugati csarnok közelében — belül — voltak azok a külön kis kamrák, amelyekben a páciensek azért aludtak, hogy az álmukban megjelenő isten gyógyulásuk eszközeit és módját közölje velük. (Ez volt az úgynevezett *inkubáció*). Ettől északra egy régebbi templom emelkedett. Egy forrás vizét, amely ma

megint működik és ugyanúgy, mint annak idején, gyógyító hatásának számít, ivó- és fürdőkúrára használták. A fürdést külön kút is szolgálta közvetlenül az északi csarnok közelében.

Aristeidés, a híres szónok, aki szintén itt keresett gyógyulást, azt írja, hogy a forrás mellett egy hatalmas platán állott. Még ezt a helyet is ki lehetett mutatni. Aristeidés i. sz. 157—158-ban járt Pergamonban, hogy egészségét rendbehozza. Itt, Asklépios szent körzetében, egészen átadta magát álomlátásainak. Az isten közölte vele a kezelés módját, legtöbbször hidegvízes kúrákat. A szónoknak mellel az arra is maradt ideje, hogy a könyvtárban olyan dolgoknak utána nézzen, amelyeket alkalmilag beszéd formájában tárgyalhatna. Mivel az üdülő vendégek tömegei örömeiket lelték a szépen megformált mondatokban, hallgatóságban sohasem volt hiány. De arra is lehetőség nyílt, hogy az emberek a színházban egy megrendítő klasszikus tragédia után nagy odaadással hahotázzanak egy vígjáték borsos élcein. Jól felcicomázva indultak sétára a csarnokok árnyékában, kibodorították a hajukat, nem sajnálták a pomádét és az illatszereket; hivalkodva jártak lendületes redőzetű köpenyükben (bevarrott ólomdarabkák tettek róla, hogy a redők elegánsan hulljanak alá), mindenki igyekezett tetszeni és napjait minél kellemesebben eltölteni, már amennyire a kúra előírásai engedték.

Asklépiosnak ebben a szentélyében működött valószínűleg az ókor egyik leghíresebb orvosa: az i. sz. 131-ben Pergamonban született Galénos, aki — mint tudjuk — egy darabig a cirkuszi gladiátorok szerződéses orvosa volt. A második század hatvanas éveiben Rómába került, ott anatómiai előadásaival és sikeres gyógyításaival közfelfűnést keltett. De azután megint Pergamonban telepedett le, és több mint 250 kötetből álló orvosi iratainak nagy részét itt írta. Galénos célja az volt, hogy feltárja az anatómia, a fiziológia és a korabeli belgyógyászati felismerések közti összefüggéseket. Ennek érdekében állatokon végzett kísérletektől sem riadt vissza. Híre oly nagy volt, hogy Marcus Aurelius római császár (161—180) és fia, Commodus (180—192) háziorvosként Rómába rendelte. Itt is halt meg nem sokkal 200 után. Hippokratés mellett az ókorban Galénos volt a legnagyobb orvosi tekintély. Felismeréseit még a középkorban is érvényesnek tekintették, amíg csak az újkorban a modern kutatási módszerek meg nem honosodtak.

Wiegand 1930-ban még egy negyedik ásatást is kezdeményezett. Meg akarta vizsgálni az alsóvárosban levő Kizli Avli téglalomladékait, amelyekre Humann már első pergamoni időzése során felfigyelt. A kutatásokat Wiegand halála (1936) után Harald Hanson fejezte be 1938-ban. A

nagyarányú épületcsoportról kiderült, hogy nem egyéb, mint Serapis egyiptomi isten és Isis istennő szentélye.

A Pergamonban több mint 60 esztendeig tartó kutató munka lenyűgöző eredményekkel járt. Egész város tárult fel beszédes tanújaként a hellenizmus néven emlegetett korszaknak. Kerekén 300 esztendeig — Nagy Sándor halálától Augustus császár koráig — a hellenizmus határozta meg az akkori ismert világ kultúráját Rómától a Nílusig és az Indusig. Elő-Ázsia, Itália és Észak-Afrika kultúrái a görögséget — a görög filozófiát és tudományt, a görög művészetet és irodalmat — vették mintául. Pergamon a mai emberiség számára a görög kultúra mindent átható, mindent megnemesítő erejének egyik fénypontja és igazolása.

A REJTÉLYES NÉP

AZ ETRUSZKOK

Az etruszkok származása még mindig kétséges. Óslakói voltak-e Itáliának, amint a halikarnassosi Dionysios, Augustus császár kortársa írja, vagy bevándorolt lydek, mint ahogy Hérodotos, „a történetírás atyja”, majdnem 500 évvel Dionysios előtt állította? Ez a kérdés az ókortól foglalkoztatja az embereket; a vita során a nézetek hol erre, hol inkább arra hajlanak. Franz Altheim, aki az etruszkok eredetét azzal próbálta tisztázni, hogy az etruszk városok lakosságának származását vizsgálta (már amennyire erre vonatkozó adataink vannak), megállapította, hogy a görög városokban a tulajdonképpeni etruszkok mellett görögök, umberek, venetek, ligurok és kelták is szerepelnek, hogy csak a legismertebb népeket említsük. Akárcsak a városok lakossága, ugyanolyan sokrétű volt Etruria különböző területeinek kultúrája is. Ha az etruszk nép eredetének kérdése mind a mai napig vitás is, sok régész véleménye szerint Hérodotosnak lényegében véve igaza lehet, amikor azt írja, hogy a kisázsiai lyd nép bizonyos részei vándoroltak Itáliába, amennyiben az ókorkutatás számos olyan kapcsolatot mutatott ki, amely az etruszk kultúrát a kisázsiai-mediterrán kultúrákhoz fűzi.

Az etruszkok és kisázsiaiak rokonságának egyik fő bizonyítéka az áldozati állat májából történő jóslás, ami az etruszkoknál is szokás volt, és amit tőlük a rómaiak is átvettek. Külön máj-modellokat is készítettek, hogy az áldozópapokat a májból kiolvasható előjelek felismerésére oktassák. Piacenzában őriznek egy ilyen bronz modell; ez a darab feltűnően hasonlít azokra az agyagból készített máj utánzatokra — ugyanazt a mezőkre való beosztást is mutatja —, amelyeket Babilóniában, Mariban, sőt még Hattusaşban, a hettita fővárosban is találtak.

A mesés hagyomány szerint az éhínség a lydiai lakosság egy részét Tyrhénos királyfi vezetésével kivándorlásra kényszerítette. Valószínűleg a Kisásziában végbemenő népvándorlások következtében az első

rajok i. e. 1000 táján hajóztak el hazájukból; útközben talán az Égei-tenger szigetein is megállapodtak, majd végül is Itália nyugati partjain kötöttek ki. Ez a tengerentúli vándorlás az i. e. VIII. században már talán be is fejeződött. Az etruszk kultúra első központjai Tarquiniában és Caerében alakultak ki.

Etruriának a kultúrája is sokrétű volt. Mi okozta, hogy a görögök és rómaiak mégis *egy* népről, az etruszkokról beszéltek? Az egységes etruszk nyelv és az egységes írás. De éppen ez a kettő még számos rejtvényt tartogat számunkra. A jelek szerint az írást az i. e. VIII. századtól kezdve — sok minden mással egyetemben — a görögöktől vették át. Betűiket ma jól el tudjuk olvasni, szavaikat ki tudjuk ejteni, de a feliratokon csak hiányosan ránk hagyományozott nyelvet teljesen megérteni mindeddig nem sikerült. Csak a zágrábi múmiatekercs (ez a vászontekercsre írott etruszk szöveg, amelynek anyagát később Egyiptomban egy bebalzsamozott múmia körülcsavarására használták fel), és — feltehetőleg — bizonyos Pulenának egy tarquiniai szarkofágon olvasható végrendelete őrzött meg jelentősebb szókincset, mert a feliratokon egyébként jóformán csupa nevet, dátumot, hivatali és rokonsági megjelölést találunk. Nincs tehát terjedelmes, elbeszélő szövegünk, amelynek alapján kutatóink a nyelvtant és szókincset alaposabban vizsgálhatnák. Így aztán nem csoda, hogy az etruszk nyelvnek mindmáig egyetlen nyelvsaláddal sem tudták a rokonságát véglegesen bebizonyítani.

Amikor Róma egyre inkább terjeszkedett, és a rómaiak egész Itáliát meghódították, az etruszk nyelv helyébe is a latin lépett, az etruszk pedig hamarosan feledésbe merült. Így aztán még az a gondolat is felmerülhetett, hogy az etruszk nem is volt soha egy bizonyos nép közhasználatú nyelve, csak az uralkodó osztálynak és a nagy befolyással bíró papságnak az idiómája.

Kultúrájához és a lakossághoz hasonlatosan tarka változatosságot mutatnak azok a nevek is, amelyekkel ezt a népet jelölték. A rómaiak *etruscus*oknak vagy *tuscus*oknak nevezték őket. Az utóbbi elnevezésből származik az ókori Etruria vidékének mai Toscana neve. Az etruszkok viszont *rasnának* vagy *rasennának* nevezték magukat. A görög hagyomány szerint Tyrrhénosról, Lydia királyának legendás fiáról nevezték el őket. (Itália nyugati partjait még ma is a Tyrrhén-tenger hullámai nyaldosák.) De *tyrsénos*oknak is nevezték őket a görögök, még pedig Tyrsénos mysiai hősről, Téléphos egyik fiáról és így Héraklés unokájáról. A homérosi Dionysos-himnuszban ezek a tyrsénosok úgy szerepelnek, mint az Égei-tenger vizein garázdálkodó kalózok, és ezen az alapon összefüg-

gésbe hozhatók a tengeri népek közé tartozó turša néppel, akik Merneptah fáraó uralkodása alatt Egyiptomot is megtámadták, és akik ellen III. Ramses a XII. század elején súlyos elhárító harcokat volt kénytelen folytatni. A turša népen kívül a tengeri népek közé tartoztak még a filiszteusok és valószínűleg a szicíliai szikulok is. Az a terjedelmes mű, amelyet Claudius római császár (41–54) az etruszkok történelméről és régiségeiről írt, sajnos nem maradt ránk. De a rómaiak, akik a hagyomány szerint etruszk nevű városukat úgy tekintették, mint amelynek isteneit, templomait, a májból való jóslást, királyait, történelmüket sok-sok szál fűzi az etruszkokhoz, már előzőleg is ugyancsak igyekeztek eloszlatni a körülöttük terjengő homályt. Különösen Varro és Cicero őrzött meg sok érdekes adatot számunkra. Persze ezekben a leírásokban az etruszkok nem éppen előnyös beállításban: kicsapongó és elpuhult népként szerepelnek. Több évszázadig tartottak a harcok, amelyekben a rómaiak a félelmes ellenséggel mérkőztek, s véglegesen csak a szövetséges háború után értek véget, amikor Sulla i. e. 88-ban Itália minden lakójára kiterjesztette a római polgárjogot. Az etruszkokról szóló római ítélet ezek szerint a győztesnek a legyőzöttről mondott ítélete, akit azonban győzelme után is gyűlöl, mert még nagyon jól tudja, hogy milyen nehézségek és veszedelmek árán harcolta ki ezt a győzelmet. Mégis éppen egy etruszk ember lett az egész világon a művészet és a tudomány pártfogóinak mintaképe: Maecenas, Augustus császár barátja.

A fő terület, amelyen az etruszk történelem lejátszódott, az Arno- és a Tiberis-folyó közt helyezkedik el; a szomszédos Latium csak egészen lent, délen nyúlik át egy kicsit a Tiberis nyugati partjára. Keleten az ív alakban húzódó közép-itáliai Appennin-hegység lejtői határolják. A nyugat felé nyílt partokat a Tyrrhén-tenger mossa. Az Arno völgyének széles síkságát nem számítva, az egész egy mély folyóvölgyekkel gazdagon tagolt hegyi vidék. Innen terjesztették ki befolyásukat az etruszkok délen le, Capuáig, északon pedig egészen a Po síkságáig. A toszkán érc-hegység gazdag kincseket rejtett méhében: ólmot, ónt és rezet; a partokkal szemben levő Elba szigetén pedig a kitűnő vasérc lelőhelyeket már az ókorban ugyancsak kiaknázták. Az ottani bányáipar ma is virágzik. Az annak idején erdők borította hegységek ontották a sok fát akár építésre, akár ércolvasztásra, de ezenkívül védelmet is nyújtottak az ellenségeskedő szomszédokkal szemben. Etruria déli része szürke és vörös tufából épült fel; körülbelül a Vulci–Orvieto-vonaltól északra üledékes közettömegek adják meg a vidéknek lényegesen lágyabb körvonalait.

Az etruszk szövetség tizenkét városa a terület természetes közlekedési vonalai mentén alakult ki. A szakrális központ Voltumna isten szentélye volt a mai Bolsena közelében; a rómaiak Volsiniinek, az etruszkok Velznának mondták. Itt, a távoli múltba visszamutató két nemű Voltumna isten hajlékában jöttek össze a szövetség vezetői minden évben vallásos ünnepet ülni és politikai eszmecserét folytatni, a nép pedig zenei és sportversenyekkel tarkított életet élt kint a tereken. A szövetség összetételéről írott forrásainkban sehol sem olvashatunk; évszázadok folyamán feltehetőleg az is változott. Az etruszk önállóság vége felé nagyjából a következő városok voltak a tagjai: Arretium, Caere, Clusium, Cortona, Perusia, Populonia, Rusellae, Tarquinia, Vetulonia, Volterra, Vulci és Volsinii. Biztos, hogy elpusztításáig (i. e. 396) Veji is tagja volt a szövetségnek. Az etruszkok kitartottak a tizenkettes szám mellett: szentnek tekintették. Eredetileg a tizenkét *Incumo* (azaz papkirály) ült össze. A szövetség vallásos, nem politikai alapokon nyugodott. Sohasem került sor arra, hogy a tizenkét város egységes katonai akcióra összefogott volna, még akkor sem, amikor a királyság megdöntése után a tizenkét *magistratus* (tisztviselő) ült össze tanácskozára a szentélyben.

De az etruszk szövetség emlegetésével tulajdonképpen elébevágunk a történelmi fejlődésnek; előbb tekintsünk vissza a korábbi időkre. A II. és I. évezred fordulóján az észak felől Itáliába nyomuló és indoeurópai nyelvet beszélő csoportok az akkor még fölöttébb kezdetleges mediterrán kultúrára ráépítették a *terramare* néven ismeretes cölöp-építmények vegyes kultúráját. Egy újabb indoeurópai nyelvet beszélő csoporttal, amely a jelek szerint az Adrián és a keleti Alpokon jött át, Etruriában újabb vegyes kultúra keletkezett, amelyet a Bologna melletti Villanováról, ennek a kultúrának a lelőhelyéről neveztek el. Ez körülbelül i. e. 1100-tól az i. e. VIII. század végéig tartott és Toscanán túl messze délre is kiterjeszkedett. Központja a jelek szerint Tarquinia-Caere vidékén lehetett. Az e korból származó legfontosabb emlékek kettőskúp alakú, egyszerű, sárgásbarnára vagy feketére égetett urnák. Az edények falait benyomott vagy vésett geometriai minták élénkítik. Vannak azután lapos csészék formájára megmintázott, egyfülű urnák is. Ezeket az urnákat nagy temetőkből, külön-külön aknákból, de szorosan egymás mellett helyezték el. A hamvak között csak kevés és egyszerű síri melléklet akadt. A bronz mellett mindenesetre figyelemre méltó mennyiségben szerepel a vas is. A díszítmények arról tanúskodnak, hogy készítőik már ismerték a lovat.

Az urna e kor halotti hiedelmei szerint olyan edény volt, amelyben

az elhunyt átváltozása ment végbe; éppen ezért a rítus eszközeivel védelmezni kellett. Ez pedig úgy történt, hogy az edény köré köveket raktak, vagy kővel — esetleg az urnák tetejébe nyomott bronz sisakkal — borították. A sisakok az egyszerű sapka alakját utánózták, mindössze közepükön futott végig egy hegyben végződő taréj. Díszítésként poncolt vagy trébelt geometriai minták szolgáltak. A sisakok nemcsak azt érzékeltették, hogy az urnában más létformára való átváltozás megy végbe, hanem egyben az új alakot is jelképezték. Ezért formálták az urnákat ember alakúra. Felső részüket fejszerűvé, a füleket karokká képezték ki, sőt még bronz álarcokat is kötöttek eléjük. Az ilyen edények helyenként még arany fülbevalókat is viseltek, és bábuknak öltöztetve trónoltak agyag vagy bronz székeken. Hasonló módon vannak megformálva a Chiusiban — az antik Clusiumban — talált Canopus (Kanóbos) nevű edények is. De tulajdonképpen minden egyes város területén különböző temetkezési szokásokat figyelhetünk meg. Előfordulnak például a halottas ház alakját utánzó hamvvedrek. Az apró cserépedények arra utalnak, hogy a halottak lelkét törpe kicsinységűnek képelték. A ház alakú hamvvedreket tehát valóban a halottak lakóhelyének szánták. Voltak aztán egyes formák is, amelyek a két elképzelésnek többé-kevésbé egyesített kifejezését érzékeltetik. Az égetéssel temetkezéssel kívül előfordult az is, hogy a halottakat egy láda alakúra kivájt sírba temették. Egészen az etruszk kor lezárultáig egymás mellett él az elégetés és az eltemetés szokása. Hogy ezt tulajdonképpen mire kellene visszavezetni, egyelőre nem tudjuk biztosan megmondani.

Az etruszkok eredetileg — a Villanova-korszakban — kerek alaprajzú, meredek zsúptetős kunyhókból álló falvakban éltek. Ezeket a kunyhókat könnyen le lehetett bontani és át lehetett telepíteni, valahányszor sor került a legelők változtatására. A lakosság csak az i. e. VIII. század elején tömörült össze városokba.

Az etruszk városokról elég sok mindent tudunk, de nem ásatásokból, hanem a közösségek alapításakor alkalmazott szertartások leírásaiból. A hagyomány szentelte előírásokat szigorúan meg kellett tartani. A város az etruszkok szemében nemcsak emberek lakóközössége volt, hanem isteneknek szentelt építmény is, amelyben a kozmosz rendjének kellett tükröződnie. Beszédes példaképpen hivatkozhatunk a Róma alapításáról szóló mondára. Az alapító ekével barázdát szántott: a város kerületét ezzel határozta meg. Ezt a műveletet fehér tógában — köpenyszerű általvetőben — kellett végrehajtani. Az ekevas nem vasból, hanem rézből volt; az eke elé egy fehér bikát és egy ugyancsak fehér tehenet

fogtak. A város alapítójának úgy kellett tartania az eke szarvát, hogy a rögök befelé forduljanak: ezek jelképezték a jövőbeli városfalat. Ahol kapu építését tervezték, az ekét fel kellett emelni, hogy a barázda megszakadjon. A szent négyes felosztást hangsúlyozták még a római táborban is, ahol a fő utak derékszögben metszették egymást.

A két főút — az észak-déli és a kelet-nyugati tengely — metszési pontjában egy mély aknát ástak. Ennek az aknának a rendeltetése az volt, hogy közvetlen összeköttetést létesítsen az alvilággal. Az elköltözöttek nem kívánatos feljövételét azonban meg kellett akadályozni, ezért az akná a lelkek feltartóztatására szolgáló kővel lefedték. Az évnék mindössze három napja volt az alvilág isteneinek szentelve, akkor a követ félretolták. Ilyenkor nyitva állott az út az alvilági, gyászos istenek előtt, és a halottak szellemei felkereshették az élők világát.

Mindeddig még egyetlen ismert etruszk várost sem tártak fel egészen. A tengertől mintegy 20 kilométernyire fekvő Vulcit, az etruszk Velchát, csak mostanában kezdték tervszerűen kiásni. De Marzabotto (Bologna mellett, tehát már a tulajdonképpeni etruszk területen kívül) hozzávetőleges képet adhat egy etruszk városról. Ez a helység, amelyet viszonylag későn — az i. e. VI. század vége felé — alapítottak, a gallok viszont korán elpusztították, szinte ép állapotban megőrizte nyolc *regióra* (körzetre) való beosztását. Az észak-déli utat három kelet-nyugati utca keresztezte. A főút kocsiútja és jobbról-balra a gyalogjáró öt méternyi szélességben húzódik. A főutcákkal párhuzamosan halad még néhány mellékutca is. A városokban a vízvezeték a föld alatt futott, a csatorna viszont nyitott volt. Marzabotto kőből épült, négyszögletes háztömbjei olyanok voltak, mint egy modern város. Az egyes házakban a helyiségek három oldalról körülfogták a központi csarnokot, amelyben a szent házi tűzhely lángja lobogott. Ezt a csarnokot azért nevezték *atriumnak* (az *ater* a. m. „fekete” szóból), mivel a tűzhely bekормozta. A csarnok tetejének közepén négyszögletes nyílást hagytak, a napfény ezen keresztül hatolt be a lakásba. Az esővíz is ezen a nyíláson át folyt le a tetőről az alul elhelyezett medencébe. A tetőzetet rendszerint a medence körül sorakozó oszlopok hordozták. Számos hamvveder őrizi ennek a háztípusnak a modelljét. Ezek mutatják a római ház ősi formáját is, amelyet Pompejiben a Vezúv hamuja olyan változatosan megőrzött számunkra.

Az etruszk ház eredeti belsejét már nem ismerjük, legfeljebb utánzatait úgy, ahogy ezt Cerveteri (a latin Caere, illetőleg az etruszk Chisra) sírjaiban tanulmányozhatjuk. Ez a város — Rómától alig 40 kilométer távolságban északra — egy vulkanikus tufamagaslaton épült. Magából a

városból alig néhány kő maradt, mivel az etruszkok lakóházaikat főképp fából és vályogból építették. Egy út, amelyen — a kőbe belevájódva — még ma is felismerhetők a két kerekű halottas kocsik nyomai, vezet át a szomszédos hegyvonulathoz. Itt épült ki a holtak városa, amely lassanként nagyobbá fejlődött, mint a tulajdonképpeni város. Caere 170 hektárt foglalt el, a nekropolis viszont 350 hektárt. Mindebből még csak egészen kis részt tártak fel. Néhány sorban megmaradtak a lapos henger alakú tufaalapzatra támaszkodó földhalmok (*tumulus*). Egyik-másik magassága eléri a 40 métert is; átmérőjük 20—30 méter volt. Keskeny, magas, felfelé fokozatosan összeszűkülő ajtó vezetett be a természetes sziklából kivágott kerek alapzaton keresztül. A holtak „lakásába” lépcsőn lehetett lejutni. A bejárat előtt durván faragott pillért állítottak a férfiaknak, kis háromszögletes kőházat az asszonyoknak. Az egyes sírhalmok előtt levő kő-szimbólumok tömegéből és nagyságából meg lehetett állapítani, hogy hány és milyen idős halottat temettek oda. Gyakori, hogy egy sírdomb alatt több temetkező hely van, mindegyikhez külön bejáratok vezetnek. A gyermekeket nem a sírba, hanem eléje temették; talán úgy gondolták, hogy azok nem részesednek a felnőttek halál utáni életében.

A dombok alatti sírkamrákat úgy vágták ki a tufából. Míg korábban csak az alsó részt alakították ki a természetes sziklából és az egészet álboltozattal borították (vagyis minden egyes köréteget kissé előbbre raktak, míg végül egy fedőkővel lezárhatták az építményt), később az egész sírt a sziklába vágták. Az előcsarnokot (atrium) ajtók kötötték össze a kisebb mellékkamrákkal. A halottakat bebalzsamozták; feldíszítették, mintha élne, és úgy fektették le a falak mentén körbehúzódnak a kő fekvőhelyekre, amelyeket gyakran párnákkal ellátott kerevetek formájában képeztek ki. Több ilyen holttestet a sírkamrák kinyitásakor teljes díszben, még jó állapotban találtak, de mihelyt levegő érte őket, porrá omlottak. Augusto Jandolo római műkereskedő éppen jelen volt, amikor egy etruszk szarkofágot felnyitottak. Beszámolójában ezt olvashatjuk: „Nem volt könnyű dolog a fedél megmozdítása, de végül is sikerült felemelni: függőleges helyzetben megállt, majd teljes súlyával a másik oldalra zuhant. Ekkor olyan valami történt, amit azóta sem felejtettem el, és amit halálomig magam előtt fogok látni. Belül, a szarkofágban, egy ifjú harcos teste pihent teljes harci felszerelésben: sisakkal, dárdával, pajzzsal és lábvérttel. Hangsúlyozom: nem csontvázat láttam, hanem egy minden tagjában tökéletes formájú, mereven kinyújtózott testet — mintha csak éppen akkor tették volna a sírba. De ez csak pillanatnyi

látomás volt. Ekkor egyszerre csak mintha minden felbomlott volna a fátylák fényében. A sisak jobbra gurult, a kerek pajzs a páncélzat behorpadt mellrészébe zuhant, a két lábvért laposan terült el a szarkofág fenekén, az egyik jobbra, a másik balra. Az évszázadok óta érintetlen test, mihelyt levegő érte, hirtelen szétporlott... A levegőben és a fátylák körül mintha aranypor lebegett volna.”

Gyakran fogadták be a halottat agyagból égetett, kőből faragott vagy fából készített szarkofágok is. A kis kamrákban feküdtek a házaspárok, a feleség a férj baloldalán.

A sírkamrák az etruszk lakást tükrözik vissza; az i. e. VIII—VII. századból való sírhalmok kamrái szinte olyan kunyhónak a belsejébe vezetnek bennünket, amelynek erős gerendáiról ferdén ereszkedik alá a zsúpszalmával vagy rőzsével fedett tető. A VI. században ezek a kezdetleges kunyhók gerendázattal és csúcsos tetővel ellátott, tágas faházakká alakulnak. A tetőt gyakran dór oszlopokra emlékeztető, lapos párnataggal és magas talapzattal ellátott, tömzsi oszlopok, néha meg aiol oszlopfővel ékes, izmos pillérek támogatják. Valamikor bronz díszpajzsok függhettek a lakások falain, akárcsak az urartui templomban Muşasirban; például az úgynevezett „Pajzsos sírban” tufából vannak plasztikusan kiformálva. Egyik-másik kamrában a kő trónszékeket és lábzsámolyokat a természetes sziklából vágták ki; az egészen emberformára mintázott hamvvedreket ezekre tették.

Egy-egy sírba korábban sohasem temettek 12 személynél többet. Egy i. e. III. századi sírkamrában mégis 20 halott számára volt hely. Ha ide a meredek lépcsőn leszállunk, vaskos pillérekkel megtámogatott terembe jutunk. Körül, a falak mentén ágyfülkék vannak kivájva a család legtekintélyesebb tagjai számára; a többiek pódiumon pihennek, az előbbieket lábánál. A család feje a feleségével együtt tágas külön fülkében nyugszik. Az egész helyiséget színesre festett, kőből kifaragott domborművek díszítik, amelyek szinte egy etruszk lakóhelyiség berendezési tárgyait elevenítik meg. A házaspár kerevetén a tarkára festett párnák még őrzik a bemélyedést, amelyet a fejek hagytak rajtuk; az asszony könnyű szandálja ott nyugszik az alacsony zsámolyon, az írószerszámok egy asztalkán, sőt még a háziúr szigorú pálcája is oda van támasztva a falnak. A pilléreken a használati tárgyak — legyezők, kardok, lábvértek, korsók stb. — kőből kifaragott ábrázolásait láthatjuk.

Azokat az embereket, akik ilyen helyiségekben éltek, koporsóikon, életnagyságú kettős agyagfigurák alakjában szemlélhetjük. Szinte úgy hevernek ott, mint életükben az ágyukon. Különösen szép ilyenfajta

cserép szarkofágokat találunk a római Villa Giulia múzeumában és a párizsi Louvre-ban. Párnára könyökölve és félig felegyenesedve, természetes bizalmasságban fekszik ágyán a házaspár. Szájuk szöglete körül mosoly bujkál. Az egykor zománc berakású szemek kissé ferde vágásúak. A férfi arcát hegyes szakáll és pofaszakáll keretezi be, alsó és felső ajka azonban simára van borotválva. A feje búbján csomóba szedett haja hosszú csigákban hull alá a vállára és hátára. Ruhája a felsőtestét nem fedi be. Az egész megmintázás nem olyan szigorú, mint ahogy a görög művészetben megszoktuk. Az asszony fején levő *tutulus* (vastag peremű kerek sapka) alól kibuggyannak göndör hajfürtjei. A ruhát a szobrász csak jelezte; a festés, amely a kereveten itt-ott még jó állapotban megmaradt, mutatja, hogy kedvüket lelték a színekben.

Ha az etruszkokat az élet különféle megnyilvánulásai közepette akarjuk meglesni, Tarquiniába — vagy ahogy az etruszkok mondták: Tarchunába — kell elmennünk. Az élők városa itt is elenyészett, annál nagyobb a holtak városa, csak éppen itt elhordták a hajdani sírhalmokat.

Caerében a nedvesség nagyrészt eltüntette a sírkamrák színeit; Tarquiniában annál jobban csillognak! Az etruszk művészek mélyen a föld alatt — fáklyavilág mellett vagy pislákoló olajmécsesek fényénél — festették faliképeiket a halottak tiszteletére, hogy festményeik révén a holtak birodalmában is részük legyen a földi életben, részesedhessenek az emlékezetükre rendezett áldozati lakomákon, a tiszteletükre bemutatott táncokon és játékokon. Az emberek azt hitték, hogy efféle mágiával segítenek a halottakon, az áldozatok vére által pedig isteni létbe emelik őket.

A sírablók a legtöbb temetkezési helyet kifosztották. A sírkamrák festményeinek datálásához csak a Görögországból odakerült vázák töredékei adnak némi fogódzót. Meglehetősen általános nézet szerint a legrégibb tarquiniai síri festmények i. e. 550 táján készültek, és a festészet virágkora mintegy száz esztendeig tartott. Azután egyre ritkábbak lettek és színompájukból mindinkább vesztek, míg az i. e. II. század dereka táján teljességgel eltűntek. A legrégibb ismert etruszk falfestmény a Veji melletti Grotta Campanából származik, és még az i. e. VII. század végére tehető. Az ábrázolás a vadászjelenetek és lovasok realiztikus megmintázása ellenére még mítikus elképzelésekből táplálkozik, és a színezés sem a valóságot utánozza, hanem mintha inkább az irreális elemeket akarná kifejezésre juttatni. Mint a krétaiak a minosi időkben, amikor a knóssosi és phaistosi palotákat falfestményekkel díszítették, a férfiak testszínének érzékeltetésére eredetileg az etruszkok is csak vöröset

használtak, a nőkére pedig mindig csak fehéret. Nem az etruszkok korábbi hazájából származó emlékek bukkantak itt fel ismét?

Tarquiniában a korábbi falfestményeken — a mitológiai jeleneteken kívül — a nép életének egyes jeleneteit is ábrázolták. „A vadászat és halászat sírja”-ban (válamennyi sírnak csak feltárásukkor adtak önkényesen nevet) a 3,20 méter hosszú és 2,25 méter széles második sírkamrában (a méretek nagyjából mindenütt azonosak) a tengert láthatjuk: a széles, sötétzöld, fölül hullámos csíkon ábrázolt tenger mintegy az alap. Vörös, kék, sárga és fehér madarak rajai röpködnek a levegőben, vagy leszállnak a vízre, halak és delfinek nyüzsögnek és ugrálnak ki a habokból. Egy csónakból, amelynek orrát — a rossz szellemek elhárítása végett — nagy festett szemmel díszítettek, meztelen vagy csak egy szál tunikát viselő halászok a tengerbe vetik hálójukat. Az egyik sziklán egy vadász azon ügyeskedik, hogy parittyájával eltaláljon egy vízimadarat. Az első sírkamra oromzati részén a festő a hazatérő vadásztársaságot örökítette meg.

A „Nöstényoroszlánok sírja”-ban vad táncot láthatunk, amelyet a kettős fuvola és a *kithara* (citera) hangjára járnak. Meztelen férfi boroskancsót tart a kezében, úgy döngeti tánc közben lábával a földet; vele átellenben áttetsző fátyolruhába öltözött nő kalimpál féktelenül a kezével-lábával, míg egy másik nő a túlsó oldalon művészies kar- és ujjmozdulatok kíséretében ünnepi széles tánclepéseket mutat be. Könnyed redőkbe szedett, hosszú, rózsaszín ruhájának pompás anyagát sötét pöttyök díszítik, alul vörös paszomány fut rajta végig. Fejdíszé ugyanabból az anyagból készült. A sötétvörös és világoskék köpenyke szélesen libben a kilépő nő alakja körül. A táncoló nő — mint a többi figura — egészen a zene hatása alatt áll, amelyet borostyánnal koszorúzott, magas vegyítő edény előtt két zenész szolgáltat. A többi falat díszítő festményeken kényelmesen könyöklő férfiak hevernek a lakomázó kereveten, baljukban ivócsészét, jobbjukban tojást tartanak — alkalmasint ez volt a szokásos halotti áldozat. Szemük kissé ferde vágású; oldalnézetben is úgy van festve, mintha előlről mutatkoznának. A férfiak csupasz felsőtestére hosszú fürtök hullanak alá. Csípőjük és combjuk köré világoszöld köpeny tekeredik. Ha itt a halotti tor tanúi vagyunk, akkor az „Augurok sírja”-ban a halottól való búcsúzást láthatjuk az éppen bezárt sír ajtaja előtt. A sír bejáratától jobbra és balra két *augur* — madárjóst — láthatunk, amint mozgulataikkal adnak kifejezést bánatuknak. A hosszanti falakon a halotti játékokat örökítették meg. Két meztelen birkózó áll egymással szemközt, és támadásra készen fogják egymás kezét. Mö-

göttük a görbe botot felemelve tartó pap valószínűleg a verseny bírása. Egy férfi hátrafordul, és int egy fiúnak, aki a vállán széket hoz urának.

Ezeket a sírokat i. e. 520 táján építhették. Mintegy 30 évvel későbbre tehetjük a „Nöstényleopardok sírja”-nak épületét. Ennek stílusa finomabb: most már inkább görög, elsősorban ión befolyást mutat. A főfal freskóján ábrázolt kereveteken három pár hever a halotti lakoma mellett. A megkoszorúzott vendégeket fiatal, meztelen rabszolgák szolgálják ki. Az egyik vendég az ujjai közt tojást tart fel. Az oldalfalakon ifjak menete közeledik. A felvonulók fuvoláznak vagy a kithara nevű pengetőhangszeren játszanak, vagy áldozati ajándékokat hoznak. Az egyes alakokat finoman mintázott bokrok választják el egymástól. A hangulat ünnepélyes, de mégis vidám.

Hasonló ábrázolásokat figyelhetünk meg még több más sírban is. Etruriában a nő egyenrangú társa volt a férfinak; a sírfeliratokon az apa neve mellett akárhányszor találkozunk az anyáéval is, vagy éppen csak az utóbbival. A nők a lakomákon és a játékokon is részt vettek. (Görögországban ilyen alkalmakra csak hetairákat hívtak, tisztességes asszonyok nem mutatkozhattak a nyilvánosság előtt.) Így jutottak arra a következtetésre, hogy az etruszkok közt esetleg még fennállott a matriarchátus. Az akkori görögök más nézeten voltak: az etruszk nőket kicsapongóknak és erkölcsteleneknek tartották.

Az i. e. III. században az ábrázolásoknak ez a derűs nyugalma eltűnt, a hangulat komolyabbá, sőt komorrá vált. Még a színek sem olyan csillogók már. Az „Alvilág sírja”-ban halotti istenek és démonok rémítik a szemlélőt, mint például Tuchulcha, a szárnyas démon, akinek az orra helyén keselyű csőre meredezik, a haja is csupa kígyó; vagy az ijesztően undorító Charu, aki hatalmas kalapáccsal áll őrt a kapu mellett. Vulci-ban, a François-sírban azt láthatjuk, amint Achilleus borzalmas módon lemészárolja a trójai foglyokat, hogy ezzel az áldozattal kiengesztelje megölt barátjának, Patroklosnak az árnyait. A mérsárlást a halál-istenek is figyelik. A jelek szerint ott, ahol valamikor a halál nem is volt olyan ijesztő, az ismeretlentől, az elmúlástól való félelem beárnyékolta az egykor vidám életet. A biztonság és erő eltűnt.

Égészen különleges figyelmet érdemelnek az etruszkok ötvösmunkái. A színpompás ruhákat, finom fátylakat, a hajba tűzött friss koszorúkat és a kézben tartott mirtuszlombot rengeteg színarany, bronz vagy borostyánkő ékszer egészítette ki. Az etruszkok — akárcsak a krétaiak — az aranyat kövek vagy színes zománc nélkül dolgozták fel, és megelégedtek a tiszta fém csillogásával. Az így létrehozott formákat aztán a gra-

nuláció bőséges alkalmazásával — sűrűn ráforrasztott apró aranygömböcskékből álló mintákkal — bontották meg, úgyhogy az ékszerek csillogása még jobban érvényesült. Különösen az aranyból készült ötvösműveken figyelhetjük meg az etruszkok finom művészi érzékét.

Abból a caerei sírból, amelyet két felfedezőjéről „Regolini-Galassi sír”-nak neveztek el, egészen egyedülálló, pompás aranyékszerek kerültek napvilágra. Ennek a sírépítménynek tulajdonképpen sírkamrájában — egy hosszú, keskeny helyiségben, amelyet a rétegenként előbbre ugró kövek álboltozata tetőz be, akárcsak a tirynsi várban — valószínűleg Larthia királynőt temették el, mégpedig fejedelmi mellékletekkel. (Legalábbis a „Larthia” név van belevésve az itt talált ezüst edénybe.) Az egyik fölkében elhelyezett agyagurnában egy harcos csontjai nyugodtak. Később egy másik harcost is ide temettek, ugyancsak gazdag mellékletekkel: a halottat egy hálószerű rácozotú bronzágyra fektették. A halottas kocsi, amelyen az elhunytat a temetőbe vitték, még szintén ott állott: a négykerekű, rúd nélküli alkotmánynak lapos szekrényyszerű felső részébe éppen beleillett az ágy. De ott volt még egy hosszú rúddal ellátott, kétkerekű kocsi is, amelyet az elhunyt talán ünnepélyes felvonulások alkalmával, vagy a háborúkban használt.

Nem mehetünk itt bele a sok bronzcsésze, a bronzüstök, dombormű-díszes bronzpajzsok, egy bronzzal kivert trónszék és a megszámlálhatatlan cserépedény részletezésébe. Mindezek a darabok csak még jobban kiemelik a temetkezés gazdagságát, de a halotti pompa legbeszédesebb tanúja a sok arany és ezüst ékszer. Az ezüst csészék egyiptomi és ciprusi hatást mutatnak, az ezüst serlegeket pedig valószínűleg egy caerei görög műhelyben készíthették. De még akárhány egyéb példával is szemléltethetnők, hogy Etruriát az i. e. VII. század első felében — a sír építésének korában — milyen sokrétű kapcsolatok fűzték más országokhoz. Minden bizonnyal etruszk készítmények az arany drágaságok, a vastag karperecek és az oroszlános pajzzsal díszített nagy korongos fibula, mindenekelőtt pedig az a 0,42 méter magasságú arany mell-lemez, amelyet ugyancsak ebben a sírban találtak. Larthia ruhája is gazdagon volt arannyal díszítve, akárcsak a tarquiniai Bokchóris-sírban nyugvó aszszonyé. Az utóbbi sírt egy benne talált egyiptomi eredetű zöldes fajansz balzsamos szelencéről nevezték el, amelynek felirata görögös néven: Bokchóris fáraót említi. Bokckhóris fáraó i. e. 734-től 728-ig uralkodott; a felirat így szilárd támaszpontként használható fel a korai etruszkság művészettörténetében. Mindeddig ez az egyetlen ilyen biztos támpont! A Regolini—Galassi-sírban talált női holttest azonban nemcsak boros-

tyánfüggős nyakláncot, aranspirálisokkal díszített hajtűket és arany övcsatot, drága fülbevalókat és a cipőin arany lótuszvirágokat viselt, hanem különleges díszként még egy arany mell-lemezt is, tehát olyan ékességet, amely bizonyára csak keveseknek járt ki. Ez a melldísz körülbelül az övéig érhetett le. A felső részén helyet hagytak a nyak számára. Hasonló darabok Etruria egyéb helyeiről is kerültek elő, de ilyenféle melldísz csak rövid ideig használhattak. Elő-Ázsiában, különösen Asszíriában — ábrázolásokon vagy szobrok díszítményeiként — már találtak ilyeneket. A szóban forgó darabot kívülről befelé sűrű, keskeny, ornamentális csíkok borítják; az egész egyetlen csillogás.

Ugyanebből a sírból való egy másik arany ötvösremek, amely a különleges hatalmi helyzetet, vagy éppen az istenséget jelképezhette. Arra a nagy, majdnem 0,32 méteres, korongos fibulára gondolunk, amelynek tütartó részét kis arany pajzsocska borítja; ezen két sorban öt trébelt oroszlán, körülöttük kétszeres virágmintás keret. A tükengyel mellett domború aranylap helyezkedik el, amelyet 7 függőleges sorban 55 plasztikusan megformált kis kacsá díszít. Közöttük még lapos trébelésű oroszlánok is sorakoznak. A lapok közt két gazdagon granulált kereszttag — két aranycsík — helyezkedik el. Ahol csak lehetett, mindenütt alkalmazták a granulációt, a hatás ennek ellenére is tökéletesen egységes.

Az i. e. IV. és III. századi ötvösmunkák közül külön említést érdemelnek a lehető finom vékonyságú, aranyból készített halotti diadémok, amelyek gyakran utánozzák a levelekből font koszorút.

Különlegesen értékesek azok a hátoldalukon domborművekkel vagy finom gravírozással díszített kerek bronztükrök, amelyeket a női sírokban találhatunk. A tükör nyelét fából vagy elefántcsontból faragott nyélbe illesztették bele. Néha még ezek is megmaradtak. A változatos díszítésű toilette tárgyakon a görög mondavilág ábrázolásait tanulmányozhatjuk. Különleges érdeklődésre tarthatnak számot olyan etruszk motívumokkal díszített darabok, mint például az i. e. 460 tájára keltezhető és jelenleg a vatikáni gyűjteményben őrzött vulci-i tükör. A felirat szerint a finom gravírozás Kalchast, a szárnyasnak feltüntetett jóst ábrázolja az etruszkok számára oly fontos májvizsgálat közben. A szakállas férfi baljában tartja a májat, közben karját a térdére támasztja, mivel bal lába szikladarabon nyugszik. Megfigyelés közben talán a rituális előírások szabták meg a májvizsgáló *haruspex* (jós-pap) számára ezt a testtartást, mivel egy másik tükrön, amelyen egy ötös csoport ugyancsak a jelek magyarázatával van elfoglalva, a *haruspex* ugyanilyen tartásban figyelhető meg. Kalchas éppen nekikészülődik, hogy jobb kezével a

máját óvatosan, gondosan végigtapogassa. Az efféle képek, amelyeken keresztül az etruszkok hitvilágába tekinthetünk be, sajnálatos módon fölöttébb ritkák.

Változatok azok a bronz eszközök is, amelyeket az etruszkok a hétköznapi életben használtak, és amelyek aztán a sírba is elkísérték őket. Miféle tárgyak ezek? Lábakon álló, gazdag vésetekkel díszes kerek tartó szelencék, úgynevezett *cisták* az elegáns nő kozmetikai cikkeinek, a drága ékszereknek tartására; üstök alá illeszthető háromlábak; több mécses felfüggesztésére alkalmas kandeláberok, vagy éppen olyanok, mint a cortonai kerek bronz csillár, amelynek 16 olaj-táplálta lángnyelve valamikor egy egész templomot bevilágított. Mindezeket a tárgyakat finom cizellálás vagy gravírozás díszíti. Gyakori az is, hogy egyes részeit figurálisan vannak kiképezve, mint például az üstök fülei vagy a fedelek fogantyúi. A kandeláberokat ifjak tartják; egy üst fülén Medusa-fők vicsorgatják a fogukat; egy másik használati tárgyat kecses női alakok és szakállas szatírok koronáznak.

A bronz eszközök sorába tartoznak azonban a szép kivitelű fegyverek is. Ezek közül is kitűnnek a változatos sisakok. Különösen gyakori a korinthusi típusú görög sisak, amely még az arc és az orr védelméről is gondoskodott. Monteleonében egy kétkerekű harcikocsit találtak (jelenleg New Yorkban őrzik), amelynek bronz domborművei segítségünkre lehetnek azoknak a harcosoknak az elképzelésében, akik egykor a bronz páncélok és sisakok, a lengedező sisaktaréjok és lófarkak aranyos ragyogásában, a maguk elé tartott kerek pajzsok védelmében feszítették egymásnak dárdáikat. Hogy azonban nemcsak bronz védőfegyvereket viseltek, bizonyítja Liviusnak, Augustus kortársának a tudósítása, amely szerint Lars Tolumniusnak, Veji i. e. 428-ban elesett királyának a lenvászon páncélját Iuppiter Feretrius római templomában őrzik.

Az etruszk bronzöntők teljesítményei az ókorban is híresek voltak. Ilyen műhelyeket említenek például Bolognában, Arezzóban és Bolsenában. A hagyomány szerint a rómaiak az elfoglalt Volsiniiből több mint 2000 bronz szobrot hurcoltak el. A messze ágazó kereskedelmi kapcsolatok tanúbizonyságaiként etruszk bronzok kerültek elő még az Alpoktól északra is. A legismertebb bronzszobor alkalmasint a capitoliumi nőstényfarkas, amelynek keletkezési idejét még az i. e. VI. századra kell tennünk. Ez a szobormű mintaszerű stilizálása ellenére is csupa élet. Egy cortonai griff szobrocska — V. századi munka — egészen más, mint amihez a görög bronzok szemlélése szoktatott bennünket.

Az etruszk szobrászat fő erőssége az agyagplasztikában rejlett. Az etruszkok ősi cserépszobrai még Plinius — tehát az i. sz. I. században működő író — is becsebbnek minősíti, mint az aranyat. Nemcsak kerek plasztikai tárgyakat formáztak agyagból, hanem domborművekkel díszített lapokat, homlokzati téglákat, szarkofágokat is. Mindezeket a terrakottákat élénk színű festéssel elevenítették meg; hatásuk még ma is megkapja a szemlélőt. A vázakészítésben az etruszkok mégsem produkáltak olyan teljesítményeket, amelyeket ugyanúgy csodálhatnánk, mint egyéb alkotásaikat. A bucchero edények formái valahogy ernyedtek; gazdag plasztikai díszítésük túlzásként hat. A vázafestészetben sem mondhatjuk munkájukat sikeresnek. Ezt valószínűleg maguk is érezték, ezért importáltak annyi sok görög árut. Azokat a kincset érő görög vázakat, amelyek a modern múzeumok fő ékességei, jórészt etruszi sírokból ásták ki.

Agyagplasztika nélkül egyetlen etruszk templomot sem képzelhetünk el. Egészen sajátos a templomépítményeken megfigyelhető úgynevezett tuszk oszloprend. A templomok itt is — akárcsak Görögországban — a korábbi faépítményekből alakultak ki, csak éppen nem fejlődtek oly gazdaggá és főleg nem épültek kőből. A kőtemplomokat csak a rómaiak próbálták olyan hatásossá tenni, mint amilyen hatást a görög épületek sugároznak.

Vitruvius római építésznek, Augustus császár kortársának köszönhetjük, hogy az etruszk templomok leírása ránk maradt. Míg a görög templom legfeljebb három fokos alapépítményen nyugodott, az etruszk olyan alapzatra épült, amelynek oldalai úgy aránylottak egymáshoz, mint öt a hathoz. Az egyik keskenyebb oldalon vezetett fel a széles lépcsőfeljáró. A többnyire három cellára osztott templom majdnem olyan szélesen terült el, mint amilyen hosszú volt. A némileg nyomott oszlopok alapzaton állnak, nincsenek rovátkolva, magasságuk előírásszerűen egyharmada a templom szélességének. Legtöbbnyire két sorban állnak a templom elülső frontján — négy-négy oszlop egymás mögött —, de úgy, hogy a középső térköz általában szélesebb, mint a két oldalsó, annak a szokásnak megfelelően, hogy a három cella közül a középső — a templom hátulsó felében — az isten-triász főistenének volt szentelve. A nyeregtető oldalt is, elől is jól kiugrik, illetőleg lenyúlik. A cellákat és a templomajtók közti falfelületeket valószínűleg falfestmények ékesítették. Egyéb terrakották között igen gyakran találtak olyan díszes cseréplapokat, amelyek a gerendapárkányt, a gerendázatot és a tető csorgóját borították. Mindezt tarkára festették kézzel (ehhez lapislazulit

használtak), sötétzölddel, téglavörössel, feketével és fehérrel. A tető szélei csipkeszerűen áttört és felváltva hol lótosz, hol palmetta motívumokkal díszített terrakotta keretet kaptak. Sok homlokzati téglát láttak el Silénos-fejekkel, Mainasokkal, Medusákkal és istenábrázolásokkal, de akárhányszor még Silénos- és Mainas-párokkal is. Ezeknek az ábrázolásoknak előremeredő szemei, vicsorgó fogai a gonosz szellemek távoltartását célozták. A korai — tudományos nyelven: archaikus — korból származó domborműves frízek viaskodó harcosokat, lovasokat és mitológiai jeleneteket ábrázolnak. A legfontosabb díszítmények azonban a tetőn elhelyezett és tarkára festett, hatalmas agyagszobrok voltak. A veji-i Apollo, amelyet 1916-ban ástak ki az ottani templom területén, kiemelkedő példája ezeknek a tetőfiguráknak. Az isten mosolygása, szemének könnyed ferdesége rejtélyessé, szinte alattomosá teszi az arc kifejezését. Itt nem az a derűs nyugalom uralkodik, ami az olympiai Zeus-templom homlokzatának Apollónjából árad. Az isten itt energikusan lép előre, választékosan redőzött *chitonja* csak félig takarja el testét. Hosszú, csigás fürtjei a hátára és vállára hullanak. A szobor karja sajnos hiányzik; a két láb közt elhelyezett plasztikus díszítő motívum bizonyossá teszi, hogy az alak annak idején a tetőn állott. Ugyanilyen oromzati figura volt egy Hermés-szobor, amelynek a feje maradt meg, továbbá egy életnagyságú női szobor, amelynek — és a kezében tartott gyermeknek — viszont a feje hiányzik. Ezeknek a szoborműveknek a keletkezési idejét i. e. 500 tájára kell tennünk. Némi joggal Vulca veji-i szobrásznak tulajdoníthatjuk őket, akiről forrásainkból tudjuk, hogy a római Capitoliumon ő készítette Iuppiter Optimus Maximus — a „legjobb és legnagyobb” Iuppiter — templomának kultikus rendeltetésű szobrait. Technikájuk mindenestre igen fejlett lehetett, hiszen tudunk hét méternél is nagyobb etruszk templomi szobrokról, amelyeket egyben kellett kiégetni.

Magukból a templomokból csak legfeljebb a kőből épített pódiumok (például Vejiben, Marzabottóban és Fiesolében) és a terrakotta díszek töredékei maradtak meg. Egyéb építményeik közül említendők a városfalak jelentős maradványai. Perugia vagy Volterra magas etruszk városkapuja, a hatalmas ívboltozatok előtt még ma is csodálkozással állunk meg. De még lélegzetelállítóbb annak az etruszk hídnak a látványa, amely a Vulci-i szakadék fölött 30 méteres magasságban ível át.

Az etruszkok vallásáról bizony nem sokat tudunk; forrásaink változatosak ugyan, de legtöbbször csak késői időkből származnak. Ezek szerint a kilenc villámsújtó istent Tinia vezette. Tinia nagyjából meg-

felelhet a római Iuppiternek és a görögök Zeusának. Hozzá tartozott Menrva (Minerva, Athéné) és Uni (Iuno, Héra) istennő. Ezt a hármasságot legtöbbször egyetlen templomban tisztelték, de minden városban kapukat és utcákat is szenteltek nekik. A villámsújtó istenek a tizenkettek tanácsához tartoztak. Ezeket a rómaiak *Di Consentes*-nek — egyetértő isteneknek — nevezték; valószínű, hogy az állatövvvel kell őket összefüggésbe hoznunk. Mindnyájuk fölött állottak a végzet magasztos hatalmai, az „elrejtett istenek”, akiknek a nevét nem tudták. Az etruszkok elképzelése szerint az istenek uralma nem tartott örökké, ami pedig az embereket illeti, úgy gondolták, hogy az egyes korszakok mindig rosszabbodtak, mint ahogy már Hésiodos görög költő (i. e. 700 körül) is megírta az arany-, ezüst- és vaskorról szóló mítoszban. (Mint ahogy az ember különféle életkorokat él át, ugyanezt az utat kell megtenniük a népeknek is.) Az etruszkok népének a végzet nyolc vagy tíz ilyen *saeculum*-ot — korszakot, emberöltőt — szabott ki. Egy *saeculum* hosszúsága különböző volt, az azelőtti *saeculum* végétől a legutolsó embernek a haláláig tartott, aki az adott korszak kezdetén életben volt. Az első négy *saeculum* 100—100 esztendőig tartott, az ötödik 123 évig, a hatodik és hetedik 119—119 évig. A nyolcadik *saeculum* i. e. 88-ban zárult le; ekkor szakadt vége a szövetséges háborúnak, amelynek befejeztével az etruszkok is mind megkapták a római polgárjogot. Ha ettől az időponttól visszafelé számolunk, akkor az etruszk időszámítás kiinduló pontjaként az i. e. 968. évhez jutunk. Ez pedig megközelítőleg egyezik azzal az időponttal, amelyet az etruszkok itáliai bevándorlásával kapcsolatban feltételezhetünk. Az etruszk vallásos elképzelések szerint az emberi egyedek és a nép egész létét a végzet határozta meg; ezt valamicskével talán el lehet halasztani, de menekülni előle lehetetlen. Ami az etruszkok másvilági hiedelmeit illeti, kizárólag a holtak városainak bizonyágaira vagyunk utalva; de egészen bizonyos, hogy az evilági életet a másvilágtól megkötve és megszabva képzelték, és éppen ezért hajlottak annyira az élet élvezésére.

Az etruszkok vallási tanításait a *Disciplina Etrusca* — az etruszk „tanítás” — foglalta gondosan össze, illetőleg szabályozta szigorú formalitások szerint. Ezekben a könyvekben volt összefoglalva a villámokkal kapcsolatos tanítás (a villámoknak csakúgy, mint a madarak repülésének jó-jelentőséget tulajdonítottak), továbbá a határok megvonásának és a máj megfigyelésének a tudománya. (A májat a világegyetem képmásának tekintették.) Ezenkívül a *Disciplina Etrusca* foglalta össze az áldozati előírásokat is. Mindezt a bölcsességet részben egy forrás-istennőnek,

a Begoe vagy Vegoia nevű nimfának tulajdonították, de a tulajdonképpeni megalapozó hírében Tages állott, aki a lucumóknak adta elő tanításait, amikor Tarquinia határában egy Tarchon nevű parasztember a földből kiszántotta. (Ez a mondai vonás Tages *chthónikus*, azaz földből való származására utal.) A tanítások előadása után Tages a monda szerint holtan hanyatlott vissza a földbe.

Már beszéltünk arról, hogy az etruszk nép különböző néptörzsekből forrott össze. A Földközi-tenger keleti tájairól származó és itáliai elemek egységbe fonódtak. Ez az egység jutott kifejezésre a tizenkét város — vagy ahogy magukról mondták: tizenkét nép (*populus*) — szövetségében. Az egyes településeknek városokká váló tömörülése az i. e. VIII. század elején ment végbe, mint ahogy Rómáról is ezt tartja a hagyomány. Az állattenyésztésen kívül földet műveltek, ércet bányásztak és olvasztottak, majd a hajózás révén a cserekereskedelem is egyre nagyobb méreteket öltött. Kereskedtek a görögökkel és a föníciaiakkal, akik lerakatokat és telepeket alapítottak, árukat — főleg keletieket — hoztak. Azokban az időkben magától értetődött, hogy a tengeren nemcsak kereskedés, hanem kalózkodás is folyt. A sírokban talált kincsek mutatják a gazdagság felhalmozódását. Később a görögség egyre inkább teret hódított. Különösen sok görög cserépedényt importáltak ide. A görög kultúrától megtermékenyítő ösztönzéseket kaptak, de az eposzsal és a tragédiával, az elbeszélő és a drámai költészettel, valamint a filozófiával nem törődtek.

Az etruszkok valamennyi városállamában a nemesség rétege uralkodott, eleinte a *lucumo* nevű király alatt, akinek a helyzetét nagymértékben papi funkciói határozták meg a nép nagy tömege és sok rabszolga fölött. Az elnyomottak és az uralkodó osztály között — amely buja dőzsölését síri építményeivel és mágikus formuláival a halál utáni időkre is biztosítani szerette volna — természetesen éles ellentétek állottak fent. A népet tartósan közös munkákra vették igénybe, amelyek vagy hatalmas erődítmények építésére, a mocsaras talaj lecsapolására és utak építésére irányultak, akárhányszor azonban azért volt rájuk szükség, hogy a kiterjedt kereskedelmet űzhessék, a bányákat és ércolvasztókat működtethessék.

Az első történelmi eseményt, amellyel kapcsolatban az etruszkokról hallunk, Hérodotos jóvoltából ismerjük: i. e. 537 körül az etruszkok a karthagóiakkal szövetszerve a korzikai Alalia előtt tengeri csatában leverték a phókaiakat. A jelek szerint azonban akkor az etruszkok nem képviseltek tengeri hatalmat, hanem uralmukat a szárazföldön terjesztették ki, és délen Capuáig, északon egészen a Po síkságáig hatoltak.

De már az i. e. V. században — Latiumban csakúgy, mint Campaniában, tehát a Róma körül elterülő vidékeken — hanyatlás észlelhető, majd i. e. 390 táján kelta törzsek keltek át az Alpokon, és megszállták a Po völgyét. A leghevesebb harcok azonban a feltörekvő Róma városával lángoltak fel, amely a VI. században egy darabig etruszk királyok fennhatósága alatt állott, és általában is erősen érezhette az etruszk befolyást. Az etruszk városokban eredetileg pap-királyok uralkodtak, de ezeket körülbelül ugyanabban az időben — vagyis i. e. 510 körül — választott magistratusok váltották fel, mint Rómában.

I. e. 474-ben egy etruszk hajóhad Cumaenál döntő vereséget szenvedett Hieróntól, Syrakusai tyrannosától. Etruria ezek után nem jutott túl a part menti hajózáson, és Karthago mellett képtelennek bizonyult tengeri hatalom megalapítására. Az etruszkok védekezésbe mentek át, próbálták a magukét menteni, minden város külön, a maga módján.

Az első jelentősebb erősség, amelyet az etruszkok i. e. 396-ban kénytelenek voltak a rómaiaknak átengedni, Veji volt, Rómától mintegy húsz kilométernyire északra. Róma terjeszkedni akart, hogy parasztjait földhöz juttathassa. Ezért a győztesek a város elfoglalása után rabszolgának adták el a szabadnak született lakosságot, és a földeket maguk közt osztották szét. Uninak — a római Iunónak, tehát az istenek anyjának és a házasság védőjének — a kultikus szobrárt azonban ünnepélyesen átvitték Rómába; ott kapott helyet az Aventinuson, Iuno Regina templomában; a rómaiak így akarták az istennő kegyét a maguk számára biztosítani.

A Po-völgyben külön északi etruszk városszövetség alakult, amelynek első városa Mantua volt. Ehhez tartozott Spina kikötőváros is, amelyet — Comacchio mellett — mostanában kezdenek feltárni. Erről a városszövetségről nem sokat tudunk. Amikor a gallok meghódították a Po síkságát, valószínűleg ez is megsemmisült.

Ezek után a rómaiak majdnem mindegyik etruszk várossal háborúba keveredtek, de Etruria valamennyi városának seregével talán csak egyetlenegyszer kellett szembenézniük. Különösen makacsul folyt a háború Tarquinia birtokáért. Caerével Róma sokáig jó viszonyban volt: a római patríciusok oda küldték fiaikat nevelésre és az etruszk nyelv megtanulására. Végül i. e. 280-ban Rómának sikerült sok ütközet után teljesen meghódítani Etruriát. A Tiberis egyik mellékfolyója mellett épült Volsinii volt az utolsó etruszk város, amely ellenállást tanúsított. Az ottani nemesség még jobbágyait is felfegyverezte, és bizonyos szociális engedményekkel próbálta az osztályellentéteket enyhíteni, hogy a kizsákmá-

nyolt nép nagy tömegét megnyerje. Megígérték nekik, hogy aktív és passzív választójogot kapnak, bekerülhetnek a szenátusba, örökséget hagyhatnak és fogadhatnak el, összeházasodhatnak a patriciusok leányaival. Mindenesetre nem tudjuk, hogy a plebejusok vagy rabszolgák ezeket a jogokat meg is kapták-e; annyi bizonyos, hogy az ajánlat későn jött. Az etruszkok között folyvást és újabb felkelések lángoltak fel, és csak akkor maradtak abba, amikor Sulla minden szövetségesnek megadta a római polgárjogot.

A római birodalomban sok etruszk elem élt tovább, mindenekelőtt a májból való jóslás; még a tizenkét város szövetsége is fennállott továbbra is, de feltehetőleg inkább csak kultikus közösség formájában; Constantinus császár (uralkodott 306-tól 337-ig) a Voltumna-ligetben tartott szövetségi ünnepnek (a később oda kapcsolódó umber résztvevők különválasztásával) visszaadta ősi jellegét. A májból való jóslást csak Theodosius császár tiltotta el i. sz. 385-ben, majd hét évvel később megismételte a tilalmat. Mégis megtörténhetett, hogy i. sz. 408-ban, amikor a nyugati gótok ostromolták Rómát, etruszk villám-jósok ajánlották fel segítségüket. Az etruszk vallás tanításai ilyen makacsul éltek tovább a kereszténység idején is. Az pedig még továbbra is tisztázásra vár, hogy miféle etruszk elemek hathattak később az alkímiában vagy a gnósisban, a korai kereszténység misztikus vallás-filozófiai tanításainak keverékében.

A régészetben mindig adódhatnak váratlan eredmények és felismerések, ha a kutatók a modern technika vívmányait is igénybe veszik. Például sokáig nem lehetett tudni, hogy hol is volt tulajdonképpen Spina, a nagy etruszk kikötőváros, míg végül 1922-ben — azon a réven, hogy a comacchiói mocsarakban antik vázatöredékekre bukkantak — több mint 2000 sírt találtak, 30 kilométerre északabbra attól a helytől, amelyet Plinius megjelölt. Tehát valószínűleg Spina nekropolisának nyomaira akadtak. A bizonyítás mindenesetre elmaradt, amíg csak 1953-ban termővé nem akarták tenni a comacchiói mocsarakat. A lecsapolási munkálatok lehetővé tették a ferrarai múzeum igazgatójának, Nereo Alfierinak, hogy a nekropolisban tovább kutasson. Mivel végre meg akarták találni a kikötő helyét, villamos berendezésekkel, még akna-keresőkkel is próbálkoztak, de hiába. Úgy tűnt, hogy a második világháborúból ott maradt lövedékszilánkok minden fáradozást eredménytelenségre kárhoztatnak. A lecsapolással megbízott társaság egyik mérnöke 1956-ban a területről készített légi felvételeken azonban különös vonásokat és foltokat észlelt, amelyekről az ásató régésznek is beszámolt.

Ekkor Alfieri kérésére Valvassori professzor minden lehetséges technikai finomság igénybevételével készített légi felvételeket az egész vidékről. A filmek előhívása után a föld színeződése és a másféle növényzet pontosan megmutatta az ókori települések és építmények helyét. A felvételeken kimutatható világos négyszögekről kiderült, hogy az antik Spina háztömbjei, a sötétebb vonalak pedig az ókori utak vagy csatornák. Így fedezték fel a 20 méter széles főcsatornát és több keskenyebb mellékágot — egy ókori Velencét. A próba-ásatások eredménnyel jártak: cölöpépítmények maradványai kerültek felszínre, valamint egy homokba beásott palánk. Edényleletek révén sikerült datálni is az építményeket (az i. e. IV. századra). Spina az ókorban három és fél kilométerrel feküdt beljebb a partnál. A főcsatorna a Po egyik ága volt, amely a homoklerakódás folytán ma még délebbre került. A tengertől való távolság Plinius idejében már 16 kilométerre emelkedett; évszázadok folyamán ennyire kitolódott a tengerpart. Az ásatók szerint körülbelül 20 évnyi munkával lehet Spinát feltárni, olyan nehézségekkel kell megküzdeniük. A falak két méter mélyen vannak lent a földben, viszont a talajvíz már 0,60 méternél felbuggyan.

De más helyeken is tovább folynak az ásatások. Vulciban az ókori várost tárják fel. Ez azért nagyon fontos, mivel etruszk városokat mind eddig még alig vizsgáltak. Caerében Lerici, egy milánói műkedvelő régész, több mint 200 eddig feltáratlan sír kiásásával foglalatoskodik. Eközben nem hagyatkozik a jószerencsére, hanem a terepet két, földbe dugott dróttal „tapogatja” végig, amelyekbe elektromos áramot vezetnek. Az áram olyan ellenőrző készüléken fut keresztül, amely jelzi, ha közben falak vannak. Ha megtörténik a sírok megállapítása, nem látnak hozzá rögtön az ásatáshoz, hanem a sír fedelén keresztül kis lyukat fúrnak, amely azonban éppen csak akkora, hogy egy csövet a sír belsejébe lehessen rajta keresztül lebocsátani. Ezen a csövön keresztül pedig elektromos szondát csúsztatnak le. A szonda fő alkatrésze egy henger alakú fényképezőgép, amelyhez elektromos vakut kapcsolnak, és ez lassú körülforgás közben 24 felvételt készít a sír belsejéről. Egy-egy sír megfúrása és a felvételek elkészítése mintegy 30 percig tart. A fényképek megmutatják, milyen szarkofág vagy egyéb melléklet van lent, és hogy a sírt a rablók kifosztották-e már előzőleg. Ha egy sírt ásatásra jelölnek ki, akkor az elektromos áram segítségével megállapítják a föld alatti bejárat helyét. A munkához tehát szisztematikusan, minden szükségtelen rombolás nélkül fognak hozzá.

Etruria feltárása jól példázza, hogy a modern tudomány és technika egyre inkább és egyre jobban felderíti a múltat is. Egy szép napon majd ennek a rég elfelejtett népnek az élete is feltárul előttünk: olvasni tudunk belőle, mint egy nyitott könyvből.

MESEVÁROS A DZSUNGEL MÉLYÉN

ANGKOR

1861-ben Henri Mouhot, francia természetbúvár kutató úton járt Hátsó-India trópusi erdőségeiben, majdnem 500 kilométernyi távolságban Saigontól. A Tonle Saptól északra — ez a hatalmas tó valamikor tengeröböl volt, amelyet a Mekong-folyó hordalékai a Kardomom-hegységtől északra mintegy gáttal rekesztettek el — csak nagy ügyel-bajjal tudta követni a bennszülött zarándokok ösvényeit a dzsungel sűrűjén keresztül. A zöld erdő közepén egyszerre csak egy fantasztikus épület tornyai bukkantak elő. Mouhot a ma Angkor Vat néven ismeretes templom előtt állott. Leírhatatlan izgalom vett rajta erőt, midőn ilyen váratlanul ott látta maga előtt a legszebb és legnagyobb szentélyt, amelyet a khmerek — a kambodzsai őslakosság — művészete valaha is alkotott. Közelebb jutva részleteiben is szemügyre vehette és megcsodálhatta a hatalmas építményt, amelyet szó szerint a tetejétől a talpáig díszítmények és figurális domborművek borítottak. Az egész csakúgy, mint a részletei — minden egyformán elragadtatást váltott ki a szemlélőből. Mouhot úgy érezte, hogy egy keleti Michelangelo alkotása előtt áll. Bármennyire túlsúfoltak voltak is a részletek, mégis minden csodálatos összhangban volt egymással. Mouhot csak bámulattal tudta szemlélni a három és fél kilométerre terjedő templom-építmények lenyűgöző méreteit.

A kutató az őserdő zöld rengetegében egyre több templomot és rom-épületet talált. Angkor Vat templomától mintegy két kilométernyire északra, egy laterit (vasoxyd tartalmánál fogva pirosas kőzet, szó szerint: „téglakő”) tömbökből épített, 10 méter magas fal mögött, több mint 12 kilométernyi hosszúságban terült el Angkor Thom városa, majd távolabbra egyre újabb és újabb szentélyek, amelyeket mind befontak az őserdő indái. Cserjék, kúszónövények, fák lepték el a templomok és a kolostorok falait, mert a forró és nedves éghajlat hihetetlen bujaságra

készíti a vegetációt. A fák gyökerei befurakodtak a habarcs nélkül felrakott építmények rései közé, és szétfeszítették a kőtömböket; egész galériákat, sőt egész templomokat döntögettek romba. Erdő sarjadt az épületek belsejében, halomba tornyosodott a sok törmelék, nehézzé tette a kutatók behatolását. A csodálatba egyre több szomorúság vegyült: ennyi sok elfeledett értéket csak gyászolni lehet.

Mouhot beszámolóinak nyomán szorgos kutató munka indult a kambodzsai dzsungelban: mindenfelé újabb templomokat és kápolnákat fedeztek fel az őserdő mélyén.

De az első látogatók szinte értetlenül álltak szemben ezzel a különös világgal, és a rengeteg régészeti anyag — kő és bronz, feliratok és kerámia — sokáig gazdátlanul hevert a törmelékhalomok alatt.

Csak lassan eszméltek rá arra, hogy már a XIII. századi Csou Ta-kuan beszámolójában, aki egy kínai küldöttséget vezetett Kambodzsába, szerepelnek a khmer építmények, sőt hogy európai misszionáriusok 1600 körül is leírták az angkori épületeket; akkor azt hitték, hogy mindez Nagy Sándornak vagy a rómaiaknak a műve. Akkoriban minden valámire való romot nekik tulajdonítottak, mert az emberek el sem tudták képzelni, hogy az európaiakon kívül mások ilyen mesterműveket alkothattak volna.

Egy Kambodzsában működő francia hittérítő is nyilatkozott 1672-ben egy bizonyos „Onko” nevű templomról, amely a bennszülöttek között olyan hírnévnek örvend, mint a keresztény világban a római Szent Péter-székesegyház.

Mouhot 1863-ban, Párizsban tette közzé csodálatos felfedezéseit, a dzsungelban talált óriási templomokról szóló beszámolóját, és néhány évvel később Louis Delaporte — ugyancsak Párizsban — megrendezte az első kiállítást is a khmerek műalkotásaiból. Delaporte 1866-ban részt vett egy francia fregatt expedíciós útján, és a khmer művészet remekeiből egy gyűjteményre valót hozott haza Európába. Különleges érdemeket szerzett később Étienne Aymonier, aki felderítette a khmerek és a khmer építészet történetét, miután összegyűjtött több mint 300 feliratot. (Ezek megfejtése két szanszkrit kutató: Louis Finot és Georges Coedes nevéhez fűződik.)

„Angkor” jelentése „város”, közelebbről „királyi székhely”. Tulajdonképpen a szanszkrit (óind) *nagara* szóból származik, amely a khmerek nyelvén *nokor*-ra alakult. Az európaiak változtatták aztán a szót Angkorra. Angkor Vat fordítása így hangzanék: „A királyi város pagodája.”

Egy kambodzsai legenda szerint a khmerek is nagy csodálattal tekin-

tettek a templomra. Mivel azonban réges-rég elfeledték tulajdon történetüket, a templomot csakis az istenek művének tulajdonították. A vallásos legenda szerint egy Preakat Mealea nevű ifjú herceg, a khmeri királyság örököse, olyan szép és tökéletes volt, hogy Indra isten lakótársául fogadta a mennyekben. Egy idő múlva azonban a *devaták*, vagyis az angkori domborműveken gyakorta ábrázolt isteni lények kellemetlennek találták a herceg testének a szagát, mivel ő csak ember volt. Panaszt tettek tehát, és el is érték Indránál, hogy a hercegnek vissza kellett térnie a földre. Mivel azonban már nagyon hozzászokott a mennyei pompához, kiváltképpen pedig ahhoz a palotához, amelyben ott lakott, Indra egy ugyanolyan palotát építtetett neki az istenekkel — így keletkezett Angkor Vat. Az erdőt azonban az izzó trópusi ég alatt leírhatatlan erőfeszítések és a felügyelők ostorcsapásai közepette nagyon is húsból és vérből való emberek irtották, s ők voltak kénytelenek felépíteni — az istenek és a királyok tiszteletére — ezeket a templomokat és palotákat.

Közben mindezeknek az épületeknek és királyi lakóiknak a történetét sikerült alaposan felderíteni. Mindenekelőtt véget vetettek a rom-romantikának, gátat vetettek annak, hogy az őserdő még tovább pusztítsa az épületeket; a palotákat kiszabadították a kúszó növények fojtogatásából, a széthulló falakat pedig — amennyire ez még lehetséges volt — újra felépítették. Nagy érdemeket szerzett az École Française d'Extrême-Orient, amely az Angkorban folyó kutatáshoz egy konzervátori helyet szervezett, sőt még 1907-ben az angkori rommezőt Kambodzsa számára vissza is szerezte. (Akkor ugyanis már régóta Sziámhoz — vagy ahogy manapság megint nevezik: Thaiföldre — tartozott.) Kambodzsanak több mint ezer műemlékét vették leltárba, illetőleg gondozásba. Azokról a roppant nehézségekről, amelyekkel az első kutatóknak meg kellett küzdeniük, ma, ha a romokat felkeressük, már fogalmunk sem lehet. A khmer birodalom történelmének és művészetének felderítése a francia tudomány egyik legdicőbb tette.

Hogyan is alakult ki a khmer kultúra, amely a többi nagy kultúra mögött egyáltalán nem marad el?

A még egyéb népekre is visszavezethető khmer nép ausztro-ázsiai ősei szárazföldi úton — Kína felől egészen le Indiáig — már az i. e. II. évezred derekán hosszasan vándoroltak. Így jött létre Yün-nanban, Tonkinban és Észak-Asszamban az első fémkorszakbeli kultúra, amelynek befolyása Hátsó-Indiára, sőt még Indonéziára is kiterjedt. Mindez azzal az utolsó nyugat-keleti irányú vándorlással hozható kapcsolatba, amely az i. e. IX—VIII. században a Duna völgyéből, Dél-Oroszországból és

a Kaukázus vidékéről indult ki. Ennek a rohama döntötte meg az i. e. VIII. század elején az akkori Kína fővárosát is.

Az i. e. III. századtól kezdve előindiai kereskedők és buddhista térítők nyugat felől békés úton hatoltak be Hátsó-Indiába, míg Kína tüzzel-vassal folytatta a délkeleti terület elkínaiasítását. A Mekong alsó folyása mentén az i. e. I. században jött létre a funani birodalom, amely két évszázaddal később nagyhatalommá fejlődött. Funan kereskedelmi kapcsolatai — még ha többnyire csak közvetett úton is — igen messze terjedtek; ezt bizonyítják a kínai, indiai, perzsa és római kultúrára valló régészeti leletek. A keleti parton, Annam középső és déli vidékein — az i. sz. II. században — indiai vezetéssel jött létre a Čam nevű birodalom. Ez gyakran keveredett háborúba Kínával, amely egyre erősebb befolyást gyakorolt a tonkini és hainani területekre, majd kulturális szempontból mind a kettőt asszimilálta.

Funan helyébe a VI. században egyik korábbi vazallus állama, Kambodzsa, a khmerek birodalma lépett. A khmerek ismerték a vízi rizstermesztést és az eke használatát; elefántokat és lovakat tartottak. Nyelvük az ausztro-ázsiai csoporthoz tartozott. Az indiai befolyás, amely időszámításunk kezdete táján ezen a területen mutatkozott, gazdag kultúra kibontakozását segítette elő. A khmer uralkodók mint a hinduizmus hívei elsősorban Śívát tisztelték, míg Vişņu ezek alatt az uralkodók alatt kevesebb hívőt mondhatott a magáénak. (Manapság az indiai istenek közül Brahmant mondják a teremtőnek, Vişñut — a megtartónak és Śívát — az elpusztítónak.)

A király mint korlátlan despota rendelkezett alattvalóival. Mivel pedig az uralkodót az istenség *inkarnációjának* — megtestesülésének — tekintették, valamennyi király szentélyt akart állítani annak az istenségnek, akinek földi képviselőjeként szerepelt. A templomok sokaságát ezzel magyarázhatjuk.

Angkor Thomot, Kambodzsa egyik leghíresebb székhelyét az i. sz. IX–X. században építették. A khmer építészet stílusa, amint az a szemlélő elé tárul, a több tekintetben, különösen művészeti téren megfigyelhető indiai befolyások ellenére is feltétlenül újszerű.

A templom látogatóit tudatosan készítették elő a fő szentély méltóság-teljes látványára. A szentélyhez vezető utakat olyan szobrok szegélyezik, amelyeknek a hatása megfelel az ókori Egyiptom szfinxekkel és kosokkal szegélyezett útjainak. Kambodzsa vallási építményeire a művészi motívumok hatásának ez a fokozása jellemző. A hatalmas templom-építmények falakból, pavillonokból és galériákból vannak megkompo-

nálva. A fő tengely majdnem mindenütt keletről nyugatra halad. A kápolnák, amelyeket a *gopura* nevű tornyok koronáznak, fokról fokra bevezetnek a szentek szentjének különálló, koncentrikus körfalain belülre. A falakat vizesárkok és medencék veszik körül. Különösen zseniális alkotmánya a khmereknek a teraszokból képzett piramis, amely a hinduk „istenhegyét” (*Meru*) jelképezi. A központi toronyban volt a szentek szentje, benne az isten képmása. Sajnos egyetlen ilyen szobormű sem maradt ránk. Nyilván rendkívül pazar műalkotások lehettek, még pedig nemcsak anyagukban, hanem kivitelben is. A khmerek, csakhogy ezt az istenszobrot minél hatásosabban állíthassák be, a szentek szentjének mindennemű díszítéséről lemondottak. Egyébként a templom, amely az istenség földi székhelyét reprezentálja, túlságosan is díszes, hiszen rendeltetése az, hogy minél gazdagabb: paradicsomi benyomást keltsen. Mivel minden üres foltot a szegénység jelének érezték, mindent elborít a sok levél és ág, inda és díszítmény — mindez kőből. A díszeknek ez a túlzásba vitt gazdagsága akárhányszor úgy hat, mint a barokk, és a XVII. századi szövevényes ornamentikára is emlékeztet. A buja díszítmények között mintegy beékelve az indiai mitológia isten-csoportjai és jelenetei tűnnek elő. Különösen gazdag a bejárók fölötti mezők díszítése. Gyakoriak a Siva-álarcok. Sok isten-képmás ebben az ábrázolásban szinte már merő díszítménnyé alakult. Falfestmények is tarkították a falakat, ezek azonban a nedves éghajlat következtében legfeljebb csak nyomaikban maradtak meg. A XIII. századi kínai utazók arany és ezüst lapokkal borított arany és ezüst tornyokról számoltak be (Angkor Vat központi tornya csakugyan mindmáig mutatja az aranyozás nyomait). Ami a színhatást illeti, a kambodzsai szentélyeket olyan pompásaknak képzelhetjük el, mint a thaiföldi templomtornyokat. (Thaiföld építőművészete a khmerekétől függött, mivel a Menam völgye hosszú időn át a khmerek fennhatósága alá tartozott.)

A khmer építészet az i. sz. VI. században lendült fel, és egészen a XIII. századig virágzott. Első emlékei terméskövekből épített tornyok. Kambodzsza egyik legősibb fővárosa, a Kompong Thom tartományban levő Sambor Prei Kull nevű város néhány olyan szentéllyel dicsekedhet, amelynek a stílusa a khmerek előtti művészetre jellemző. A formák és díszítmények egyszerűbbek, mint a későbbi klasszikus korszakban. Ezt a khmerek előtti művészetet, amely a IX. századig élt, a kerek plasztikában szinte tökéletesnek mondhatjuk. Ezen a színvonalon maradt is még egészen a klasszikus művészet kezdetéig.

A klasszikus korszak II. Jayavarman királlyal kezdődik, aki 802-ben

lépett a trónra, és a részekre osztott Kambodzsát egyesítette. Az épületcsoportokat ekkor tengelyek szerint rendezték el. A khmer szentélyekre általában jellemző lett az öt torony: egy középen, négy a négy sarkon.

A IX. század végén az egyik király Angkorba, a Siemreap nevű kis folyó vidékére helyezte át rezidenciáját. Az új főváros középpontja egy domb, a Phnom Bakhong lett. Ezen a dombon emelkedett a szentély, melyet azonban a későbbi építmények szinte felismerhetetlenné tettek.

Angkor több százezer lakosa számára hatalmas medencékben gondoskodtak a száraz évszakban szükséges mennyiségű víz tárolásáról.

A terméskő épületek nem engedték meg a díszítményeknek oly finom cizellálását, mint a Phnom Kulen nevű közeli dombon fejtett homokkő; a templomok legnagyobb részéhez ez a köfejtő szolgáltatta az anyagot. A terméskőre olyan habarcsot raktak fel, amelyet megszáradása előtt könnyen lehetett formálni, és amely lehetővé tette a díszítmények és szobrok felhelyezését. A nedves éghajlat folytán azonban ez a vakolat napjainkig már majdnem mindenütt letöredezett.

Rājendravarman király szentélye, az úgynevezett Banteay Srei 967-ben épült. Az egész tulajdonképpen három fő toronyból áll, amelyek elé egy kis termet illesztettek. Ezen keresztül lehet bejutni a szentek szentjébe. A Banteay Srei három koncentrikus falon belül emelkedik. A belső udvaron körös-körül elhelyezett balusztrádokon és talapzatokon ember-testű majmok és oroszlánok szobrai őrködnek. A vöröses homokkő, amelyet ehhez az épülethez használtak, nagyszerűen kidomborítja a különösképpen gazdag és gondos díszítést. Az építmény az évszázadok folyamán bedőlt, de teljesen helyre lehetett állítani. Szobordíszei rendkívül finomak. A kis alakok arcvonásai — mondhatjuk — szeretetre méltóak. Hátsó-Indiában először ezeken a domborműveken ábrázoltak mitológiai jeleneteket.

A buddhista I. Sūryavarman király angkor thomi királyi palotájában egy olyan kis kápolnát építtetett, amelynek aranyos tornyát egy XIII. századból származó kínai úti beszámoló említi. Ugyanez a király építtette Angkortól északnyugatra a Prah-Khan nevű templomot is, amelyben nemcsak Buddhát, hanem Śívát is tisztelték.

I. Sūryavarman utódának uralkodása alatt (1050-ben) elkészült Angkorban a Baphuon templom. Ezt arra szánták, hogy a királyi *lingát*, egy felül legömbölyített kő oszlopot, a királyi hatalom és tekintély jelképét az időjárás viszontagságaitól védelmezze. A galériákkal és domborművekkel díszített három, egymás fölött elterülő terasz sajnos csak igen

megviselt állapotban maradt meg. De még rongált állapotában is sejteti, hogy milyen tökéletes lehetett valaha.

A legismertebb és leghíresebb khmer templomot, Angkor Vatot, II. Süryavarman király építtette a XII. század első felében. A klasszikus korszak virágzásának ez a tetőpontja. Az építménynek már a méretei is lenyűgözik a szemlélőt. Majdnem 200 hektárnyi területet foglal el! A külső kerítésfal hosszanti oldala több mint egy kilométer, a fallal körülvett épületcsoportok szélessége 800 méter. Ellentétben a többi — kelet felől megközelíthető — khmer templommal, a főbejárat itt nyugatról nyílik. Mivel a halottakat nyugat felé fordítva temették el, egyes kutatók arra gondoltak, hogy ez a templom egyúttal temetkező helyül is szolgált.

A ma is világcsodának számító templom alaprajza igen egyszerű: derékszögű. A szentélyt koncentrikus galériák veszik körül, amelyek előtt széles vizesárok húzódik. Minden úgy van elrendezve, hogy az öt toronnyal ékesített főtemplom teljes pompájában érvényesülhessen. A négy torony a legbelső galéria négy sarkán emelkedik. Az első falon belül, a bevezető úttól jobbra és balra vizes medencék helyezkednek el. A felvonulási útvonalat valamikor szoborművek díszítették; ezek — sajnos — majdnem teljesen elpusztultak.

Ha a bejárat kapun belépünk, 360 méternyire vagyunk egy galériától, amely jól áttekinthetően terül el a szemlélő előtt. A három szint magassága kellő arányban van elosztva: három és fél méter az első, hét méter a második és tizenhárom méter a harmadik szint, amelyről a központi torony még további negyvenkét méternyire magaslik ki. Az egész épület magassága mindezt összevéve hatvanöt és fél méter, vagyis majdnem annyi, mint a párizsi Notre-Dame, amely ugyanakkor épült Európában. A tornyok enyhén kiduzzadó, majd a csúcs felé ismét elkeskenyedő alakjukkal fenyőtobozokra vagy az ananásztermésre emlékeztetnek. Ezt a benyomást a körös-körül alkalmazott díszítések csak még jobban megerősítik.

A domborművek csodálatosan kecsesek. A növényi minták közt istennők vagy *devatákat* ábrázoló női alakok szerepelnek. A leányok tele vannak aggatva gazdagon arany ékszerrel. Nyakuk körül széles, szinte virágszerű és gazdag cizellálással díszített ékszer-gallér, felső karjukon és a csuklójukon karperecek, a bokájuk körül karikák. Leggazdagabb azonban a toronyszerű, több hegyben végződő fejk, amelyhez még fülbevalók is járulnak. A csípőjük körül pompás öv tartja egyedüli ruhadarabjukat, az ágyékkötő kendőt; felső testük csupasz.

A *devaták* — mintegy üdvözlésül — virágot nyújtanak a látogató felé. Szemünk csak az oldalirányban egymás mellett álló két lábat érzi idegennek és ügyetlennek.

Egyedülálló az a kereszt alaprajzú udvar, amely két galéria találkozásánál képződik, mégpedig az első és második szint nyugati galériája között. A bennszülöttek ezt nevezik „Ezer Buddhá”-nak, mivel a mai Buddha-papok itt helyezték el azt a rengeteg szobrot, amely azelőtt a szentély legkülönbözőbb pontjain állott.

A galériák nagy ablakait olyan finom megmunkálású kőrácszat zárja el, hogy az ember szinte azt gondolná: fából van kifaragva. A galériák szintjeit meredek, keskeny lépcsők kötik össze egymással; ezeken lehet megközelíteni a tornyokat is, de csak kötelek segítségével, akárcsak az alpesi csúcsok megmászásakor.

A templom legfőbb nevezetességei azonban talán azok a domborművek, amelyek az első emeleti galéria belső falát díszítik. Ezek a két méter magas műrecek több mint 600 méter hosszúságban borítják a falfelületet. Régebben a zárandokok tömege csak idáig jöhetett: a szentély beljebb eső részei zárva maradtak előttük. A zárandoklat azzal végződött, hogy az itt látható mitológiai és történeti jelenetek szemléletébe merültek. Az ájtatos hívek a déli galériában II. Sürjavarman király ábrázolását láthatták, amint palotájában parancsokat osztogat minisztereinek. Az uralkodó jávai módra — egyik lábát behúzva, a másikat oldalt félig kinyújtva — ül egy drága díszekkel ékesített, alacsony zsámolyon. Pompás fejéke csupa cizellálás, széles, gazdagon díszített gallérja úgyszintén. A felső és alsó karját körülfogó karperec — csupa különleges remek. Ágyéka körül kis kötény van kötve. A király fölött baldachin-féle ível. A relief másik helyén egy elefánton álló hadvezér egy erdő szélén fogadja az előtte elvonuló sereg üdvözlését. A főméltóság mögött — rangjának megfelelően — egész sor napernyőt tartanak. A katonák sisakjait állatfejek díszítik. Ruhájuk vagy páncélzatuk a derekukig ér; fegyverük dárda és kerek pajzs. A mitológiai ábrázolások a Rāmāyanából, a nagy óind eposzból származnak.

Az angkori templom századokon keresztül buddhista papoknak a székhelye és az ország minden részéből özönlő bennszülött lakosság zárandoklatainak célpontja volt. Ma a szentély minden látogató előtt nyitva áll.

Ugyanebből az időből származik nemcsak az Angkor Vat, hanem a Banteay Samre nevű templom is, amelyet teljesen helyre tudtak állítani.

Egy čam betörés elpusztította a khmer fővárost. VII. Jayavarman (uralkodott 1181-től 1202-ig) azonban újjáépíttette alattvalóival. Kam-bodzsában ekkor történt először, hogy várost fallal és széles vizes-árokkal erősítették meg. A fal 7 méter magas volt. A védőfalat megszakító monumentális kapukon magas tornyok emelkedtek, amelyeknek felső lezárása embernagyságúnál nagyobb méretben emelkedtek, amelyeknek képét mutatta, amint a négy égtáj felé tekint. A kapukhoz kívülről széles utak vezetnek fel, amelyeket kőből faragott óriások szegélyeztek. A balusztrádon ülő óriások a Nāga nevű kígyót tartják, amelynek fejei fenyegetően nyúlnak kifelé.

A három négyzetkilométernyi területet elfoglaló város közepén épült a legbizarrabb templom, amelyet a khmer művészet ismer: a Bayon. Ennek az elrendezését nem egykönnyen tekinthetjük át. A templom alaprajza tojásdad. A terasz egymásra tornyozott, hatalmas kőtömbök-ből van kialakítva. Ezen emelkedik 25 különböző magasságú torony; ezeket — akárcsak a városkapukat — kolosszális nagyságú fejek koronázzák. Ezek a fejek is a négy világtáj felé tekintenek. Valamennyi torony a királyság egy-egy tartományának felel meg. A Bayon körül helyezkedik el a több mint 160 méter hosszú és 140 méter széles külső galéria. Az egész építmény olyan, mint egy óriási, változatos szobormű. Valamennyi falat reliefek díszítik, amelyek a khmer nép életét és harcait ábrázolják.

Láthatjuk az embereket és kunyhóikat, amelyek előtt éppen disznó-öléssel vagy főzéssel vannak elfoglalva. Egész csoportok ülnek együtt és beszélgetnek. Gyakori az erdős háttér, amelynek lombjai közt majmok ugrálnak, pávák és egyéb madarak röpködnek. Minden a béke hangulatát árasztja. De megfelel-e ez a valóságnak? A népnek itt is keményen kellett dolgoznia, hogy a királyi pompát biztosíthassa. Mégis örvendezve látjuk a nép ábrázolását, mert bizony elég ritka az ilyesmi az egész világon, a múltat megörökítő emlékeken. Egy másik reliefen az udvari nép körében ülő király táncosnókban gyönyörködik, akik egy hárfa és egy másik hangszer hangjaira mutatják be művészetüket. Gyakoriak a čamok ellen viselt háború képei. A harcosokat sok evezős hajtotta csónakok juttatják el céljukhoz. A vizet a hal-ábrázolások érzékeltetik. A hajók orrát és farát fantasztikus sárkányfejek díszítik; a csónakokon még manapság is hasonló díszeket figyelhetünk meg. A rövidre nyírt hajú katonák egyedüli ruhadarabja az ágyékkötő; a mellükön keresztben kötél van tekerve. Fegyverük a lándzsa és a kis kerek pajzs. Ahol a harc a leghevesebb, a csónakok sűrűn sorakoznak. A khmerek el-

szántan harcolnak a virág formájú sisakot és derékig érő ruhát viselő čamok ellen. Az ellenség pajzsai hosszúak és — amint látszik — négyszögletesek; felső és alsó peremük kifelé van hajlítva. A khmerek csapásai alatt csak úgy hullanak a čam harcosok; az elesettek hulláit a halak és a krokodilok falják fel. Más reliefeken a hadsereg szárazföldön menetel: éppen egy síkságra ereszkedik alá a hegyekből. A katonákat lovon vagy elefánton ülő tisztek és tábornokok kísérik. Rangjukat és méltóságukat zászlók, jelvények, valamint hatalmas napernyők mutatják. Gong-ütésekre és trombitaszóra halad a menet. Az ábrázolás egész módja olyan egyiptomi domborművekre emlékeztet, amelyeken a fáraók tetteit örökítették meg hasonló módon.

A Bayon második galériája 70—80 méter, és mitológiai képekkel van díszítve. A harmadik szint közepéről emelkedik égnek a 43 méteres központi torony, amelynek alapzatába kis nyitott kápolnák vannak beleépítve.

A Bayon volt a város központi hegye, mintegy a világ közepének a megismerésítője. Ezt már Buddhának, és nem — mint a korábbi templomokat — a királyi hatalmat szimbolizáló *lingának* szentelték. Az építmény azért ábrázolásaival azt érzékelteti, hogy a király erejével az egész birodalmat őrzi és védi.

A Bayont építtető királynak, VII. Jayavarmannak egy másik, kisebb szentélye — a Neak Pean — egy kis sziget medencéjének közepén emelkedik; az egész szigetet két kő-kígyó fonja körül. Ezért nevezték el a templomot is „összezsavarodott Nagā”-nak. Régebben igen sok zarándok járult ide, hogy megfürödjön és megtisztalkodjék. Általános hiedelem szerint a szent víz még a betegségeket is kimossa az emberből. Egy hatalmas fügefa ősidők óta körülfogta gyökereivel a kápolnát, míg ágai fent a szélrózsa minden irányába szétterjedtek. Ez a látvány olyan festőinek tetszett, hogy átalították az óriás fát onnan eltávolítani. Végül is egy orkánnak esett áldozatul. A lótuszvirág formájú kápolnát némi nehézségek árán sikerült újjáépíteni.

Az ország közlekedéséről az építő kedvű király utakkal gondoskodott, amelyek mentén bizonyos távolságokra pavilonok állottak a zarándokok és utazók rendelkezésére szállás gyanánt. Kolostorok vagy városok közelében hatalmas medencéket építtetett, amelyekben vizet tároltak, hogy az esőtlen évszakokban is lehessen öntözni a földeket. A birodalom minden sarkában voltak kórházak, hogy a betegek ne maradjanak ápolás nélkül. Mindezeket az építményeket fából rótták össze. Kőből csak az istenek hajlékait volt szabad építeni. Ezért aztán nem is tudunk semmit

a nép lakásairól. Alkalmasint olyanok lehettek, mint az országban manapság is látható bambuszkunyhók. Repülőgépről készített fényképfelvételeken felismerhetők az őserdőben vezető utak nyomai és a kunyhók körvonalai. A szentélyt valamikor népes település vehette körül.

A palotának azonban mégis kőből épült az alapja, és ez meg is maradt. Ezt nevezik „Az elefántok teraszá”-nak. Itt — egyéb ábrázolások, mint például egy pólózó csoport mellett — még egy elefántvadászatot is kifaragtak a kőből. Ha el akarjuk képzelni, milyen is lehetett egészben véve a palota, elő kell vennünk Csoŭ Ta-kuan kínai utazó leírását. Ebben fából faragott pavilonokról és csarnokokról, gyönyörű kertekről, de még a király kilovagolásáról is olvashatunk. A káprázatos menet, amelyet a katonaság nyitott meg, színes áradatban tolonghatott át a palota kapuin. A fegyveres kíséret nyomában zászlókat és jelvényeket hordoztak, a zenészek szorgalmasan verték a dobokat, harsogtatták a trombitákat. Külön csoportban vonult a 400 udvari dáma, csupa drága ruhában, virággal a hajában. Égő gyertyákat tartottak a kezükben még akkor is, ha a király nappal lovagolt ki. Ruhájuk csupa arany meg ezüst. Utánuk jöttek a pajzsos, lándzsás testőrök. Voltak olyan kétkerekű kocsik, amelyek elé kecskéket fogtak; a többieket húzó lovak szerszáma is aranytól csillogott. A miniszterek és hercegek elefánton „lovagoltak”. Meg sem lehetett számlálni a napernyőket, amelyeket méltóságuk jeléül mögöttük hordoztak. A királyi asszonyokat vagy hordszékekben, vagy kocsikon vitték, de voltak olyanok is, akik lóra vagy elefántra ültek. Száznál is több ernyő védte őket a trópusi nap sugaraitól. Végül mögöttük jött egy káprázatos pompával díszített elefánton (még az agyaraira is aranyos lepleket aggattak) a király, drága karddal a kezében. Több mint húsz, arannyal hímzett napernyőt vittek a nyomában. Egy nagy csomó elefánt kísérte a király elefántját védelméül. De a „kilovagolás” biztosítására még külön csapatokat is kivonultattak. Mindenkinnek, aki csak meglátta a királyt, hasra kellett vágódnia és homlokával a földet kellett érintenie.

A királyok építő szenvedélye a népet olyan roppant teljesítményekre kényszerítette, amelyekből semmi, de semmi haszna nem volt. Egész kocsisorok szállították a követ a Phnom Kulenről, ahol a kőfejtőben dolgozó munkások a tömböket megmunkálták. Odakényszerített munkások rakták-tornyozták egymásra a kőtömegeket, és ármádiányi szobrász volt kivezényelve a hatalmas falfelületek gondos díszítésére. Mindenkinnek rabszolga módjára kellett dolgoznia — a királyi ház nagyobb dicsőségére. A Bayon egyik relíeffe mutatja, hogy folyt ez az építkezés.

Láthatjuk, hogy azokat a munkásokat, akik felügyelőik megítélése szerint nem igyekeztek eléggé, kötéllel és vesszőkkel „figyelmeztetik”.

Az ország minden kincse kizárólag a király, a roppant nagy udvartartás és a templomok érdekeit szolgálta; egy alkalommal 5000 kilogramm aranyat, ugyanannyi ezüstöt, 40 000 gyöngyöt és elmondhatatlan mennyiségű egyéb drágakövet ajándékoztak a szentélyeknek. Mérhetetlen kincseket halmoztak fel, közben pedig a nép nyomorgott.

VII. Jayavarman király utódai visszatértek a hindu vallásra, és kiűzték a buddhistákat. A birodalom lehanyatlását az váltotta ki, hogy Kambodzsza addigi alattvalói — a *thaiok* — Sziámban hatalmas birodalmat alapítottak. Angkor Vat domborművein a thaiok még úgy szerepelnek, mint a khmer királyok szolgálatában álló barbár zsoldosok, később azonban előzőnlőtték Kambodzsát, és elfojtottak minden udvari és vallásos kultúrát. Angkor 1395-ben elpusztult, lakosait elhajtották, arany és ezüst kincseiket, drágaköveiket, gyöngyeiket elhurcolták és Sziámba vitték. A khmer uralkodók ettől kezdve a nagy tótól délre rendezték be udvartartásukat, majd végül Phnom Penhben, ahol a kambodzsai király mind a mai napig székel.

Angkor magára maradt. A győztesek vallása, a déli buddhizmus kiszorította az ősi kultuszokat. Az őserdő rátelepedett az elhagyott templomokra és kunyhókra, mindent elrejtett az emberek szeme elől, úgyhogy meg is feledkeztek róla. Alig száz esztendeje, hogy feltárásuk megtörtént. Azóta ismét tömegek zárandokolnak oda, de nem azért, hogy a régi isteneknek hódoljanak, hanem hogy a művészetet csodálják, a khmer népből való építészeknek és képfaragóknak a művészetét, akiknek utódai az utóbbi években — mint az egész Francia-Indokína — lerázták a gyarmatosítók jármát és most minden idegen befolyással bátran dacolva, a Francia Unión belül független nemzeti állam felépítésén fáradoznak. A „Kambodzsza” név helyébe is a „Khmer” lépett. Ez is mutatja, hogy az újra feltámadt állam tudatosan hivatkozik dicső múltjára. Így a világ biztos lehet abban, hogy az angkori romokat nem fogja másodszor is buja dzsungel-növényzet elborítani. Az ősi kultúrának ezek a mesterművei beszédesen bizonyítják a khmer nép egyenjogúságát a népek nagy együttesében.

ÓRIÁS SZOBROK A CSENDES-ÓCEÁN KÖZEPÉN

HÚSVÉT-SZIGET

A Csendes-óceán mérhetetlenségének és magánosságának közepén, 3600 kilométerre Chile partjaitól terül el a polinéziai szigetvilág legkeletibb tagja, a Húsvét-sziget. Mangarevától, nyugat felé a legközelebbi szigettől 2000 kilométer választja el. A Marquesas-szigetek körülbelül ugyanannyira vannak tőle, mint Amerika partja. A vulkanikus eredetű kicsiny sziget területe alig több mint 100 négyzetkilométer. Háromszögű alakja Szicíliaéra hasonlít; déli partja 24, a nyugati 16, az északi 18 kilométer hosszú. A réges-rég kialudt tűzhányók sorozatából egyik-másik 397 méternyire magaslik ki a tenger szintje fölé. A hegyek közt többé-kevésbé hullámos, füves térségek és hegyes kövek borította helyek váltakoznak. Csípős szelek söprik végig egész éven át a magános szigetet, és nem engednek semmi egyebet, csak a toromiro fa (*Sopora tetraptera*) nyomorúságos cserjéit vegetálni; ezek is csak a szélmentesebb helyeken, különösen a kialudt tűzhányók krátereiben tudnak fákká fejlődni. A sziget mai neve a bennszülöttek nyelvén: Rapanui. Ez a név azonban nem eredeti. A legrégebbi elbeszélésekben „Te Pito ote Henua” („A világ köldöke”) néven szerepel.

A szigetnek sem a nagysága, sem más egyéb tulajdonsága nem magyarázhatja bármiféle jelentőségét. Amióta azonban Jakob Roggeveen, holland hajós 1722 húsvét vasárnapján megpillantotta és a felfedezés napjáról „Húsvét-sziget”-nek nevezte, az önmagában véve oly jelentéktelen kis sziget állandóan foglalkoztatta a tudományt és az emberek fantáziáját monumentális szobraival. Az ezekhez fűződő rejtvények mind a mai napig megoldatlanok.

A hollandok, mikor partraszálltak, világos testszínű, majdnem csupasz lakosságot találtak ott, nyilván polinéziaiakat; mindenestre egészen fehérek is akadtak közöttük. Primitívtségükkel sajátos ellentétben állottak azok a hatalmas, tíz métert is elérő kőszobrok, amelyek rétegenként

rakott kőalaphoz emelkedtek. Fejükön kosárféleségeket viseltek, amelyek olyanoknak látszottak, mintha fehér kődarabokkal lettek volna megtöltve. Roggeveen feltette a kérdést: az itteni lakosság emelők és kötelek nélkül hogy lehetett képes ilyen óriási szobrok felállítására, — és arra a következtetésre jutott, hogy ezek a monstrok csak agyagból készülhettek.

Az európaiak nem valami szerencsésen mutatkoztak be: ok nélkül a tömeg közé lóttak, úgyhogy halottak és sebesültek borították a tengerpartot. Nem is csodálkozhatunk azon, hogy akár őket, akár a később oda érkező európai hajókat bizalmatlanul, félénken, vagy éppen ellenségesen fogadták, és a bennszülöttek — főleg az asszonyok — nemigen akartak mutatkozni előttük.

A hollandok után majdnem 50 évvel — 1770-ben — Felipe Gonzales y Haedo parancsnoksága alatt álló spanyolok fedezték fel újra a szigetet. Az okmányt, amellyel a felfedezést spanyol birtoknak nyilvánították, a bennszülöttek vezetői sajtószókrat és egy madár rajzával „írták” alá.

1774-ben Cook kapitány kötött ki a szigeten, és rövid ideig itt tartózkodott. Először is megállapította, hogy az óriási csendes-óceáni térség lakosai együvé tartoznak, és hogy a Húsvét-sziget bennszülöttjeit sem lehet különválasztani tőlük. Úti beszámolójában az óriási szobrokat is leírja, amelyek az ő idejében már részben le voltak döntögetve. Leírásához rajzokat is mellékel, amelyek kakastollas fejdísz viselő harcosokat és sajtószókrat — fonott kosárra emlékeztető — kalapban járó asszonyokat ábrázolnak. Cooknak a bennszülöttek önszántukból alig mutattak meg valamit, de emberei oly fegyelmezetten viselkedtek, hogy a francia La Pérouse gróf vezette expedíciónak 1786-ban már több szerencséje volt: a lakosság barátságosabban fogadta őket, és némi bepillantást engedett az életébe. La Pérouse úti beszámolóival együtt így kerültek Európába az első ábrázolások a hatalmas szobrokról.

Eddig legfeljebb annyit tartottak számon, hogy a Húsvét-sziget lakosai mindössze egy keskeny ágyékkötővel övezték fel magukat, vagy éppen anyaszült meztelenül szaladgáltak. Ha rossz volt az idő, holmi vörösre vagy sárgára festett faháncs szoknyát viseltek, de esetleg ez is csak a rangjukat jelezte. A bennszülöttek oly gazdagon és sűrűen voltak tetoválva, mintha harisnyát, térdnadrágot vagy szoknyát viseltek volna. Összefüggő madár- és egyéb minták vonultak végig egész testükön. Ünnepi alkalmakkor vagy háború idején vörössel és feketével úgy bemázolták magukat, hogy európai szemmel nézve meglehetősen félelmete-

seknek látszottak. A férfiak közül sokan nemcsak kifúrták a fülcimpájukat, hanem még mindenféle fa-, kagylóhéj- és cápacsigolya-diszítéssel tele is aggatták, hogy a fülük az „ékszer” súlyától szinte a vállukig lógott; ez a szokás különben szinte a mai napig megmaradt. A sziget utolsó „hosszúfülű” lakói a XX. század elején haltak meg. De elől, a mellükön is fityegett mindenféle fa-, teknőchéj- vagy kagylódísz. Ehhez járultak a már említett tollkoszorúk és kalapok. A nádfonatból készített sisakok — Hawaiból származó hasonló készítményeket minden nagyobb néprajzi múzeumban láthatunk — ebben az ókori sisakokra emlékeztető formájukban valódi díszei lehettek viselőjüknek. Sajátságos volt a legtöbb férfi hajviselete is: a fejük búbján bőbitába (*pukao*) összekötve viselték. Hajuk színe nem mindig volt fekete, hanem néha gesztenyebarna, sőt itt-ott még vöröses szőke is. Az ilyen hajúaknak a testszíne is feltűnően világos volt. Egyik-másik férfi gondosan borotváltatta a fejét.

A szigeten jóformán csupa kis, elszórt település volt, amelyekben azonban becslés szerint mintegy 4—5000 főnyi lakosság élhetett. A faágakból, gyékényből és sáskötegekből készült 10—15 méter hosszú, ovális kunyhók egymásra rakott bazaltlapokból álló alapzatra épültek. Egy-egy ilyen felfordított csónak alakú ház nyilván egy nagycsaládnak volt az otthona. La Pérouse beszámolójában szerepel egy majdnem 100 méter hosszú és 10 méter széles építmény is, amelyben 200 ember lakott. Minden kunyhó bejárata előtt nagy kavicsokból kirakott térség volt. A szigeten minden épület szemmel láthatólag megszenvedte a fa hiányát, de egy helyen — az Orongo nevű faluban — segítettek magukon: kőből építették néha 30 méter hosszúságú házaikat. A főzés a kunyhók előtt földbe vájt ötszögű tűzhelyeken történt. Ezekben a mélyedésekben kődarabokat hevítettek, majd a tüzet kikotorták, s az ennivalót nagy levelekbe burkolva a forró kövek közé rakták. Az egészet földdel fedték be, úgyhogy még párolt ételeket is készíthettek.

A part mentén megszákítás nélkül sorakoztak egymás mellett a termékeny kertek, amelyekben édes burgonyát (*Ipomoea batatas*), tarót (*Colocasia antiquorum*), yams-gyökeret (*Dioscorea batatas*), cukornádat és a festésre használható, curcuma nevű indiai safrányt termesztettek. Az utazók beszámolóikban különösen szép színekkel ecsetelik a rombuszok formájában ültetett banánligeteket.

A kókuszpálma és a kenyérfa, a polinéziai szigetvilág lakosságának fő élelmiszere itt nem terem meg; viszont természetes vagy mesterséges gödrökben, vagy alacsony védőfalak mögött termesztették a szélre na-

gyon érzékeny papíreperfát (*Broussonetia*). Ez rendkívül fontos volt a szigetlakók számára, mivel ebből készítették nemcsak a ruhájukat, hanem még a köteleiket és hálóikat is. Rovátkolt verőfákkal csapkodták az előzőleg beáztatott faháncsot, s így — akárcsak Polinézia szigetlakói — batisztra emlékeztető finomságú anyagokat tudtak belőle előállítani. Ha erősebb anyagokra volt szükségük, több ilyen réteget ragasztottak egymás fölé. Ennek a produktumnak, amelyet egy kifaragott famintával ki is nyomkodtak (*drukoltak*), vagy színesre is festettek, *tapa* volt a neve.

Háziállatként a tyúkot tenyésztették; nagyobb állataik egyáltalán nem is voltak. A szigetlakók még a kőkorban éltek. Lándzsahegyeiket és éles késeiket obszidiánból, ebből az üvegszerű vulkánikus kőzetből állították elő. Baltáikat azonban bazaltból csiszolták. A sziget különlegességei közt tarthatjuk számon az emberi csontokból vagy csiszolt kőből készített horgokat. A fazekassághoz nem értettek; edények gyanánt köveket és a lopótök kivájt kemény héját használták.

A Húsvét-sziget kultúráját 1862-ben perui rabszolgavadászoknak egy borzalmas kalózvállalkozása semmisítette meg. Több mint 1000 embert, főleg nemeseket és papokat kényszermunkára hurcoltak a Guano-szigetekre. A járvány és a rossz bánásmód a szerencsétlen rabszolgák számát csakhamar százra apasztotta le. Mikor az angolok és franciák felfigyeltek erre, annyit elintéztek, hogy a még élőket visszavihették hazájukba. De a legtöbben még útközben elpusztultak: a tüdőbaj és a himlő elvitte őket. Csak tizenöten érték el a Húsvét-szigetet, de hazájuk szerencsétlenségére. A magukkal hurcolt járványok hamarosan elharpóztak, és az egész szigetet egyetlen hullaházzá változtatták. Amikor 1864-ben egy Eyraud nevű misszionárius kikötött a szigeten, már csak 600 bennszülöttet talált. Ősi kultúrájukat elvesztették. Ellenkezés nélkül fogadták a kereszténységet.

A sziget gazdasági jelentéktelensége miatt a spanyolok a birtokba vétel után soha többé nem törődtek gyarmatukkal, de más népek sem találták fontosnak, míg végül Chile 1888-ban gyarmatbirtokává nyilvánította a Húsvét-szigetet, hogy fegyenceit legyen hová küldenie. Ma a chilei tengerészet juhtenyésztő szigete. A lakosságot az egész szigeten szétszórta településekből már Eyraud egy faluba: Hangaroába tömörítette. A sziget egykori urainak manapság csak ebben a faluban és a létfenntartásukhoz okvetlenül szükséges kis földdarabon szabad tartózkodniuk: a határt jelző sövényt nem szabad áthágniuk. A Húsvét-sziget lakosai a járványok, kivándorlás és összezsúfoltság ellenére is szaporodtak, és

gyakori jelenség, hogy a szárazföld legközelebbi pontjain vagy más szigeteken keresnek maguknak szabadabb és jobb életfeltételeket.

Mostanában repülőtér építését tervezik a szigeten, ami a rapanuik életét valószínűleg alapvetően meg fogja változtatni. A lakosság ezáltal remélhetőleg könnyebben hozzájut az emberi kultúra és civilizáció vívmányaihoz, és ez lesz a kezdete annak a jóvátételnek, amely a különleges szigetlakókon évszázadokon át elkövetett jogtalanságot feledtetheti!

A sziget életét az itteni kultúra megsemmisüléséig sajnos csak szórványosan figyelték meg és írták le. A tudományos világ csak akkor ébredt rá mulasztására, amikor már késő volt: akkor kezdte a sziget mondanivalóját és mesekincsét összegyűjteni, megmenteni. Az angol Routledge asszony 1914-ben hosszabb ideig tartózkodott a szigeten, és részletes tudósításokban számolt be Európának az eltűnt kultúráról, mindenekelőtt pedig ő hozta az első felvételeket a kőóriásokról. 1934-ben a néprajzkutató Métraux és a régész Lavachery vezetésével francia–belga expedíció tartózkodott fél esztendeig a szigeten. Nekik sikerült is — türelmes aprómunkával, a bennszülöttek kikérdezgetésével és kisebb ásatásokkal — a Húsvét-sziget rejtélyét legalább egy kissé jobban felderíteni. Ellentétben a felfedezők óta itt megforduló legtöbb kutatóval, abból indultak ki, hogy az óriás szobrokat egykor a mai bennszülöttek ősei állították. A sziget kultúrájának magyarázatához manapság nincs arra szükség, hogy a Húsvét-szigetet holmi elsüllyedt világűrész maradványának tekintsük, vagy — amivel szintén próbálkoztak — az ősi kultúra megsemmisülését egy tűzhányó kitörésével hozzuk összefüggésbe, mivel erre semmiféle geológiai bizonyíték nincsen.

A hagyomány szerint a Húsvét-sziget lakosainak ősei Hotu-matua király vezetésével Marae-rengából hajóztak át a tengeren, és úgy szállták meg a szigetet. A föld megműveléséhez minden növényt, de még a tyúkokat is úgy hozták magukkal.

Életüket szigorú rend szabályozta. A lakosság tíz törzsrre volt osztva. Ezeket őseikről — az első király állítólagos fiairól — nevezték el. Ezenkívül azonban két csoportra, régen talán szövetségre oszlottak: a nyugati-északnyugati *tuukra* és a déli-keleti *hotu-itikre*. A két csoport között szinte állandóan tartott a háborúskodás.

A társadalmi tagolódást már alig-alig lehet felismerni. Arra az időre, amikor Hotu-matua megszállotta a szigetet, bizonyára feltételezhetjük a nemzeti rendet, de idők folyamán, a sok törzsi háborúskodás közepette a hadifoglyok kevesebb joggal rendelkező osztállyá süllyedhettek, úgyhogy hovatovább félszabadokként állhattak a nemességgel, a papok-

kal és harcosokkal szemben. Tehát egy bizonyos patriarchális rabszolgaság alakult ki.

A közösség élén a király állott, aki alattvalóinak hite szerint mágikus erővel rendelkezett, mellyel befolyásolni tudta a természetet, és biztosította népe számára a rendszeres termést. Királyi állása majdnem kizárólag népének vallásos elképzeléseire volt alapozva. Ezért tartották kötelességének, hogy a papi iskolákat meg-meglátogassa és a tanítványokat meghallgassa, ha karban énekelték a szent himnuszokat, amelyek nemcsak az áldozati rítusokkal voltak összefüggésben, hanem a gazdasági vagy társadalmi ténykedések lefolyásával is. Ilyen lehetett például a képfaragók dala, amelyet a munka megkezdése előtt énekelték, és amelyet még Heyerdahlnak is alkalmá volt meghallgatni. A király életét megszámlálhatatlan tabu-tilalom korlátozta. Szolgáitól gondozva, egyedül élt kunyhójában. Ugyanígy elzárva élt egy másik kunyhóban a felesége is. Nem világos, hogy egy ilyen király mennyiben rendelkezhetett még politikai jogokkal is.

A hatalom a nemességre szállott át, amelynek tagjait ma már alig különböztethetjük meg a harcosoktól. Valószínű, hogy a hatalmi eltolódás bizonyos hadi teljesítmények, illetőleg vallási méltóságok elnyerése révén következhetett be. Mindazok, akik a miru-törzshöz tartoztak, nemesek voltak, és a Húsvét-sziget valamennyi lakosa még ma is hangoztatja a miru-törzsből való származását.

A papok is nemesek voltak, sőt a főpap egyenesen a királyi családból származott. Alakját félelmetesség övezhette, mert ő jelölte ki azokat az embereket, akiket a nagy ünnepek alkalmából az isteneknek fel kellett áldozni. A fölöttébb specializált papi funkciók már feledésbe merültek, csak a bennszülöttek életére még ma is nyomasztó teherként nehezedő babonákból következtethetünk arra, hogy milyen nagy befolyása volt valamikor a papságnak, és milyen könnyen ellenőrzése alatt tarthatta a sziget egész életét.

A lakosság legalacsonyabb fokán álló *kiók* az alárendelt állásokat foglalták el. A kio szó jelentése: legyőzött, szolga vagy félszabad. A kiók beszolgáltatás ellenében kaptak uraiktól földet, amelyet meg kellett művelniük. Nyilván akadtak olyan emberek is, akik önként lemondtak önállóságukról, és ennek fejében egy harcos védelme alá húzódhattak, voltak azután rabszolgák is, akiket éjszaka barlangokba zártak és ott összezsúfolva, szigorú őrizet alatt tartottak.

A kézműves munkának az egész nép szemében nyilvánvaló fontossága a kézműveseknek megbecsülést, sőt kiemelt helyzetet biztosított. Sajnos

már semmi olyan megfigyelésre nem nyílt mód, amely a népi jogrendszerbe való beilleszkedésüket tisztázná. Métraux, aki pedig nagyon szeretett volna ebben a kérdésben tisztábban látni, az egyes kézművesek „céhszerű” tömörüléseiről beszél: ezek közül adatokkal csak a szobrokat alkotó képfaragók társulása igazolható.

A nagycsaládok tagjai — a közös házban élő testvérek, feleségeikkel és gyermekeikkel együtt — közös munkával művelték meg a közös földet, és együttesen indultak halászatra is. Háborúban külön egységben harcoltak: hajítódárdákkal és rövid furkósbottal mentek az ellenségnek.

A mitikus hagyomány gyakran borzalmas dolgokat mesél ezekről a háborúskodásokról: „... Darabokra vagdostuk őket; a legyőzöttek félelmükben barlangokba bújtak, de a győztes onnan is előhozta őket. A foglyul ejtett férfiakat, nőket és gyermekeket megettük.”

Az ilyesmi olyan súlyos sértés volt a kannibál módra feláldozott ember hozzátartozóira nézve, hogy meg kellett torolni, mivel az elkövetett gyalázzal a halott emlékezetét is beszennyezték. A megtorlás újabb bosszút váltott ki, és a véres atrocitások láncolata mindaddig nem szakadt meg, amíg egy család teljesen ki nem pusztult.

Miből eredt a kannibalizmus? Behm-Blancke professzor, aki nemrégiben behatóan foglalkozott ezzel a kérdéssel (a bronzkorban és a korai vaskorban lakott kyffhäuseri barlangokban kannibál lakomák számos maradványát találták), a kannibalizmus legkülönbébb fajtáit és fejlődési fokozatait állapította meg. Az eredeti hiedelem szerint az, aki az embereket és lelkeket felfaló isteneknek embert áldozott és abból maga is evett, lelkileg mintegy egyesült velük, amennyiben tettével az istenség ténykedését utánozta, és így nemcsak az istenségnek, hanem saját magának az életerejét is fokozta, hogy maga számára termékenységet biztosítson. Temetkezések alkalmával is megették a feláldozott foglyokat vagy rab-szolgákat, és így misztikus módon, „egyesültek” a halottakkal. De megették a halottak bizonyos részeit is, hogy erejét, termékenységet magukra ruházzák.

A Húsvét-sziget különleges ünnepein — például a madárember ünnepén, amelynek lefolyásáról még tudunk egyet s mást — embert is áldoztak. A feláldozott ember elfogyasztásában az isteni kannibalizmusnak egy fajtáját ismerhetjük fel. De mikor egyszer arról olvasunk, hogy 30 elesett ellenségüket felfalták, vagy amikor formálisan vadásznak emberekre, már nyilván csak egészen aljas, profán kannibalizmusról lehet szó, amelynek egyedüli indoka az emberhúsrá való éhezés volt.

Az ezzel valamikor — feltehetőleg — összefüggő kultikus képzetek réges-rég feledésbe merültek.

A rapanui bennszülöttek vallását sajnos csak hézagos-hagyományokból ismerjük. Primitív létükben a természeti jelenségeket — mint például az életműködést — isteni lények, démonok és szellemek ténykedésével próbálták magyarázni. Ezeknek a léte állandó követelményeket támasztott, amelyekre az embereknek mindig tekintettel kellett lenniük. Elsősorban is vért követeltek, de embervért is. Az emberek egész életét, minden ténykedését hitük szerint istenek és démonok befolyásolták, akiket — ha egyszer már megjelentek — máskor távol kellett tartani. A tilalmaknak és előírásoknak valóságos dzsungelje meredt az emberek elé, amelyeknek megtartására az áldozatokat, mágikus praktikákat úzó és szent énekeket ápoló papság ügyelt. A borzalmaknak ebben a világában a papok adtak tanácsokat a híveknek, hogyan kerülhetnék ki a gonosz szellemek cselvetéseit és hogyan biztosíthatnák a jó szellemek támogatását. Jól jövedelmeztek a papoknak azok az áldozati ajándékok, amelyek szabályszerűen minden lakoma alkalmával és a föld termésének zsongéiból esedékesek voltak. Már csak ezekből az ajándékokból is meg lehetett élni, hiszen tyúkokat, édes burgonyagumókat és halakat, de még tapa-háncsból készített köpenyeket is áldoztak.

Az istenek közül ma már csak Makemake, a teremő isten alakja tapintható ki közelebről. A bennszülöttek szájhagyományában mindmáig élnek bizonyos teremősi mítoszok. Ezek szerint Makemake először folyékony anyagból próbálta meg a teremőst, így keletkeztek a halak; másodszor kőből, de abból semmi nem jött ki úgy, ahogy az isten szerette volna; végül pedig homokból, és a homokhalmokból bújtak elő az első emberek. Hasonló teremőstörténeteket mesélnek azonban Tikiről, a Mangareva-, Marquesas- és Tuamotu-szigeten, valamint az új-zélandi maorik közt mítikus teremőként tisztelt alakról. Világos tehát, hogy Makemake nem egyéb, mint Tikinek a Húsvét-szigeten meghonosodott különleges megnevezése; az isten teljes neve, Tiki-Makemake, eredetileg a nemzési képességre vonatkozhatott.

A Húsvét-szigeten Makemake származásáról érdekes monda él. A déli parton, Tongariki *abu* (szentély és temető) előtt hevert egy kőkoponya, amelyet egy varázslónő őrzött, míg egy szép napon a tenger hulláma elsodorta a koponyát. A vén varázsló asszony azonnal utána vetette magát, de hiába, a koponyát nem sikerült utolérnie. A Salas-y-Gomez nevű sziklazátonyon, amelyet a bennszülöttek Motiro-Hiva néven emlegettek, találkozott Hauával, egy közelebről nem ismert istenséggel,

aki megmagyarázta neki, hogy a koponya nem volt más, mint Makemake isten, aki ekkor át is vette tőle a szót, és kijelentette, hogy itteni tartózkodásával csak a tengeri madarakat akarta a Húsvét-sziget felé terelni. Arrafelé is hajtották a tengeri madarakat, és megfelelő fészkelő helyet kerestek számukra. A kapzsi emberek azonban mindig kiszédtek a tojásaikat, míg végül a délnyugaton emelkedő Rano kao tűzhányó előtti, Motu nui nevű, hozzáférhetetlen, sziklás szigeten biztonságos hely kínálkozott. Az öreg varázslónő pedig közben hálából megtanította a népet Makemake tiszteletére, s táplálékul a madártojásokat nekik ajándékozta.

Eddig tart a monda, amely azt magyarázza, hogy miért jelképezte Makemakét egy halott koponyája (vagy átvitt értelemben egy hatalmas szempár). Így telítődik értelemmel az a sok nyom, amely a sziget koponya-kultuszára utal. A koponyában a *manát*, kiváltképpen érdemes főnökök megtartó életerejét tisztelték. Másrésztől azonban a monda azt is megvilágítja, miért ábrázolták Makemakét embertestű madárembernek. Ilyen fafaragvány csak néhány maradt meg, az egyiknek a mellére a Tiki-jel van bekarcolva.

A madárember kultuszának évenkénti színhelye az Orongo melletti, rég kialakult Rano kao tűzhányó kráterének a széle volt: valamennyi törzs itt gyűlt össze a közös ünnep megülésére. Az ünnepi hetek idejére minden ellenségeskedést felfüggesztettek. Az első tengeri fecsketojás, amelyet a Motu nuin minden évben találtak, Makemake megtestesülésének számított: birtoklása vallási és politikai hatalmat ígért. Így válik érthetővé, hogy ezeket a rítusokat olyan szenvedélyességgel tartották meg. Az ünnepség Mataveriban, a sziget déli szegélyén elterülő régi településen kezdődött. Az emberek énekeltek és táncoltak. Júliusban felkapaszkodtak az orongói meredek sziklafalon; a sziget zarándokai vörösre és feketére mázolt képpel, különbnél különb tetoválásokkal és libegő tollkoronával díszítve rázták a kettős evező alakú táncbotokat, és a táncosok éneklő beszéd közepette tolongtak fel a meredek kapaszkodón a kráter szélére, ahol több sorban Orongo kőházai helyezkedtek el, több helyütt Makemake képmásaival — általában madárember ábrázolással — díszítve. A falu bejárata mellett egy szúrós tekintetű nagy bazaltszobor állott. (Ma a londoni British Museumban őrzik.) A szobor háta tele van belevéssett madárember ábrázolásokkal. Ilyenekkel — hosszú csőrű madárfejjel és emberi testtel — vannak telekarcolva a sziklák is, de ezek az ábrázolások talán nem magát az istent, hanem az évenkénti ünnepek győztes madárembereit örökítették meg. Innen, a kráter meredek széléről a tekintet messzire elkalandozhatott a kék tengeren át,

egészen a három kis sziklaszigetig, közülük a legnagyobbra, a Motu nuira, egy hónappal később meg kellett érkezniük a tengeri fecskéknek, hogy tojásaikat lerakják. A feladat az első fecsketojás megtalálása volt. Aki megtalálta, egy esztendeig Makemake, madárember lett. A volt madárembereket még halálukban is külön sír fogadta be. Erre a vallási méltóságra csak a háborús főnökök pályázhattak, de azok is csak akkor, ha a papok megálmodták, hogy az illetők részt vesznek a versenyben.

Ne gondoljuk azonban, hogy ezek a főnökök most már maguk úsztak a Motu nuira, a becses tojás megkeresésére; nem, ezt szolgálkra bízták, akik ilyenkor kénytelenek voltak átúszni a cápáktól hemzsező tenger-szorost, és a tomboló hullámtörésben szálltak partra a sziklazátonyok között. Kúp alakú kákafonadékot toltak maguk elé; azon vitték maguknak az ételt a várakozás és a madarak megfigyelésének idejére. Néha bizony napokig tartott, amíg valaki az első tojásra bukkant.

A szolgálak csak vak eszközei voltak az istennek, aki persze a megfelelő méltatást arra a kegyre, hogy az első tojást megtalálja. Eközben Orongóban folytatódott az ének, folytatódtak az áldozatok. A Rano kaoról folyton néztek át a tengeren, amíg csak az első tojás meg nem került. A megtaláló tüstént felpattant egy sziklára, és átkiáltotta urának a nevét, hogy ez máris leborotváltassa a fejét. A szolgálak ezután visszaúsztak; a szerencsés megtaláló a homlokára erősítette a tojást, úgy hozta. Az úr hagyományos szertartások közepette vette át a tojást szolgáljától.

Az új madárember, akiben Makemake a következő esztendőre testet öltött, most ünnepélyesen vonult le Mataveribe a lakosság élén. Arcát vörös és fekete csíkokkal ékesítette, a hátán egy madarat hordozott. A tojást egy tapa-darabba burkolva vitte a tenyerében. Mögötte a férfiak a levonulás közben egyre felugráltak a magasba, és a fejük fölött csóválták tarkára mázolt tánc-evezőiket. A női hajból készített parókákban különös figurák lehettek.

Mataveriben embereket áldoztak fel Makemake tiszteletére, és az illetőket el is fogyasztották. Ilyenkor nemegyszer vita támadt a miatt, hogy kit is válasszanak ki áldozatnak, és máris újból kezdődött a harc. A király sohasem vett részt ezeken az ünnepeken.

Az új madárembernek az volt a kötelessége, hogy ha a *botuitiek* közül került ki, akkor a Keleten levő Rano-rarakuba, ha pedig a nyugati *tuuk* közül való volt, akkor az északi Anakena-öböl partjára menjen, és egy esztendeig ott éljen visszavonulva. Mindössze egy szolgát tarthatott, de nem volt szabad fürdenie, és halálbüntetéssel sújtották, ha vétett a szüzesség ellen.

A madárember ünnepnek ezt a színes képét azért ismerjük, mivel a Húsvét-sziget mai lakosainak nagyszülei még részt vettek az ünnepeken. Bámulatos, hogy a lakosság között még manapság is mennyi színhagyomány él a hajdani önállóság korából, és a kutatók egyre kevésbé találnak visszautasításra a bennszülöttek részéről, minél biztosabbak afelől, hogy a fehérek már nemcsak kényszeríteni és kihasználni akarják őket, mint korábban.

A Húsvét-szigeten még manapság is a legelevenebb az *aku-aku* nevű halotti szellemekben való hit. Ezekről a bennszülöttek annyira félnek, hogy a rettegés akárhányszor gátat szab elhatározásaiknak; egyikük-másikuk borzalmas történeteket tud mesélni az ilyen szellemekkel való találkozásairól. Elképzelésük szerint a szellemek olyanok, mint a félig elrothadt testű csontvázak: a csontok végleges elföldelése előtti szertartások alkalmával eleget láthatták így halottaikat. E szellemek fából faragott, gondosan simított és lecsiszolt ábrázolásai olyanok, mintha egy darabból öntötték volna, csak a szemüket helyettesíti embercsont és fekete bazaltkő. Előreugró sasorruk van és szakálluk; hasuk becsett, az egész test annyira elcsigázottnak van ábrázolva, hogy a bordák, mellcsontok és csigolyák mind látszanak. Ezeket a figurákat, még ha el laposított formákban is, de technikailag gondos kivitelben még ma is farigcsálják a szigeten. Hasonlóan megmunkált női figurákat is készítenek. Ünnepi alkalmakkor a táncosok gyakran nagyszámú ilyen alakot aggattak a testükre, és úgy táncoltak. A család valamelyik tagjának halála után ugyanilyen ős-képmást faragtak, és a képmás anyagának — az emberi megmunkálás folyományaképpen — mágikus tartalmat tulajdonítottak. A halott, ha a pap szólította, beleköltözhetett. A figura erre a pillanatra szentté vált. A temetési szertartások elvégeztével a holtak lelkei a sziget nyugati csücskébe húzódtak, hogy onnan „éjszak felé” repüljenek, ahonnan valamikor őseik jöttek, és ahová az utódok ismét elmentek, hogy ott, a szellemek országában, társadalmi rangjuknak megfelelő életüket tovább éljék.

A Húsvét-sziget leggyakoribb és legjellegzetesebb emlékei a szigetlakók nyelvén *ahunak* nevezett szentélyek. Az altörzs számára ezek nemcsak a kultusz színhelyei, hanem egyúttal az ősök sírjai és temetői is. Ezek a szentélyek a sziget partvonulatán körös-körül — szinte megszakítás nélküli sorban — húzódnak; egy részük nem egyéb, mint egy félpiramis alakú durva kőrakás. Vannak aztán egészen 100 méter hosszú bástyaféleségek is. A harmadik csoporthoz tartozó szentélyek hajó alakúak.

Mindezeknek külön nevük volt. Például a Te-peu nevű ahu, amely a legjobb állapotban maradt fent, a nyugati part északi részén emelkedik. Métraux ezt írja le a Húsvét-sziget valamennyi ős-sírhelyének mintájaként. Durván egymás mellé illesztett kövekből mintegy két méter magas bástyát raktak fel. De amit mi első ránézésre homlokzatnak gondolnánk, valójában nem más, mint a szentélynek a tenger felé eső háta. Az ősök szobrai, amelyekhez a tufát a Rano-raraku krátere melletti kőfejtőből bányászták, körülbelül másfél méteres talapzatra állítva az építmény legmagasabb részén helyezték el. Ma valamennyi szobor többé-kevésbé megrongált állapotban a földön hever; „kalapjaik” a sziget belseje felé gurultak le. Régebben hatalmas lávatömbökből kirakott kapaszkodón lehetett feljutni ezekhez a kőszobrokhoz, amelyek — természetesen — a sziget belsejének, nem pedig a tengernek fordítva tekintettek le látogatóikra. Ezekben a kőhalmokban voltak a sírkamrák, amelyekbe a halottak csontvázeit temették. A kőrakást részben a talajba süllyesztett kőlapok tartották össze. Elöl, vagyis a szárazföld felé, kikövezett térség csatlakozik az építményhez, a sír fő részéből pedig mindenfelé rézsútosan vezetett szárnyak nyúlnak szét. Az építménytől mintegy 20 méternyire ma nagy kőrakás hever, amely régebben kőből és földből rakott helyiség volt: a gyékényterítőbe csavart és kötelekkel összefűzött hullákat valamikor ide tették két-három évig rothadni, mert a csontokat csak ezután volt szabad a térség felé nyitott sírkamrákban elhelyezni.

Egy másik szentély, a Vinapu nevű ahu, kívülről hézagmentesen egymás mellé és egymásba illesztett hatalmas bazaltkvádereket mutat, amelyeket kőkalapáccsal gondosan lesimítottak. Az ahu szemlélőjének a cuzkói inka építmények jutnak szinte az eszébe.

Azok a sárgásszürke tufából faragott óriás szobrok, amelyek a Húsvét-sziget hírnevét megalapozták, ma mind ledöntve hevernek a kultikus szentélyeken: csak lapos nyakukat és alul kiszélesedő, állófelületben végződő, görbe hátukat láthatjuk. Valójában tehát mindezek a szobrok csak hatalmas mellképek. A Tonga-riki nevű ahut valamikor tizenöt ilyen mellszobor koronázta, de ma már csak egyetlenegynek az alsó része áll fekete bazalt talpazatán. Egy szoborfej, amely a ledöntéskor letört, kivájt szemüregével úgy mered ránk, mint valami halálfej; de legalább némi benyomást szerezhetünk a mellszobrok egykori hatásáról. A szentélyeken így elhelyezett ős-képmások száma ingadozik; általában hármat állítottak egyre. Ma egészben véve még körülbelül 300 ilyen, az ősök sírját díszítő mellszobor van meg, de az egész szigetcsoportra kiterjedő nyilvántartásban több mint 600 szerepel.

Ezeknek a szobroknak a készítői egy bizonyos elnagyolt, de még így is merésznek ható megformáláson nem jutottak túl. A képmások keskeny, előreugró ajkukat szinte dölyfösen húzzák össze szögletes álluk fölött; nagy, hegyes orruk élesen megy át szögletes, alacsony homlokukba; a mélyen fekvő szemüregeket éles vonalú szemöldökök ívelik át. Kétoldalt az ékszerekkel megnyújtott, keskeny, hosszú fülek zárják le a közvetlenül mögöttük függőlegesen lecsapott fejet. A vézna karok a testhez feszülnek, a hosszú ujjak a hason össze vannak kulcsolva. A nyak sajátosan ívelő. Egyik-másik mellszobrot be is festették. Mindenesetre a Vinapu nevű ahun vörös és fekete festéknymokat lehetett megállapítani. Az orongói szobor is, amely ugyan ős-sír nélkül állott a faluban, fehér és vörös okkerfestékekkel volt bemázolva Angliába való elszállítása előtt.

Feltűnőek a vörös tufából faragott, henger formájában kiemelkedő, elől kiugró fejdíszek, amelyek sisakellenzők módjára fedték be a szobrokat. Ezt a „kalapot” a szobor felső végébe vájt mélyedés védte a ledőléstől. Felül egy csomó fehérre mázolt kódarab zárta le az egészet. Métraux elbeszélése szerint az egyik ilyen lezuhant „kalap” mélyedése akkora volt, hogy az eső elől oda bújhattak. Ezeknek a kalapoknak a magassága majdnem két egész és háromnegyed méter, az átmérője pedig két méter volt. Bizonyára a bennszülöttek fejbúbján csomóba kötött bóbítát akarták érzékeltetni, a nevük is ugyanaz volt.

A vörös tufát a Punaporu nevű kráterben fejtették, közvetlenül a mai Hangaroa falu mögött. Huszonhárom ilyen „bóbíta” a kőfejtőben maradt, valószínűleg akkor, amikor a Rano-raraku-i műhelyek elnéptelenedtek. Ezeket a bóbítákat már Cook emberei ott látták heverni, amikor a kőfejtőben jártak.

Az ős-sírok szobrainak a magassága általában 3,50 és 5,50 méter közt ingadozik. A legnagyobb, Paro nevű figura valamikor a Te Pito te-Kura nevű ahut koronázta. Ez 10 méter magas, kerülete 7,80 méter, súlya körülbelül 20 tonna. De ehhez járult még külön az 1,80 méteres bóbíta.

Csak Roggeveen írt arról, hogy a szigetlakók kultikus tisztelettel adóznak a hatalmas szobroknak: tüzet gyújtottak és térdre hullottak előttük, egymás mellé illesztett tenyérrel emelték a magasba, majd eresztették le a karjukat. Amikor a pap kiáltása nyomán az istenség vagy az ősök — állítólagosan — megjelentek, abban a pillanatban a szobrok is szentté: az istenség székhelyeivé változtak.

A bennszülöttek vallásos érzelmei bizonyos fokig csökkentek a XVIII. század vége felé. Az utazók egy szóval sem emlékeznek meg a

szobrok tiszteletéről, és valószínűleg az egymás ellen háborúskodó törzsek állandó viszályai közben kapott lábra az a szokás, hogy kölcsönösen ledöntögtették egymás ős-szobrait az ahukról, mert már a Cook expedíciójában részt vevő Forster, majd La Pérouse tudósítása szerint a déli part szobrai mind le voltak döntögetve. A Hangaroa melletti szobrokat 1815-ben döntötték le. A Tahoi-öbölben a kő-alakok 1837-ben még állottak, de 1866-ban már egyik sem volt a helyén. A mai bennszülöttek akárhány esetben még pontos felvilágosítással tudnak szolgálni őseik képmásainak ledöntéséről, tudják, hogy ezt vagy azt az ahut ki gyalázta meg. Amikor egy foglyul ejtett asszonyt ellenségei felfaltak, a hozzátartozók annyira elkeseredtek, hogy 30 emberük kivonult, és az óriási Parot ledöntötték az ahuról.

Métraux véleménye szerint a kőszobrok kora már nem rejtély. Valamikor a síreptítményen állottak, amelyek egészen a múlt század közepéig használatban voltak. Régészeti szempontból a nem túl régi datálás mellett szól az a körülmény, hogy az a kőlap, amelyet a Te-peu ahu egyik szobra hordozott, olyan kőrákásokon nyugodott, amelyek teljességgel egyeztek a Húsvét-szigeten 1870-ig mindenfelé látható kunyhók alapzataival. Ezenkívül a kő-figurák stílus tekintetében is megegyeznek a viszonylag nem régi, fából faragott ős-szellem ábrázolásokkal. Tehát minden amellet szól, hogy a szobrok művészei a mai bennszülöttek elődei voltak.

A Húsvét-sziget kultúrája arra gyakorolja a legmélyebb benyomást, aki a sziget keleti csücskében emelkedő Rano-raraku tűzhányó kráterének nagy tufa-kőbányáit felkeresi. A kráter délnyugati lejtőjét és egész belsejét kőfejtésre használták. Amint közeledünk, a mellszobroknak valóságos armádiája tárul elénk. Itt szó sem lehet bármiféle sírral vagy kultikus építménnyel való kapcsolatról. A kolosszusok olyanok, mintha óriás kezek állították volna fel önkényesen mindet. Akad köztük 12 méter magas is, míg a többiek sokkal jelentéktelenebbek. Mértéket vagy rendet hiába is keresnénk ezek között a szinte modell szerint faragott óriás fejek között; mindenestre szinte valami egyéni hatás sugárzik belőlük azáltal, hogy részint ferdén vannak felállítva, mintha most bújnának ki, vagy most süllyednének vissza a földbe. Régebben minden egyes itteni mellszobornak is megvolt a maga neve. Egyiket-másikat még manapság is így emlegetik: a „tetovált”, vagy a „büdös”. Nem egynek a nevéhez hozzáteszik még az ariki, azaz főnök jelzőt is. Ennek ellenére vitathatónak látszik, hogy az eredeti nevekké van-e dolgunk.

A kőfejtőkben az elkezdett és abbahagyott szobrok száma majdnem

ugyanannyi, mint a fűvel borított dombvidéken álló fejeké. Ez az óriási műhely rendkívül eleven benyomást közvetít az egykor itt folytatott munkáról. Mintha a munkások csak épp az imént távoztak volna. Nyél nélküli kőalapácsaik — mintha az őskőkor chelléen (a franciaországi Chelles-ről elnevezett) szakaszából származó marokköveket látnók — még most is szerteszét hevernek. Ritkábbak a 30 centiméter hosszú kő-vésők.

Az egyik barlangban egy körülbelül 15 méteres óriás mellszobor meredezik, majdnem befejezve; a kolosszust csak egy vékony kőpalló — mint valami hajógerinc — köti össze a sziklával. Körülötte mindegyik páfránytövek hajtanak; páfrány nőtte be a barlang bejárata előtt álló két szoboralakot is. Egyik szobron úgy kell átmásznunk, hogy a másikat megközelíthessük; egyre újabbakat fedezünk fel; egyszer csak azt látjuk, hogy egy óriás szobor szemöldökén állunk. A körvonalak teljesen egybemosódnak a sziklák zűrzavarában; víz csorog alá és lassanként kivájja az egyik heverő óriás mellkasát, amelynek talpát még ki kellene szabadítani a sziklából, hogy el lehessen szállítani. Egyelőre megoldhatatlan rejtély, hogy miért kezdtek el egyszerre tucatnyi szobrot és miért hagyták őket ott félig elkészítve.

A kráter belsejében a mellszobrok a régi tűzhányó peremétől a zöldel benőtt lejtőn le egészen a kákaival szegélyezett krátertóig tartanak. A Rano-rarakuban látható alakok nem egészen olyanok, mint azok, amelyek valamikor az ősök sírjain állottak. Nincsenek olyan mélyre kivájva a szemgödreik, és éppen ezért nem is hasonlítanak annyira a holtak koponyáira. Az arc kidomborodása egészen a szemöldökig húzódik, alatta az árnyék szinte a tekintetet pótolja. A szobrok nyaka is gyakran ívelt, a koponya laposabb. „Kalapokat” itt nem találunk. Az alakok hatása esztétikusabb és olyan erejű, hogy az ember tanácstalanul áll előttük. Ezer és ezer kérdés todul fel, amelyre választ szeretnénk kapni, de választ talán sohasem sikerül kapnunk.

A szobrok felületét legtöbbször oly derekasan lesimították, hogy szinte puhának érezzük. A nagy szobrok korának meghatározásához fontosnak bizonyult az a megállapítás, hogy ujjak ugyanolyan hosszúságúak, mint az őszellemeket ábrázoló fafaragványokéi, és hogy a hüvelykujjak mindkét esetben kissé kifelé vannak görbítve. A tapát stílizált érzékeltetésében is bizonyos részletegyezéseket figyelhetünk meg. Minden a mellett szól, hogy a szobrokat a mai szigetlakók ősei készítették, mivel egyszerű fa-szobrokat még ma is ilyenféleképpen faragnak.

A szobrok kronológiáját illetően két különböző nézet alakult ki. Egyes kutatók szerint a síremlékek mellszobrai régebbiek, mint a rarerakuiak, de az utóbbiak közül is a kráterbeliek idősebbek, mint a kívül elhelyezettek. A belga Lavachery épp ellenkező eredményre jutott. Szerinte az első, a régibb szobrok eleve nem arra voltak szánva, hogy elhagyják a kőfejtő barlangfülkéit; a kőfaragók talán ezeken próbálták ki a tudományukat. Később készültek a lejtőn elhelyezett szobrok, és csak azután szállították az első — négy méternél nem nagyobb — darabokat a Tongariki ahura. Abban az időben, amikor az európaiak megismerték a szigetet, már nem készítettek efféle monumentális szobrokat, vagy általában az egyenetlenkedés miatt, vagy azért, mert a háborúskodás során kiirtották a kőfaragókat. A kőfejtőben ezért maradt annyi befejezetlen szobor. A szoborfaragás virágkora legfeljebb néhány évszázadig tartott.

Polinézia lakói közül nemcsak a Húsvét-szigetiek emeltek ilyen óriás szobrokat. A déli Marquesas-szigetcsoporthoz tartozó, mindössze tizenöt kilométer hosszú Fatu-Hiva-szigeten a francia Mazière 1954-től 1956-ig veszélyes mászótúrákra indult, és egy 700 méter magas kialudt tűzhányó oldalában óriási kőszobrokkal teleszórt területet fedezett fel. A hozzá tartozó temetőben számos „óriássír” akad: vannak piramis alakúak, meg néhány hajó alakú is. Mazière Heyerdahl véleményéhez csatlakozott, aki szerint az e sírokhoz tartozó kultúra Dél-Amerikából került ide át.

Sok fejtörést okozott a Húsvét-szigeti szobrok odaszállításának a kérdése. Már Roggeveen nem akarta elhinni, hogy a sziget lakói készítették a szobrokat, mivel szerinte nem tudtak volna megbirkózni a szállítás problémájával. Csakhogy a szobrok súlyát illetően sokan téves hiedelmek áldozatai. Az a szobor, amelyet ma az egyik párizsi múzeumban őriznek, mindössze 1,2 tonna súlyú. Métraux a tufa fajsúlyát alapul véve öt-hat tonnában állapította meg a különféle szobrok súlyát, de akadnak ennél ötször nehezebb darabok is. Mazière szerint a fatu-hivai szobrok súlya négy tonna. Az ottani bennszülöttek megmutatták neki, hogyan mozgatták az ilyen kolosszusokat. Ámulva látta, hogy 16 ember — erős indákból fonott hordozó hálókka — el tudott cipelni egy ilyen szobrot.

Történeti időkből van tudomásunk arról, hogy a Tonga-szigeteken hogyan építettek három óriási kőtömbből egy monumentális kaput. A 15 tonnányi súlyú két pilléren nyugvó felső tagot hajón szállították át egy szomszédos szigetről. A szállításához természetesen emelőrudakat vettek igénybe. Annak idején a Húsvét-sziget tűzhányóinak kráteraiban

is volt még elegendő fa, kötelet és hálót pedig a papíreperfa háncsából készíthettek.

A Húsvét-sziget mai lakói azt mesélték Métraux-nak, hogy őseik álrukban — mágikus erővel — mozgatták a szobrokat. Ezt az elképzelést talán arra vezethetjük vissza, hogy ilyen közösségi munkák alkalmával a ritmikus énekek az erőket az ekstázis révült állapotáig képesek fokozni.

Métraux választ próbált adni arra a kérdésre is, hogy miért állították ezeket az óriás szobrokat. A törzs olyan formában akarta tisztelni őseit, hogy azzal a szomszédos törzsnek a bámulatát, csodálatát, sőt irigységét is kiváltsa. A polinéziai embereket akárhány vállalkozásukban a hiúság és a vetekedés vágya vezérli. Főnökeik mindenfelé nagyszabású közös vállalkozásokat szerveztek, akár halászatról, akár közös házak vagy hatalmas csónakok építéséről volt szó. A Húsvét-sziget főnökei azzal mutatták meg hatalmukat, azzal akartak érvényesülni, hogy őseik sírjára ilyen óriási szobrokat állítottak. Azok a szabad férfiak, akik a szobrokat rendeltetési helyükre juttatták, megtiszteltetésnek érezték, hogy őseik és isteneik javára minden képességüket megcsillogtathatták és az emlékművek nagyszerűségével a szomszéd törzset maguk mögött hagyhatták. Mint ahogy más ünnepekre takarékoskodtak és gyűjtöttek, valószínűleg így rakosgatták félre a szobrok szállításának alkalmára is az élelmiszert, hogy aztán nagy ünnepi lakomákat rendezhessenek.

Ha a Húsvét-sziget kultúráját időrendi helyére akarjuk tenni, Polinézia betelepítésének történetét kell vizsgálnunk. A norvég Thor Heyerdahl sok érvet felsorakoztatott annak bizonyítására, hogy ezeknek a szigetcsoportoknak a betelepítése Amerikából történt, és balsafa-tutaján tett útjával — a perui indiánok is ilyenekkel közlekedtek — bizonyította, hogy Peruból igenis el lehet jutni a polinéziai szigetekre. Mégis sok minden Heyerdahl nézete ellen szól. Métraux elsősorban a polinéziai nyelvre hivatkozik, amely sok tekintetben rokona az ausztrónéziai, tehát dél-ázsiai nyelveknek, mindenesetre inkább hasonlít hozzájuk, mint amennyire különbözik tőlük. Plischke — egy másik kutató — további bizonyítékként hozza fel, hogy Cook 1769-ben egy tahiti embert vitt magával további útjára, és hogy ez akár Új-Zélandban, akár Indonéziában és a maláji szigetvilágon meg tudta magát értetni az ottani bennszülöttekkel. Azonkívül számos polinéziai kultúrnövény is Délkelet-Ázsiából származik, sőt egyes háziállatok is.

Az ember persze meglepetéssel veszi tudomásul, hogy a polinéziaiak kicsoda óriási távolságokat tettek meg a Hawaii-szigetcsoportig és a

Húsvét-szigetig; de tény az, hogy eleget tettek azoknak a követelményeknek, amelyek nélkül ilyen vállalkozásokra senki sem indulhat. Ősidők óta kitűnően ismerték a csillagos eget, megbarátkoztak a tengerrel és a szelekkel. Remek csónakjaikkal még a szél ellenében is tudtak lavírozni, tehát a keleti passzátszelek és tengeráramok nem jelentettek számukra leküzdhetetlen akadályt. Azonkívül polinéziai mondák is mesélnek régi vándorlásokról, és kiindulási pontjukként a Maluka-csoport Buru nevű szigetét emlegetik.

Azok a kutatók, akik a polinéziaiak eredetét próbálták felderíteni, olyan neolit-korbeli csoportra bukkantak, amelyre a négy élő bárd jellemző; az illető csoport erdőirtásos földművelést folytatott, háziállatként ismerte a tyúkot, kutyát és disznót, őseit kultikus formák közt tisztelte, és megalith-építményeket emelt mind élők, mind holtak tiszteletére. Útját a régészeti leletek nyomán Kínától le délre, Hátsó-Indián és a maláj félszigeten keresztül egészen Indonéziáig követhetjük.

A polinéziaiak mindenesetre még a fémekkel való megismerkedés előtt útnak indulhattak Malayából, mivel a fémek használatának nyoma sincs náluk. Vándorlásuknak legkésőbb az i. e. IV. században meg kellett kezdődnie.

A tengeren át kelet felé vezető utazások évszázadokon keresztül folytathattak. A széllel és a hullámokkal vívott harc során ezer és ezer embert elnyelt a tenger. A bátor hajósok mégis egyik szigetcsoportról a másikig hatoltak előre kettős testű csónakjaikkal. El is jutottak egészen Dél-Amerikáig, odáig vitték kókuszdióikat és banánjaikat, onnan pedig magukkal hozták a batáta-féleségeket, az édes gumójú növényeket. Eva Lips, a neves ethnográfus, több olyan kulturális vívmányt említ, ami a déli tengeren jutott el a dél-amerikai indiánokhoz. Azt viszont, hogy Polinéziát Amerikából népesítették volna be, ő sem hiszi.

A Húsvét-sziget kultúrája — különösen köeszközei — kelet-polinéziai vonásokat mutat. Az ősök sírja — az ahu — helyi továbbképzése Kelet-Polinézia nagy szentélyeinek (*marae*), amelyeknek az alapját ott is ahunak nevezik. A Húsvét-szigeti nyelvjárás alig különbözik attól, amelyet a Marqueses-szigeteken és Mangareván beszélnek. Ha a szigeten korábban másfajta lakosság élt volna, akkor nyelvéből is maradt volna legalább néhány töredék a mostaniban; de a Húsvét-szigeti dialektusban egyetlen idegen eredetű kifejezés sem akad. Ezzel elesik mindaz, amit a Húsvét-sziget óriás szobrainak melanéziai eredetéről és rokonságáról gyanítottak és összeiráltak.

Különösen Mangarevának, a legközelebbi szigetnek a kultúrájával

figyelhetünk meg egyezéseket. A sok azonos nyelvi megjelölésen kívül közös például az ahu, a sírkamrákat magában rejtő kőalapzat, a házak előtti kövezet, valamint az egész test tetoválásának módja. Egy misszionárius, akinek ott-tartózkodása idején a mangarevai kultúra még épségben fennállott, leírja és szorosra zárt, összepréselt ajkuk miatt „kapzsi kifejezésűnek” jellemzi az istenek fa-szobrait. Ugyanezt a Húsvét-sziget mellszobrairól is nyugodtan elmondhatjuk. A mangarevai faszobrok és a Húsvét-szigeti kőkoloszsusok hasonlóságának alapján Lavachery is úgy gondolja, hogy szigetünket onnan népesítették be.

Csak hogy a helyzet mégsem ilyen egyszerű. A mangarevai „szent udvar” és kőalapzat egybeolvadása a Húsvét-szigeten még nem következett be. Mangareván nincsenek tyúkok, disznók viszont vannak — ezeket meg a Húsvét-szigeten nem ismerik.

Így hát csak a Marquises-szigetek maradnak: a hagyományban ez szerepel Mara-e-renga néven, ez volt Hotu-matua király otthona, ahonnan a Húsvét-szigetet benépesítette. Ettől egészen függetlenül Mangareva betelepítése is történhetett a Marquises-szigetetről. Az a tény, hogy Fatu Hiván nagy kőszobrokat és megalithokat találtak, valószínűleg csak ezt erősíti meg. Kiválik a Tuamotu-csoport, mivel a Húsvét-szigeten termesztett növények csak magas, vulkanikus szigetetről származhatnak, és nem kerülhettek át a lapos atollokról. A Húsvét-szigetnek a Marquises-szigetetről feltehető benépesítése valószínűleg a XIII. században ment végbe. A kőszobrokat tehát a XIII. századtól hozzátéve a XVIII. század derekáig faraghatták.

Eyraud hittérítő volt az a szerencsés, aki a Húsvét-szigeten felfedezte azokat a néha két méteres fatáblákat, amelyekbe hieroglif jellegű ábrák — emberek, madarak, növények és tárgyak képmásai — voltak karcolva. Sajnos, a sziget papsága akkorra már kihalt, és így a jelek ismerete már majdnem feledésbe merült. Először laikusok próbálkoztak az egyedülálló polinéziai írás megfejtésével. Jaussen, a szerencsés tahiti püspök végül is egy ültetvény-munkás személyében olyan Húsvét-szigetire akadt, aki még ismerte a kohau rongó-rongót, a „beszélő fákát”. Csak hogy a táblákon látható jelek és az illető énekelt szöveg közt nem sikerült semmiféle összefüggést megállapítani, így aztán a püspök jegyzetei használhatatlanul heverték. Routledge asszony 1914-ben egy leprás Húsvét-szigeti haldoklótól ki tudott ugyan csalni néhány apróságot a jelek jelentéséről, de megfejtésről egyelőre még mindig nem lehetett beszélni. Csak 1954-ben került sor arra, hogy Thomas S. Barthel nagy ügyel-bajjal felkutassa Jaussen püspök feljegyzéseit, majd — részint

saját kutatásaira, részint Routledge asszony eredményeire támaszkodva — hozzálasson a Húsvét-szigeti hieroglifák titkainak felderítéséhez. Véleménye szerint ebben az írásban bizonyos fajta képrejtvényt kell látnunk, amellyel a mondatnak csak a magvát lehet rögzíteni. Barthel megfejtései papoknak szóló előírásokat, azonkívül énekeket tárnak elénk: a mágia, a rettegés, az emberáldozatok világát. Nézete szerint történeti összefüggéseket ebből csak közvetve lehet kikövetkeztetni; bizonyos jelek — szerinte — arra mutatnak, hogy a Húsvét-szigetiek eredete a Társaság-szigetetről (Tahiti is közéjük tartozik) volna levezetendő.

Barthel kutatásai még nincsenek igazolva, de néhány szovjet tudós vizsgálódásai is ugyanebbe az irányba mutatnak. Két vagy több jel kombinációja minden valószínűség szerint bizonyos szavaknak vagy mondatoknak felel meg. Olderogge professzor úgy véli, hogy a Húsvét-szigetiek írásának egy bizonyos fejlődési fokát a korai egyiptomi hieroglifákkal vethetjük egybe. A hangjeleken kívül, amelyeknek meghatározása egy bizonyos kulcsjel szerint lehetséges, bizonyos voltak kulcsjelekkel ellátott ideogrammok, vagyis fogalmi jelek is.

Métraux szerint a rongo-rongo névvel jelölt énekesek, hogy előadásukat még hatásosabbá tegyék, botokat (*kobau*) használtak, amelyekre szent szimbólumok voltak kárcolva, mint ahogy a maori énekesek is rovásos pálcákat használtak emlékező tehetségük támogatására. Később a szimbólum háttérbe szorult, inkább a díszítő szándék érvényesült. Az egyre szaporodó számú jeleket önkényesen énekmondásokkal hozták összefüggésbe. A Húsvét-szigetiek egy játék során még ma is verseket mondanak, ha egy alakot megpillantanak. Egy bennszülött így szólt Métraux-hoz: „A mi őseink verseket mondtak a képekkel borított táblákra, mi tudatlanságunkban verset mondunk a fonaljáték alakjaira.”

Az írásos táblákat sem szabad túl régieknek tartanunk. Gondoljunk csak a sziget főnökeinek sajátos aláírására, amikor a spanyolok birtokukba vették! Az egyik tábla különben sem egyéb, mint egy európai evezőlapát, tehát legfeljebb 1722-ből származhat.

A Húsvét-sziget kultúrájáról vázolt kép számos ponton még nem elég világos, de ezt a képet időközben máris meglepő új leletek módosították, jöllehet Métraux meg volt róla győződve, hogy az ásatások nem járnának további eredményekkel. Thor Heyerdahl a perui parton levő Callaóból a passzátszél és a tengeráram felhasználásával az egyik Tuamotu-szigetre hajókézelt át balsafa tutaján (1947-ben), mert több oknál fogva arra gondolt, hogy a polinéziai kultúra amerikai hatásra fejlődött

ki. Ha a kezdetleges őserdei kultúrákat nem számítjuk, az első évezred közepétől a végéig csak Amerikában voltak olyan kultúrák, amelyek megrekedtek a kőkorban és mégis virágzó kultúrákká fejlődtek. Olyan nagy szobrok is, mint amilyeneket a Húsvét-szigetről és Polinézia egyéb szigeteiről ismerünk, főképpen Dél-Amerikában voltak, Perutól Panama-ig. Különösen a Titicaca-tó melletti Tiahuanacóból ismeretes inkák előtti kultúra alkotott az óriás szobrokon kívül kiklopikus falakat és teraszokat. Az inkák azt mesélték a spanyoloknak, hogy ezeket az építményeket a fehér istenek hosszú szakállú nemzetsége emelte, az tanította őket a föld megművelésére és a jó erkölcsökre. De azután egyszer csak elhagyták Perut, és nyugatra mentek, a Csendes-óceánon keresztül. De hát éppen Polinéziában nem volt-e a felfedezés idején sok világos bőrű és vörös hajú ember, és nem bizonyítják-e adataink ezt a tényt kifejezetten a Húsvét-szigetre vonatkozólag? Az inka legendák mesélnek egy bizonyos Voracocha nevű napkirályról (eredeti neve Kon-Tiki volt, aminek a jelentése: „Nap-Tiki”). Polinézia keleti szigeteinek lakói is azt mesélik, hogy ősapjuk Tiki volt, a fehér főnök-isten. De színesbőrűek — északnyugati indiánok — is átjöttek a tengeren összekötött harci csónakjaikon Hawaiiba és Polinézia egyéb szigeteire, megint csak olyan kőkorban élő nép, amely sem a fémeket, a fazekasságot, kereket, szövőszéket, sem a gabonát nem ismerte.

Heyerdahl — a hosszú tutajozás után — egy norvég régésszel felkereste az Ecuadorral szemben, a dél-amerikai parttól mintegy 1200 kilométernyire fekvő, lakatlan Galapagos-szigeteket. Expedíciójának sikerült itt 130, inkák előtti korszó cserepeit megtalálnia, és ezzel azt bebizonyítani, hogy ez a nép nemegyszer kikötött az említett szigetekben. Benépesítésükre azonban a vízhiány miatt nem kerülhetett sor.

Egészen természetes gondolat volt Heyerdahl részéről, hogy tovább ment — a Húsvét-szigetre. Ásatásaival próbálta igazolni elméletét, amely mellett — a jelek szerint — már a föld felszínén látható monumentális szobrok is szóltak. A külön hajóval érkező expedíció 23 résztvevője között — Heyerdahlon kívül — volt három amerikai és egy norvég régész is. Mivel a Húsvét-sziget jelenleg chilei gyarmat, Chile képviselőiben egy régészhallgató vett részt. Heyerdahl már azzal is megnyerte a bennszülöttek szívét és csodálatát, hogy az északi part Anakena nevű öblében vetett horgonyt, és itt — a sziget egyetlen fővenyes lapályán — ültette fel a sátrát is. Hiszen valamikor itt kötött ki ősök, Hotu-Matua is! Kunyhójának és tűzhelyének az alapfalait még látni is lehetett. Barlangjai ott voltak a völgyet lezáró sziklákban, és az öblöt mintegy lezárta

három hatalmas ahu. A kutatónak már eleve sikerült biztosítania a bennszülöttek közreműködését.

Két öreg bennszülött asszony, aki már 20 esztendeje a szigeten lelkipásztorkodó Sebastian Englert páter számára is keresgélte a régi lakóbarlangokban a hajdani lakosság hátrahagyott holmijait, Heyerdahl azokba a barlangokba kalauzolta, amelyekben a lakosság háborúk idején otthont és rejtekhelyet talált. Mint a patkányjáratok, úgy vonulnak végig az egész szigeten ezek a barlangok, amelyek a bazaltban a légbuborékok következtében, a tufában pedig repedések folytán keletkeztek. A szigetlakók értettek ezeknek a felkutatásához, amelyek — ha titokban tudták tartani és ki is építették — egy egész nemzetségnek biztonságot nyújtottak a kannibálok törzsi háborúskodásaiban. A bejáratokat kövekkel gondosan oly szűkre befalazták, hogy csak kis rés maradt, amelyen éppen hogy be lehetett bújni, és amelyet egy elébe hengerített szikladarabbal el lehetett rejtetni. De magukat a járatokat is, mint holmi négyszögletű kéménylyukakat, kőtömbökkel annyira összeszűkítették, hogy egy ember csak nagy ügyel-bajjal tud rajtuk keresztülpréselődni. De még ha sikerül is beljebb vergődni, menthetetlenül ki van szolgáltatva az ott lakóknak, Akárhányszor függőleges aknák vezettek le az alacsony üregekbe, amelyekben még csak fel sem lehet egyenesedni.

Ilyen barlangokban húzta meg magát a lakosság nyilván régebben is. Közülük csak igen kevesen mutatkoztak az európaiak előtt. Egyik-másik barlangjáratban patakvíz csordogál, de még pompás vizű kutak is akadnak.

A szemétrakásokban és ezeknek a „lakásoknak” a padlózatában végzett ásások tyúk-, patkány- és teknősbéka-maradványokat hoztak napvilágra — teknősbéka már régóta nem él a szigeten —, de találtak emberi maradványokat is, a kannibál lakomák áruló nyomait. Gyakran bukkantak a barlangokban eltemetett halottak csontjaira. Primitív kőmécsesek gondoskodtak ugyan ezeknek a nyomorúságos lakásoknak a megvilágításáról, de bizony ha valaki elvesztette embercsontból készített varrótüjét, az a barlang padlóján nemigen találta meg többé. Most az ilyesmi is újra előkerült. Az aggodalomnak, cselvetésnek és erőszaknak a világa tárult fel a kutatók előtt. Heyerdahl feltette magának a kérdést: lehetséges-e, hogy az óriás szobrokkal díszített ahuk építői ezekben a patkánylyukakban éltek?

A betelepítés kérdésének tisztázásához egy lépéssel közelebb vezetett az a vizsgálat, amelyet Sebastian Englert páter kérésére végeztek: feltárták „a hosszúfülűek árkat” is, amely a Poike-félszigetet keleten a szí-

get többi részétől elválasztja. Erről a bennszülöttek azt beszéltek, hogy a hosszúfűlűek és a rövidfűlűek hajdanában békés egyetértésben éltek egymással a szigeten. A hosszúfűlűek mindig vállalkozó szelleműek voltak és a rövidfűlűeket munkára kényszerítették. Egyszer azt követelték, hogy a szigeten szedjenek össze minden követ és hajigálják a tengerbe. A Poike-félszigetet már meg is tisztították — ott ma sincs egyetlen kődarab sem a pázsiton —, de a rövidfűlűek megelégtették, és el akarták emésztetni a hosszúfűlűeket. De azoknak a vezetője, Iko, egy széles árokkal lezárta a félszigetet, hatalmas fatuskókat gurgatott az árokba, hogy védekezzenek. Egy rövidfűlű asszony hosszúfűlűhöz ment feleségül; árulása folytán a rövidfűlűek észrevétlenül a félszigetre tudtak hatolni harcosaikkal. Amikor a rövidfűlűek másik része az árok megostromlására indult, a hosszúfűlűek védelemre sorakoztak fel, és felgyújtották a fatuskókat. Ekkor a rövidfűlűek hátbatámadták ellenfeleiket, és sikerült is a hosszúfűlűeket abban a tűzben megégetniük, amelyet ők támasztottak. A három megmenekült hosszúfűlű közül a rövidfűlűek csak egy szökevénynek kegyelmeztek meg, Ororoinának. Ororoina, mikor előcibálták, a rövidfűlűek számára érthetetlen nyelven ezt kiabálta: „Orro, orro, orro!” Ez az Ororoina később egy rövidfűlű asszonyt vett feleségül: a sziget ma élő hosszúfűlűi tőle származnak, de csak kevesen vannak, akik reá vezethetik vissza nemzetségüket.

Az árkot, amelyet vezetőjükről, Ikóról neveztek el, vagy „a hosszúfűlűek katlantűzhelyének” is neveznek, Routledge asszony természetes geológiai mélyedésnek tartotta, Métraux pedig éppenséggel azt hitte, hogy a monda is csak ennek a geológiai ténynek a magyarázatául keletkezett. Heyerdahl és társai sem vártak semmit az itt kezdett ásatástól, de nem akartak elzárkózni a páter kérése elől, és néhány bennszülöttel a gödörhöz vonultak, amely olyan volt, mint egy betemetett árok. A bennszülöttek lángoló buzgalommal láttak munkához, és a tudósok ámulatára csakhamar valamennyi kutató árokban széles fekete és vörös csíkra — faszén és fahamu maradványaira — bukkantak. Hát itt bizony tuskó éghetett el valamikor. Az árkot, amelyet egy lávafolyam nyomán talán csakugyan a természet jelölt ki előre, később — négy méter mélységben és tizenkét méter szélességben, téglalap alakú keresztmetszettel — védővonallá építették ki, úgy húzódott majdnem két kilométer hosszúságban. Amikor a törmeléket kiemelték, a belső oldalon valóságos sáncot halmoztak fel, és még azt is meg lehetett állapítani, hogy a földet nagy kosarakból öntötték oda. A radiocarbon módszerrel, amelynek segítségével a C 14 radioaktív széntartalomról a kiásott szerves tárgyak

korát meg lehet határozni, sikerült az árokban támasztott nagy tűzvész időpontját és megállapítani: i. sz. 1650 táján történhetett. Körülbelül ugyanerre az időre lyukadunk ki akkor is, ha a Húsvét-sziget polgármesterének az adatait számíthatjuk: az illető hosszúfűlű tizedízigleni leszármazottja Ororoinának, és egy nemzedékre 30 esztendőt számíthatunk.

Az árok ásásakor néhány régebbi tűzhely homoktakaró alá került. Ezeknek a tűzhelyeknek a keletkezési idejét i. sz. 400 tájára tehetjük; ez a legkorábbi dátum, amelyet Polinézia akármelyik pontjára vonatkozólag ki lehetett következtetni.

További datálást tett lehetővé a Rano-raraku környékén feltárt képfaragó műhely vizsgálata. Itt a szobrok faragása közben széthulló törmelék lapos sáncokká magasodott, amelyeket eddig természetes domborulatoknak tartottak. De itt is találtak fa-maradványokat egy tűzhely körül, amely i. sz. 1470 táján kerülhetett a föld alá. Akkoriban tehát még teljes üzem folyhatott a hatalmas műhelyben.

A műhely feltárási arra is kíváncsiak voltak, hogy a kőfejek miben folytatódnak a föld alatt. Mindegyiknek megvolt a mell- és hasrésze is; a hosszú, vékony ujjakkal és görbe körmökkel ábrázolt karok a gyomor alatt találkoztak össze.

A szobroknak az acélos keménységű tufából történő kifaragására vonatkozólag annyit lehetett megállapítani, hogy az egyes szobrokat a sziklából való kifejtés után szikladarab-alátétek segítségével lecsúsztatták a lejtőn, és úgy állították fel a törmeléktől feltöltött árokban, hogy a hátukat ki lehessen dolgozni. A készre csiszolt óriás szobrokat — mindenestre még szemek nélkül — ezután cipelték el az ahukhoz, gyakran tizenöt kilométernél is messzebbre, és rendeltetési helyükön állították fel talapzatukra. A szemüregeket csak itt vészték ki, és ugyancsak ekkor tették fel a nemegyszer két elefánt súlyának megfelelő bóbítát a fejükre. A bóbíta vörös színének különös jelentőséget tulajdonítottak, különben nem hordozták volna ide a hozzá való köveket rendszeresen a sziget egészen más — nyugati — csücskéből.

Amikor Heyerdahl azt kérdezgette, hogyan is szállították ide a szobrokat, nemegyszer kapta azt a választ, hogy „maguktól mentek”. A szigetlakók egyik legendája egy boszorkányt tart számon, aki életet tudott lehelni a szobrokba, és megparancsolta nekik, hogy hova menjenek. De mikor egy szép napon a képfaragók egy hatalmas homárt fogtak, és a boszorkánynak a finom lakomából csak a páncélját hagyták, megharagudott az öregasszony, és azt a parancsot adta a szobroknak, hogy

dőljenek le. A legenda szerint erre mindegyik ott fordult fel, ahol éppen volt, és azóta egyik sem mozdult.

Heyerdahl, hogy a valóságban is el tudja képzelni egy ilyen szobor készítését, rávette a bennszülötteket, hogy a Rano-raraku közelében faragjanak ki neki egy szobrot a sziklából. A polgármester és öt más hosszúfűlű csakugyan rá is állott a próbára. Az expedíció tagjainak megelégedésére a hosszúfűlűek előző este ősi dalokba kezdtek, Atua isten tiszteletére elénekelték a szobrászok dalát. Egyik-másik régész az új-mexikói pueblo-indiánoknál hallott hasonló énekeket. Másnap a polgármester — manapság a Húsvét-sziget egyik legügyesebb képfaragója — gyorsan kimérte az új, hatméteres szobor körvonalait, és a Rano-raraku máris csak úgy visszhangzott a hat munkás ütemes fejszezsapásaitól. A bennszülöttek a képfaragók ősi kőbaltáival láttak hozzá a munkához. Mindegyikük megfelelő számú tartalék baltát rakott maga mögé a kicsorbultak pótlására. A lopótök kobakból időnként megnedvesítették a sziklát, amelyen dolgoztak, majd megint hallatszottak az egyenletes ütések, amelyek azonban igen lassan törtek maguknak utat a sziklafalba. Néhány nap múlva, amikor az alak körvonalai már világosan kirajzolódtak, az emberek belefáradtak a szokatlan munkába, és felhagytak vele. Mindenesetre most már ki lehetett számítani: egy szobor kifaragása körülbelül tizenkét hónapig tarthatott.

Heyerdahl kérésére a polgármester még a következő kísérletre is vállalkozott: Azt a hatalmas — 25 — 30 tonnányi súlyú — szobrot, amely az anakenai öböl partján levő ahuk közül a keletit egymagában díszítette, tizenegy rokonával összefogva tizennyolc napi munka árán visszaállította eredeti helyére. Három tekintélyes póznával, amelyeket annak idején a Húsvét-szigeti képfaragók is használhattak, mindig emelintettek egy kicsit a nehéz kőszobron — mindenkire juthatott vagy két tonna emelni való —, majd mindig egy-egy követ dugtak alája, míg végül a szobor egy gondosan rakott kőhalomra került fel. A már régen húzókötéllal mozgatott emelőrudakkal utoljára nekirugaszkodtak, úgyhogy a kőkolosszus, amelynek hátszélessége mintegy három méter volt, szép lassan a helyére ereszkedett. A fejére erősített kötelek nem engedték, hogy az óriás szobor esetleg az ahu hátsó falán túlbillenjen és lezuhanjon. Mindenki örült, amikor az egyik óriás szobor végre — mint valamikor régen — megint az ahu falainak tetejéről tekintett le a vidékre. Heyerdahl az egész lakosságot megvendégelte, és az ünnep alkalmából a polgármester bemutatta, hogy tud 180 ember erős kötelekkel egy, épp ott kiásott, körülbelül tizenkét tonnás szobrot végigvonszolni a réten. A pol-

gármester szakvéleménye szerint súlyosabb terhek szállításához alkalmasint ágasfákból szerkesztett szánokat használtak.

Közben minden olyan helyen, ahol reméltek valamit, ázni kezdtek, és mindenütt meglepő eredményeket értek el. Dr. Mulloy a Vinapu nevű ahu mellett húsz Húsvét-szigeti munkással négy hónapig ásatott. Kiderült, hogy a csodálatosan simára csiszolt hatalmas kövek egy korábbi építményhez tartoznak. Azok az építőmesterek, akik a szentélyt később átformálták, megtoldták, a kikövezett ferde feljárót és a hátsó falat építették, már nem értettek ehhez a technikához. Viszont az itt álló alakokat akkoriban hozták ide a Rano-rarakuról.

Egy vörös tufatömből kiderült, hogy — szobor, négyszögletes oszlop formájára kifaragott szobor, olyan, mint amilyenek Tiahuanaco mellett, az Andok vidékén állnak. A feje letört és elveszett ugyan, a karok végén ugyanolyan hosszú ujjak díszelgnek, mint a Húsvét-szigeten egyebütt is, de alul ki voltak dolgozva a rövid lábszárak is. Orongóban a kutatók egy kis nevető figurát ástak ki, amely egészen elütött attól, amit a Húsvét-szigeten eddig megszoktak. A Rano-raku közelében a norvég Arne Skjolsvold meg éppen egy tíz tonnányi súlyú szobrot tárt fel, amelynek semmi köze sincs a sziget egyéb szoborműveihez. Az alsótesttel és lábakkal együtt kifaragott, meglehetősen esetlen figura térdelő helyzetben van megörökítve. Széles fenéke a sarkán nyugszik, a két kéz pedig a térdre simul. Ruházata négyszögletes nyakkivágással szabott köpeny — mint a dél-amerikai poncho. A hegyes szakállat viselő kerek fej előreugró szemgolyói idegen tekintettel merednek a nagyvilágba. A kutatóknak megint Tiahuanaco jutott az eszébe, amelynek kultúrája jóval az inkák hatalomra jutása előtt virágzott. Nem egy ahunak a falazatába beépítve egy csomó ilyen szokatlan, néha csak embermagasságú szobrot találtak, gyakran azonban darabokra törve.

Az Orongóban és a Rano-kaó közelében végzett ásatások és az ottani felfedezések új fényt derítettek az ősi kultúrára. A kőházak romjai között falfestmények nyomaira bukkantak, amelyek közül a „síró szem” jellegzetes indián motívum. Több nádcsónak ábrázoláson árbocfa és vitorla figyelhető meg; mindez új oldalról mutatja a lakosság tengerjáró képességét. Azokban a családi barlangokban, amelyeknek rejtelseibe az európaiak közül Heyerdahl hatolhatott be elsőnek, nyolcvanával-százával találtak kőszobrokat, egyebek közt három árbocrúddal és vitorlákkal ellátott csónakok modelljait. Azonkívül a Rano-raku melletti szobrok egyikének a mellén (a kutatások megkezdésekor csak a feje látszott ki a földből, a többi részét úgy kellett kiásni) egy ilyen hajónak a bekarcolt

rajzát is megtalálták. A bennszülöttek annak idején olyan hajókról beszéltek Roussel atyának, amelyek 400 embert is befogadtak, a hajóorr magasan kiemelkedett, ugyanolyan magas far-részük pedig villa formájában szétágazott.

Közel a parthoz, egy csatornában, amelyet a korábbi tengeri hajósok azért tisztoztattak meg a kövektől, hogy akadálytalanul kiköthessenek, hevert három óriási vörös tufatömb — mint amilyenek a kolosszusok fejére kerültek „kalapnak”, és ezek közül kettő olyan szorosan egymás mellett, hogy csakis csónakon szállíthatták annak idején. Vagyis a képfaragók a csónakokat használták fel teherszállításra. Vannak azután a parthoz, illetőleg közvetlenül a tengerbe vezető, kikövezett utak, afféle rámpák, amelyekre jól ki lehetett rakodni.

Heyerdahl itteni megfigyeléseit önkéntelenül is összehasonlította azokkal a nádból készített járművekkel, amelyeket a Titicaca-tó mentén élő indiánok használnak, és amelyek nemcsak jelentős teherbírással, hanem sebességgel is rendelkeznek. Ezeket olyan édesvízi nádból építik, amely hosszú hónapokig úszik a vízen — és mégsem szívja tele magát vízzel. Ilyen nádcsónakok gyakran szerepelnek Peru történelem előtti edényeinek ábrázolásain is.

Nos, a Rano-kaó, Rano-raraku és Rano-aroi krátereiben jócskán találtak ugyanolyan nádféleséget, mint amilyen a Titicaca-tó mentén terem (*Scirpus totora*), és nem holmi elkorcsosult fajtát. Az indiánok ezt Peru kietlen partjain, mesterségesen létrehozott tavakban termesztették. A Húsvét-szigeten élő legenda is szól egy Uru nevű emberről, aki ilyen nádtöveket hozott magával, és azokat nagy gonddal a kráterek tavaiban elültette. Heyerdahl ennek a vízínövénynek embernél hosszabb száraiból egyszer kis csónakokat (*pora*) készíttetett. De ezt a növényt nemcsak hajóépítéshez, hanem gyékénytakarók, kosarak és kalapok fonásához is használták, sőt erre a célra még manapság is termesztik.

Thor Heyerdahl, miközben a Rano-kaó mocsarában kutatott, bent, a kráter fala mentén talált egy négy méter magas falat és felül egy régi, mesterséges térséget. Négy, sőt öt ilyen terasz húzódott egymás fölött a kráterfalon körben. Alacsony, négyszögletes ajtónyílások olyan föld alatti kőházakba vezettek, mint amilyeneket addig csak Orongóból ismertek. A sok, félig elmosódott dombormű férfiakat, madarakat és mesebeli állatokat, vagy Makemake titokzatos szemeit ábrázolja. Ezeket a teraszokat bizonyára földművelési célokra létesítették.

Orongóban az egyik ahu alatt egy régebbi építményre bukkantak, amely Heyerdahl szerint rituális napmegfigyelő állomás lehetett — ez

lett volna az első egész Polinéziában. Heyerdahl expedíciója a Vinapu nevű ahu előtt halotthamvasztás maradványait fedezte fel. De talált olyan cserepeket is, amelyek valószínűleg régi perui edényekből maradtak. A titkos családi barlangokból olyan szoborműveket hoztak napvilágra, amelyeknek formái a Húsvét-szigeten példa nélkül állottak. Heyerdahl még a *rongo-rongo* (a Húsvét-szigeti írás) anyagát is gyarapította a családi barlangok leleteivel, sőt még kőre karcolt feljegyzésekkel is, elsősorban azonban két füzettel, amelyekben az utolsó „írástudók” a titkos jegyeket polinéziai magyarázataikkal együtt örökítették meg. Ezeket a fontos dokumentumokat átadták Barthel doktornak, aki egy teremtés-mítoszt olvasott ki belőlük.

Amikor Heyerdahl mindennek a tetejébe még vérpróbát is vett a Húsvét-sziget, valamint a szoboremlékekkel rendelkező többi sziget lakóitól, mindenkitől, akit csak tiszta fajú polinéziainak lehetett tekinteni, és a vizsgálat azzal az eredménnyel végződött, hogy a B- és AB-csoport — akárcsak Dél-Amerika lakosai között — mindenütt hiányzik, míg Kína és India valamennyi népe, a malájok, melanéziaiak és mikronéziaiak közt éppen a B-faktor az uralkodó, meg volt győződve arról, hogy mindez megingathatatlan támasza elméletének, amely szerint a Húsvét-sziget betelepítése Amerikából történt.

Ebbeli nézetét a következőkben foglalhatjuk össze: Az első világos bőrű telepések, akiket ékszerviseletük folytán lelógó fülűkről hosszúfülűeknek neveztek el, Dél-Amerikából, hozzávetőleg Tiahuanaco vidékéről jöttek. Ezek vitték magukkal az inkák előtti építészeti technikát, valamint az óriási kőszobrok állításának a szokását. A Vinapu nevű ahu építésének korában ezek a szoborművek még gyakran oszlop alakúak voltak, mint a fejetlen vörös tufa-szobor, de olyan ábrázolások is akadtak, mint például a nagy térdelő alak, vagy a kisebb, később építőanyagként felhasznált figurák. Ezekre a szobrokra még nem volt jellemző az a stílus, amely később alakult ki a Húsvét-szigeten. Ennek a kultúrának a hordozói békeszerető emberek voltak, akik nem ismerték a kannibalizmust. Az édes burgonyagumón és egyebeken kívül a totora-nádat is úgy hozták magukkal. A nagy, tengerhajózásra is alkalmas nád-vízi-járművek általánosan használatosak voltak. Később, hosszú kenuikon jöttek a polinéziai telepések, a harcias kannibálok, akiket a Húsvét-szigeten „rövidfülűeknek” ismertek. A hosszúfülűekről és rövidfülűekről szóló legenda, amely azzal végződik, hogy az előbbieket elpusztultak Iko árkában, máris választ ad arra a kérdésre, hogy miért maradt oly hirtelen abba — szinte a teljes erővel folyó munka közben — a szobrok

faragása és felállítása. De a győztes kannibálok sem fértek meg egymással. Polgárháborúk dúltak a szigeten. A lakosság elhagyta szellős kunyhóit, és a sötét barlangokban keresett menedéket. Az ahuk széthullottak, a szobrokat ledöntötték.

A Húsvét-sziget betelepítése körülbelül i. sz. 400 táján történhetett; ezután kerülhetett sor a további szigetek, mint Mangareva és Fatu Hiva benépesítésére, ahol ugyanilyen szobrokat találtak. Az ősi kultúra hordozói a XVII. század derekán, a kannibálok betörése után semmisültek meg.

Heyerdahl lenyűgöző biztonsággal és lelkesedéssel adja elő meggyőződését. A legtöbb illetékes tudós a jelek szerint mégsem fogadja el érvelését, bár ásatásait és leleteinek fontosságát elismerik. A Húsvét-sziget, bármily kicsiny földdarab is, még mindig csupa rejtvény. Talán még mindig több tényanyagot kell összehordani, hogy végleges eredményekhez juthassunk; talán majd az írás vitathatatlan megfejtése segít bennünket tovább.

Dr. Barthel 1957–1958-ban járt a szigeten. Az csak javára vált, hogy már eleve ismerte a bennszülöttek nyelvét és tájékozott volt az írásos táblák dolgában. Így a bennszülöttek szemében nagy tekintélynek örvendett: úgy tisztelték, mint hajdani papjaikat, kiváltképpen mikor a szigetlakók véletlenül — egy sebesebben készített hangfelvétel szalagjának lejátszásakor — a magnetofon csipogó hangjában védőszellemeik hangját vélték felismerni. Barthel így teljesen megnyerte annak a néhány öreg bennszülöttnak a bizalmát, aki az elődök hagyományáról még felvilágosítással tudott szolgálni. Tőlük hallott egy királyról, akinek fából faragott figurái emberi módon mozogtak. Még azt a helyet is megmutatták neki, ahol ez végbement. Barthel elkezdett ásatni, és egy félkör alakú, kikövezett teraszra bukkant, amely talán ezeknek az előadásoknak lehetett a színpada. Ettől lejjebb egy nagy ház alapfal-maradványaiban a nézőteret fedezte fel. Ha ez csakugyan így van, akkor Barthel a polinéziai kultúrán belül az eddig egyetlen bábszínház létezését mutatta ki. Két titkos temetkezési helyen vörösre festett koponyákat talált, amilyenek Polinéziában eddig nem kerültek elő, annál gyakrabban Melanéziában. Az óriás szobrokkal kapcsolatban fontosnak bizonyult két női alak felfedezése, amelyek közül az egyik talán egy fiatal leányt, a másik viszont egy terhes asszonyt ábrázol, — ami egészen újszerű jelenség a polinéziai térségben. A „Képfaragó hegy” egyik figuráján megfigyelte továbbá, hogy ugyanúgy csak három ujja volt kifaragva, mint akárhány új-zélandi maori-faragványnak. Ez a motívum megint csak nyugati

kapcsolatokra vall. Így hát egyik tisztázatlan kérdés mindjárt követi a másikat!

Barthel a Húsvét-szigeti kultúra korát legalább ezer esztendőre becsüli, de ennek a kultúrának komoly felkutatása az ő nézete szerint is csak mostanában kezdődött meg. Gerhard Kahlo újabban megpróbálja a polinéziai vándorlással kapcsolatban a részben igen régi indonéziai könyveket hasznosítani; véleménye szerint a tájszólások egybevetése révén az ősi vándorlás útvonalait is meg lehet állapítani.

Végezetül talán remélhetjük, hogy a legközelebbi évekre tervezett nagyobb expedíciók majd sokban közelebb segítenek bennünket valamennyi rejtély megoldásához. Akkor majd a „kanaka” név is, amelyet a fehérek becsmérő értelemben vettek át és használnak a déltengeri szigetlakók megjelölésére, ismét visszanyeri régi, méltó jelentését: „ember”!

A MONOMATAPÁK TEMPLOMA

SIMBABWE

A XV. században portugál hajósok végigkutatták Afrika partjait. A „fekete földrész” ezzel Európa látókörébe került. A következő századok során főleg németalföldiek és angolok, majd később a többi európai nemzet is behatolt a földrész belsejébe, és kereskedelmi támaszpontokat épített. Afrika kincsei csakhamar felfrissítették Európa gazdasági vérkeringését. A fehérek irgalmatlanul bántak a bennszülöttekkel: rabszolgasorba süllyesztették őket, és a nagy keresletnek örvendő „árut” a hírhedt rabszolgaszállító hajókon Amerikába hurcolták. A XVIII. század derekától kezdve aztán már nemcsak arany, elefántcsont és rabszolgák után érdeklődtek, hanem az ország termékei és nyersanyagai iránt is. A gyarmatok az európai birodalmak politikai alkotórészeivé váltak. A feketebőrű nem számított embernek! Így azután senkinek sem jutott eszébe, hogy a feketéknek is lehet felkutatásra érdemes történelmük. Ezzel az általános véleménnyel csak igen kevesen szálltak szembe. Ma, amikor repülőgéppel szinte végig lehet suhanni az afrikai szárazföld fölött, és az autótaknak valóságos hálózata szeldesi át a világrészt, már tudunk Etiópia és Guinea történelméről, valamint a déli bantu országok múltjáról. Afrika népei ezek kalauzolásával igyekeztek tájékozódni; átvették neveiket, ha sikerült lerázniuk a gyarmatosítók igáját; ezek mintegy az emlékeztetőik a független Afrikáért vívott szabadságharcukban. Szinte nap mint nap hallhatunk a fekete földrészen végbemenő politikai változásokról, és érezzük az erőt, amely ezeket a változásokat kikényszeríti.

Karl Mauch azok közé a kevesek közé tartozott, akik nem kereskedelmi célok érdekében keresték fel Afrikát. 1865-től végezte kutatásait Transvaal köztársaságban. Közben felfedezte a masonák földjén és a Tuti mentén elterülő aranymezőket. Kiaknázásukban azonban már nem vett részt, hanem úgy döntött, hogy folytatja kutatásait.

1867-ben hallott először holmi hatalmas romokról, amelyek állítólag az őserdő bozótja közt rejtőznek. Ez az értesülés óriási szenzáció volt, mivel akkoriban senki sem hitte, hogy Dél-Afrikában régi kőépületek lehetnek. Mauch éveken át fáradozott, de hiába, nem sikerült a romokra bukkannia. 1871 szeptemberében elhagyta a Limpopo-folyót, és fárasztó menetelés után egyedül jutott el a masonák földjének egy kis falujába. (Teherhordói mind magára hagyták.) Itt hallotta, hogy a környéken számos olvasztókemence maradvány van, melyeknek agyagsövei nem olyanok, mint amilyeneket akkoriban a bennszülöttek használtak. De még arról is meséltek neki, hogy vastárgyakat is találtak ott, végül pedig mindenféle kísértet- és szellemtörténet csábította maradásra. Amikor Mauch a faluból kiindulva, bennszülöttek társaságában egy ilyen kísértet-hegyet megmászott, mintegy harmadfél órányi távolságban megpillantott egy magaslatot, amelyen hatalmas falak húzódtak. Egészen váratlanul ott láthatta vágyainak célját maga előtt. Két nap múlva — mint hosszú idő óta az első fehér ember — felkereste a Sabi felső folyása mellett elterülő, Simbabwe nevű romvárost.

Ezeket a romokat, amelyeket Mauch most újból felfedezett, a korábbi századokban a portugálok is ismerték: azok Moçambique-i gyarmatukról jutottak el odáig. A kelet-afrikai parton épült, Sofala nevű portugál kikötő és a romváros között körülbelül 300 kilométer a távolság. Valamivel közelebb (délre) folyik a Limpopo, attól jó 500 kilométernyire a Zambeze (Zambézi). Dél-Rhodesiának, amelyhez a mashonák földje is tartozik, részben még trópusi jellege és részben sztyeppeit éghajlata van. Afrika keleti partja ott egy keskeny parti szegély után meredeken teraszos vidékké magasodik, és a két folyó (a Zambeze és a Limpopo) közt elterülő enyhén hullámos övben legtöbbször erdőborította gránithegyek meredeznek. A mindenfelé felfedezhető ásványi kincseket már a régi időkben bányászták és feldolgozták. A „simbabwei romok” megjelölés tulajdonképpen egy gránit szigethegyen emelkedő építményre és annak a „templomnak” a romjaira vonatkozik, amelyek az előbbtől körülbelül 500 méternyire, a síkságon meredeznek. Az egészet kis völgy választja el a hegytől. Az épületek körül alacsony — mindössze 1,20 méteres — fal húzódik, amely azonban csak helyenként maradt meg, sok helyütt teljesen elborította a fű és a bozót. A „templomtól” északra, majd távolabb, nyugatra jó tucatnyi kisebb épület található; alaprajzuk legtöbbször szabályos kör vagy tojás alakú.

A hegyi romok, amelyeket a későbbi kutatók a görög fellegvárakra gondolva „Akropolisz”-nak neveztek el, egy hirtelen 60–100 méter

magasba felszökő sziklán helyezkednek el. A szikla-masszívum egyenes vonalban húzódik keletről nyugatra, és a hajdani építések tehetségének jóvoltából megvívhatatlan erődítménnyé formálódott. Részleteiben itt most nem ecsetelhetjük az építők ügyességét, ahogyan a természeti adottságokat véges-végig kihasználták. Hol sima, a szélről és az időjárástól lecsiszolt gránitsziklák jelzik a határt, hol 9 méteres falak emelkednek az égnek. A falak alulról felfelé keskenyednek: míg alul az átlagos falvastagság 3,60 méter, felül mindössze 1,80 méter. Tonnányi súlyú sziklákból épített gyengébb falak kisebb helyiségeket zárnak közre. A sziklák közti hasadékokat átjárók ívelik át, a kiugró sziklacsúcsokat teraszokká egyengették, és a mesterséges falakat gigászi gránittömbökre építették. Az egész építmény olyan, mint valami óriási labirintus, amelyet csak két, ügyel-bajjal megmászható ösvényen lehet megközelíteni. A nyugati vastag fal ív alakban talán egy szentélyt zár körül. A falak építési módja olyan helyeken válik láthatóvá, ahol a felső rész leomlott. Ott megfigyelheti a szemlélő, hogy a laposra hasított gránittömbökből habarcs nélkül egymásra rétegezett falazat 2,40 méterenként meredező hatalmas támasztópillérekre nehezedik. A gyengébb belső fal helyenként leomlott. A kőomladék között hatalmas fák nőttek, és a sűrű bozóttal, cserjeszerű csalánfélékkel egyetemben csak még nehezebbé tesszik a keresztüljutást. A szikla csúcsáról fedett járatok vezetnek a föld alatti helyiségekbe, amelyeket azonban Mauch későbbi eredetűeknek tartott. Az egyik járatnak a nyílása fölött ugyanis vastag, faragatlan fatörzset figyelt meg, amely a fölötte emelt fal terhét hordozta, és ez a fatörzs még egészen jó állapotban volt. (Az építéshez felhasznált fa később, a radiocarbon vizsgálatok során még igen fontos szerepet játszott.) A rom keleti oldalán az utazó mély, de alacsony barlangban szürkészöld palából való kerek tányért talált, sajnos, két darabra törve. A domb nyugati lejtője — csupa rom — arra a gondolatra készítette a kutatót, hogy itt valamikor teraszok lehettek kiépítve.

A síkságon elterülő hatalmas, ellipszis alaprajzú romot később Theodore Bent „tojás alakú templomnak” nevezte el. A 8 méter magas, alul 4, felül viszont csak 2,40 méter vastag fal egy körülbelül 80 méter hosszú és 55 méter széles térséget zár körül. A ledőlt falrészeknél itt is meg lehet állapítani, hogy az építményt támasztó pillérek erősítették. Északon, a hegy irányában van a főbejárat, nem messze tőle egy második, és nyugaton egy harmadik bejárat. A falak lekerekített végződésai ezeknél a bejáratoknál körülbelül egy méternyire vannak egymástól. Kívülről néhány kanyargós lépcsőfok vezet be az építménybe. Belül, az észak-

keleti fallal párhuzamosan vékonyabb fal halad, de a két magas fal közt így keletkezett járat néhol olyan szűk, hogy egy ember még épp csak keresztül tud rajta préselődni. A kutató ezen a nem éppen barátságos úton — mint valami szakadékon — keresztül jutott el egy körülbelül 10 méter magas, kúp alakú toronyhoz. A falak itt szétágaztak, úgy fogtak közre egy körülbelül 10 méter széles és 20 méter hosszú helyiséget, amelyet nyugaton kapuval ellátott fal, keleten hosszabb átjáró zárt le. Százéves magas fák, cserjék, embermagasságnyira meredező fű és mindenféle kúszónövény akadályozta az áttekintést és nehezítette Mach számára a leomlott kődarabok közt a járást. Irgalmatlanul tűzött a nap, és az átforrósodott gránitfalak közt fojtogató volt a levegő.

A torony lába körül felhalmozódott omladék közt semmiféle bejárat nem látszott. Így aztán a kutató egy növényi indán mászott fel a torony tetejére, amelynek az átmérője még mindig 2,40 méter volt. Itt több réteg követ eltávolított, hogy valamilyen üregre bukkanjon, de eredmény nélkül.

A fallal körülzárt építményben ív alakban vékonyabb falak húzódtak. Két kisebb, gyűrű alakú falról Mauch úgy gondolta, hogy csak későbbiek lehetnek, mert a mashonák földjén keresztül vezető útja során megfigyelte: a bennszülöttek ilyenféle kő-gyűrűket szoktak építeni juhaiknak és kecskéiknek akol gyanánt.

A külső falakon a délnyugati oldalon — a falkoszorú vonalától valamennyivel kiugratva — cikcakkos gerendamintázatot lehetett megfigyelni, amely úgy állott elő, hogy a köveket ferdén rakták be.

Ki alkothatta ezt a valamikor oly hatalmas építményt? Mauch feliratokat keresett, de hiába. Az épületek rendeltetése és eredete megoldhatatlan rejtvénynek látszott. Megpróbált a bennszülöttektől valamit megtudni, de hosszas kísérletei is eredménytelenül végződtek, sőt a régi építmények iránt mutatott érdeklődése ellenséges érzelmeket váltott ki a négeremből, úgyhogy Mauch kénytelen volt további kutatásait titokban tartani. Végül megtudta, hogy egy ember, de csakis ez az egy ember még esetleg felvilágosítással szolgálhatna neki. Ajándékokkal, meg kukoricából és zabból készített, erősen részegítő hatású sörrel beszédre bírta az illetőt, és az öreg — Tenganak, az utolsó főpapnak a fia — elmesélte neki, amit még tudott.

A hegyen az istenséghez imádkoztak, és a síkságon levő romot még ma is a „nagyasszony házának” vagy a „királynő házának” nevezik. Minden két — vagy négy — évben, az aratás után a nép állataival együtt ünnepre gyülekezett össze a falakon kívül. A három napig tartó ünnep

alkalmával áldozatokat is mutattak be. A főpap — két szűz, két fiatal asszony és egy férfi társaságában, a kezében pálcával — hallgatagon haladt át a tapsoló tömegen. Azután felment a hegyre. Két ökröt és egy fekete szőrű, hibátlan tehenet vezettek utána. Fent a tehenet elevenen elégették egy már előre feltornyozott farakáson. Az egyik ökröt ott vágták le és fogyasztották el, míg a másikat megint leveztették, és a körfalon kívül vágták le. A húsát a keselyűk és a tolvajok zsákmányának hagyták. Ezután a főpap egyedül ment be a barlangba, egy tányérba sört öntött, úgy imádkozott az emberek egészségéért. Amikor a főpap visszatért a barlangból, mindenki leborult, és ezt kiáltotta: „A magasban trónoló itt mindent jól csinált!” Akkor aztán nekiláttak, és örömmujongás, ének és tánc közepette ünnepeltek.

Mauch kénytelen volt hitelt adni az elbeszélésnek, hiszen épp ő volt az, aki a barlangban a szürkészöld tányért megtalálta.

Mivel ez az áldozati szertartás emlékeztet az izraelitákéra, Mauch — számunkra ma már érthetetlen módon — úgy gondolta, hogy a hegyi rom bizonyára nem egyéb, mint Salamon jeruzsálemi templomának a mása, a síkságon elterülő rom pedig annak a palotának az utánzata, amelyben Sába királynéja Salamonnál tartózkodtában lakott. Véleménye szerint a sofalai kikötő is csak Ophir, a bibliai aranyország lehet.

Ophir feltételezésétől a hatalmas építmények későbbi értelmezői és magyarázói sem tudtak szabadulni. Mindenesetre emellett szolt az országnak aranyban való gazdagsága, amit korán el is kezdtek kiaknázni. Majdnem valamennyi, ma feltárás alatt levő aranyeret már régi tárók útján is megközelítettek, és csak az a rejtélyes, hogy geológiai ismeretek híján hogy tudhatták az arany tartalmú ereket oly biztosan felfedezni, hiszen ezeket a föld felületéről legtöbbször nem is lehet felismerni. Ezeken a vidékeken korán kezdték a réz bányászását is. A „handakereszt” nevű kereszt alakú tömbök minden valószínűség szerint pénz gyanánt szolgáltak.

Idők folyamán aztán még sok hasonló romra bukkantak, bár azóta is Simbabwe maradt a legjelentősebb. Ma ötszáznál is többről tudnak; már Mauch is beszámol sok kisebb romról, amelyeket ő oltároknak nevez, mivel akkoriban még kecskéket áldoztak fel rajtuk. Nagyobbak vannak Chiwonában, Mshoshóban, Hubwuniban, Dhlo-dhlóban, Nana-taliban és Mantindelában. Mindezekre az építményekre az jellemző, ami a simbabweire: hiába keressük köztük az egyenes vonalakat és a derékszöveget. Építészet és rendeltetés szempontjából mindezek az épületek közel állanak Simbabwehoz, de kétségtelen, hogy a tetőpontot Simbabwe

jelzi. Egyik-másik kezdetleges romnak — például a föld alatt megközelíthető, kifalazott lakóvermeknek — bizonyára semmiféle vallásos jelentőségük nem volt.

Sok más kutató is megfordult itt; a simbabwei romokat 1891-ben a Londoni Földrajzi Társaság megbízásából J. Theodore Bent angol régész vizsgálta meg. Bent legfontosabb leletei közé tartoznak azok a zsírkőből faragott madárszobrok, amelyek egy oszlopfélén foglalnak helyet. Ezekkel a szobrokkal a továbbiak során még részletesen fogunk foglalkozni.

Külön kell emlitenünk R. N. Hall nevét, aki a simbabwei ásatásokat 1902-ben újból megkezdte és 1903-ig folytatta. Hall elvetette azt a feltételezést, amely szerint a „tojás alakú templomot” a mārībi Ilumquh-templommal kellene összehasonlítani. Annyi bizonyos, hogy a külső körfal ovális alaprajza hasonló, de a közös vonásokat ezzel ki is merítettük. A falazási technika már egészen más, főképpen pedig hiányzik minden néven nevezendő felirat, amivel a közlékeny kedvű sábaiak olyannyira nem tudtak betelni. Azonkívül a sok-sok kiásott tárgy között nem volt egyetlen darab sem, amelyet sábaiak minősíthetnének. Az edények, arany- és rézkarperecek, nyílhegyek és hajítódárdák — ottani nevükön: *assegai*ok — réz- vagy vashegyei, vagy a vasból készített gongok csakúgy, mint a zsírkőből formált edények és termékenységi szimbólumok mindenesetre afrikai eredetűek, a mai bennszülöttek elődei- nek a készítményei. Idegen import emlékei mindössze az arabiai zománc- és üvegtöredékek, valamint a kínai porcelánok. De ezek sem az ókorból, hanem a középkorból valók, nem régebbiek, mint a simbabwei építmény. Ezt bizonyították azok a cementféléből kiöntött padlórétegek, amelyek között — vagy alatt — ezeket a tárgyakat találták, vagy amelyek részben a falak alatt húzódtak.

Néhány évvel később Randall Mac Iver vizsgálatait a többi jelentősebb romra is kiterjesztette (Niekerk, Umtali, Nanatali, Khami és Dhlo-dhlo), majd végül Simbabwében is utólagos ásatásokat folytatott. Mac Iver ugyancsak arra az eredményre jutott, hogy mindezek az építmények Afrika benszületett lakosságától származnak. Sehol sem került elő olyanmi, aminek alapján sábai, főníciai vagy arab építőkre lehetett volna következtetni. Simbabwe falain belül a kunyhóknak csak az alapjai kerültek elő. De az egész simbabwei építmény lényege éppen ez: a kunyhók. A nagy falak, amelyek ma oly nagy érdeklődést keltenek, csak a külső héj. A kunyhók, illetőleg a cementpadlózatok különösen a „tojás alakú templom” középső részén sorakoznak sűrűn egymás mellett; átlagos

átmérőjük 6—7 méter. Szerkezetüket Dhlo-dhlóból és Khamiból ismerjük; mindenesetre afrikainak kell minősítenünk.

Mac Iver véleménye szerint a „tojás alakú templom” elnevezés használata helytelen ugyan, mégis megtartja, mert annyira meghonosodott. Tulajdonképpen erődítményről van szó, amelynek kezdetleges formáját Inyangában és Niekerkben, későbbi alakulását Khamiban és Dhlo-dhlóban figyelhetjük meg, és amely végül a simbabwei építménnyé fejlődött. A falak kivitele egységes; ezen a tényen a főbejárat és az északnyugati bejárat közti falrész sem változtat semmit. A mesterek, amikor két felől kezdték felhúzni a falakat, egy kissé elvétették a dolgot; számításukba némi hiba csúszott. A makalangák mindenesetre még egy emberöltővel ezelőtt az északnyugati sarokban kisebb falakat emeltek jóságaik elhelyezésére: olyan falakat, amelyek már Mauchnak is feltűntek. A déli és a délkeleti falat nemcsak gerendamintázattal és monolith-oszlopokkal díszítették, hanem kerek tornyokkal is.

A romok mai szemlélője már aligha láthatja a dolgokat ilyen világosan, de annyi kirajzolódik előtte, hogy itt valamikor — akárcsak Khamiban és Dhlo-dhlóban, ahol úgyszólván egy talpalatnyi hely sem maradt szabadon — az egész középső és keleti részt a kunyhók padlózatának szánt cement alapok borították. Azonkívül volt még egy lapos térség, amelyet monolith-oszlopok díszítettek.

Az északi körülfalazott helyiség, amely olyan, mint valami lekerekített sarkú négyszög, alkalmasint valamiféle rezidencia volt, mint ahogy egyáltalán a jelek szerint az északi rész egy nagy főnök kormányzati ténykedésének a céljaira szolgálhatott és egy ilyen úrnak lehetett a „kraal”-ja. A déli rész sajátossága a kúp alakú és mellette egy kisebb, hengeres torony, amely azonban romosabb állapota miatt kevésbé tűnik szembe. Az igen finom díszítés azt bizonyítja, hogy a déli résznek valami különleges jelentősége lehetett. Mac Iver sejtése szerint a kúp alakú torony alkalmasint a nagy főnök termékenységét jelképezte, a kisebb pedig feleségének lehetett a szimbóluma, és az egész építmény talán szertartások vagy éppen kultikus cselekvések számára volt fenntartva.

Ezután egy angol nő: Gertrude Caton-Thompson folytatott ásatásokat a simbabwei romok között, és ásatási eredményeit 1931-ben tette közzé. Szerinte a simbabwei kultúra rétegeit a bantu négeknek kell tulajdonítanunk. Azok az árkok, amelyeket ellenőrzésképpen a Simbabwe-ra jellemző, gránitpor-cement padlózatot keresztül húzatott, nem szolgáltattak semmi régebbi tárgyat. Az alsó kőpadlózat alatt sem találtak semmit. Az itteni talaj a paleolit korszak óta bolygatatlan maradt. A man-

tinderi és mshoshói romok vizsgálata sem járt egyéb eredménnyel. Semmit sem találtak, amit nem középkorinak kellene minősíteni. Megfoghatatlan, hogy ezeket az építményeket valamikor egy sémi kultúrával vagy a sábaiakkal hozták összefüggésbe! Az építkezés módja mindenütt olyan, hogy kő nem maradt volna itt kövön, ha az építményeket évezredekkel, nem pedig csak évszázadokkal kellene datálni.

Az ásátások legfontosabb leletei közé tartoznak azok a zsírkőből faragott, sashoz hasonló madarak, amelyekből különféle helyeken, a romok közt is (a „tojás alakú templomon” kívül) több mint tízet találtak. Büszke tartásban ülnek a madarak a részben oszlopfődíszes alapzaton. Szembetűnően ki van formálva hajlott csőrük, a szemeiket viszont csak elmosódottan érzékeltette a képfaragó. Ezeknek a madáralakoknak néha szinte emberi lábaik vannak. A szobrok kivitele meglehetősen merev, hatásuk azonban monumentális. Más romok közt hasonló, de agyagból formált madarak kerültek elő.

Az időjárás okozta nyomokból a kutatók arra következtettek, hogy valamikor ezek a madarak mind kelet felé néztek. Bent szerint keselyű-ábrázolásokkal volna dolgunk; feltevésének bizonyítására a Földközi-tenger térségéből, elsősorban Egyiptomból sorakoztatott fel egybevethető példákat. Mint az anyaság szimbólumait, egyéb termékenységű szimbólumokkal is összefüggésbe hozta ezeket az ábrázolásokat.

A madarak az afrikai szobrászat Eckart von Sydow-féle csoportosítása szerint úgynevezett „cölöpstílushoz” tartoznak: a darabok szinte úgy vannak kivágva egy cölöpből, amelynek körvonalai még a kész figurákban is észlelhetők. A „cölöptípus” még egy zsírkőből faragott női alak megformálásában is megfigyelhető: a négyszögletes figura alul szinte hegyben végződik. A fej és a mell plasztikusan van kidolgozva köröskörül, de a kéz és láb már csak lapos reliefben. Mi volt a rendeltetése? Hol állott eredetileg? Egyelőre nem tudjuk.

Az áldozati rítusok során valószínűleg hét, domborműves ábrázolásokkal díszített zsírkőcsészét használtak. Csupa elvont díszítmény; van azonban rajtuk egy szalagfonat, egy vadászjelenet, továbbá egy csomó bika- és növény-ábrázolás. De ennek a néger művészetnek legérdekesebb darabja egy fából faragott csésze, amelynek belső oldalán egy krokodilreliefet, a peremén pedig az állatöv jegyeit láthatjuk.

A cölöpstílus mellett szól, hogy ezek a plasztikai tárgyak afrikai eredetűek; mindenesetre valamennyin irányadó a néger hatás. Feltűnő a réz- és vasgazdagság, ritkábbak a bronz- vagy óntárgyak, míg az arany megint csak gyakoribb. A romok eredetének kérdésében a döntést

meghehezíti a sok perzsa és kínai agyagáru, továbbá az arábiai eredetű üveggyöngyök. Ezeket a gyöngyöket azonban sikerült időponthoz kötni. Caton Thompson szerint a IX. századtól a XV. századig terjedő időből származnak; indiai és arábiai kereskedők közvetítésével jutottak el ide. Ezek a kereskedők elsősorban bizonyára az arany kitermelésével és feldolgozásával foglalkoztak, de befolyásuk kiterjedhetett a politikai és vallási életre is. A Zambeze partján, mintegy 200 kilométernyire a tengerparttól épült Sena, az itt megtelepedett és kereskedést folytató arabok előretolt állomása. Tengeri úton jöttek le ide délre, oda- és visszavezető útjaikon az időszakos szeleket használták fel. A nagyobb arányú bányakitermelést csak kereskedelmi kapcsolataik tették lehetővé, bár a kitermelt ásványok választéka még a virágkorban is sokkal csekélyebb volt, mint ma. Az aranyon, rézen, vason és ónon kívül mindenesetre hegyikristályt, korundot, grafitot, sárga és vörös okkerfestéket is bányásztak. A felszínre hozott fémek tömege egyszerűen bámulatos. Az angolok gyarmatosítása előtt kitermelt arany értékét például 75—200 millió fontra becsülik. Amikor Mendez de Vasconcellos Moçambique-ban, a portugálok idejutásakor a bennszülöttektől a bányák jövedelmezősége felől érdeklődött, közölték vele, hogy normális körülmények között évenként legalább két millió maligaes értékű aranyat szoktak hajókon Indiába, Arábiába és más országokba szállítani. Jelentős volt a rézkitermelés is, nem különben az a rengeteg ón, amelyet Rooiberg—Weynek—Leeuwpooort területén bányásztak. (Ez a vidék mindenesetre a transvaali Murchison Range-től délre terül el; ez mintegy a romvidék déli határa.) Az évi termelést 2—3000 tonnára becsülik. Mindez valószínűvé teszi azt a feltevést, hogy évszázadokon keresztül igen szoros kereskedelmi kapcsolatai lehettek Arábia és India népeivel. De hogy Afrika partjain nem csekély perzsa hatással is kell számolnunk, az import árukon kívül mutatja az Afrika keleti partján fekvő Shungwaya nevű város (ma rom), amely mindenesetre jóval északabbra van ugyan, de amely a X. és XV. század közti perzsa fejedelmek alatt élte virágkorát.

Azokat a gerendákat, amelyeket a simbabwei épületekkel kapcsolatban már Mauch említett, W. F. Libby is megvizsgálta az általa kidolgozott radiocarbon eljárás segítségével. A hibahatárok figyelembevételével az egyik próba i. sz. 141-et mutatja legkorábbi időpontnak, a második pedig i. sz. 711-et. Mivel azonban a vizsgálat csak az építkezéshez felhasznált fa kivágásának az idejét állapíthatja meg, így régészeti adatokhoz nem is juthatunk. A Simbabwében felhasznált tambuti-fa különleges tulajdonsága, hogy friss állapotában mérgező; a bennszülöttek éppen

ezért még manapság is óvakodnak attól, hogy frissen kivágott tambuti-törzshöz nyúljanak. De mivel az erdőségekben mindig vannak elhalt fatörzsek, valószínű, hogy Simbabwe építői is ilyen kiszáradt tambuti fákat használtak fel. Eszerint pedig az épületeket esetleg évszázadokkal később is emelhették.

A portugál történetírók feljegyzései és a lisszaboni (lisboai) levéltárak is fényt derítettek ennek a területnek a múltjára. Főleg a misszionárius Schebesta volt az, aki a XVI–XVII. századból származó és Kelet-Afrikára vonatkozó portugál forrásokat tanulmányozta. Ezekben olyan utalásokat talált, amelyek a simbabwei romok és a monomatapai kaffer birodalom közti összefüggésre mutatnak. Monomatapa határa északon a Zambeze, délen a Limpopo, keleten pedig a tenger volt. Amikor Vasco de Gama 1498-ban dél felől hajózva a Limpopo torkolatáig jutott, itt találta az első bantukat, akikkel igen előnyös cserekereskedelmet is folytatott. A portugálok ekkoriban vetették meg a lábukat Sofalában, majd később Moçambique-ban. Barreto vezetésével csak 73 év múlva próbálták a Zambeze melletti Senából fegyveres erővel az ország belsejébe hatolni. A Mazoe-völgyön át nyomultak előre a fennsíkra, és megverték a bennszülötteket, de a betegségek és élelmezési nehézségek visszafordulásra kényszerítették őket. Két évvel később vezérük is meghalt, és a sereg nagy része megbetegedett, még mielőtt újabb vállalkozásba fogtak. A rá következő évben aztán a tengerpartról újból eljutottak a fennsíkra, és Umtaliban szerződést kötöttek, amely a kölcsönös kereskedelmet szabályozta, vagyis visszatértek az arabok politikájára, akik nem is törekedtek egyébre, csak a bányatermékek megkaparintására.

Monomatapa vagy Manamatapa — uralkodói cím; jelentése körülbelül annyi, mint „a bányák ura”. A megjelölés tehát kifejezésre juttatja, hogy az uralkodó hatalma kiterjed a bányákra, és azt is jelzi, hogy hatalmát éppen ezekre a bányákra alapozta. A romok körül elterülő vidéket akkoriban a makalanga törzs népesítette be. A makalangák a mashonákhoz tartoznak, akik között mind a mai napig külön — gyaníthatólag idegen, északi eredetű — nemzetséget alkotnak. A király a *mambo* (uralkodó) címet viselte. A monda szerint Simbabwét egy Mambo nevű rotse fejedelem alapította. Minden jel arra vall, hogy ezt az alapítást a XIII. századra kell tennünk.

Az 1500 körüli időkgig egy csomó monomatapa uralkodó nevet és uralkodási időt ismerünk. A portugálok tőlük telhetőleg szítták az örökösödési viszályokat. A portugál misszionáriusok megpróbálták a fekete bőrűnek jelzett uralkodót a keresztény vallásra téríteni. Alattvalói

gyapjas hajú négerek voltak. Ezt azért kell hangsúlyoznunk, mivel egyesek a leletek egyértelmű vallomása ellenére felteszik, hogy a négerek fölött idegen vezető réteg uralkodott, amely alattvalóit úgy kényszerítette az építkezésekre. Semmi bizonyíték sincs azonban arra vonatkozólag, hogy a monomatapa és főnökei nem négerek lettek volna.

A monomatapa birodalmon belüli zavarokat csak még fokozta a délről jövő nyomás: a barotsék arra kényszerítették a monomatapákat, hogy adjanak nekik helyet, és székvárosukat mindig feljebb, északabbra helyezték át. „Simbabwe” tulajdonképpen a délen elhagyott templomok és kőből épített rezidenciák neve volt. A barotsék végül is 1693-ban adták meg a kegyelemdőfést a monomatapa birodalomnak. Az ezután következő uralkodók már tőlük függtek, és a mashona főnököket még ma is a barotsék koronázzák meg. Az utolsó „Monomatapa” említése 1759-ből való.

A makalangák, akik ezt a birodalmat és kultúrát megteremtették, makaranga vagy makalaka néven is szerepeltek. A portugálok különösen sajátos hajviseletüket találták feltűnőnek. A férfiak ugyanis kis fapálcák segítségével valóságos szarvakat fontak a hajukból. Az uralkodó kiváltsága volt, hogy négy szarvat hordhasson, amelyek közül a középső úgy meredt az égre, mint az orrszarvúé. Ruha gyanánt gyapjú- vagy selymekendőket kötöttek a derekuk köré; ezek egészen a bokájukig leértek. Egy másik kendőt úgy vetettek át a vállukon, hogy egyik vége a balkar fölött egészen a földig lógott. Az uralkodó — különös kitüntetésként — még egy hatalmas kagylót is viselt a mellén, azonkívül három könyök hosszúságú pálcát hordozott a kezében.

Az istenként tisztelt király alá rendelték a főnököket. A királyi rezidencia élete szigorú szabályok szerint folyt. A király birtokokat adott a főnököknek megművelésre, ezek fejében szolgáltatásokat kapott tőlük. Tehát afféle hűbértartomány lehetett. A főnököktől még a portugál kereskedők is kaptak „hűbértartományt”. Ha aztán a fehérek a köteles beszolgáltatásokat nem adták át kellő időben, irgalmatlanul kiforgatták őket mindenükből, mielőtt az őserdő bozótjában rajtuk üthettek.

Az uralkodó sok felesége legnagyobb részét a rokonságból került ki; a „nagyasszonyok” egyenesen a nővérei voltak. A vérrokonnal kötött házasságot azonban csak az uralkodónak engedték meg. Az uralkodó feleségei nagy tekintélynek örvendtek és jelentős befolyással is bírtak. Például a trónutódlás kérdésében a meghalt király özvegyei mondták ki az utolsó szót: egyszerűen megakadályozták, hogy az utód átlépje az asszonyház küszöbét, és ezzel kizárták az illetőt az uralkodásból; erő-

szakot nem volt szabad alkalmaznia még akkor sem, ha apja volt az elhunyt király, és őt jelölte ki örökösének.

A király kísérete az ország nagyfőnökeiből tevődött össze. Ezek időnként vagy akár tartósan is az uralkodó környezetében voltak kötelesek tartózkodni, bizonyos közigazgatási feladatok elvégzésére vagy hivatalok ellátására. Fiaik is a királynak szolgáltak és szolgálati idejük alatt meg kellett őrizniük szüzességüket. A szertartási előírások szigorúak voltak, közönséges emberfia meg sem pillanthatta az istenként tisztelt és egy függöny mögé rejtett uralkodót; csak a földön fekvő volt szabad vele beszélni. Ha a király járt valamerre, dobos ment előtte, és dob szóval jelezte közeledtét, hogy senki se találkozzék vele nem illő módon. A király volt a „nap hőse”, aki a monomatapák hite szerint a napot, fényt és a tüzet is ajándékozta. Minden évben kioltották a tüzeket, és a főnökök gyűjtöttak újat a „Monomatapá”-nak.

Az isten-királynak hibátlanoknak kellett lennie. Ha kihullottak a fogai, vagy megbetegedett, akkor már nem teljesíthette mágikus kötelességeit, akkor le kellett köszönnie és — meg kellett halnia. Sorsában osztottak első feleségei is.

Az új uralkodó új székhelyet épített. Amikor elfoglalta a trónt, a főnökök nem szívesen voltak jelen, mert néhányukat az új „Monomatapa” elődjének tiszteletére feláldozta. Amikor az új uralkodó kötelességszerűen elhunyt apjának sírjához zarándokolt, ismét újabb emberek feláldozására került sor, akiket a király jelölt ki. Élet és halál ura volt.

A portugál Antonio Bocarro leírja a Monomatapa rezidenciáját, amelyen az 1620 táján volt. A királyi székhely neve akkor még Simbabwe volt; ez a bantu szó valószínűleg annyit jelent, mint „kőházak”, bár a fából és agyagból épített rezidencia egyes udvarait is magas fa-palánkok vették körül. Csak a király — feleségeivel együtt — kilenc ilyen udvart foglalt el. A Simbabwe megjelölést később valamennyi monomatapa építményre átvitték, még a királyi temetkezések helyét is „simbabwe”-nak hívták.

A portugálok valószínűleg még látták a régi kőépítményeket, vagy legalábbis hallottak róluk, bár az ő idejükben — Vasco da Gama 1498-ban járt Sofalában — a jelek szerint már nem építettek újakat. A monomatapákat akkor már kiszorították a rom-vidékről. A hatalom elvesztésével együtt járt a kultúra lehanyaglása is. Valószínű, hogy a sok rom közül a leggyatrábbak egyúttal a legkésőbbiek is.

A számos monolith kőoszlop bizonyára nemcsak a falak megerősítésére szolgált, hanem ugyanakkor a nap sugarait is jelképezte. A napkultuszon

kívül termékenységi rítusokat is hajtottak végre, és megfelelő szimbólumaik is voltak. Szent állataik közül ismerjük az oroszlánt, a sast és a krokodilt. Simbabweban nem is egy sast találtak; a négerek hite szerint ezek a madarak vitték el a meghalt főnökök lelkeit.

Bocarro egyik megjegyzése további felvilágosítással szolgál Simbabwe-ról: „A makalangákhoz tartozik Beza országa is, ahol a korábbi monomatapák palotája van; a kafferok ezt tartják a legfőbbnek. Minden monomatapát ebbe temettek.” Beza azonban Victoria mellett, a simbabwei rommezőtől nem messze terül el.

Frobenius, aki egyik afrikai expedíciója során 1930 táján nemcsak Simbawét vizsgálta át, hanem egyéb romokat is, sőt még ásatásokat is végzett, e területnek egyes főnöki sírjait is felkutatta. Ezekben sajátságos állat alakú edényeket talált. A főnököket barlangsírokba temették, és a sírfülkék előtt megfigyelhető nyomok (világosan) hosszú időn át ápolt kultuszra mutattak. Ezek lehetnek a simbabwei kultuszok utolsó maradványai. Frobenius a sírokat a rézbányászattal és az aranyással összefüggésben szemlélte, főképp azokkal a régi sziklarajzokkal hozta mindezt összefüggésbe, amelyek a vidéken mindenfelé találhatók, és amelyek különböznek a busmanok produktumaitól, amennyiben korábbiak. Régi mítoszokkal való egybevetések alapján az emlékeket az időszámításunk előtti évszázadokra datálta. Régészeti alapon azonban mindez bizonyíthatatlan.

A monomatapa birodalom virágkora valószínűleg a XV. század, a portugálok feltűnése előtti idő lehetett. A meglevő romok Schebesta feltevése szerint semmiképpen sem régebbiek, inkább későbbiek a X. századnál. Az a feltűnő hasonlóság, amelyet Schebesta a monomatapák és az ugandai uralkodók szokásai közt megállapít, csak arra vall, hogy a makalangák, vagy legalábbis uralkodó rétegük az északi vidékekről származott. Ezek szerint Simbabwe egy olyan idegen kultúrának volna az eredménye, amelynek a hordozója valamelyik északi bantu törzs volt. Uralkodók óriási hatalomra tehetek szert abban az országban, amelynek ásványi kincsei mind az araboknak, mind az indiai kereskedőknek az érdeklődését felkeltették. Mindaz a cseretárgy, amit a kitermelt ércékért kaptak, a királyé lett; az állattenyésztés is az ő kiváltsága volt, sőt még a földeket megművelő asszonyok munkája is végső soron a király hatalmát szolgálta.

A társadalmi rendszer — a monomatapától a főnökökön keresztül le az egyszerű alattvalóig — a jogok ijesztő csökkenését mutatja. Az istenkirály egyetlen intéseire bármely alattvalót mindennemű ítélet nélkül

kivégezhettek. Az egyik oldalon — korlátlan uralkodó, a másikon — jogtalan rabszolga, aki még arra sem volt méltó, hogy urának az arcát láthassa. A sok ásatás, kutatás ellenére a Simbabweval és az ottani épületek „rokonaival” kapcsolatos kérdések még mindig nincsenek tisztázva. Talán majd másutt végzendő újabb ásatások teszik lehetővé az összefüggések tisztázását és segítenek a „fekete földrész” történetének felderítésében.

EGY ELFELEDETT VÁROS

HAITHABU

Elsüllyedt és elfeledett városok nemcsak idegen földrészeken vagy a Földközi-tenger partjain akadnak. A régészek Németországban is találtak egy várost, amelyet érdemes szemügyre vennünk. Itt nem tártak fel sem oszlopokat, sem templomokat, a város mégis kiterjedt kereskedelemnek volt egykor a központja.

Az Északi- és a Keleti-tenger partjai közt, a keskeny schleswig—holsteini földhátan van egy hely, amely kiváltképpen alkalmas, arra, hogy az észak-déli forgalmat Skandinávia és az északnémet alföld között ellenőrzés alatt tartsa vagy éppen elzárja. Ez pedig a Schleswigtól délre elterülő földszoros. Ez az a pont, ahol Keleten a Schlei majdnem a félsziget közepéig benyúlik, és két öbölszerű vízfelületet képez: a Selkert és a Haddebyer Noort. Nyugaton viszont az Eider és mellékfolyója, a Treene fogja közre a földeket, a Rheider Au pedig csak még jobban megerősíti és kiszélesíti ezt a zárat mocsaras területeivel. Itt még ma is — akárcsak a bronzkorszakban — egy 15 kilométer hosszú, sírhalmoktól szegélyezett földhídon futnak végig az utak.

Ebből a térségből az i. sz. első évezred második felében az addig ott megtelepedett törzsek elvándoroltak, és a lakatlanná vált földre lassanként új törzsek szivárogtak be. Évszázadokon keresztül a szászok éltek itt, akiket Ptolemaios, a híres ókori csillagász és földrajztudós már i. sz. 150 táján említ. Az V. században jókora részük az angolok kíséretében Angliába ment, és ott új lakóhelyet küzdött ki magának. Az így megritkult lakosságú területre keletről szlávok nyomultak be, és megszállták Holstein keleti vidékeit. Mikor ment végbe ez a bevándorlás? Nem tudjuk; mindenesetre még a VIII. század végén is szlávok éltek ezen a területen.

Ritka volt a lakosság a Schleitől északra fekvő területen is, ide az i. sz. VIII. század folyamán Dél-Svédországból északi germánok: dánok

nyomultak be. Eleinte csak a szigeteket szállták meg, majd lassan-lassan egészen az Eiderig nyomultak előre. Ugyanakkor Norvégiából megkezdődtek a viking betörések is.

A viking kor kezdetét ma általában 793-ra teszik; az egyik észak-angol szigeten épült Lindisfarne-kolostort ekkor fosztották ki. A viking betörések korszaka azonban nem egyik pillanatról a másikra következett be ezzel az eseménnyel, hanem lassan indult meg, és hovatovább valamennyi északgermán, tengeren járó népet magával sodort. A viking hajóutak részben fékevesztett zsákmányolások voltak, de később messze ágazó kereskedelemre és jelentős területek tartós meghódítására vezettek.

Az Eider és a Schlei partján szászok és dánok állottak egymással szemközt, amikor a frankok Nagy Károly császár uralkodása alatt — évtizedekig tartó harcok árán — végleg leverték a szászokat. Így ők lettek a dánok szomszédai, akik akkoriban Götrik vagy Gottfried nevű királyuk alatt éltek. Egy frank történetíró a 804. évhez azt jegyzi meg, hogy Götrik egy Sliethorp nevű helységbe vonult, amely Dánia és a frankoktól nemrég meghódított Szászország közti határvidéken épült.

808-ban a helységet kikötőként említik. Götrik még ugyanebben az évben feldúlta a Reric nevű kereskedelmi kikötőt, amely valahol az akkoriban túlnyomóan szlávok lakta parton, talán Mecklenburgban vagy éppen Pomerániában lehetett. A rerici kereskedőket — egész biztosan vikingekről, nem pedig szlávokról volt szó — Haithabuban telepítette le. A X. század derekán élő Ethelwert angolszász krónikás jóvoltából tudjuk, hogy a Sliaswic vagy Sliethorp név (a mai Schleswig) a szász megjelölése volt a vidéknek, míg ugyanezt a viking-dán nyelven Haithabunak nevezték. Sliethorp vagy Sliaswic tehát azonos Haithabuval.

Götriknek a kereskedők áttelepítésével talán az lehetett a szándéka, hogy birodalmának határán új kereskedelmi központot létesítsen. Ugyanebben az évben még egy zárófalat is húzatott a Schlei és Treene között, a későbbi Dänewerket, amely — természetesen többszörösen megváltoztatott alakban — egészen az 1864. évi német-dán háborúig megőrizte jelentőségét.

A zárófalaknak ebből a rendszeréből talán az úgynevezett „Kograbén” is Göttikre nyúlik vissza, vagyis az a palánkfal, amely mögött egy lapos töltés, előtte pedig mély árok húzódik. A mintegy hét kilométer hosszú létesítmény a Schleitől egészen a Rheider Au lapályáig vonult. Ásatások felderítették, hogy a sáncot később a dán királyok hétszer építették át, illetőleg erősítették meg. Götrik király még támadásba is átmént, és

a tenger felől ütött rajta Frieslandon, sőt még azt a szándékot is melengette, hogy Károly császárt Aachenban lepi meg. De még terveinek megvalósítása előtt — 810-ben — meggyilkolták.

Haithabu helye — szerencsés választás eredménye. Ez a kikötő úgyesen elrejtve, nem messzire láthatóan épült a nyílt parton. A tenger felől először át kellett kelni a Schleien, a Selkeren és a Haddebyer Nooron annak, aki a mélyen a szárazföld belsejében fekvő helységet meg akarta közelíteni. Egész hajóhad tehát bajosan támadhatott, és a két öböl közti szűk helyen könnyen feltartóztathatták. A haithabui kikötőből egy darabig felfelé is lehetett hajózni a Schleien. Később azonban a hajókat szárazföldre, majd a szárazon kellett vontatni, amíg csak a Treene és az Eider vizén tovább nem lehetett hajózni az Északi-tengerig. Ez a közlekedés még csak nem is számított szokatlannak. Abban az időben csak kis hajókat építettek, és ezeken az akárhányszor csak rövid szakaszokon görgöket tettek alájuk, úgy vontatták.

Az Északi-tengerre szolgáló összekötő kikötőként a Treene keleti partján — ugyanúgy távol a tengertől, mint Haithabu — magas, vízmentes földháton épült Hollingstedt. Itt századunk harmincas éveiben kisebb méretű ásatásokat végeztek; egy elzátonyosodott kikötőmedencét és egy kis települést találtak, melynek a korát a cserépmaradványok alapján a IX—X. században lehetett meghatározni.

Haithabu fekvése tehát kétféle szempontból is kedvező volt: közvetlenül az észak-déli út mentén helyezkedett el, amelyet Götrik erődítményei védtek, ugyanakkor átrakodó kikötő is volt a Keleti- és az Északi-tengeren átmenő kereskedelem, közelebbről a Svédország és a Baltikum felé irányuló kereskedelem számára.

Götrik halála után a dánok felhagytak Nagy Károly elleni háborús szándékaikkal. De mikor Károly unokái között kitört a hatalmi harc, erre a dánok is felfigyeltek. 833-tól kezdődőleg minden évben megjelentek gyorsjáratú hajóikon a fríz partokon, és főképp a Rajna alsó folyása mentén épült Dorestad nevű kereskedőhelyet fosztották ki.

Haithaburól nem sokat írtak. A szűkszavú jegyzetekből annyit mindenesetre megtudunk, hogy 849-ben Ansgar brémai érsek egyik északi térítő útja alkalmával ezt a várost is felkereste, és ott egy templomot építtetett. Ezzel a kereszténység itt is megvetette a lábát. A IX. század vége felé a legközelebbi történeti feljegyzés egészen más helyzetet világít meg: a svéd Olaf fennhatósága alá vetette a Schlei vidékét, amely talán a dán birodalomnak volt része; valószínűleg Jütland és a dán szigetek

egy része is hozzá tartozott. Mindenesetre Haithabu volt hatalmának — ennek a kis viking birodalomnak — a magva.

A jelek szerint a svéd invázió idejében még nem volt megerősítve; Dánia pedig annak a megsemmisítő vereségnek következtében, amelyet serege a Dyle melletti Löwennél 891-ben Arnulf német császártól szenvedett el, ugyancsak meggyengült, és el kellett tűrnie, hogy déli határán egy svéd rész-birodalom fészkelte be magát. A svédek nyilván a nyugat felé vezető fontos kereskedelmi utat akarták a kezükbe kaparintani és ellenőrzésük alatt tartani. Olaf után Haithabut fiai: Gurd és Knuba örökölték. Knuba a Ripen közelében honos Odínkar dán nemzetség egyik leszármazottját vette feleségül.

A svédek haithabui uralma 40—50 esztendeig tartott. Főleg Közép-Svédországból jövő parasztokkal rendszeresen betelepítették a város környékét. Még manapság is erre emlékeztetik az embert azok a helynevek, amelyek egy személynévből és a „by” (azaz: „bauen” — építeni —, „épített”, „település”) szótagból vannak összetéve. A csak itt található helynevek elterjedtsége körvonalazza a svéd viking-állam területét, már mint a déli dán szigeteket és a Schlei mindkét partját.

Németországban a 919. évben Henrik szász herceget választották királlyá. Henrik az északi határvidéken újra felvette Nagy Károly támadó politikájának fonalát: 934-ben Knuba király kénytelen volt őt elismerni hűbérurául, ugyanakkor meg is keresztelkedett. I. Henrik szász telepéseket küldött ide, és Schleswig egy örgróf fősege alatt a birodalom északi határvidéke lett. Ennek létesítésével valószínűleg a dán vikingek rajtaütéseit akarták megakadályozni vagy legalábbis alaposan megnehezíteni. Az idősebb Gorm dán király viszont kitért Henrik elől. Egy évvel később Gorm megtámadta Haithabut, és Knuba király elesett a csatában. Lehetséges, hogy Knuba fia, Sigtrygg még néhány esztendeig a dánoktól függve uralkodott Haithabuban. 943-ban egy viking kalandozás során, Normandiában pusztult el.

Haithabu történelmének ebből a szakaszból két runákkal telerótt kő tudósít bennünket; ezt erősítik meg azok a leírások is, amelyeket Adam Bremensis a XI. században a svéd hódításokról ad. Az első runás-feliratos követ a wendelspangi révnél találták (a Selker és a Haddebyer Noor között). Itt egy régi-régi út vezet át a vizen, amely talán Haithabu déli kapujából indult ki. A runás kő eredetileg bizonyára ennek az útnak a mentén volt felállítva. A révnél évszázadokon át lépcsőnek használták. A runák értelme a következő: „Ezt az emléket Asfrid állíttatta Sigtryggnek, az ő és Knuba fiának.” A másik követ Gottorp várába falazták be;

bekarcolt dán runáinak jelentése a következő: „Asfrid, Odinkar leánya, állította ezt az emléket Sigtryggnek, a királynak, az ő és Knuba fiának. A runákat Gorm karcolta be.” Az első, svéd runákkal frott követ valószínűleg mindjárt ledöntötték, és a vízbe taszították. A második követ valószínűleg azért írták dán runákkal, hogy a dánokat kevésbé bosszantsák; ezen a kövön alkalmasint ezért hangsúlyozták Asfrid dán származását is.

A kereszténység hatása, amely a IX. század dereka táján ért el Haithabuba, és amelyet Knuba is kénytelen volt felvenni, a jelek szerint nem volt valami mély, mert egy arab kereskedő, aki Haithabuban is megfordult, 950-ben azt írta, hogy Haithabu — nagy város, bőven van édes ivóvíze; lakosai a Szírius-csillagot tisztelik; keresztények nem sokan vannak.

A város legközelebbi évtizedeit megint csak homály burkolja. I. Ottó (936—973) és II. Ottó (973—983) német király több hadjáratot vezetett a lázadó dánok ellen; de II. Ottó a Cotrone mellett (982-ben) elszenvedett veresége után nem sokat törődhetett északkal: Haithabu és a Schlei körüli vidék a dánoké lett. Gorm fia, a „kékfogú” Harald király, a jellingei runás kövön azzal dicsekszik, hogy egész Dániát egyesítette. 1025-ben II. Konrád német király (1024—1039) és Knut, Dánia és Anglia királya (1016—1036) az Eidert ismerte el határnak.

Haithabu virágkora 1000 táján már a vége felé közeledett. Amióta Dánia és Anglia Knut alatt perszonális unióban élt, Haithabu elvesztette közvetítői szerepét, és így egyre inkább a háttérbe szorult. Adam Bremensis 1070 körül mindenestre még több ízben emlegeti „a most Heidibának nevezett” Schleswiget. A települést tehát akkoriban még nem helyezték át a mai Schleswig városába, de valószínűleg ebben az időben pusztíthatta el Haithabut valamiféle katasztrófa. Egy égési réteg, amelyre az ásatások során bukkantak, valószínűleg arra mutat, de ezt a XI. század második felébe is lehet datálni.

1134-ben felszentelték a schleswigi dómot, és nyilvánvaló, hogy a város áttelepítése még előzőleg megtörtént.

A Schleswig név a századok folyamán kiszorította a Haithabu nevet, és az elhagyott várost elfelejtették.

Amikor a XIX. században egyre erőteljesebben megindult a történeti és őstörténeti kutatás, az emberek felfigyeltek a Haddebyer Noor mellett mintegy 28 hektárnyi területet átkaroló félkör alakú sáncra, amelynek a magassága még ma is 6—11 méter. Egy patak szeli át az egész területet, északi és déli félre osztva; a telepések talán éppen a patak miatt válasz-

tották ezt a helyet. A kutatók eleinte várfalnak tartották az építményt; e mellett szolt a hely mai neve (Oldenburg) is. Csak Sophus Müller dán prehistórikus, aki hosszú éveken át vezette a koppenhágai Nemzeti Múzeumot és nagy érdemeket szerzett a jütlandi félsziget őstörténetének felderítésében, ismerte fel 1897-ben, hogy ezek a sáncok városi települést fognak közre. A várost ezek után már könnyen azonosították Haithabuvval (emellett szolt a mai Haddebyer Noor elnevezés is), és azonkívül ott volt a félkör alakú sánctól nem messze északra a haddebyi templom is.

Ráadásul úgyszólván a város kapui előtt még két runa-feliratos követ is találtak. Az első, a „Skardestein”, ma megint azon a halomsíron áll, amely valószínűleg eredeti helye is volt. A felirat így hangzik: „Ezt a követ Sven király állíttatta kísérete tagjának, Skardénak, aki nyugatra ment, de halálát most Haithabuban lelte.” Az ásátások eredményeképpen arra gondoltak, hogy Skardét ez alatt a halom alatt temették el. A másik runás kő („Erikstein”) eredetileg a Kereszthegyen (Kreuzberg), a félkör alakú sánc közelében levő kis emelkedésen állott; ma a kiel Museum für vorgeschichtliche Altertümer-ben (Prehistóriai Múzeumban) van elhelyezve. A runák ezt hirdetik: „Thorulf, Sven kíséretének tagja állíttatta ezt a követ társának, Eriknek, aki elesett, amikor a harcosok Haithabut ostromolták; kormányos volt és nemes születésű harcos.”

Mindkét kő bizonyára arra az ostromra vonatkozik, amelyet Haithabu 983 körül Sven Gabelbart svéd királytól szenvedett el, de arról is szó lehet, amellyel Estrid fia, Sven dán király sanyargatta a várost a XI. század derekán. A város körül húzódó sánc északi és déli kapuja mellett egy délnyugat felé nyíló bevágást, amelyen át a hollingstedti út vezet, még manapság is Svens Sturmlochnak (Sven ostromlyukának) neveznek, ez pedig a város megostromlására utal.

Haithabu rendszeres feltárását a félkör alakú sáncon belüli rész ásátásával 1900-ban kezdték meg a kiel múzeum igazgatói: Gustav Schwantes és Otto Scheel. Nagyobb felületeket azonban csak 1938-ban tudtak elhordatni, amelyek aztán pontosabb képet adtak a településről. A városi sáncon kívül is kezdték vizsgálni a jelentősebb pontokat; az ásátások irányítója Herbert Jankuhn volt.

A kutatók úgy vélték, hogy a *Hochburgot* (fellegvárat) — így nevezik azt a hosszúkás, erdő borította magaslatot a várostól északra, körülötte egy alacsonyabb földsánccal, amely 30—40 lapos halomsírt zár körül — Olaf és Knuba királyi székhelyének tekinthetik. Ezt a feltevést azonban az ásátások mindeddig nem igazolták; a haddebyi templom környékén végzett ásátások is eredménytelenek maradtak.

A nagy, félkör alakú sáncon belül viszont az ásatási szelvények feltárása során igen érdekes megállapításokra jutottak, amelyek a korábbi munkálatok eredményeit messzemenőleg kiegészítették. A város régi (IX. századi) magva a patak torkolata mellett helyezkedett el. A sáncon belüli pogány és keresztény temetkezések talán arra vallanak, hogy annak idején még nem volt körös-körül húzódó városi erődítmény. Az óvároshoz északnyugaton egy kézműves település csatlakozott.

A sánctól feltehetőleg a IX. század vége felé emelték; legalább kilenc építési periódust lehet megkülönböztetni. Ez az ilyen fa- és földépitmények esetében nem csodálatos, mivel könnyen sort lehetett keríteni a javításokra. Az első építmény egy keskeny, mély árokból állott, amely mögött egy méter magas palánkfal meredezett. E mögött a földsánctól úgy hányták fel, hogy az ferdén a sánckoszorú magasságáig emelkedett. A rézsú mentén gyepkockák erősítették meg a falat, majd ezen ismét palánkfal emelkedett, amely feltehetőleg lőrészekkel is el volt látva. A hetedik építményt még jobban megerősítették védelmi berendezésekkel, mert itt a lőrészekkel ellátott palánkfal mögött még egy sáncrezsű emelkedett. Ennek a koszorúján ismét újabb palánkfal és egy járat futott végig, az árok pedig most olyan széles lett, mint amilyen mély. A sáncon háromszoros pusztítás nyomait lehetett felismerni. A város erődítményeit a Margaretenwall kötötte össze a Dänewerkkel.

Amikor az utcahálózatot próbálták megállapítani, a patak mélyedésében szilárdan kiépített utak tűntek elő. Sikerült feltárni egy észak-déli irányú utat, amely két építkezési szakaszon belül nagyjából változatlan képet mutatott. Az út irányában mintegy méternyi távolságban négyszögletes gerendák voltak lefektetve (alapfák gyanánt). Az ezekre — faszögekkel — felerősített deszkák mindkét oldalon a gerendákon túl is kinyúltak. Ezen az úton, amelyen természetesen nem lehetett kocsikázni, csak jární, legfeljebb lovagolni, közelíthették meg az egyes udvarokat. Másutt azonban kövezés nyomaira is bukkantak.

Az egyik — A-val jelzett — nagy lehordott felület körülbelül 120 méternyire feküdt az öböltől ott, ahol az észak-déli út a patakot átszeli. Ezen az 50 méter hosszú és 24 méter széles felületen az észak-déli út enyhe kanyarodását lehetett megállapítani. Az út kissé leereszkedett a deszkafalak közé foglalt patak felé, majd híd vezetett át fölötte, amelyből néhány elszenesedett maradványt is találtak a patak medrében. Az északi parton ajtóval el lehetett zárni az utat. A patak deszkabéllétét egy helyen több fokos lépcső szakította meg, amelyen a patakhoz lejártak. Itt bizonyára mosóhellyel van dolgunk, mert nem messzire egy nagy kád volt

besüllyedve a földbe, amelynek alaposan összeillesztett alsó része épségben maradt. Azokat a fából faragott hajtúket, amelyeket a patakban találtak, az asszonyok talán mosás közben hullathatták ki a hajukból.

A régi patakpart vizsgálata fontos felvilágosításokkal szolgált a város tervezésére vonatkozólag. A patakot a múlt században betemették, mire a talajvíz itt gyűlt össze, és a talaj sok — különben könnyen korhadó — tárgyat (például fa- vagy bőrdarabokat) igen jó állapotban konzervált. Itt, a patak partján, pontos stratigráfiai (rétegeződési) tanulmányokat lehetett végezni, amire Haithabuban egyébként nem nyílt mód, és a sokféle leletanyagot időben is el lehetett rendezni. A patak medre a település harmadfél évszázada folyamán másfél méterrel emelkedett. Ezt egyedül a hulladék tömegével nem magyarázhatjuk, a házak építése idézhette elő. A házak eleinte a patak mentén állottak. Később azonban egy fából készült menedékes építmény — egy támaszfal-féleség — alkalmazása folytán, amely nyomon követte a patak medrét, és amelynek rendeltetését eddig nem sikerült tisztázni, a házak hátrább szorultak a paktaktól. Ezután a partot megint beépítették, majd a házak ismét helyet adtak a part kiépítésének. A viking időkből a pataknak négy különféle kifalazása ismerhető fel. (A bevert oszlopokat deszkapalánk kötötte össze.) Az az égési réteg, amelyre a második és a legfiatalabb közt bukkantak, egy XI. század közepi katasztrófáról árulkodik. Ebben a rétegben találták meg egy lónak a csontvázát és két emberi csontváz maradványait. A patak legkésőbbi kifalazását azok a telepesek végezhették, akik már a tulajdonképpeni város elnéptelenedése után éltek ott.

A rétegeket általában időben rögzíthető leletek — például pénzek alapján — szokták datálni. Ezeken kívül a stockholmi De Geer-intézet geokronológiai módszerekkel igyekszik szilárd időpontok birtokába jutni. A fák évgűrűi — az éghajlati ingadozásoknak megfelelően — nem egyforma vastagságúak. Ha ezeket a vastagságokat az eddig is rendelkezésre álló szkémába iktatjuk, a felhasznált fák korát évnvi pontossággal meg tudjuk határozni. Ez a módszer egyelőre még vitatott ugyan, de előbb-utóbb szilárd értékeket fog adni, ha időben biztosan meghatározható anyagon gondosan kikísérletezik.

Az épületek vizsgálata szempontjából különösen fontosnak bizonyult az, hogy a fa a magas talajvízben viszonylag jó állapotban megmaradt. De mivel a leleteket tartalmazó rétegeket nem választják el egymástól lelet nélküliek, és a házak alaprajzait a padlónyomok híján nem lehet megállapítani, több nehézséggel kell megküzdenni, mint egyéb helyeken — például az oberschwabeni Buchau melletti Federseemoornál — talált

házmарadványok vizsgálata során. A jelek szerint a haithabui házak padlója keményre döngölt földből állott, abból pedig az egyes épületek egymáshoz való időrendi viszonyait nem lehet megállapítani.

Ha az A-szelvény ásatásának fényképét nézzük, szinte megzavarodunk a sok cölöpmарadvány láttára, amelyek a talajvízből meredeznek és a patak tulajdonképpeni medrét felismerhetővé teszik. A szakértők mégis igen jól el tudják képzelni a kérdéses felület beépítettségét. Még az idők folyamán végrehajtott változtatásokat is megállapítják; de a legelső települési rétegeket a legtöbb helyen még nem érték el. Az alapjaikban feltárt házak legnagyobb részt a X—XI. századból valók. Oromzatukkal az észak-déli út felé fordulnak, hol kisebb, hol nagyobb távolságban az úttól. Az épületekhez vezető gyalogút nyomait nem lehet felismerni. Az egyes udvarokat oszlopokból és vékony deszkákból vagy fonott sövényből álló kerítések vették körül és zárták le az út felé. Minden teleknek valószínűleg külön kútja volt, amely az A-szelvényben hordó formájában, másutt négyszögletes faborítás formájában mutatható ki. Egy-egy telekhez általában egy nagy lakóház és kisebb melléképület tartozott. A hosszúkás telkeken elől és hátul is volt udvar.

Gyakori a gerendavázas építkezés. A törzsekből és gerendákból álló falrámákat függőlegesen állított pallókkal töltötték ki, amelyek alul-felül beillenek a ráma horonyvonulatába. A pallókat csak Haithabu legrégibb házainak építői eresztették be közvetlenül a földbe. A nagy, csarnokszerű építmények hosszúsága nemegyszer több mint 15 méter, míg a kisebb — többnyire tűzhely nélküli — épületek alapterülete viszont néha csak három-négy négyzetméter. A város mélyebben fekvő részében (mert a terep az öböltől a nyugati sáncig majdnem 15 métert emelkedik) az épületek mintegy 50 centiméternyi magasságban maradtak meg. A pallók gyakran nem fűrészelt deszkák, hanem hasított fatörzsek (hasított pallók) voltak. A magasabban fekvő részekén az épületeket helyenként a földbe mélyesztették. A sarkokon vastag faoszlopok álltak, és a keskeny oldalak közepén árkokat ástak a különösen vastag oszlopok számára. A kövekből rakott tűzhelyek azt bizonyítják, hogy ezek sem pince-, hanem lakóhelyiségek voltak. Az oromzati oszlopok a nyeregtető nagy gerincgerendáját támasztották alá. A nyitott tűzhely füstje a tető alatt ment ki. A tapasztott fal agyagjában itt-ott megmaradt a fal vesszőfonadékának lenyomata is. Más házakban a deszkákat vízszintesen az oszlopokhoz szegezték, majd kívülről-belülről agyaggal kitapasztották. A fonott sövények gyakran oly közel állottak a házakhoz, hogy szinte a szél és hideg feltartóztatására szolgáló külön védőfalnak is felfoghatók.

A közbeeső teret talán még szalmával is kitömték. Egy 5×9 méteres csarnoképületben középen volt a hosszúkás tűzhely: egy agyaggal kitapasztott teknő, amelyet jókora kövek fogtak közre. A tűzhely mellett talált famaradványok talán arra az ülésre vallanak, amelyen a háziúr foglalt helyet. Ez valószínűleg valamivel magasabban volt, és azonkívül különösen díszes is lehetett. Az ülés mellett még ott maradtak a feltört mogyoróhéjak és egy faorsó.

A házak különböző nagyságából egyes kutatók társadalmi különbségekre következtettek. Ezzel az értelmezéssel azonban óvatosnak kell lennünk, mert az is lehetséges, hogy csak különböző rendeltetésű épületekkel (alvóház, étkezőház, konyhaépület) van dolgunk.

Az északkeleti negyedben egy ma már teljesen feltöltődött vízmedencét fedeztek fel. Talán belső kikötő volt. A víz alatti régészet, amelyet a technikai haladás és a búvársport fejlődése tett lehetővé, 1953-ban arra vezetett, hogy a Haddebyer Noorban egy 16 méter hosszú hajó, egy kisebb csónak és egy paláncsövény maradványait tárták fel. Az utóbbi gyaníthatólag annak a kikötőnek a medencéjét határolta, amely a kereskedői település kiterjedt forgalmának lebonyolítására szolgált. A fából épített rakodópartot az öböl szélén ugyancsak kiásták.

Adam Bremensis nem sokkal 1000 után ismertette a Keletre utazó tengeri hajósok útját. Haithabuból Jumnéen — más névvel Jomsburgon vagy Vinetán — keresztül, amely talán Wollin helyén volt, jutottak el az Ilmeny-tó partján épült Novgorodba. Útközben érintették talán a későbbi Elbing melletti Trusót vagy Seeburgot, amelyet a Dvina partján a svédek alapítottak 800 táján. Mások az Ilmeny-tó érintésével haladtak a Lovaty mentén felfelé, majd szárazföldi úton a Dvináig. Ezen hajóztak lefelé tovább Vityebszkiig, majd innen a hajókat szárazföldön át vontatták a Dnyeperig, azon hajóztak tovább Kijev érintésével a folyó torkolatáig. A Fekete-tengeren át jutottak el végre Konstantinápolyig, amelyet a vikingek Miklagardnak neveztek.

Haithabu számára azonban még a keleti kereskedelemnél is fontosabb volt a Hollingstedten keresztül Hamburg és az Alsó-Rajna melletti Dorestad felé irányuló nyugati kereskedelem. Svédország felé a kereskedők többnyire a Mälár-tó melletti Birkán át mentek, amelyet a X. század végén elpusztítottak, és amelynek szerepét Sigtuna vette át. Mivel Haithabu átrakodó kikötő volt, a leletek inkább az importált árukról világosíthatnak fel bennünket, mint arról, hogy mit vittek ki. Az eifeli lávakőzetből készített kézi malomkövek Niedermendigből jöttek. Ezeket a részben még csak durván megmunkált darabokat Hai-

thabuban csiszolták tökéletesre. Az üvegedényeken kívül — az egyik darab készítési helyül az eifeli Prümöt tehetjük fel — feltűnő a rajnai cserépárak tömege. Ezekben az edényekben talán bort tároltak. Vannak aztán szalagdíszes edények a Köln melletti Busdorf-ból, amelyek ott a IX. század derekától a X. század közepéig voltak jellegzetesek. Ehhez járul a hengerpecséttel mintázott badorfi kerámia a IX—X. század fordulójáról, továbbá a pingsdorfi szürke tálak, amelyek csak durván vannak vörösesbarna csíkmintával befestve; ezek 900 táján jelennek meg, és Haithabu megszűnéséig folyik a bevitelük. A zsírkő csészék Norvégiából vagy Svédországból származnak, ahol ezt a kőzetet nagy bányákban fejtik. Az oroszországi kereskedelmi utakat megörökítő *sagák*ból tudjuk, hogy a bundákat Oroszországból hozták. A keleti kereskedelem tanúi azok a karneol gyöngyök és drága anyagok, amelyek elsősorban Konstantinápolyból kerültek ide.

Gyakoriak a mérleg- és súlyleletek. Az egyszerű — a mai patika-mérleghez hasonló — alkalmatosságok mellett voltak összerakható mérlegek is. Anyaguk legtöbbször bronz. Egy épségben megmaradt mérlegcsésze átmérője hét és fél centiméter. A felfüggesztésre szolgáló zsinórokat három lyukon fűzték keresztül. A súlyok — többnyire lelapított gömbök vagy kerek korongok — néha bronzból vagy bronzal bevont vasból, főleg azonban ólomból vannak. Csak meglehetősen szűk határok közötti területre voltak érvényesek. A sok súlylelet lemérésének eredményeképpen négy sorozatot lehetett megállapítani: egyesek a nyugati, mások a keleti vikingeknél voltak érvényben.

Hátország hiányában Haithabu nem volt vásárhely, amely nagyobb népesség ellátásáról gondoskodott volna. Átrakodóhely volt csupán, ahol a különféle országok kereskedői azért találkoztak, hogy áruikat kicseréljék. Fentebb már említettük, hogy itt még arab kereskedők is megfordultak. Orosius világtörténetének abban a függelékében, amely annak idején Nagy Alfréd angol király birtokában volt, szemléletes leírást olvashatunk egy észak-norvégiai nagybirtokos haithabui útjáról: az illető gazdag csereanyaggal indult útnak, aminek fejében a Haithabuban talált kereskedőktől beszerezte mindazt, amire Észak-Norvégiában szüksége volt.

Haithabuban sok ország ezüstpénzeit találták meg, még a kalifák ezüstjeit is. Mégis meglehetősen korán áttérhettek arra a rendszerre, hogy a város külön pénzt veretett. Az itteni pénzek Károly császár dorestadi ezüstpennigeit utánozták (a IX. század második feléből), de a pénzverés technikájában messze elmaradtak a karoling eredeti mögött.

Haithabu kézművesei külön városnegyedben laktak. Itt olvasztották ki azt a vasércet is, és pedig mozsár-vasércet, amelyet a távolabbi környéken bányásztak. Más kézművesek bronz ékszereket, de arany- és ezüst dísztárgyakat is készítettek. Találtak agyagból vagy zsírkőből formált öntőtengelyeket, valamint 30 különféle dísztárgy kiöntéséhez használt öntőmintákat. Ezek közül különös érdeklődésre tarthatnak számot azok a Thor-kalapácsok kiöntésére szolgáló formák, amelyek az északi germán vallás virágzását bizonyítják. Ezeket az ezüsből vagy bronzból kiöntött kalapácsokat valószínűleg amulettek gyanánt viselték. Nem hiányzik azonban a kereszténység megvoltának bizonyítéka sem: egy függőként megformált, kezdetleges kereszt.

Haithabuban éltek fésűsök is. Nyersanyaguk a szarvasagancs volt; három rétegből álló fésűiket ebből készítették. A két külső „héj” közé lapokat erősítettek egymás mellé, csak azután fűrészelték be a fogakat a lapokba. A külső héjlemezeket változatos díszekkel látták el. Ilyen fésűket a kidolgozás valamennyi fázisában és számos formában találtak. Az egyik fésűn a külső lemezek mindkét oldalon elkeskenyednek és állatfejekben végződnek, amelyeken a szemeket szögek érzékeltetik. Középen, ahol a legszélesebb, fonott szalagdíszes vésett mintát láthatunk, amelyhez oldalt keskenyedő ornamentális szalagábrázolások csatlakoznak. A vésett díszítés vonalaiban megmaradt fekete berakásról a vegytani vizsgálat kimutatta, hogy fenyő- és nyírfakátrányból keverték. Maga a fésű a IX. századból való.

A város fazekasműhelyeiben meglehetősen durva áru készült, amelynek mintázása, elterjedése és időbeli elrendezése még alaposabb vizsgálatra vár. A feltárt olvasztókemencék arra mutatnak, hogy Haithabuban üvegfúvók is működtek.

Milyenek lehettek, hogyan élhettek Haithabu lakói? Ezekre a kérdéseinkre nemcsak az ásatások adnak feleletet, hanem az izlandi *sagák* is. Elképzelhetjük, hogy a gazdag nagyságok nem ismertek határt ruházatuk és felszerelésük pompájában. A főnököt kék köpeny tette felismerhetővé. Ha a vikingek gyapjú- és selyemkelméiket Konstantinápolyból, drága szőrméiket pedig Oroszországból szerezték be, akkor csak természetes, hogy ezeket a drágaságokat viselték, mutogatták is.

Pompás hatásúak lehettek a tarka hímzések (Birkában még aranyhímzések is akadtak). Csillogó színeik ugyanúgy ragyogtak a fényben, mint a művészi díszítésekkel ellátott, aranyozott ezüst ékszerek. A köpeny feltűzésére jókora bronz teknősbéka-fibulákat vagy kisebb lóhere alakú tűket használtak; az előbbieket gyakran beezüstözték, és párosával

— nemegyszer egy kis láncsal összekötve — viselték a vállukon. A nők fából, csontból vagy csillogó bronzból készített tűkkel tűzték fel a hajukat. Fegyvereik lándzsák, vas gömbszellettel ellátott kerek pajzsok és díszes markolatú kardok voltak. A kardok markolatát gyakran ezüsthuzalokkal rakták be. A kardhüvelyt alul bronz sarokpántok zárták le, amelyek beszédesebb tanúbizonyságai a haithabui öntőmesterek művészi érzékének. Nem ritkák a kis, lándzsa alakú vagy nyéltüskés nyílhegyek, de különösképpen érdekesek a három- vagy négyszeres tollazatú nyílvevesszők. Valami kátrányszerű masszával — ferdén megcsavarva — felhasított tollgerinceket ragasztottak rájuk, hogy így biztosítsák a repülő nyílnak saját tengelye körül történő forgását. Ritkábbak a lovasok felszereléséhez tartozó tárgyak, mint például vaskengyelek, zablák és hosszú tüskével ellátott sarkantyúk. A férfiak tűz csiholására használt acéldarabot hordtak magukkal, de toilette-késztségeik is voltak: pinzetták és tűszerű árák. A női toilette-szereket fonókésztségek egészítették ki. Több helyen kerültek elő faorsók, de a leggyakoribb leletek a korong alakú zsírkő (ólom- vagy csont-) orsógombok; ilyeneket egyenlőtlen kettős kúp alakban égetett agyagból is készítettek. Szövőszékek tartozékai voltak az agyagból vagy tűzkőből formált, átlukasztott és különböző nagyságú nehezék-korongok, de kerültek elő fából kifaragott szövőbordák is. Egy karikával és láncocskával ellátott bronz tűs-dobozban, amely a patak medréből került elő, szaruból és csontból készített tűk voltak.

A haithabui leletek ismeretében most már házaikban is könnyen elképzelhetjük a város lakosait. Gazdagabb házakban az agyagtapasztásos deszkafalakat tarka szőnyegekkel aggatták tele. A széles asztalok mellett fapadok álltak. A lakóhelyiség egyik sarkában vagy közepén volt a nyílt tűzhely, melynek fényében meg-megvillantak a felakasztott fegyverek. A tűzhely világította meg a fából faragott és bevéselt vonalakkal hálószerűen díszített ládát is. A háziasszony derékövén, egy karikán fityegtek a kulcsok. Ha a tűzhely lángja holmi finomabb munka végzéséhez nem volt elegendő, meggyújtották a lábakra állított agyagmécsesben az olajjal táplált kanócot. A férfiak borostyánkőből vagy csontból faragott kockákkal játszottak, és közben szorgalmasan itták a házi főzésű sört. A gyermekek a padlón kis hajókkal játszottak. A háziasszony a tűzhelyen a tálakat vagy a tűzálló zsírkőből formált fazekakat igazgatta. A kását famerítővel kanalazta az agyagcsuprokba, fakanalat dugott mellé, majd egy díszes szélű fatányéron kenyeret is tett az asztalra. Amikor eljött az evés ideje, a gyermek letette csontból faragott fütyülőjét, amelyet addig nyaggatott, és az egész család nekiült a köleskásának. De az

étlapon szerepelt még hús is (disznó-, marha-, kecske- és juhhús). Ritkábban fogyasztották a tyúkot, a vad pedig majdnem teljesen hiányzott a haithabuiak asztaláról. Ismerték az almát, cseresznyét és szilvát. Az erdőben földiepret, málnát és szedret szedtek, de felhasználták a kökényt és a bodzát is. A mogyorón kívül fogyasztották a rajnai tartományból importált diót.

A Schlei menti városban nem sokan művelhették a földet, mégis találtak ekevasakat, sarlókat, valamint búza-, árpa- és kölesszemeket.

A korai feudális társadalom megismerése szempontjából tanulságosak a sírleletek. A lakosság zöme kereskedőkből, kézművesekből és hajósokból tevődött össze; a két utóbbi csoportról nem tudjuk, hogy miféle függőségi viszonyban állottak. Ezeket asszonyaikkal és gyermekeikkel egyetemben a nagy koporsós temetőben helyezték örök nyugalomra. A jobbágyokat bizonyára ugyanide temették. A többnyire minden melléklet nélküli temetkezések szigorúan kelet-nyugati irányba mutatnak. Ezekről a síroktól délre fával kibélelt kamrákat építettek a földbe. Ide temették talán az előkelőbb réteghez tartozó halottakat, esetleg a király kíséretének tagjait, mégpedig ékszereikkel és fegyvereikkel együtt. Ezek a IX. századból való sírkamrák még pogány képzetekre vallanak. A kereszténység hatására — a X. század folyamán — a sírmellékletek elmaradoznak. A leggazdagabb sírt (egy két-három, történetileg mindeddig azonosíthatatlan személynek szánt sírkamrát) 1908-ban tárták fel a város déli kapujától délnyugatra. Ebből ma már csak egy alacsony, ovális halmot láthatunk. Itt eredetileg $2,50 \times 3,90$ méteres nagy, kétrészes sírkamrát ástak a földbe, majd az üreget deszkákkal bélelték ki. A halottak mellé tették gazdagon díszített fegyvereiket, ékszereiket és használati tárgyaikat. A sírkamrák mellett, egy külön lapos sírban három ló volt eltemetve. Az emberek és lovak temetkezési helye fölött nagy — legalább 16, sőt esetleg 20 méteres — csónak volt felállítva, ebből azonban már csak a vasszögek maradtak meg. Ez a csónakos sírkamra még a IX. századból való.

Haithabuban mindössze harmadfél évszázadig lüktetett az élet, de olyan élet, amely mindenféle kulturális hatást mintegy összegezett, amivel csak a vikingek távoli útjaikon és kiterjedt kereskedésük során megismerkedtek. Ennyi az, amit biztosnak mondhatunk, de az összkép akárhány részletvonása még bizonytalan félhomályban rejtőzik.

Hogy milyen lehetett a politikai, gazdasági, társadalmi rendszer? Haithabuban valószínűleg nem a mai értelemben vett várost kell látnunk,

inkább katonailag biztosított átrakodó helyet. A viszonylag kis helyen élő lakosság tagolódását sem ismerjük. Valószínű, hogy az itteni emberek legtöbbször harcosok és kereskedők voltak egy személyben. Hányuknak volt itt az állandó otthona? Milyen viszonyban lehettek a kézművesekkel, ácsokkal, kovácsokkal és nyeregkészítőkkel? Honnan jöttek a földmunkások és a napszámosok? Voltak-e hadifoglyaik? A Schlei partján épült régi kereskedelmi központ pontosabb képét majd csak további kutatások és ásások eredményeként lehet megrajzolni.

IDŐREND

MARI

I. e. III. évezred
első fele:

2500 táján

1750 előtt

1749—1717

1718—1695 (kb.)

1723—1686:

1697—1695

Lamgi-Mari király uralkodása; szobrát az Istar-templomban találták meg

Akkad (sémi) királyok

Iblul-Íl király, Itur-Samagan király

Ebił-il szobra

Amorita dinasztia

Iagit-Lim király; utóda fia, Iaħdum-Lim; nyolc évig tartó uralkodás után meggyilkolják. Mari-beli palota

Šamši-Adad asszír király magához ragadja a hatalmat. Fia, Iašmah-Adad alkirályként Mariban székel, később testvére, az asszíriai Išme-Dagan alatt

Zimri-Lim király, Iaħdum-Lim fia, elűzi Iašmah-Adadot, és felvirágoztatja Marit. A palotát pompásan kiépítik

Ĥammurapi, Babilon királya

Ĥammurapi kétszer is elfoglalja, majd elpusztítja a Mari-beli palotát

I. sz. 1933

André Parrot megkezdi Mari kiásását

TELL HALAF ÉS Khabur VIDÉKE

I. e. V. évezred

Kb. 3900 óta

XVI. század

XIV. század

1250 körül

1100 óta

880 táján

A neolitik kor vége (Tell Halaf legmélyebb rétegei). Egyszínű edényfestészet

Korai kőrézkor, tell-halafi tarka kerámia

A mitanni állam alapítása; központja a Khabur-vidék

A mitanni állam virágkora; fővárosa Vaššukanni (talán a mai Fekheriya)

I. Šulmānušašaredu asszír uralkodó megsemmisíti a mitanni államot

Arameus kisállamok

Egy arameus fejedelem rendezkedik be Tell Halafon. Városépítés. Az első korszakbeli falak. Lakópalota, később a templompalota régi épülete a kis orthosztát-lapokkal

IX. század eleje	A második korszakbeli falak, első korszakbeli várfalak
850 táján	Hadianu veszi át apjától az uralmat. Második korszakbeli várfalak. Istenpár a kultikus helyiségben
830 táján	Hadianutól fia, Kapara veszi át az uralmat. A templompalota újjáépítése, a kis orthosztátok felhasználása. A templompalota bejáratának szobordíszei. Skorpió-kapu
810 táján	Tell Halaf várának és városának pusztulása
808	Tell Halaf környéke (Guzana) asszír tartománnyá válik

I. sz. 1911

Max von Oppenheim megkezdi Tell Halaf feltárását

URARTU

I. e. 1250 táján

875 táján

858—824

850 táján

820 táján

810—785 táján

785—760 táján

760—733 táján

733—714

714

714—680 körül

680—645

585 körül

Urartu kezdetei. (Nairi-országok) Harcok I. Šulmānuasaredu asszír királlyal

I. Sarduri egyesíti a nairi országokat. Főváros: Tušpa a Van-tó mellett

II. Sarduri

Háború III. Šulmānuasaredu asszír királlyal

Išpuini király megépíti a Zewastan melletti templomot

Menua király. A legkeletibb urartui felirat az Urmia-tó melletti Tash-tepén. Erőd-öv. A főváros céljaira szolgáló vízvezeték csatornáinak megépítése

I. Argišti. A Van-hegy sziklafülkéi. A Kelišin-hágó sztéleje

III. Sarduri király. Aleppo meghódítása

I. Rusa király. A topzawai sztéle. Kimmer betörés. A királyi székhelyet a Van melletti Toprak-Kaléra telepítik át; ott építenek templomokat és palotát. Öntözőművek

II. Šarrukinu asszír király elfoglalja az urartui Mušasir erődjét. Rusa halála

II. Argišti király

II. Rusa király. Az urartui tartományok, különösen Transzkaukáziában, virágkorukat élik. Teisebaini városa és vára a Karmir Bluron

A médek délről, a szkíták északról pusztítják az urartui államot

I. sz. 1879

1898

1939

Cleyton és Reynolds toprak-kalei ásatai

Lehmann-Haupt toprak-kalei ásatai

B. B. Piotrovskij megkezdi Karmir-Blur feltárását

PERSEPOLIS

I. e. 700—330

710-től

640

A perzsa Achaimenida-állam

A perzsák bevándorlása Elamba

Susa (Elam fővárosa) elpusztul. A perzsák a médektől függe-

	nek ugyan, de saját királyaik, Achaimenés utódai, az Achaimenidák uralma alatt élnek
559—529	II. Kyros
550	II. Kyros megfosztja hatalmától a méd Astyagést, és maga veszi át az uralmat. Székvárosát Pasargadaiban rendezi be
539	Kyros meghódítja Babilont
529—522	II. Kambysés meghódítja Egyiptomot
521—486	I. Dareios. A susai és persepolisi palota építése
500—494	A ión városok felkelése
490	A perzsák haddal támadnak Görögország ellen
486—465	I. Xerxés. A persepolisi paloták továbbépítése
449	A görögök salamisi (Kypros) kettős győzelmével vége szakad a perzsa háborúknak
330	Nagy Sándor makedón király meghódítja Perzsiát; III. Dareios halála
I. sz. 1910	E. Herzfeld megkezdi Persepolis feltárását

MĀRIB

I. e. 1500 előtt

1200 előtt	A qatabániak, minaeusok és ḥadramawtiak északról bevándorolnak történeti lakóhelyeikre
1000 előtt	A sábaiak bevándorlása, ugyancsak északról
950 táján	Arábiában szokásossá válnak a tevekaravánok
800 táján	Sába királynéja Jeruzsálemben felkeresi Salamon királyt
715	A legkorábbi ismert sábai mukarrib
VIII. század	A sábai Yīṭamar Watar Šarrukīnu asszír király adófizetője lesz
690 táján	Māribban megépítik az Awṣam (Holdisten-templom) körfalát; ugyanakkor körtemplom épül Širwahban, a sábaiak eredeti központjában
450 táján	A sábai Karibil Bayyīn az asszír Sinahēeriba adófizetője lesz
450—350 között	Karibil Watar Sábában bevezeti a királyságot
400 táján	Māribban az Awṣam mellett megépül a négyszögletes bejáratú csarnok
IV. század	A ḥadramawti Sid Kī'il megalapítja Ma'in királyságát
A IV. század végén	Yadī'abb Dūbayyīn Qatabānban bevezeti a királyságot
III. század	A qatabāni Šahr Yagil meghódítja Ma'int, a minaeusok fővárosát
II. század végén	Šahr Hilāl Yuhanim felállítja a timnáí obeliszket
I. század elején	Yadī'abb Ġaylan megépíti a timnáí Yafaš-házat
50 után	Šahr Yagil Yuhargīb alatt Qatabān virágkorát éli
24	Šahr Hilāl Yuhakbiq megépíti a timnáí Yafādam-házat
	Aelius Gallus római helytartó betör Dél-Arábiába, de Mārib előtt vereséget szenved

Időszámításunk elején	Timná pusztulása, Qatabān vége. A hatalom Ḥaḍramawtra száll át
I. sz. 70	A sábai és du-raydāni kettős monarchia megalapítása
300 táján	Egész Dél-Arábia egyetlen uralkodó alatt egyesül
525 táján	Abesszínia meghódítja Dél-Arábiát: Aksūm keresztény király büntető expedíciója az utolsó önálló sábai király ellen, aki zsidó hitre tért és üldözte a keresztényeket
543	Abraha abesszíniai helytartó utoljára javíttatja meg a mārībi duzzasztógátat
550 táján	A mārībi gátszakadás. Sába virágkorának vége
575 táján	A perzsák meghódítják Dél-Arábiát
VI. század végén	A legkésőbbi himyarita feliratok
630 után	Dél-Arábia csatlakozik az iszlámhoz
1843	T. A. Arnaud Māribban feliratokat másol
1870	J. Halévy Māribban
1888	E. Glaser mārībi kutatásai
1950—1951	W. Phillips timna'i és mārībi ásatásai

KARTHAGO

I. e. 814 táján	Karthago — tyrosi föníciai gyarmatváros — megalapítása
537 táján	A karthagóiak szövetséget kötnek az etruszokkal, és a korzikai Alalia előtt tengeri csatában megverik a phókaiai görögöket. A görögök kiűrtik Korzikát
VI. század 2. felében	Malchos és Mago meghódítja Nyugat-Sziciliát és Szardíniát
500 táján	A hispaniai Guadalquivir torkolatánál épült tartéssosi kereskedőváros megsemmisítése. Karthago ellenőrizheti a gibraltári átmenő forgalmat és az északi önkereskedelmet
VI. század végén	Az első szerződés és szövetség Karthago és Róma között. Afrika, Szardínia és Szicília nyugati fele pun fennhatóság alatt. A Földközi-tenger nyugati vizei el vannak zárva a rómaiak elől
480—241	Harcok Szicília birtokáért a szicíliai görög városokkal
480	A syrakusai Gelón a szicíliai Himera mellett legyőzi a karthagóiakat
348	A második szerződés Karthago és Róma között
264—241	Az első pun háború
241	Békekötés: Karthago kénytelen Sziciliáról lemondani Róma javára
241—238	A karthagói zsoldos-zendülés
238	Karthago kénytelen lemondani Szardíniáról és Korzikáról Róma javára

218—201	A második pun háború
201	Békekötés: Karthago befolyását Afrikára korlátozzák.
	Hispania — római tartomány
149—146	A harmadik pun háború
146	P. Cornelius Scipio Aemilianus elfoglalja és a földdel teszi egyenlővé Karthagót
122	C. Gracchus Karthago romjain római gyarmatot (Colonia Iunonia) alapít, a szenátus azonban érvényteleníti a gyarmat-alapítást
44	C. Iulius Caesar a régi város helyén megalapítja Colonia Iulia Karthagót
29	Az Augustus által felvirágoztatott város „Africa” római provincia fővárosa lesz
I. sz. 697	Az arabok elpusztítják Karthagót
1859	Beulé kezdeményezésére megindul az első karthagói ásatás
1876	Delattre sikeres ásatásai Karthago területén

OLYMPIA

I. e. 776	Az olympiasok kezdete
750 táján	Az első Héraion építése
VII. század elején	Az első Héraion leég; helyette megépítik a másodikat
VII. század utolsó negyedében	Megépítik a harmadik Héraiont, amely pótolta a befejezetlen másodikat
594	A solóni alkotmány bevezetése Athénban
492—479	A perzsák támadó háborúja a görögök ellen
479—449	A görögök támadó háborúja a perzsák ellen
468—456 körül	Az olympiai Zeus-templom építése
450 táján	Pheidias arany-elefántcsont Zeus-szobra
440 vagy 425 táján	Paiónios Niké-szobra
431—404	Athén és Sparta viszályában (az úgynevezett peloponnésosi háborúban) Athén marad alul
379—362	Thébai hegemoniája
359—336	Philippos makedón király uralkodása
350 táján	Praxitelés Hermés-szobra
338	Philippos Chairóniciánál legyőzi az athéniakat és a thébaiakat; vége a görög szabadságnak
336—323	Nagy Sándor makedón király uralkodása
301	Hosszú és bonyolult harcok után, amelyek közül az ipsosi csata döntő fontosságúnak bizonyult, kialakulnak a diadochosok birodalmai: Makedonia az Antigonidák, Szíria a

146
I. sz. 395

Seleukidák és Egyiptom a Ptolemaiosok vezetése alatt
Görögország római fennhatóság alá kerül
Theodosius római császár eltiltja az olympiai játékokat

1875

E. Curtius és F. Adler megkezdi az olympiai ásatásokat

PERGAMON

I. e. 283

Philetairos, Lysimachos hadvezére, a pergamoni várat a syriai Seleukos kezébe adja, de annak halála után önálló uralkodó lesz Pergamon vidékén

263—241

I. Eumenés

241—197

I. Attalos, Eumenés unokaöccse. Harcok a galaták (kelták) ellen

225 előtt

I. Attalos a galaták legyőzéséért az isteneknek ajánlja a pergamoni Epigonos művét. Ebből maradt ránk római másolatban a Haldokló gallus és A gallus és felesége

197—159

II. Eumenés, I. Attalos fia

180—160 táján

A pergamoni oltár építése

159—138

II. Attalos, Eumenés fivére

138—133

III. Attalos, II. Eumenés fia, országát a rómaiakra hagyományozza. Provincia Asia

I. sz. 1875-1878

Carl Humann megkezdi ásatásait a pergamoni várhegyen

ETRUSZKOK

I. e. 2000 táján

Terramare kultúra

1000 táján

Lyd és égei népcsoportok feltehető bevándorlása Közép-Itáliába

968

Az etruszk saeculum-számítás kezdete

900—700 táján

Villanova kultúra

VII. század

A Regolini-Galassi sír

első fele

VII. század

A legrégibb ismert falfestmény a Veji melletti Grotta Campanában

végén

VI. század

Közép-Itália etruszk fennhatóság alatt. Egy etruszk család adja Róma királyait is

550 táján

A legrégibb tarquiniai falfestmény

537 táján

Az etruszkokkal szövetséget kötő karthagóiak a korzikai Alalia előtt tengeri csatában legyőzik a phókaiak görögöket. A phókaiak kiűrtik Korzikát

524 táján

Az etruszkok rajtaütnek a kyméi (Cumae) görögökre, de a város lakossága visszaveri őket

506 táján	A latinokkal szövetséget kötött Kymé Ariciánál megveri az etruszkokat, és ezzel véget vet az etruszkok Közép-Itáliai hegemoniájának
500 táján	A Veji-i Apollo agyagszobra
489—474	Veji és Róma háborúskodása
474	A kyméi tengeri csata. A Syrakusai-beli Hierón megsemmisíti az etruszkok tengeri erejét
V. század végén	A samnisok elfoglalják az etruszk Capuát
396	A rómaiak elfoglalják és elpusztítják Veji városát
352—347	Róma háború Tarquiniával és Faleriivel
IV. század derekán	A kelták elfoglalják Felsina etruszk várost
311—309	Az etruszk városszövetség háborúja Róma ellen
308	A rómaiak meghódítják Dél-Etruriát
IV. század végén	A kelták elfoglalják az etruszkok spinai kikötőjét
299—294	Az etruszkok a samnisokkal összefogva harcolnak Róma ellen
295	A rómaiak Sentinum mellett legyőzik az etruszkokat és a samnisokat
284	Az etruszk városok 40 éves békét kötnek Rómával. A rómaiak a Lacus Vadimonius mellett legyőzik az etruszkokat és a kelta bójokat. Etruria római fennhatóság alá kerül
88	A szövetséges háború befejeztével Sulla az etruszkoknak is megadja a római polgárjogot
I. sz. 1780 táján	Tarquiniában kiássák az első etruszk sírokat
1827	Stackelberg, Kestner és Thürmer Cornetóban három sírt tár fel

ANGKOR

I. sz. VI—VII. század	A khmerek előtti lakosság kultúrája
802	II. Jayavarman király egyesíti Kambodzsát
IX. század végén	Yaçovarman megalapítja Angkor Thomot
967	Rājendravarman megalapítja a Banteay Sreit
1050 körül	I. Sūryavarman felépítteti a Baphuont
1050—1066	Főradalmak Angkor Thomban
1113—1145	II. Sūryavarman megalapítja Angkor Vatot
1181—1202	A birodalom virágkorának utolsó szakasza VII. Jayavarman uralkodása alatt. Falakkal és kapukkal újjáépítteti a čam betöréskor elpusztult Angkor Thomot, felépítteti Bayont
1395	Angkort elpusztítják a thaik, a lakosságot elűzik. A khmer művészet lehanyatlása
1861	Henri Mouhot természetbuvár felfedezi Angkort
1867	Doudart de Lagrée Angkorban

HÚSVÉT-SZIGET

- I. e. IV. század A polinéziaiak útrakelnek Malayából
 I. sz. XIII. sz. körül Polinéziai telepések a Marquises-szigetektől átkelnek a Húsvét-szigetre
 1250—1750 körül A Húsvét-szigeti képfaragás virágkora és az *ahuk* építése
 XVIII. század Abbahagyják a szobrok emelését
 utolsó harmada
 1770 körül— A törzsi háborúskodások során valamennyi szobrot ledöntik az *ahuk*ról
 1860 Kalózkodó több mint 1000 Húsvét-szigeti rabszolganak hurcolnak el a Guano-szigetekre. A Húsvét-sziget bennszülött kultúrájának vége szakad
 1862
 1914 Routledge asszony a Húsvét-szigeten
 1934-1935 Métraux és Lavachery kutatásai és kisebb ásatásai a Húsvét-szigeten
 1955-1956 Thor Heyerdahl ásatásai a Húsvét-szigeten.

SIMBABWE

- I. sz. VII—IX. század körül Simbabwe — mint a monomatapa birodalom rezidenciája és temploma — megépül. A makalanga törzs egy északról bevándorolt uralkodó nemzetség fennhatósága alá kerül. Az aranybányászat a bevándorolt arabok hathatós felügyelete alatt folyik
 XV. század táján A monomatapa birodalom virágkora
 1489 Vasco da Gama Sofalában. A portugálok megszállják a partvidéket, és megpróbálnak az ország belsejébe is benyomulni
 1500 táján Quesaryungót, az első név szerint ismert monomatapát egy trónigénylő megbuktatja
 XVI. század A portugálok hiába próbálják a monomatapa birodalmat meghódítani, de belső zavarok és trónviszályok meggyengítik az országot
 XVII. század A viszályok örven a portugálok érvényesítik befolyásukat. A barotsék a makalangákat északra szorítják
 1620 Simbabwe város említése
 1693 A barotsék a monomatapa birodalmat fennhatóságuk alá kényszerítik
 1759 Az utolsó monomatapa említése
 1877 Karl Mauch felfedezi Simbabwe-t

HAITHABU

I. sz. V. század

Népes szász és angol csoportok Schleswigból és Jütlandból Angliába telepednek át

772—804

Nagy Károly szász háborúi

VIII. század

A dánok Dél-Svédországból Jütlandba nyomulnak, egészen az Eiderig

804

Sliesthorp első említése Göttrik dán király látogatása alkalmával

808

Göttrik elpusztítja Rericet; az ottani kereskedők Haithabuba telepednek át. (Sliesthorp, Sliaswic vagy Schleswig = Haithabu.) A Dänewerk megépítésének első munkálatai

IX. század végén

Olaf svéd király birodalmat alapít Haithabu körül, a Schlei vidékén

X. század elején

Olaf örökébe fia, Knuba lép

919—936

Henrik szász herceg nyeri el a német trónt

934

I. Henrik hűbéri viszonyba kényszeríti Knubát. A német Nordmark megalapítása

935

A dán id. Gorm legyőzi Knubát. Knuba halála után fia, Sigtrygg következik

943

Sigtrygg egy viking kalandozás során Normandiában esik el. Haithabu mellett két runa-feliratos követ emelnek neki

982

II. Ottó cotronei veresége után az északi határvidék Haithabuuval egyetemben dán fennhatóság alá kerül

1025

II. Konrád császár elismeri az északi határvidék Dániához való csatolását

1070 táján

Haithabu elpusztul és elnéptelenedik

1900 óta

G. Schwantes és O. Scheel megkezdte, majd H. Jankuhn folytatja Haithabu feltárását

Ebih-il udvarmester szobra (Mari)

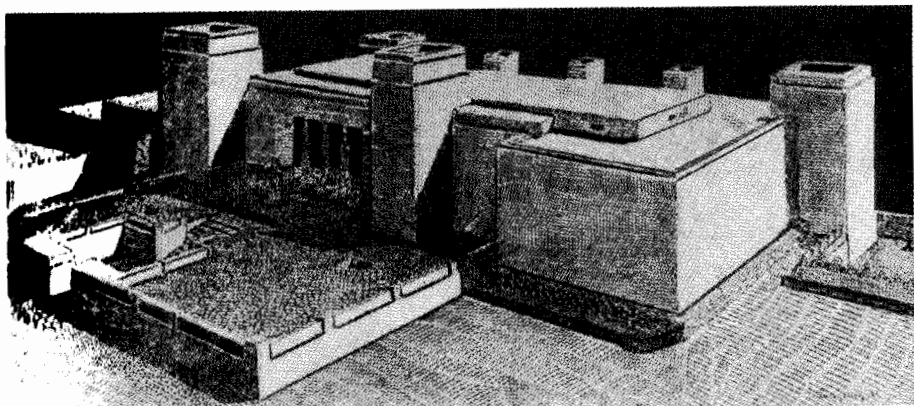
Mari ásatásai repülőgépről nézve

Falfestmény töredéke Zimri-Lim palotájából (Mari)

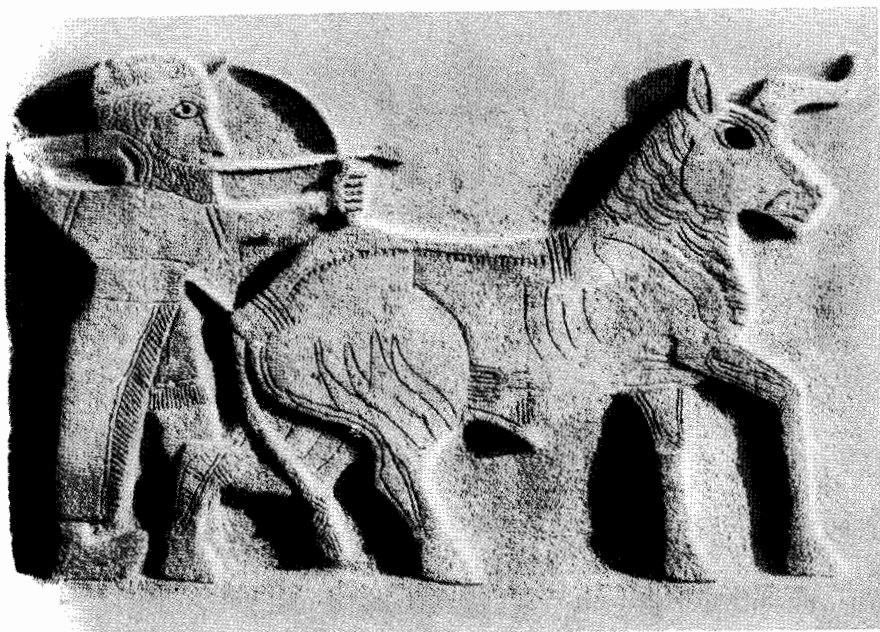

Mari ásatásai repülőgépről nézve

A Kapara-palota (rekonstrukció) (Tell Halaf)

Vadbika vadászatot ábrázoló dombormű a templom-palotából (Tell Halaf)

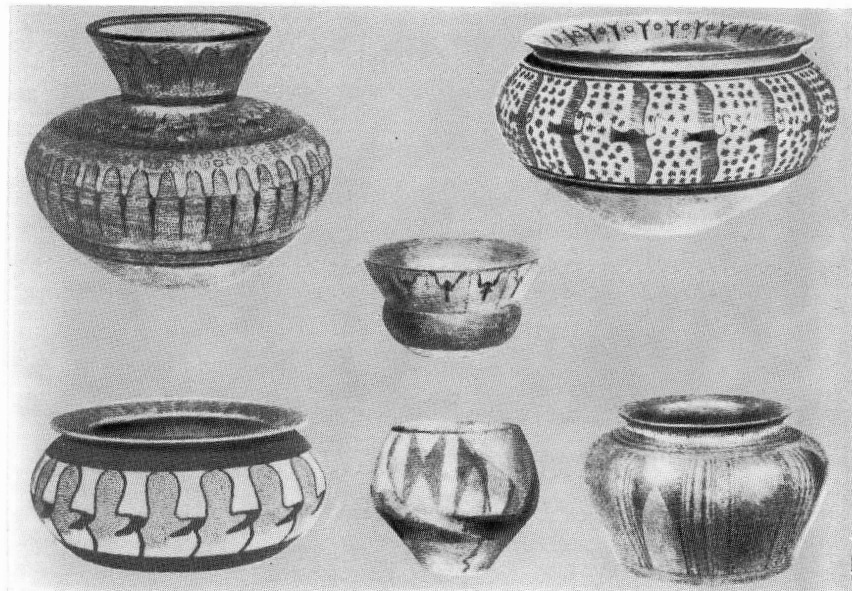
Női fej az i. e. III. évezred közepéről; valószínűleg istennőt ábrázol (Mari)

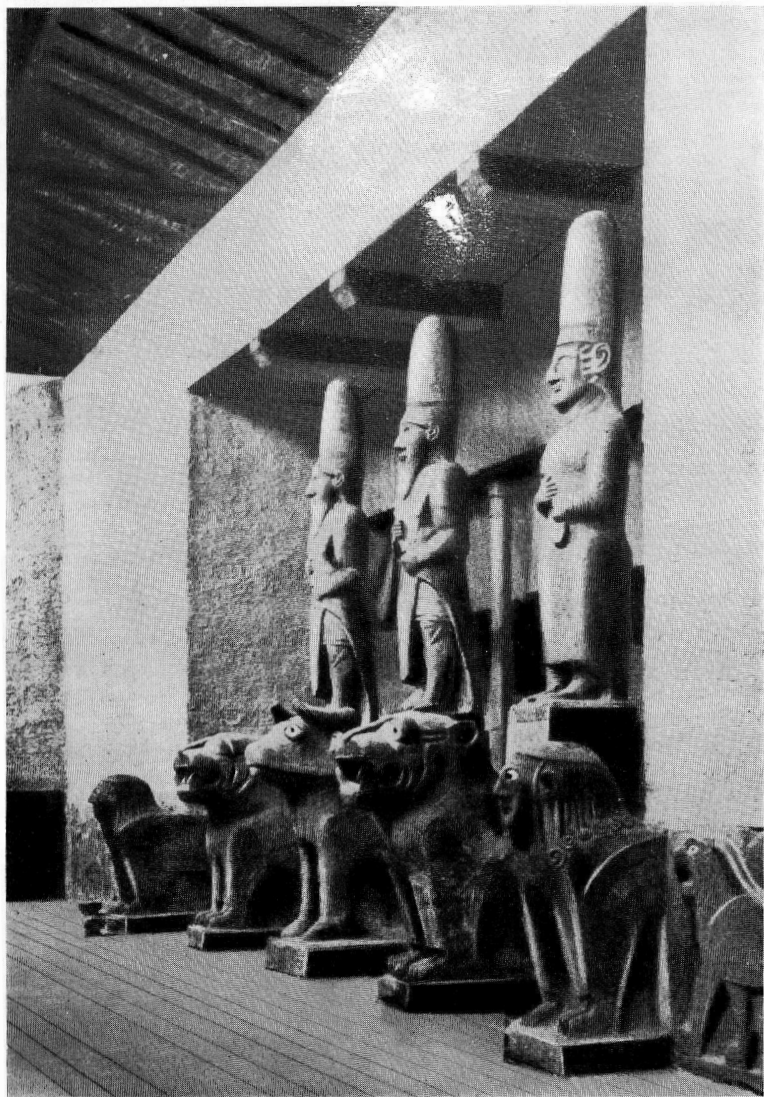

A régi város egyik szentélyének feltárása a benne előkerült három életnagyságú szoborral (Tell Halaf)

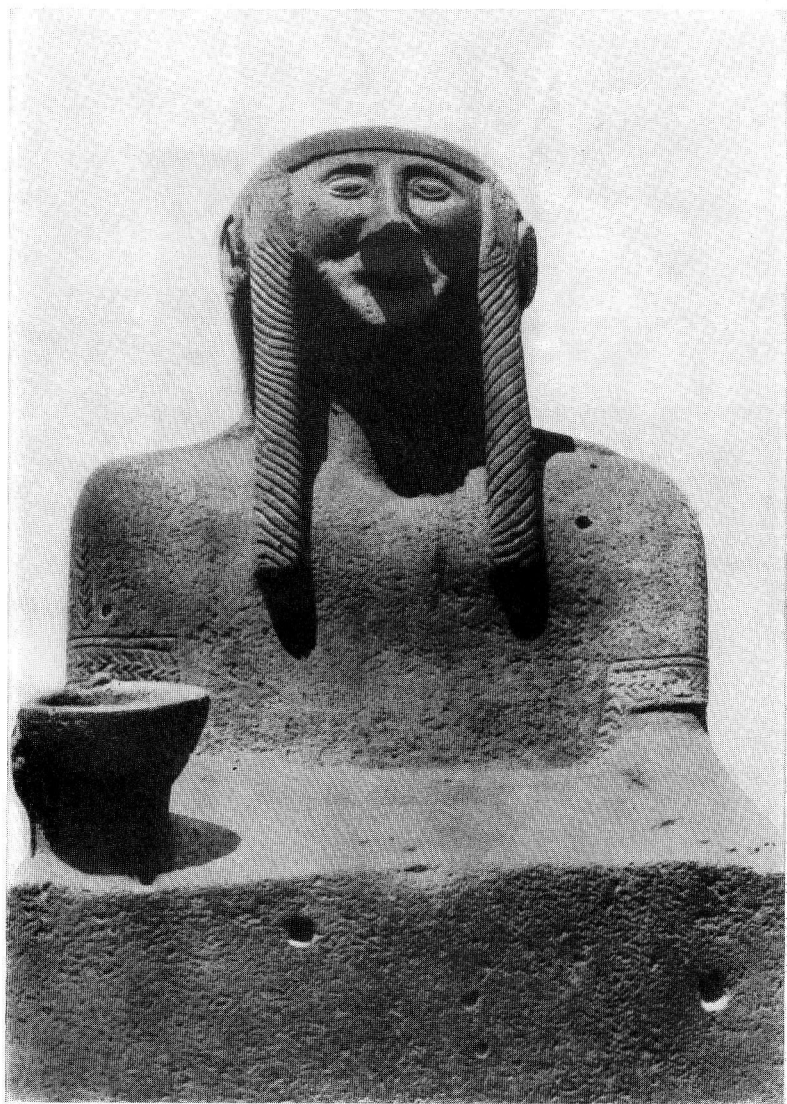
Színes agyagedények Tell Halafból

A templom-palota bejáratának félelmetes isten-alakjai (Tell Halaf)

A nagy, trónoló istennő (Tell Halaf)

Repülő madarat ábrázoló kőlap. Oppenheim bukkant rá (Tell Halaf)

Urartui hegyi erőd falrészlete

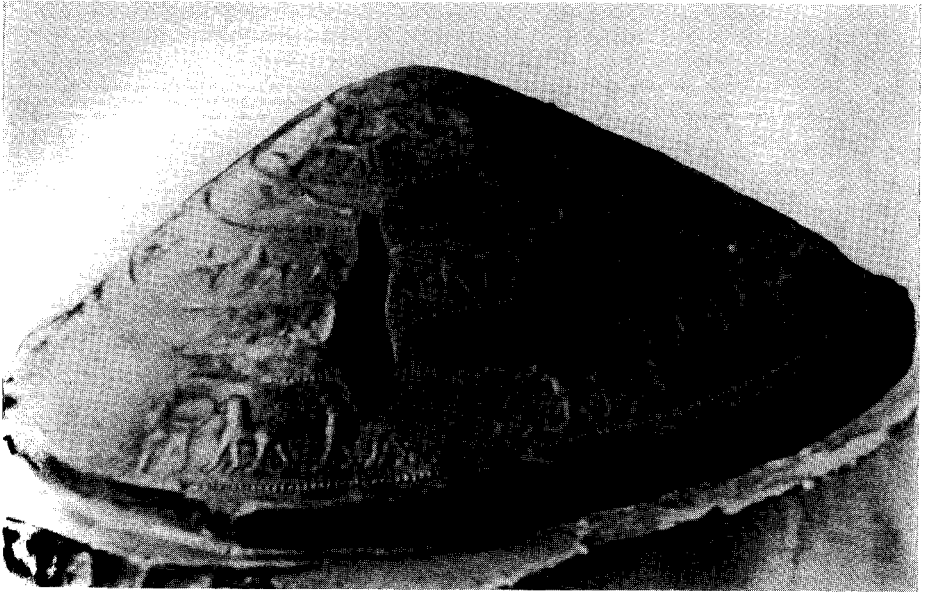

Guggoló nő. Festett agyagfigura Tell Halafból

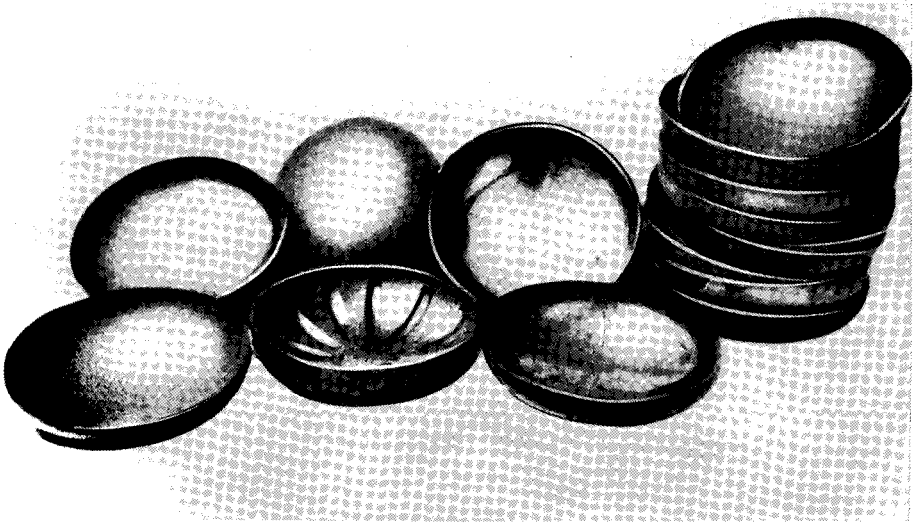
Szárnyas mesebeli állat, valószínűleg egy trónszék lába (Urarţu)

Oroszlánokkal díszített urartui bronz pajzs

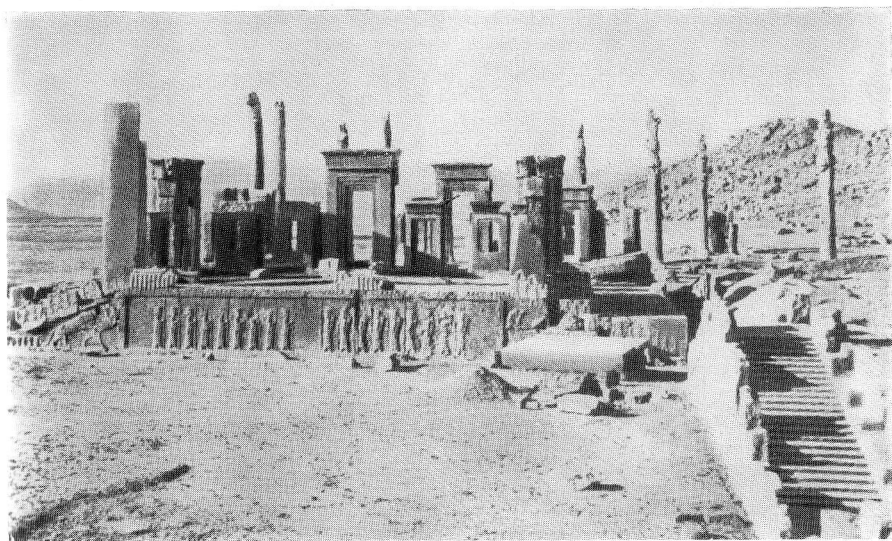
Bronz csészék (Urartu)

A nagy Kyros síremléke Pasargadainál

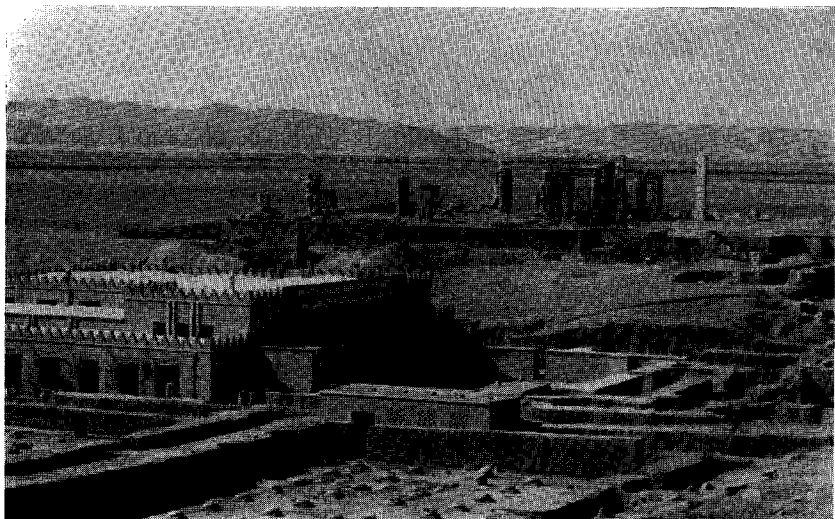
Dareios persepolsi palotájának maradványai

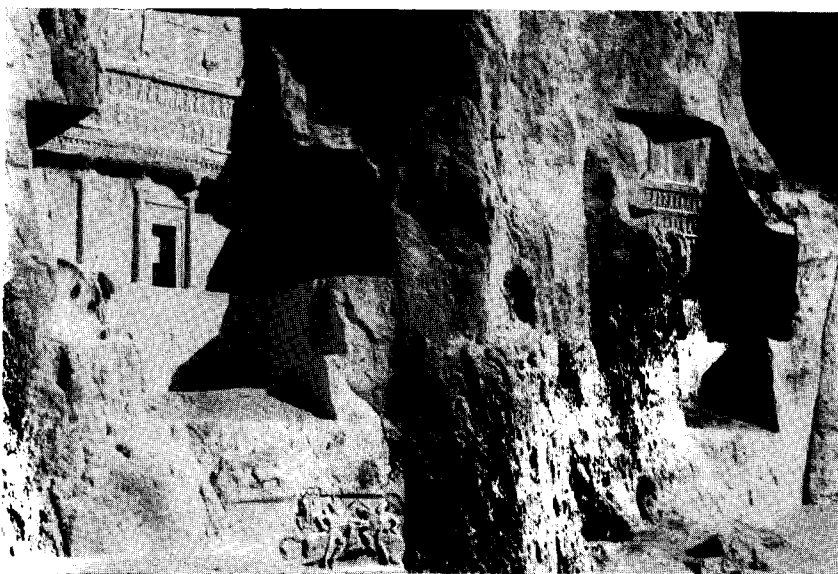

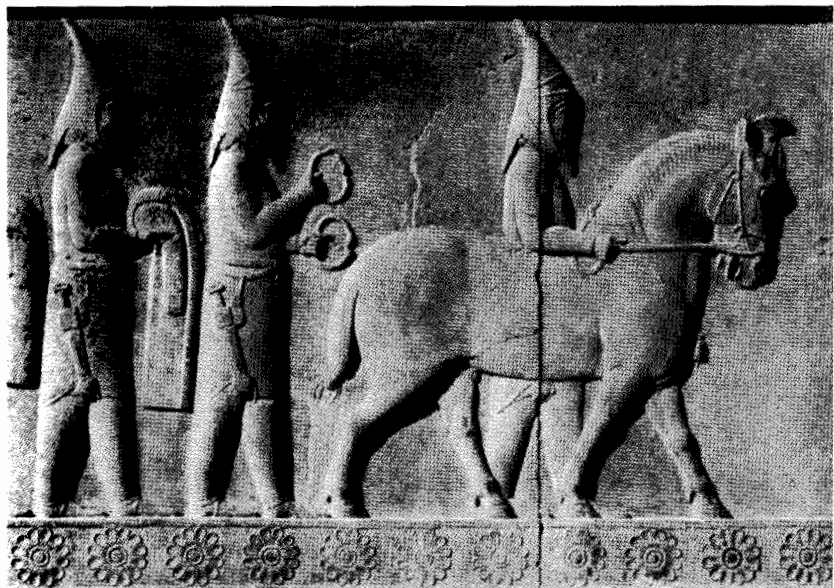
Ködoboz, szent fa és szárnyas démonok ábrázolásával (Uratu)

A feltárt kincstár mellett látható Xerxés újjáépített háreme (Persepolis)

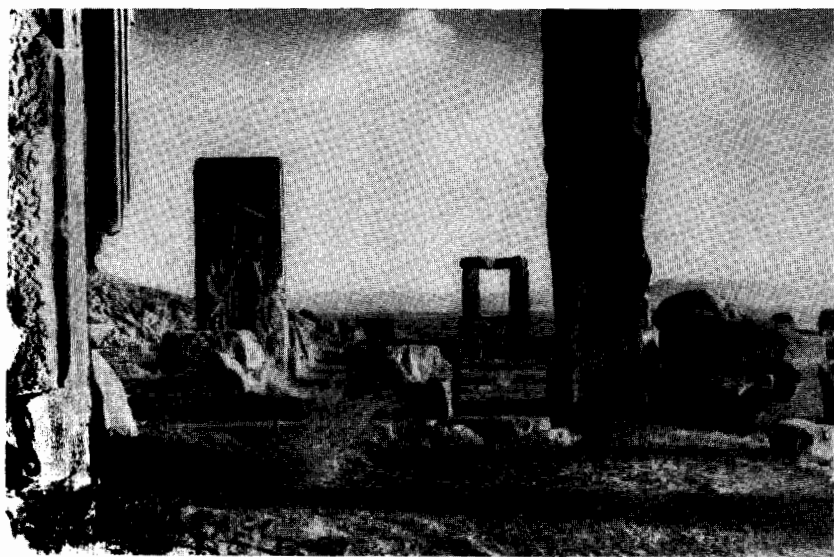
Nagy Darcios sziklasírja

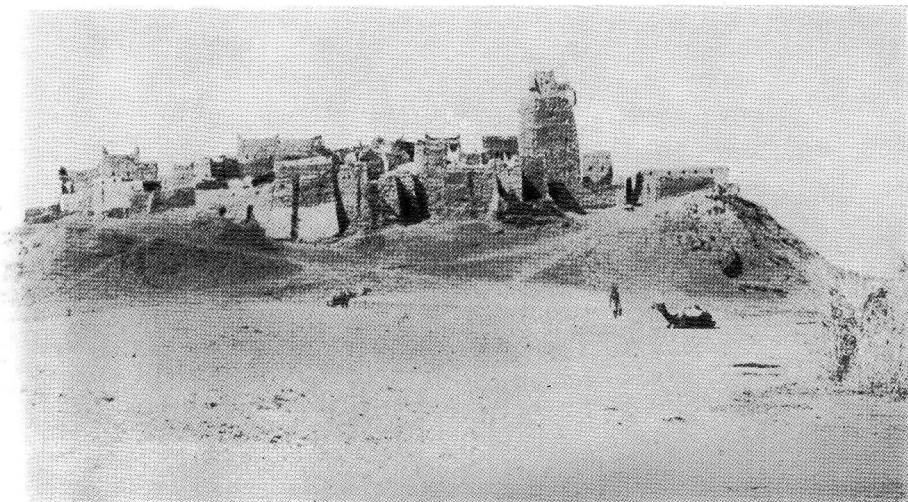

Adóbeszolgáltatók felvonulása a király előtt (Dombormű. Persepolis)

A persepolisi teraszon

Mārib városának fehér, sok emeletes házai

Felírtos falrészlet Māribban

Perzsa harcos aranylemez domborműve az oxosi kincsleletből

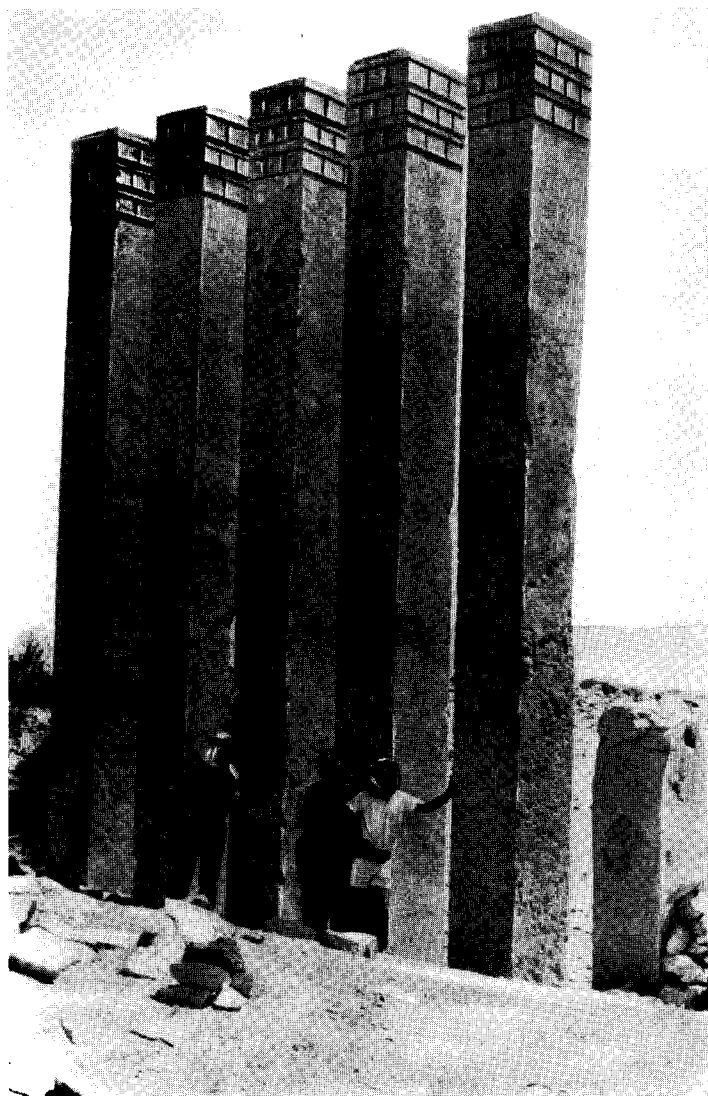

Oroszlánon lovagló kisgyerek
bronz szobra Timna-ból

Karthagói hadihajó.
Hasonlókon hajóztak messze délre
a nyugatafrikai part mentén
a pun hajósok

Az egyik mārībi templom oszlopai

Ma'ad karib bronz szobra (Mahram Bilqis)

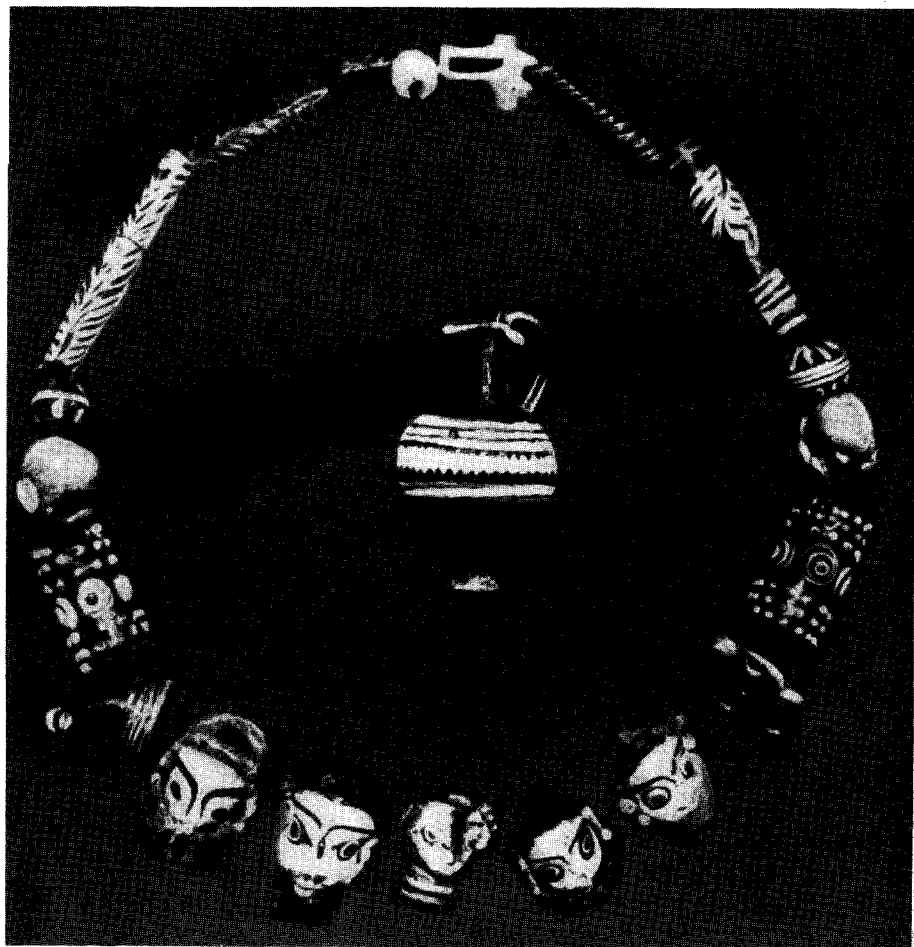

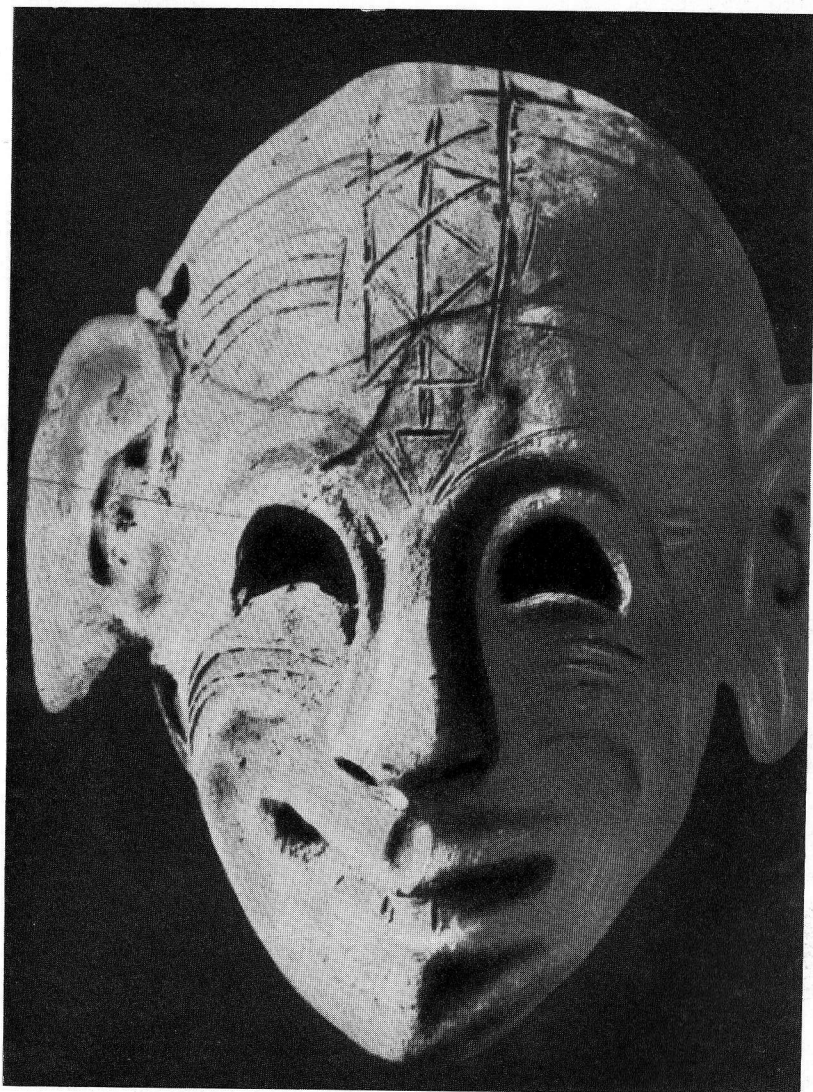
Fiatal nő alabástrom feje (Miryam) (Timna' mellett)

Szárnyas-ruhás karthagói papnő
relief-ábrázolása
egy szarkofág fedeléről

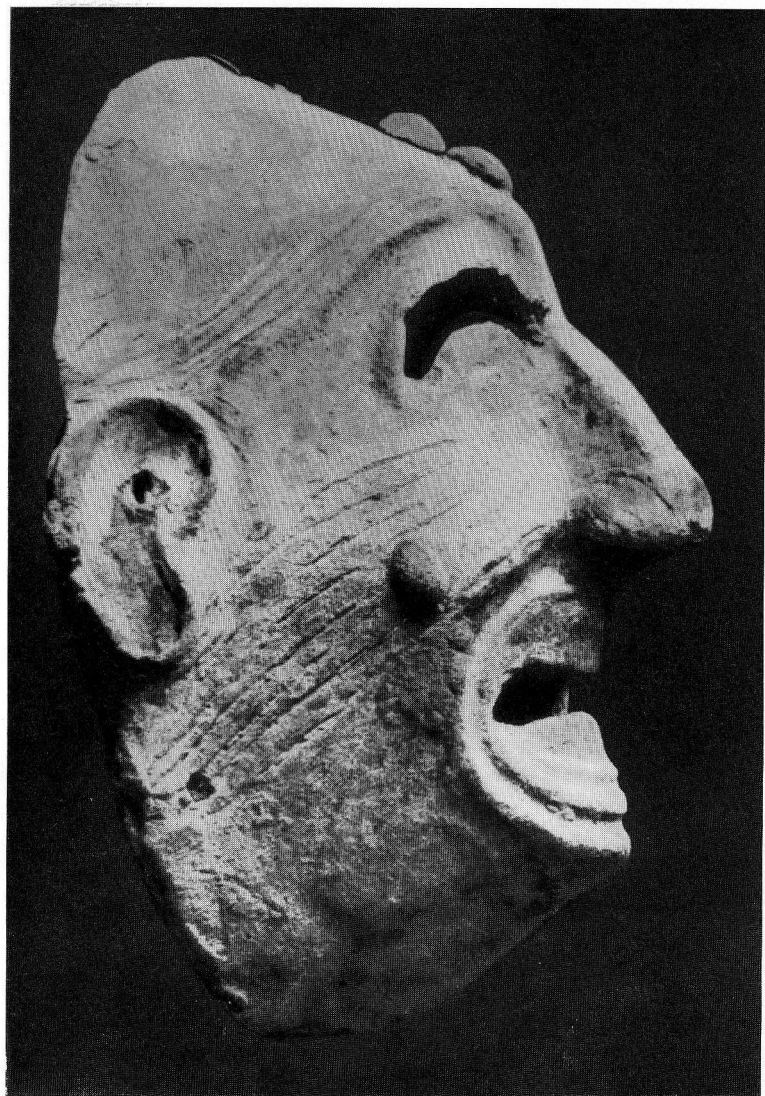

Színes pun üvegnyaklánc bajelhárító célú torz maszkokkal (Karthago)

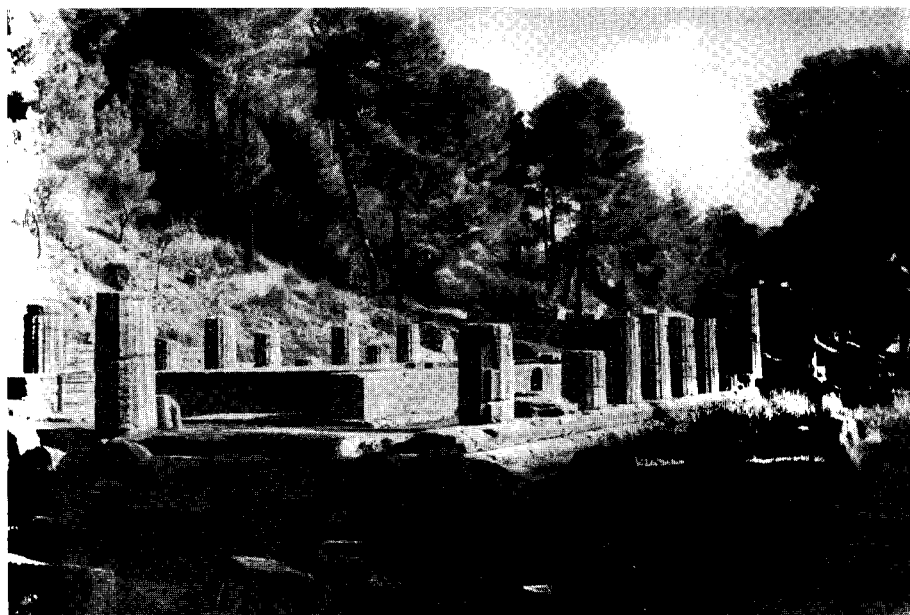
Pun sírból előkerült kultikus agyag maszk (Karthago)

A Zeus-templom keleti orom-csoportjának rekonstrukciója (Olympia)

Héra templomának maradványai (Olympia)

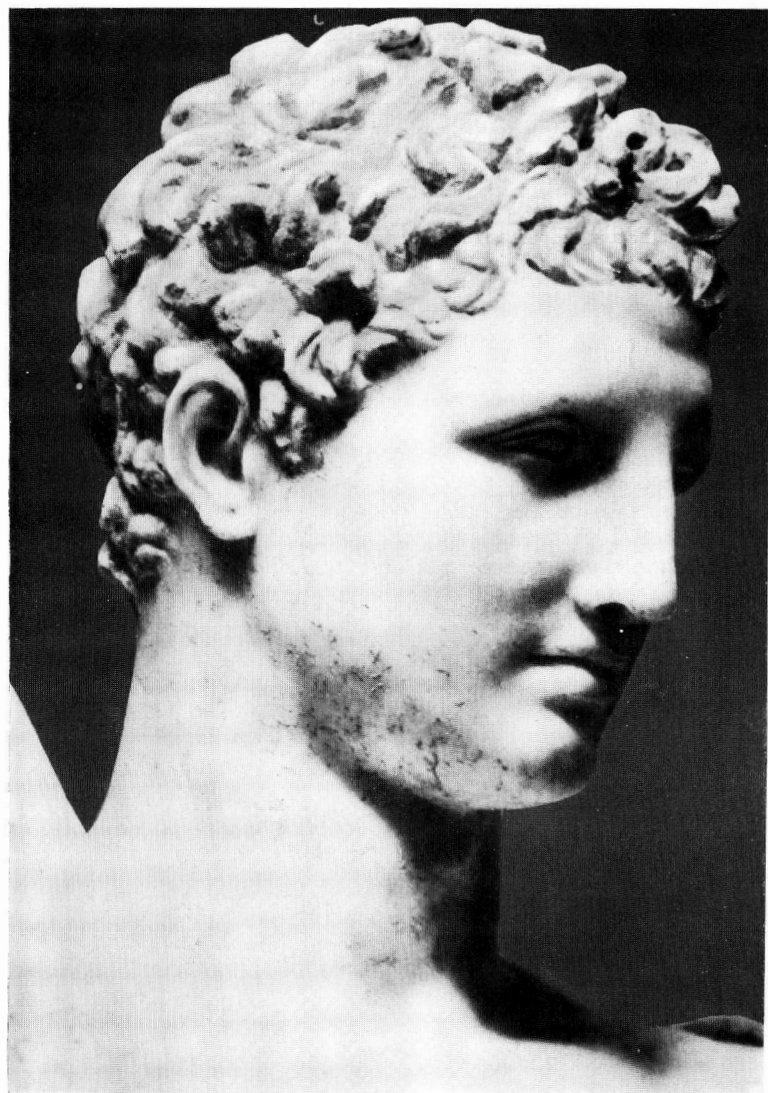

Szfinxes trónuson ülő pun istenség

Zeus és Ganymédés agyagszobra (Olympia)

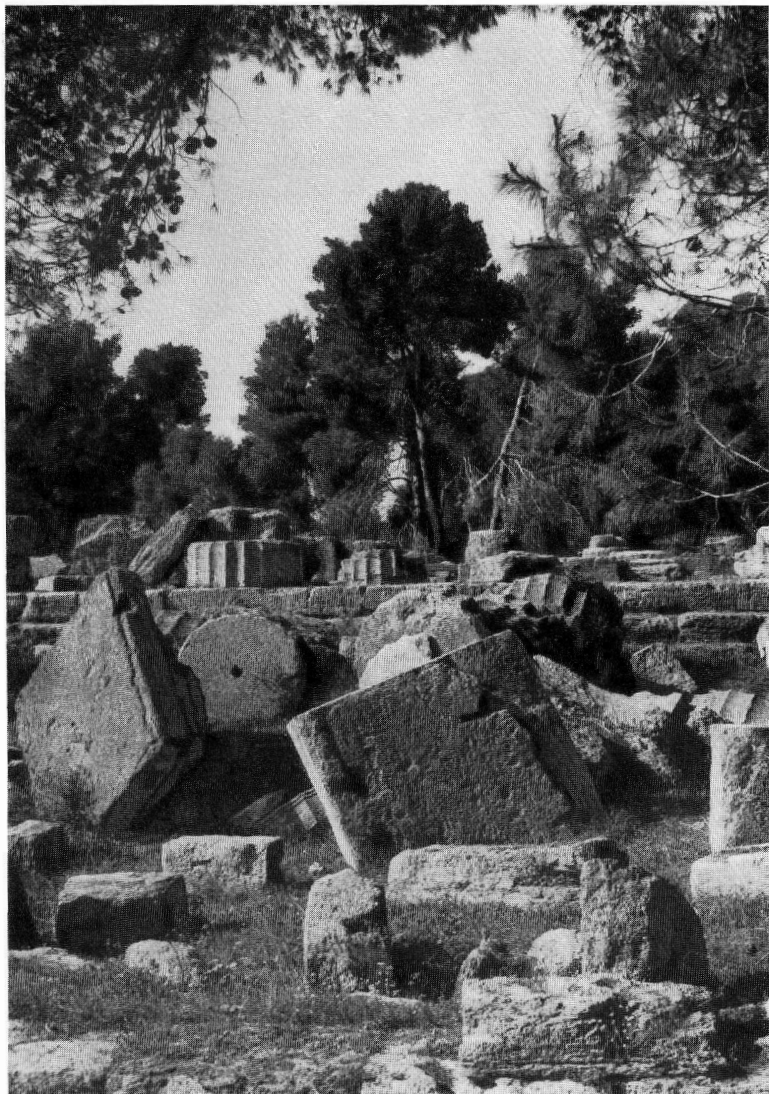

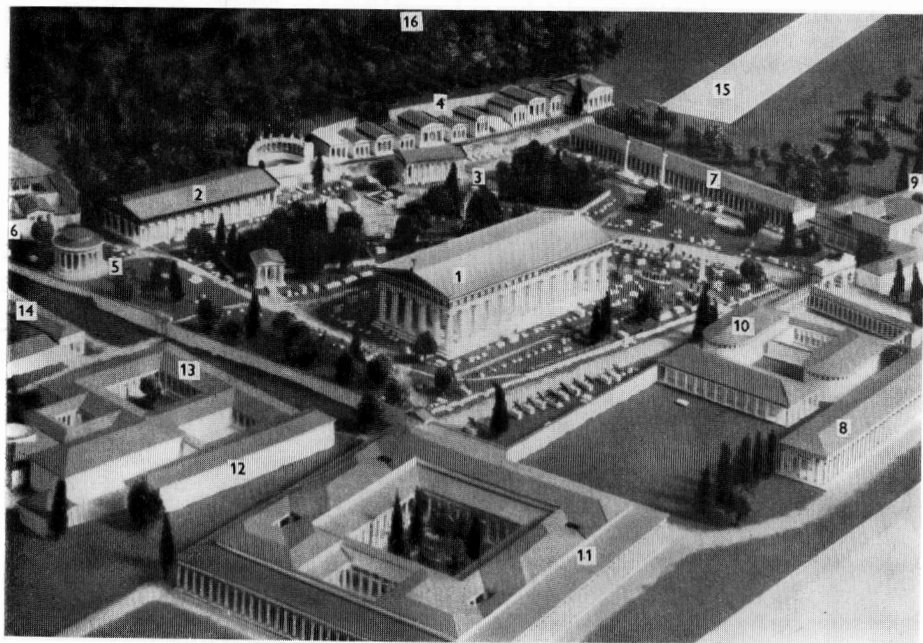
Praxitelés Hermésének feje (Olympia)

A Győzelem-istennő (Niké) szobra Olympiában (Paiónios műve)

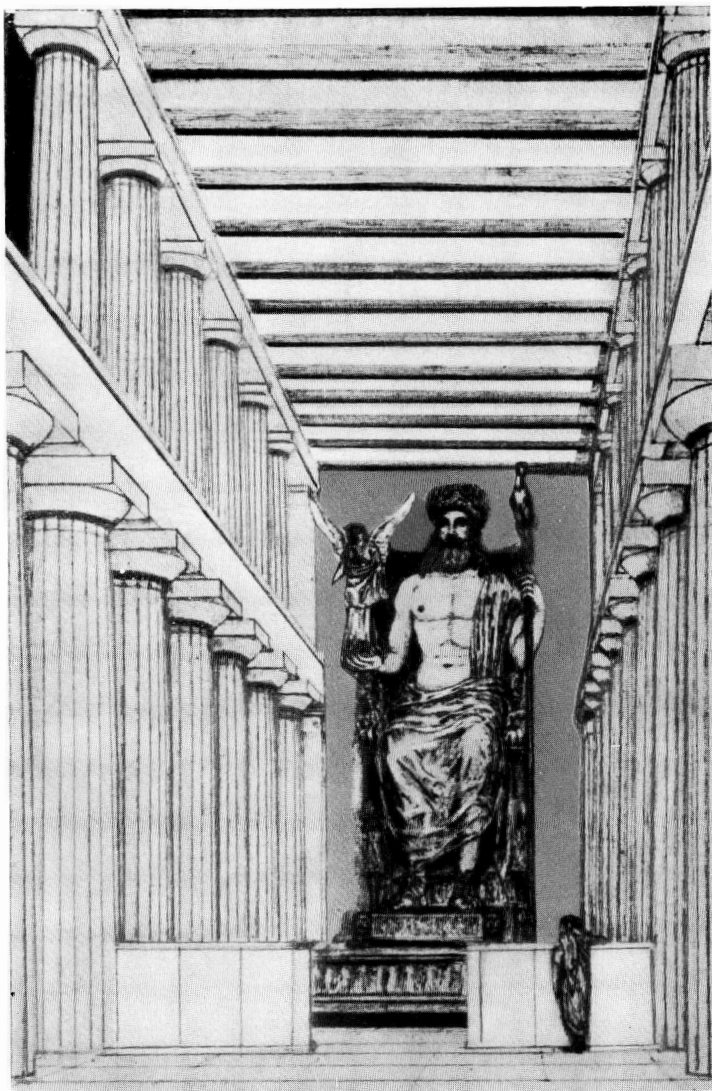

A Zeus-templom romjai (Olympia)

Olympia szent körzetének modellje

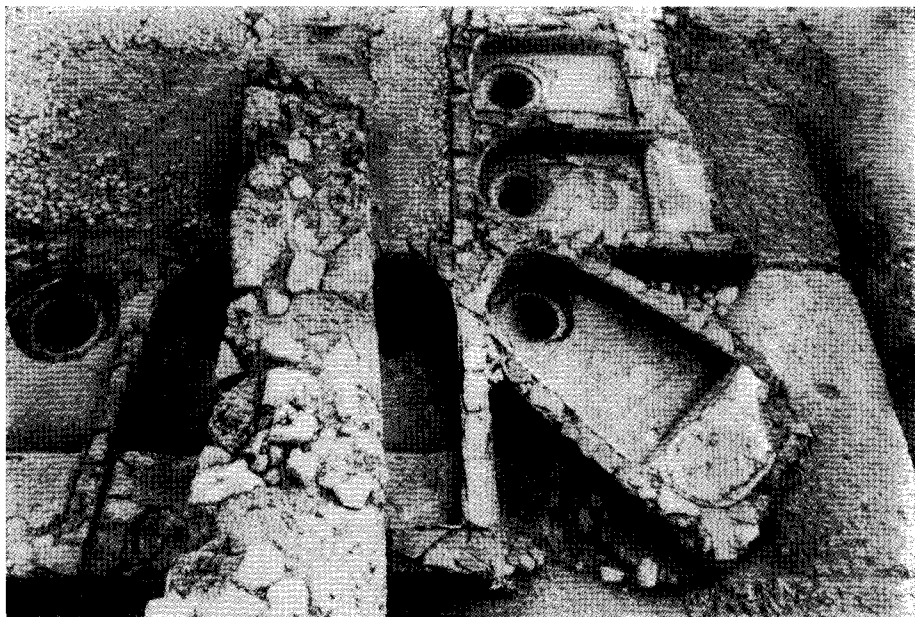
- 1 Zeus-templom 2 Héraion 3 Métróon 4 Kincsházak 5 Philippeion 6 Prytaneion
 7 Visszhang-csarnok 8 Déli csarnok 9 Nero villája 10 Buleutérion (tanácsház)
 11 Leónideion 12 Pheidias műhelye 13 Theokólon 14 Palaistra 15 Stadion
 16 Kronos-domb

Az olyimpiai Zeus-templom cellájának és a Zeus-szobornak Pausanias leírása és antik pénzek nyomán készült rekonstrukciója

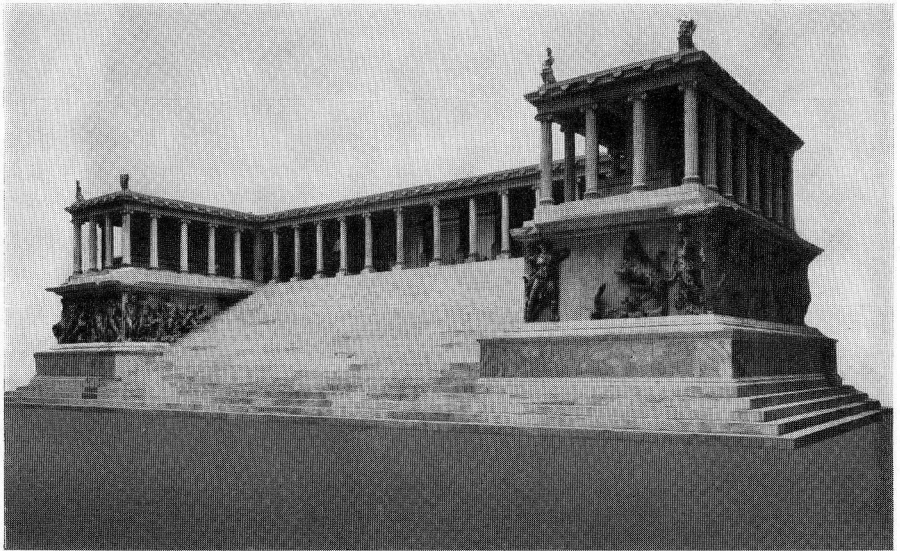

A Zeus-oltár frízének részlete. Gigász-fej (Pergamon)

Füüdőkádak Olympiában

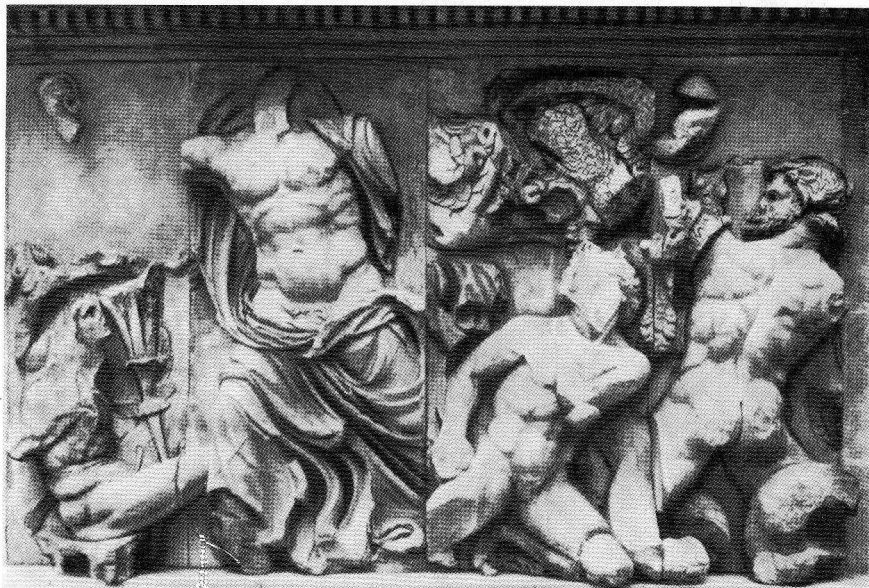
A pergamoni Zeus-oltár

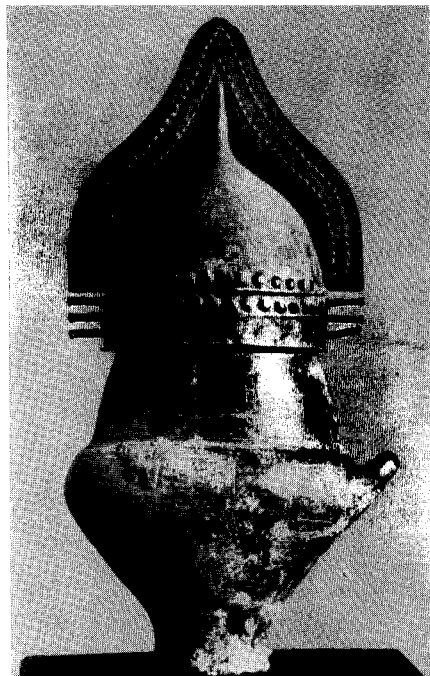

A pergamoni várhegyet romok koszorúzzák

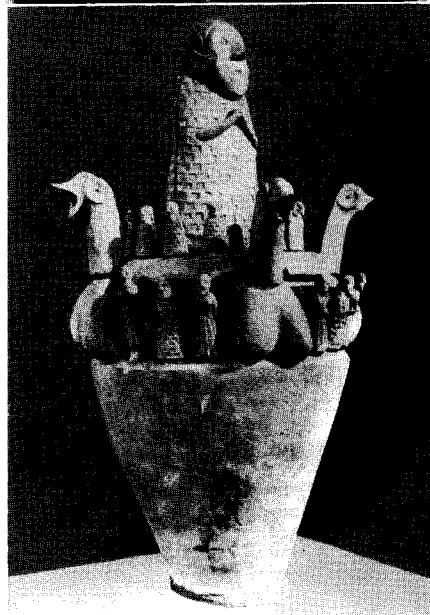
„Ez Zeus!” — kiáltott fel Humann (Pergamon)

Tarquiniában talált sisakos urna
az i. e. VIII. századból

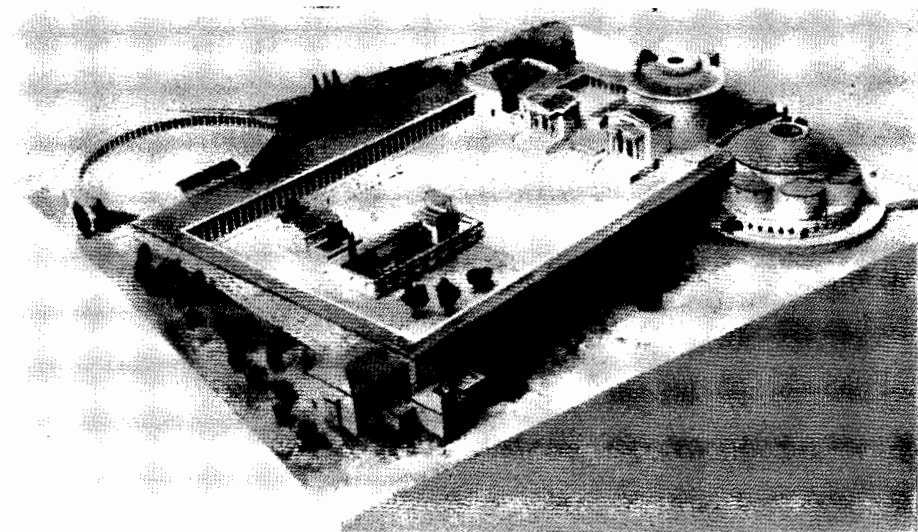
Alakos váza a Chiusi melletti Betolléből

Itt állott valamikor a Zeus-oltár

Ilyen lehetett az Asklépios-szentély, mikor híres vendégek kerestek itt gyógyulást (Pergamon)

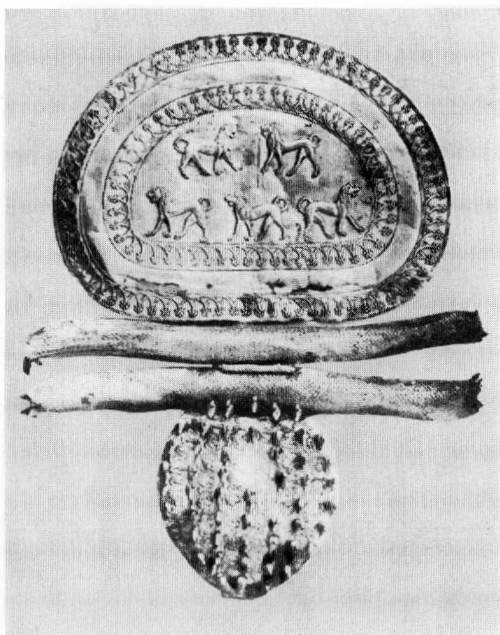

Álboltozatos etruszk sírkamra belseje Volterrában

Festett agyag szarkofág Cerveteriből

Arany korongos etruszk mellű,
a hatalom (vagy istenség) jelképe

Bronz tükrő, rajta egy májvizsgáló
bekarcolt ábrázolása
(Vulci, i. e. 460 körül)

Részlet „A vadászat és halászat sírja”-nak falfestményeiből (Tarquinia)

Ífjak a tarquiniai „Nöstényleopárdok sírja” falfestményeiről (Részlet)

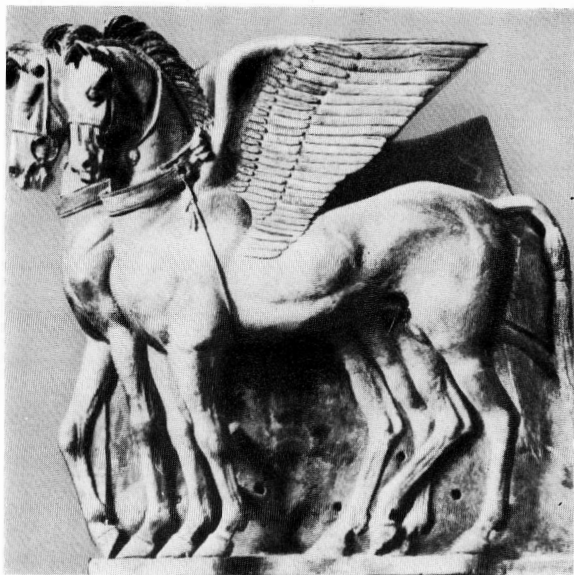

A híres Veji-i Apollo
(i. e. 500 körül)

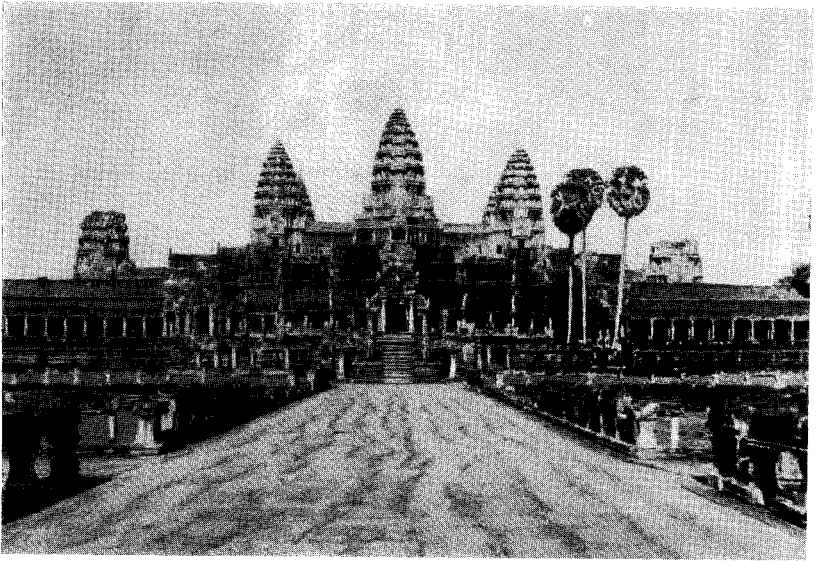

Szárnyas lovak agyag szobrai
egy tarquiniai templomról
(i. e. 300 körül)

Gorgó-fej. Templomtető
díszje Cerveteriből

Angkor Vat

Templom-dombormű (Angkor Vat)

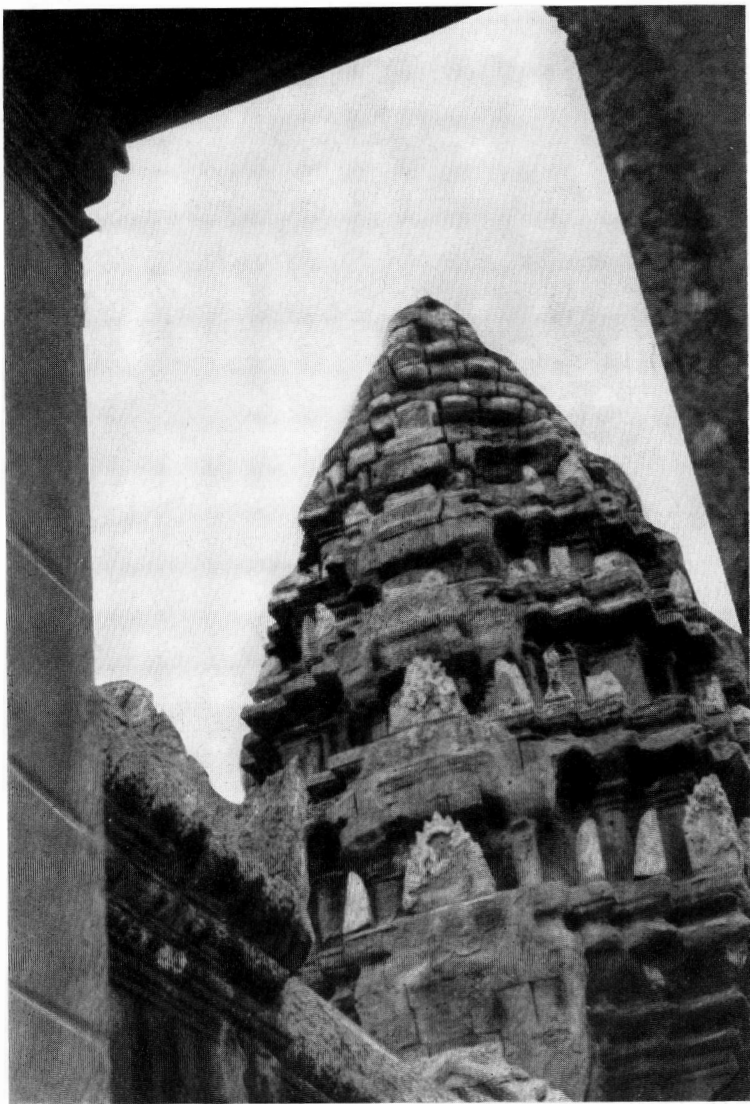
Táncoló etruszk nő. Bronz szobrocska

Rabszoigákat vagy foglyokat ábrázoló dombormű (Angkor)

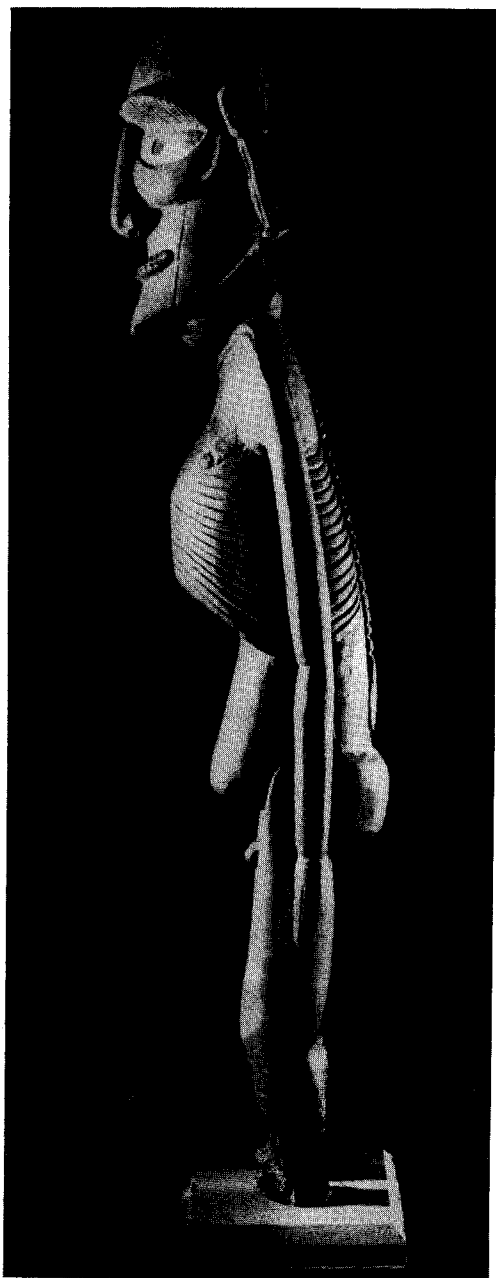
Templom-dombormű (Angkor Vat)

Az egyik kaputorony (Angkor)

Ős-képmás a Húsvét-szigetről
(Fafaragvány)

Vişnu isten életéből vett jelenetek Angkor Thom templomfalán

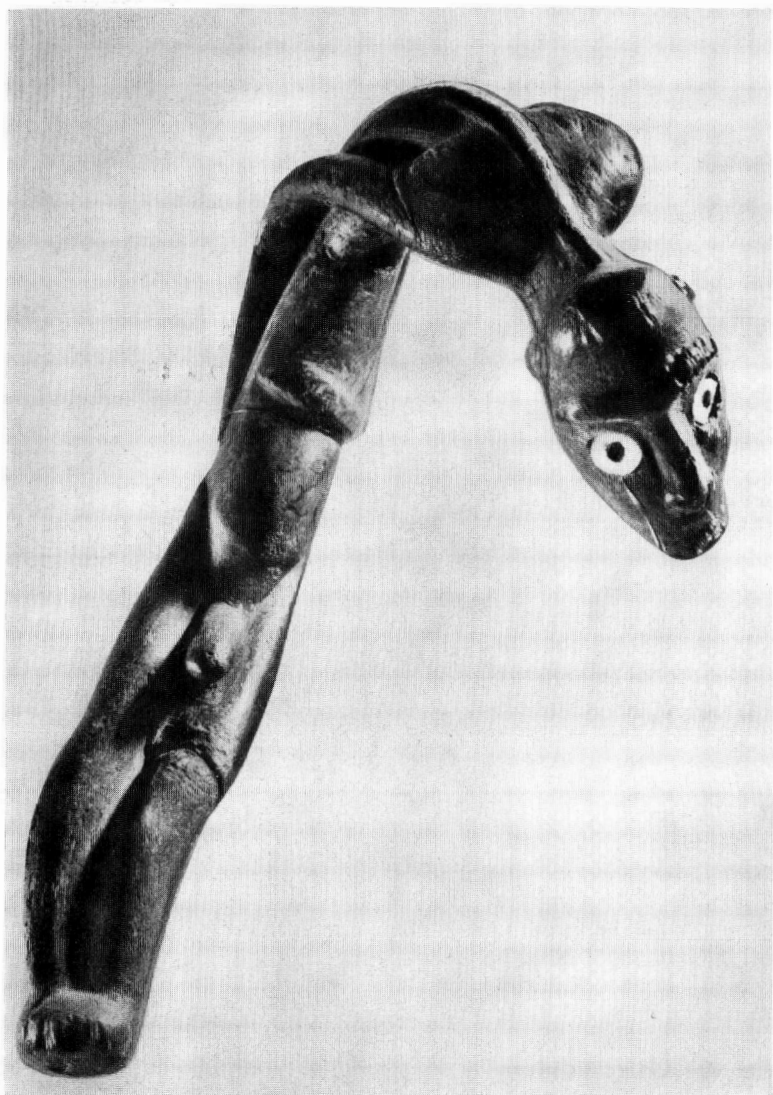

Gyík- és halszobor, fából
(Húsvét-sziget)

A Rano-raraku melletti hegyoldal
egyik szobra (Húsvét-sziget)

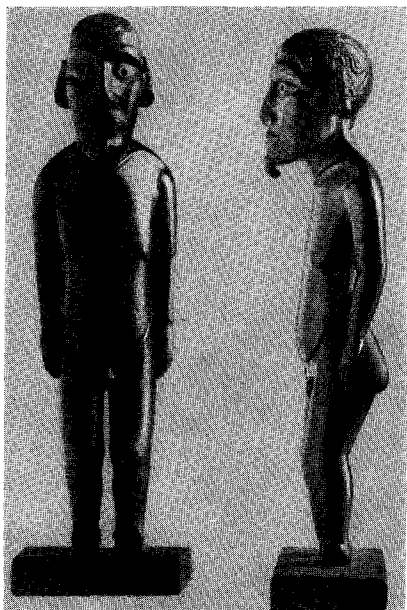

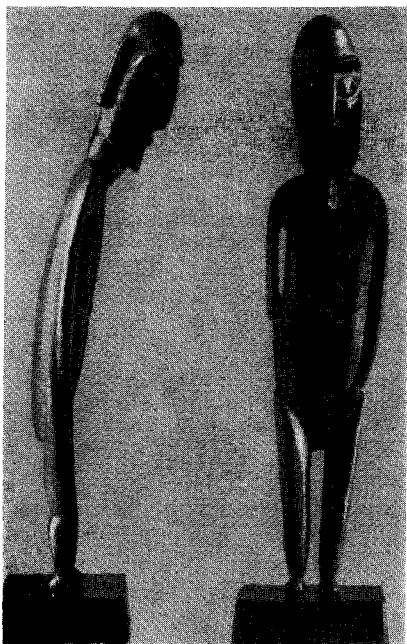
Húsvét-szigeti ősfigura (Fafaragvány)

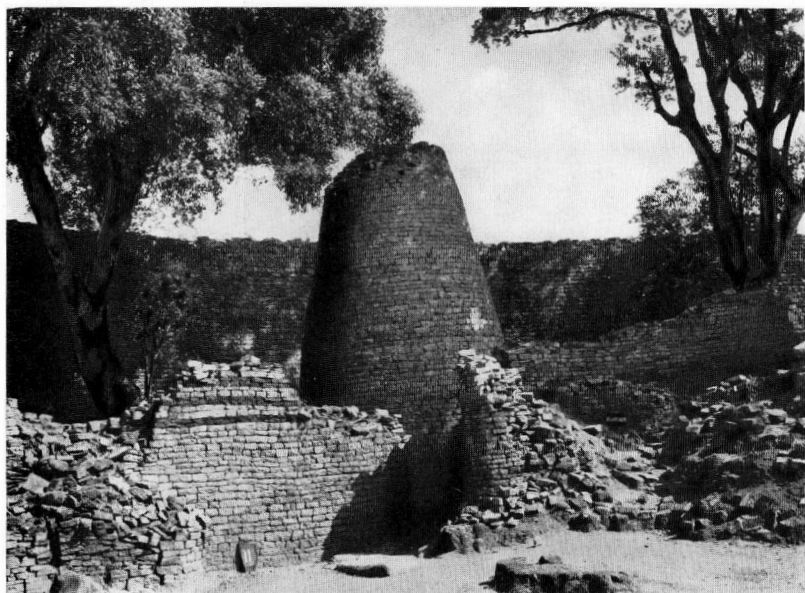
A simbabwei „Akropolis“

Fából faragott férfi alak

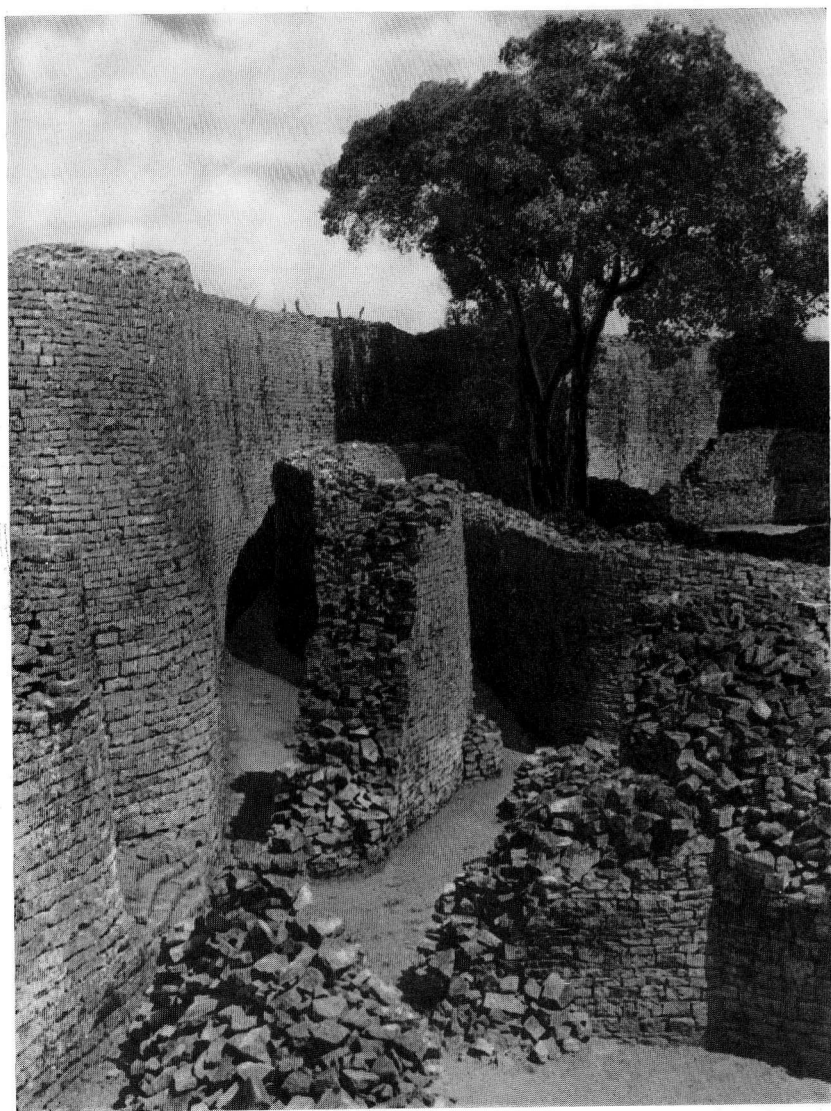
Fából faragott női alak (Húsvét-sziget)

A simbabwei kúp alakú torony

Légi felvétel a simbabwei romokról

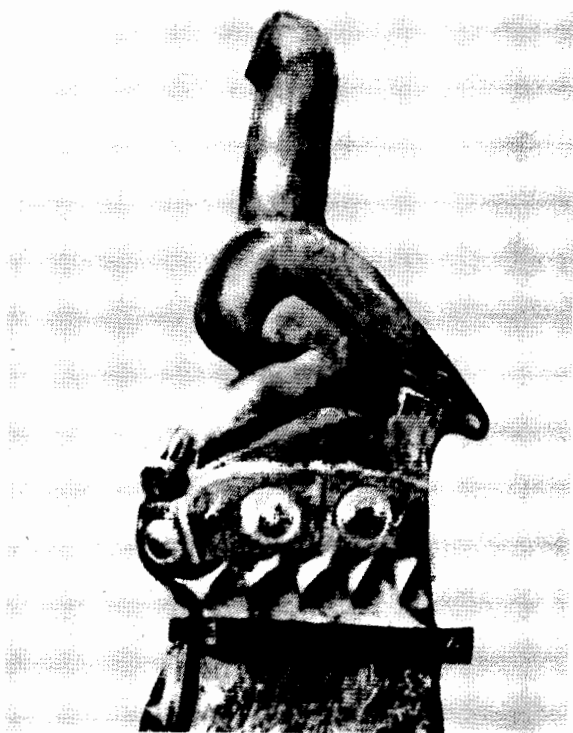

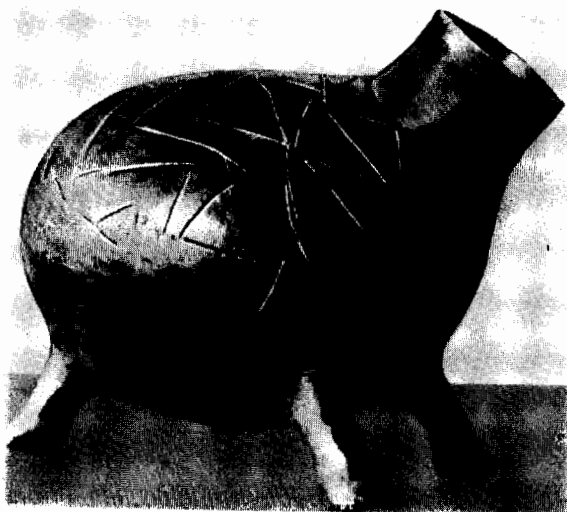
Pillantás a „tojás alakú templom” járatainak labirintusába (Simbabwé)

Runa-feliratos kő (Haithabu)

Zsírköből faragott, sashoz
hasonló madár hengeres,
diszes alaplazon (Simbabwe)

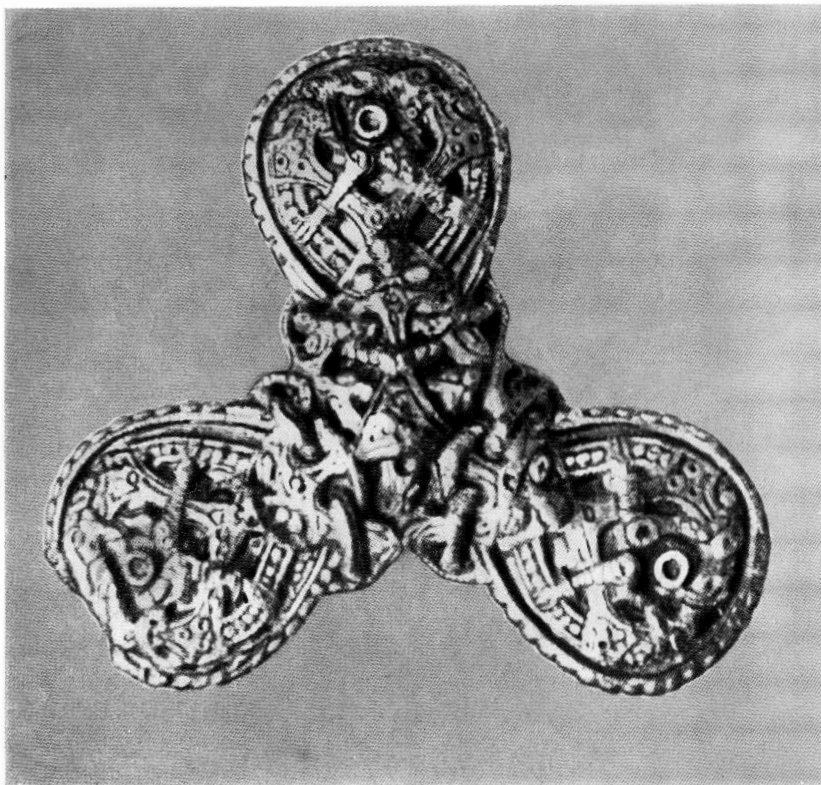

Állat alakú agyagurna
(Simbabwe)

Bronz szalag ezüstlemez verettel (Haithabu)

Díszes bronz csat Haithabuból

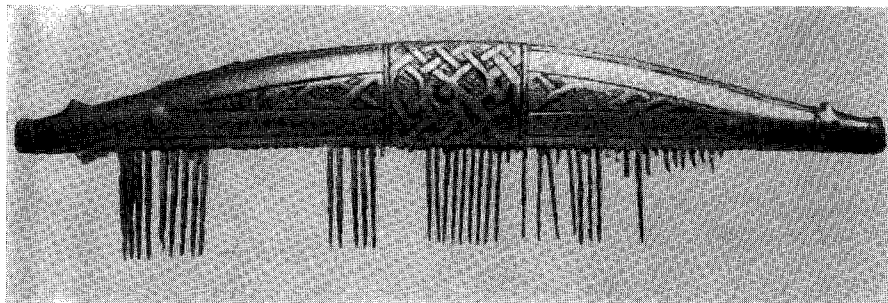

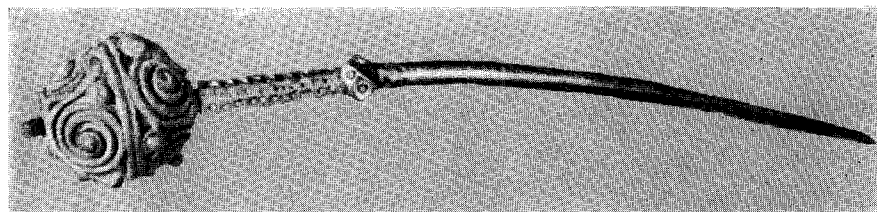
A viking város történetét ezekből a patakmenti csekély maradványokból lehetett kiolvasni (Haithabu)

A patakhoz vezető út palló-maradványai (Haithabu)

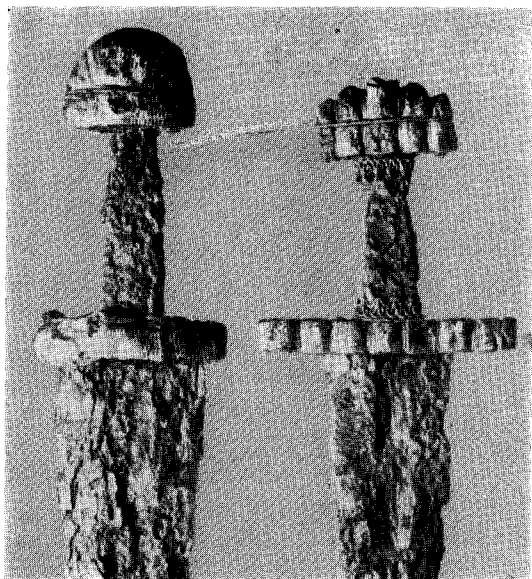

Díszfésű maradványa (Haithabu)

Gazdagon díszített tű Haithabuból

Viking kardok Haithabuból